

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ŞARK YÜLDÜZİ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

10-12
'1993

62-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Танқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири)*

Тоҳир МАЛИК

(Масъул котиб)

Мурод МАНСУР

(Наср бўлими мудири)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудири)

Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФХОН

(Мерос ва қадрият бўлими мудири)

Али Назар ЭГАМНАЗАРОВ

(Мақоланавислик бўлими мудири)

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ

Ушбу сонда ўқийсиз:

- **Эркин АЪЗАМ.** «Пакананинг ошиқ кўнгли».
- **Асад ДИЛМУРОД.** «Ғазоват».
- **Али Назар ЭГАМНАЗАРОВ.** «Сиз билган Дукчи Эшон».
- **Умарали НОРМАТОВ.** «Умидбахш тамойиллар».

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Кодиржон ИБРОҲИМОВ, Хуришд ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад МУҲАММАД ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРИЛЛАЕВА, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Хайриддин СУЛТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислом ШОҒУЛОМОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

© «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» № 10—12, 1993 йил.

Алиназар Эгамназаров

СИЗ БИЛГАН ДУҚЧИ ЭШОН

Ҳужжатли қисса

Самарқанддан келган телеграмма

1898 йилнинг март ойида Туркистон ўлкасининг Бош ҳарбий губернатори барон Вревский ўлкани идора қилиш билан боғлиқ бир қатор масалаларни ҳал этиш ниятида Санкт-Петербургга кетди. Худди шу пайтда ўлкада турган ҳарбий қисмлардаги бир нечта батальон командирлари Россиядаги полкларга командир этиб тайинланганликлари тўғрисида Россия ҳарбий вазирининг буйруғи олинди. Шу муносабат билан Тошкентда Россияга жўнаб кетадиган офицерлар шарафига зиёфат ташкил этишди. Уша зиёфатда қадаҳ кўтарган Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Корольков ўз сўзида барон Вревский юмуш билан Санкт-Петербургга кетаётганлигини маълум қилди, унга ҳам бу хизмат сафари муваффақиятли ўтишини тиларкан, Туркистон эндиликда Россиянинг ажралмас қисмига айланганлигини, ҳозирги кунда рус кишиси бу ўлканинг исталган жойида қурол-яроқсиз бемалол юриши мумкин бўлиб қолганлигини мамнуният билан таъкидлади.

Ушанда ўлка Бош ҳарбий губернаторини кузатганлар у Туркистонга қайтиб келмайдиган бўлиб кетаётганлигини билишмасди. Орадан кўп ўтмай барон Вревский янги вазифага кўтарилганлиги — Ҳарбий кенгаш аъзоси этиб тайинланганлиги ҳақида Санкт-Петербургда хабар келди. Унинг ўрнига Приморье ўлкасида Бош ҳарбий губернатор бўлиб ишлаган Духовский тайинланди.

Мана шундай тинчлик ва осойишталик вазиятида Самарқандда яшайдиган темир йўл муҳандиси Урсати Тошкентга юборган телеграмма куёш чарақлаб турганида гулдирган момақалди роқдай бўлиб туюлди. Бу телеграммада мингтепалик Мухаммадали халфа бошлиқ исёнчилар 18 майга ўтар кечаси Андижон горнизони лагерига ҳужум уюштирганликлари, қурбонлар борлиги хабар қилинган эди.

Телеграммани Фарғона ҳарбий губернатори эмас, оддий темир йўл муҳандиси юборганлиги, у айлана йўл билан келганлиги Тошкентдаги ҳарбийларда шубҳа уйғотди. Аммо бунинг сабаби кейинроқ аниқланди. Исёнчилар ҳукумат телеграфи симларини узиб ташлашган, фақат темир йўл телеграфи ишлаётган экан. Тошкентга эса бу пайтда ҳали темир йўл етиб келмаганди. Шу боисдан Фарғонадан Самарқандга, Самарқанддан ҳукумат телеграфи орқали Тошкентга хабар қилинди.

Кўп ўтмай Тошкентда Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швейковский юборган телеграммани ҳам олишди.

Барон Вревский Санкт-Петербургга жўнаб кетганлиги муносабати билан ўлка Бош ҳарбий губернатори вазифасини вақтинча бажариб туриш Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Корольков зиммасига юклатилган эди. У Фарғона ҳарбий губернатори юборган хабарни олгач, Санкт-Петербургга, ҳарбий вазирлик Бош штабига телеграмма юборди. Унда шундай дейилган эди:¹

«Фарғона ҳарбий губернатори шуни маълум қиладики, кеч қурун Марғилон уездида эшон Муҳаммадали халфа ғазоват эълон қилди ва минг кишидан иборат шериклари билан Андижонга йўл олди. Қўзғолончилар телеграф симини узиб, бугун саҳарда 20-батальон лагерига ҳужум қилишди. Бу ҳужум чоғида аскарлардан 21 нафари ўлдирилди ва 10 нафари ярадор қилинди. Қўзғолончилар гуруҳи тўқнашув жойида ўлган 11 нафар ва ярадор бўлган 8 нафар одамларини қолдириб чекинишди. Фарғона ҳарбий губернатори Марғилондан Андижонга темир йўл орқали 20-батальон ротасини ва овчилар командасини юборди, ўзи эса 13 казак билан тупроқ йўлдан жўнаб кетди. Айрим хабарларга қараганда, биз томонимиздан қурбонлар янада кўпроқ ва Андижондаги рус аҳолиси бу ерда илгари ҳеч бўлмаган ҳодиса сабабли саросимага тушиб қолган. Мен қўшинларда, шаҳарларда эҳтиёт чоралари кўриш ва тартибсизликлар пайтида Фарғона вилоятининг барча қўшинларини ҳарбий губернаторга бўйсундириш, шунингдек, Оренбург полкини ўтлоқдан қайтариш ҳақида кўрсатма бердим.

Генерал-лейтенант Корольков».

Ҳарбий вазир, генерал-лейтенант Куропаткин бу телеграммани дарҳол подшо ҳазратлари ҳузурига олиб кирди. У Корольков белгилаган чораларни маъқуллаган ҳолда ҳарбий вазир билан қўшимча қандай тадбирлар белгилаш хусусида маслаҳатлашди. Ҳарбий вазир ўз таклифлари билан кирганди. Подшо унинг бу таклифларини маъқуллади ва шу асосда Корольковга дарҳол кўрсатма беришни буюрди. Бу буйруқ ўз вақтида бажарилди.

Кейин Корольковга берилган кўрсатмалар асосида Туркистоннинг янги тайинланган, ҳали иш жойига жўнаб кетишга улгурмаган Бош губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинлари кўмондони Духовскийга ҳам телеграмма юборилди. Унда шундай дейилган эди:²

¹ Москва. Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архиви (МДХТА), 400-фонд, 1-рўйхат, 217-иш, 105-бет.

² Москва. МДХТА, 1396-фонд, 2-рўйхат, 35-иш, 33-бет.

МУАЛЛИФДАН

Биз яқингинада Мустақиллик кунини иккинчи марта зўр тантана билан нишонладик. Ҳеч шубҳа йўқки, бу байрам Ўзбекистонда қардошлик оиласида яшаётган барча халқларнинг энг улуғ, энг мўътабар, энг қувончли байрами саналади ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Мустамлака зулмини кўрган барча халқлар сингари Туркистон халқларининг ҳам ўз озодлиги ва мустақиллиги учун кураш тарихи, бу йўлда жонини фидо қилган унутилмас қаҳрамонлари бор. Утган аср охирида бўлган Андижон қўзғолонининг раҳбари Муҳаммадали халфа Собир ўғли — Дукчи Эшон ана шундай қаҳрамонлардан биридир.

Муҳаммадали халфа Собир ўғли мустамлакачилар зулми остида эзилган, қашшоқ, ҳақ-ҳуқуқсиз халқни истиқлол учун курашга кўтарган, ўз юртини озод ва мустақил кўришни орзу қилган буюк инсон эди. Лекин унга ўз орзулари ушалган кунларни кўриши насиб этмади, Андижон қўзғолони муваффақиятсиз тугаб, унинг ташкилотчилари қатл этилди.

Шундан бери ўтган бир асрга яқин вақт мобайнида Андижон қўзғолони ва унинг раҳбари Муҳаммадали халфа Собир ўғли ҳақида кўп гаплар айтилди. Лекин ҳақиқати бўлган гаплар ёки чала ҳақиқат айтилди.

Миллий истиқлол туйфайли тубдан ўзгараётган ҳаётимиздаги эркинлик эпкинидан илҳомланиб, Андижон қўзғолони ва унинг раҳбари ҳақида камгина ҳам ўз сўзимни айтишга ҳаракат қилдим. Бунга қай даражада муваффақ бўлганимни баҳолаш эса, ҳурматли ўқувчи, Сизга ҳавола.

Бу ишнинг ташкилий-омонларига Андижон вилояти Марҳамат тумани ҳокимлиги яқиндан ёрдам кўрсатганини миннатдорлик ила қайд этаман.

1898 йил 21 май, 25724-сон

Туркистон Бош губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондонига генерал-лейтенант Корольков 18 майда юборган, Сиз жаноб олийларига маълум бўлган ошиғич телеграмма асосида подшо ҳазратларига берилган ахборотдан сўнг олий ҳазратлари 21 майда генерал-лейтенант Корольков кўрсатмаларини маъқуллаб, Сиз жаноби олийларига қуйидагиларни буюришни амр қилдилар:

- 1) Сиз жаноби олийлари ҳозироқ хизмат жойига жўнаб кетинг.
 - 2) Генерал-лейтенант Корольков Фарғонага жўнаб кетсин ва рус қўшинларига ҳужум қилишга йўл қўйган шахсларни тергов қилсин, маҳаллий аҳоли ва амалдорлар қай даражада айбдорлигини, қўшинлар ўзларини қандай тутганликларини аниқласин.
 - 3) Фарғона ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Повало Швиниковский ва Андижон уезди бошлиғи эгаллаб турган вазибаларидан четлатилсинлар.
 - 4) 1-Туркистон мунтазам бригадаси бошлиғи, генерал-майор Ионов Фарғонага юборилсин ва унинг зиммасига вилоятда жойлашган қўшинларга вақтинчалик қўмондонлик қилиш вазифаси юклатилсин; шунингдек, бизнинг лагеримизга ҳужум қилишда айбдор бўлганларни ушлашга ва мабодо янги гуруҳлар пайдо бўлгудек бўлса, уларга қарши курашга жалб этиладиган ҳарбий қисмларни ҳам бошқарсин.
 - 5) Генерал Ионов ихтиёрига Самарқанддан Фарғонага 2-Урал казак полкининг икки сотняси шу полк командири полковник Жигалин раҳбарлигида жўнатилсин.
 - 6) Помир пости таркиби мустаҳкамлансин.
 - 7) Тоғларда ва вилоятларда ғалаёнлар бўлгудек бўлса, тадбирлар белгилансин.
 - 8) Тегишли раҳбар шахсларга кўрсатиб ўтилсинки, қўшинларимизга ҳужум қилишда айбдор бўлганлар намунали тарзда шафқатсизлик билан жазолансинлар, бунда Туркистон округи қўшинларининг вақтинчалик қўмондонлигига дала суди ҳукмларини тасдиқлаш ҳуқуқи берилсин.
 - 9) Фарғона ҳарбий губернатори лавозимини вақтинчалик бажариш учун 2-Каспийорти ўқчи бригадаси бошлиғи генерал-майор Чайковский Марғилонга юборилсин. Самарқанд шаҳри уезд бошлиғи полковник Чернявский ва Тошкент шаҳар уезд бошлиғи подполковник Крилов унга ёрдамчи этиб тайинлансинлар.
 - 10) Генераллар Ионов ва Чайковскийга 600 сўмдан, полковник Чернявский ва подполковник Криловга 300 сўмдан, Фарғонага жўнатилаётган икки сотня офицерлари ва полк командирига ярим йиллик маоши ҳажмида йўл пули берилсин.
- Олий ҳазратларининг уқорида баён қилинган амрларини Сиз жаноб олийларига ижро учун маълум қиларканман, Сизга яна шуни етказиш шарафига муяссарманки, уқорида тайинланган шахсларга ва Урал полкининг икки сотнясига дарҳол жўнаб кетиш ҳақида кўрсатма берилди.

Ҳарбий вазирлик бошқарувчиси
генерал-лейтенант Куропаткин.

19 май куни ҳарбий вазирлик Бош штабига Тошкентдан, генерал Корольков номидан яна бир телеграмма келди. Унда шундай дейилган эди:¹

Андижондаги 20-батальон икки ротаси командиридан ахборот олдим, оддий аскарлардан 22 нафари ўлдирилган, 16 нафари ярадор бўлган. Кеча Андижонга Уш ва Марғилондан икки рота келди, шаҳар тинч. Эшон шериклари билан Ҳакимобод яқинида Қорадарёдан ўтган, уни таъқиб қилиш учун Намангандан бир рота ва 50 овчи йўлга чиқди. Мавжуд маълумотлар асосида шуни айтиш мумкинки, қўзғолон бир эшон ва унинг муридлари иши, қолган аҳоли тинч.

Бошқа маълумотларни кутяпман.

Корольков.

Генерал Корольков Санкт-Петербурздан берилган кўрсатмага биноан ўзига керакли кишиларни — ўлка Бош ҳарбий губернатори ихтиёридаги штаб офицери полковник Девелни, «Туркестанские ведомости» рўзномасининг муҳаррири подполковник Романовични, таржимон Диваевни, Туркистон ҳарбий округ суди ҳарбий прокурори Долинскийни, алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчи полковник Некрасовни ва бошқаларни олиб Фарғонага жўнаб кетди. Улар Тошкентдан ўн икки қақирим олисдаги Ниёзбош қишлоғида махсус тайёрланган поездга ўтиришди.

21 майда Ховостда бу поездга Самарқанддан келаётган ҳарбий поезд қўшилди. Унда Урал казак қўшинлари 2-полкининг аскарлари бор эди.

Поезд Хўжандга етиб келгач, генерал-лейтенант Корольков махсус буйруқ чиқариб, Фарғона водийси шаҳарларига темир йўл телеграфи орқали жўнатди. Унда исенчилар темир йўлни бузишлари мумкинлиги ва темир йўл хизматчилари орасида саросима бош-

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2177-иш, 30-бет.

ланганлиги назарда тутилиб, темир йўл учун масъулият унга туташ бўлган жойларда яшовчи аҳоли зиммасига юкланганди.

Генерал Корольков Андижонга келаётиб темир йўл бекатларидан бирида Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швейковский билан учрашди. Бу учрашув чоғида у Асака ноиби капитан Еникеевни дарҳол ишдан четлатишни таклиф қилди. Бу буйруқ ба- жарилди.

Корольков Повало Швейковскийни ишдан олишга шошилмади. Сабаби, унинг ўрни- га тайинланиши лозим бўлган генерал-майор Чайковский Чоржўйдан Фарғонага икки кундан кейин етиб келиши кутилаётган эди. Корольков янги одам келгунича Повало Швейковскийнинг вазифасида ишлаб туриши мақсадга мувофиқ деб ўйлади.

Корольков Андижонга 23 май соат 1 да етиб келди. Бу пайтда Муҳаммадали халфа ва исён қатнашчиларидан 80 га яқинини ушлаб келиб, Андижон қалъасига қамашган эди. Корольков ҳарбий прокурор ва терговчини Муҳаммадали халфа ҳамда унинг шерик- ларини кўриш учун юборди. Узи эса ҳарбийлар ва ўезд бошлиқларининг ахборотини тинглади.

Кўп ўтмай ҳарбий прокурор ва терговчи қайтиб келиб, ахборот беришди.

Бу пайтда Андижонга Фарғона ва Ушдан ҳам янги ҳарбий кучлар келганига қарамас- дан шаҳарнинг оврўпаликлар яшайдиган қисмида аҳоли саросимаси ҳали босилмаган эди. Исёнчилар яна ҳужум қилиб қолиши эҳтимоли ҳам йўқ эмасди. Шунинг учун генерал шаҳарни ва унинг атрофини кўриқлаш учун кўшимча соқчи бўлинмалари ажратди. Саро- симага тушган аҳолини тинчлантириш учун шаҳар боғида ҳарбий оркестр тинмай қувноқ куйларни чалиб турсин, деб буюрди. Йўлда кетаётиб, Хўжандда берган буйруғига кў- шимча яна бир буйруқ чиқарди. Унда шундай дейилган эди:

Туркистон ўлкаси бўйича Буйруқ

1898 йил 30 май 89-сон
Андижон шаҳри

87-буйруққа кўшимча эълон қиламанки, кучли муҳофаза қилинаётган Фарғона ва Самарқанд вилоятлари ҳамда Сирдарё вилоятининг Тошкент, Чимкент ва Авлиёота ўезд- лари аҳолиси учун менинг ушбу қарорларим мажбурийдир:

1) Қуйидаги ишларда айбдор бўлган шахслар:

а) олий ҳукуматга қарши исён кўтарган ва фитна уюштирган ҳамда давлатга хиёнат қилган; б) ҳукуматга қуролли қаршилиқ кўрсатган; в) кўшинларга, соқчиларга ва қоро- вулларга, миршабхона амалдорларига ва барча мансабдор шахсларга улар хизмат бурч- ларини ёки вазифаларини бажараётганларида ҳужум қилган; г) қотиллик қилган; д) тал- ончилик қилган; е) ўғрилик қилган; ж) темир йўлга ва ҳаракатдаги составга атайлаб за- рар етказган шахсларни ҳарбий судга бериш ва ҳарбий вақт қонунлари бўйича жазолаш учун менга маълум қилинмоғлари керак.

2) Темир йўл ва телеграф симларининг шаҳарлардан ташқаридаги жойларда ёмон ниятли кишилар томонидан бузилмаслиги учун жавобгарлик шу йўллар ва телеграф симлари ўтган бўлисларнинг бошлиқлари зиммасига юклатилсин.

3) Фитна ҳақидаги ҳар қандай мишмишларни, маҳаллий халқнинг ҳужумларини, ёмон ниятда темир йўлларни бузиш ҳоллари ва жиноятчи гуруҳлар пайдо бўлганлиги ҳақидаги хабарларни овоза қилмасдан, маҳаллий полиция маҳкамасига етказилсин.

4) Меҳмонхоналар, уйлар ва квартираларнинг эгалари меҳмонхоналарга, уйларга, квартираларга келган бегона кишилар ҳақида дастлабки куниеқ маҳаллий полиция маҳ- камасига хабар қилсинлар.

5) Маҳаллий аҳолининг маҳаллий миршабхона руҳсатисиз (белгиланган масжидлар бундан мустасно) нафақат жамоат жойларида, балки хусусий уйларда ҳам тўпланиши тақиқлансин. Бу буйруқни бажариш шаҳар ва қишлоқ миршабларининг алоҳида бурчи ҳисоблансин.

6) Маҳаллий кишилар ўз бўлисларидан ташқарига чиқаётганида шаҳар ёки қишлоқ миршабхона бошлиғи томонидан берилган махсус гувоҳномага эга бўлишлари керак.

Ушбу буйруқнинг 2-6-бандларида белгиланган тартибни бузганликда айбланганлар давлат тартиби ва жамоат тинчлигини сақлаш бўйича тадбирлар тўғрисидаги Низомнинг 15-моддасига биноан, уч ойга қамаладилар ёки беш юз сўмгача пул жаримаси тўлайди- лар. Белгиланган муддатдаги қамоқ ва жарима жазоси ҳарбий губернатор томонидан берилиб, бу ҳақда ўлка бошлиғи хабардор қилинади.

Ушбу буйруқ қаттиқ муҳофаза ҳолатида бўлган барча аҳоли яшаш жойларида эълон қилинсин.

Бош губернатор вазифасини бажарувчи,
генерал-лейтенант Корольков.

Андижон қўзғолони қатнашчиларини ушлаб, қамоққа олиш кечаю кундуз давом эттирилди. Улар эса кўп эди. Фарғона, Уш, Қўқон шаҳарларидан ҳам исёнчилар қамоққа олинганлиги ҳақида хабарлар кела бошлади.

Қўзғолон қатнашчиларини тергов қилиш ҳам бошлаб юборилди. Бу ишни тез ва соз амалга ошириш, халқни кўрқитиб, тинчлантириш учун асосий айбдорларнинг айбларини аниқлаб, дарҳол қатл этиш мўлжалланди. Лекин сўроқ қилинадиган кишилар кўплиги боис, бу ишни Тошкентдан келган терговчилар кучи билан қисқа муддатда амалга ошириш қийин эди. Шунинг учун Корольков Тошкентдан қўшимча ҳарбий терговчилар чақиртирди, Фарғона вилояти суди терговчиларини ҳам шу ишга ёллади. Тергов ишлари Андижон, Янги Марғилон, Асака ва Уш шаҳарларида олиб борилди.

Қўзғолончиларни ушлаш учун ажратилган ҳарбий отрядлар Андижон билан Мингтепа орасидаги қишлоқларда бир-бир бўлиб, айбдорларни ушлаш баҳонасида халқни жазолай бошладилар.

Ҳозир Марҳаматда яшаётган кексаларнинг ҳикоя қилишларича, чор аскарлари саро-симага тушиб қолганликлари ва кучлари етарли бўлмаганлиги сабабли тунда қўзғолончиларни таъқиб қилишга журъат этишмаган. Эртаси Андижонга қўшимча ҳарбий кучлар келгач, ишга киришиб, Уқчи қишлоғига бориб, йўлда учраган эркакни отишган. Уқчида бир аёлнинг вояга етган тўрт ўғли бўларкан. Чор аскарлари шу тўрт ака-уканинг ҳаммасини отиб ташлашган. Она шўрлик бу фожиани кўтаролмай жинни бўлиб қолган. Айтишларича, та аёл шу аҳволда 30-йилларгача яшаб вафот этган.

Мингтепа, Тожик, Қашғар қишлоқлари эса уч кун тўпга тутилган.

Кексаларнинг айтишларича, кейинроқ оқ подшодан одамлар қонунсиз ўлдирилмасин, деган мазмунда буйруқ келган. Шундан кейингина одамларни суриштирмай отиш тўхтатилган.

Дарҳақиқат, ўша кунларда дарҳол янги хизмат жойига йўл олиб, Ростов-Донга етиб борган генерал Духовский номига қуйидаги телеграмма юборилган эди.

**Ростов-Дон темир йўл бекати. Туркистон
Бош губернатори генерал-лейтенант Духовскийга¹**

Ҳарбий вазирлик бошқарувчиси генерал Беляевский хатида баён қилинган Фарғонадаги тартибсизликларнинг айбдорларини ушлаш бўйича тадбирларни маъқуллайди. Лекин кишиларнинг воқеага қай даражада дахли борлигига жойларнинг ўзида ишонч ҳосил қилиш керак, деган фикрдадир ва ўлкага етиб борганингиздан кейин бу ҳақда маъруза-нома тайёрлаб юборишингизни сўраймиз.

Шу билан бирга генерал-лейтенант Куропаткин 1511-хатда эслаб ўтилган Фарғонадаги ўтган йилги тартибсизликлар ҳақида батафсил изоҳ беришингизни сўрайди.

1898 йил май.

Духовский Тошкентга етиб келганидан кейин у билан ҳарбий вазир ўртасида қуйидаги ёзишма бўлган.

Махфий

Ҳарбий вазирлик Бош ҳарбий-суд бошқармасига Духовскийдан телеграмма²

1898 йил 8 июнь

Фарғона тинчланыпти, лекин шошилиш ҳарбий-маъмурий тадбирларни давом этказишда шу нарса мутлақо зарурки, пайдо бўлган ҳарбий суд ишини иложи борида тез тугаллаш керак. Иш чўзилишига йўл қўймаслик учун суд қилинаётганларнинг ҳар қандай шикоят ва норозилик хатини, мабодо шундайлар пайдо бўлиб қолса, бекор қиламан.

Мабодо мендан бошқаларга ҳам авф этишни сўраб арзномалар юборилса, бундай хатларга эътибор бермасликни илтимос қиламан. Жавобингизни кутаман, маъқуллайсизми!

Бу телеграмма ҳарбий вазир Куропаткинга кўрсатилган. У қуйидаги жавоб телеграммасини юборди.

**Тошкент шаҳри Бош ҳарбий
губернатор Духовскийга³**

Суд ҳукмини қайта кўриш ёки бекор қилиш ҳуқуқи ҳарбий суд Уставининг 1421-моддасига биноан Сизга берилган. Подшо ҳазратлари номига юборилиши мумкин бўлган авф этиш тўғрисидаги оғир арзномаларни ҳал этиш олий ҳазратларининг ўз ихтиёрларидадир ва мен уларни оқибатсиз қолдириш учун олдиндан изн сўрашни ўзим учун

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 277-иш, 111-бет.

² Москва. МДХТА, 801-фонд, 54-рўйхат, 23-иш, 32-бет.

³ Москва. МДХТА, 801-фонд, 54-рўйхат, 23-иш, 37-бет.

ноқулай бир иш, деб биламан. Шу билан бирга Сизнинг ахборотингиз учун шуни маълум қиламанки, менинг фикримча, ушбу ишда, Фарғонада кескин палла орта қолганлиги боис ва подшо ҳазратлари дала суди шафқатсизлик қилаётганлигини маъқулламаслигини бир неча марта изҳор этганликлари муносабати билан, бордию бу кўрсатмани жиноятдан сўнг дарҳол бажаришнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам, отиб ўлдириш каби энг олиий жазони жуда эҳтиёт бўлиб, фақат энг асосий айбдорларга белгилаш керак. Одамларни кўплаб ўлдириш аҳолининг бундан кейин тинчишига дуруст бир фойда бермаслигидан ташқари, бизнинг Осиёдаги нуфузимизга путур етказиши мумкин.

Генерал-лейтенант Куропаткин

Маҳаллий аҳолининг таъзирини бериб қўйишга энг шимариб киришган генерал Духовский шу телеграммадан кейин бир оз ўзгарди. Бу айниқса унинг ҳарбий-дала суди ҳукмларига бўлган муносабатиде билинди. Уша пайтдаги Россия қонунчилиги бўйича Олий ҳокимиятни афдариб ташлаш мақсадида жиддий жиноят қилганлар энг олиий жазо — ўлим жазосига ҳукм қилинишлари керак эди. Ҳарбий судьялар Фарғонадаги фаолиятларида қонунлар мажмуасидаги мана шу моддани қўллаб, Андижон кўзғолонида қатнашган кишиларнинг кўпчилигини ўлим жазосига ҳукм қилдилар. Духовский эса подшодлик хоҳишидан келиб чиқиб, ўлим жазосига ҳукм қилинганлардан кўпининг жазосини авф этиб, узоқ муддатли каторга билан алмаштириш тўғрисида подшо номига кетмакет илтимосномалар юборди. Марказда бу илтимосномаларга ижобий муносабатда бўлдилар. Масалан, Андижон шаҳрида VII ва VIII гуруҳда судланган 85 кўзғолончидан 73 нафарини суд ўлим жазосига ҳукм қилган. Духовский подшога илтимоснома ёзганидан кейин бу кишилардан 59 нафарининг жазоси турли муддатдаги каторга иши билан алмаштирилган.

Айни пайтда, жазоланганларнинг ўзлари ёзган арзноамалар эса, аксарият ҳолларда оқибатсиз қолдирилди.

Исёнкор эшон изидан

18 май эрталабдан Андижон уезди бошлиғи Коишевский Муҳаммадали халфани ушлаш ҳаракатига тушди. Лекин дастлаб эшоннинг қай томонга қочганлигини билолмади. Кўп ўтмай унинг ҳузурига Хўқанд қишлоқ бўлиси бошлиғи юборган одам келиб, Муҳаммадали халфа шу ерлик эшонникида тўхтаганлигини айтди. Уезд бошлиғи штабс-капитан Бжезицкийни тўрт йигит билан Хўқанд қишлоққа юборди. Унга, агар эшон у ердан жўнаб кетган бўлса, қаёққа йўл олганлигини аниқланг, деб тайинлади.

Бжезицкий Хўқанд қишлоқда Муҳаммадали халфани тополмади. Аммо аҳолидан сўраб-суриштириб, унинг Қорадарёдан ўтиш учун Куйганёрга кетганлигини, ёнида ўттизтача одам борлигини аниқлади.

Бжезицкий йигитлари билан дарҳол Куйганёрга борди. Бу ерда одамлардан сўраб-суриштириб, эшон ёнидаги шериклари билан дарёдан ўтиб кетганлигини билди. Шундан кейин Бжезицкий икки йигитини Олтинкўл ва Мойтерак бўлислари бошлиқлари ҳузурига юбориб, исёнчиларни ушлашни буюрди, ўзи эса Андижонга қайтиб, аниқлаган маълумотларини уезд бошлиғига етказди.

Коишевский Бжезицкийнинг рапортини тинглагач, Наманган уезди бошлиғи билан телеграф орқали боғланиб, ундан Муҳаммадали халфани ушлашда ёрдам беришни илтимос қилди. У бу илтимосни бажариб, эшон кетган тарафга бир рота қуролли аскар ва 50 овчини юборди.

Андижонга кўзғолончилар яна ҳужум қилиб қолиши эҳтимоли бор эди. Шунинг учун Коишевский шаҳардаги мавжуд ҳарбий кучларнинг катта қисмини шаҳардан ташқарига чиқаришга журъат этмади. Андижондан эшонни ушлаш учун Избоскан ноиби Оғабеков ўн аскар ва бир неча йигит билан жўнаб кетди, холос. Уларга биротар милтиғи бўлган икки мешчан қўшилди. Коишевский Оғабековга, Намангандан йўлга чиққан ҳарбий кучлар билан бирлашинглар, Андижонга мадад кучлари келгач, ортингиздан яна қўшимча аскарлар юборамиз, деб буюрди. Оғабеков бир йигитни барвақтроқ кечувга жўнатди, у қайиқ, нариги қирғоқда бутун команда алмаштириши учун янги отлар тайёрлаб туриши керак эди.

Ҳарбий тарихчи М. А. Терентьев кейинчалик ёзишича¹, Оғабеков кечувга келганда эшонни Мойгир ва Ёрбоши бўлислари бошлиқлари ҳам қувиб кетаётганлигини билди. Оғабеков йигитлари билан дарёдан ўтиб, отларни алмаштиргач, аҳоли кўрсатган томонга қараб кетди. Йўлда яна сўраб-суриштириб, Мойгир бўлиси бошлиғи Дармонқул йўналишини кескин ўзгартирганлигини билди; равшан бўлдики, эшон Наманганга бориш қоридан воз кечган. Оғабеков Дармонқул изидан кетди. Кўп ўтмай эшон шимолга, тоққа бурилганлиги маълум бўлди, Дармонқул ҳам тоққа бурилибди. Оғабеков йигитлари билан яна унинг ортидан кетди. Аммо отлар шу қадар чарчагандики, оёқларини зур-базур кўтариб боса бошлашди, отда юришга ўрганмаган пиёда аскарларнинг тин-

¹ М. А. Терентьев. История завоевание Средней Азии. 1906 йил. Санкт-Петербург. III-том, 460-бет.

каси қуриди. Шу ерда Намангандан йўлга чиққан ҳарбийлар ҳам етиб келишди. Хилга — сердарахт ва серўт жойга боргач, отларга ва одамларга дам беришга қарор қилишди. Бу ер овлоқ жой бўлиб, қишлоқ олисда, янги отлар топишнинг иложи йўқ эди.

19 май эрталаб икки бўлис бошлиғи эшон Қозонли Мозорда тоққа чиқиб кетганлигини маълум қилишди. Бу ерда йўл учга айриларди: биринчи йўл — довон орқали ҳам қор билан қопланиб ётган шимолга, иккинчи йўл — жанубга, учинчи йўл — Чорвоқ қишлоғига борарди. Оғабеков билдики, эшон ҳали очилмаган шимолий йўлга ҳам, халқдан изини яшириши қийин бўлган жанубий йўлга ҳам юрмайди. Фақат бир йўлга — Чорвоқ томонга юриб, Еттибус вилоятга ўтиб кетишга ҳаракат қилиши мумкин.

Науқат ва Бозорқўрғон бўлислари бошлиқлари ҳам эшоннинг тоққа борадиган йўлини тўсиш учун йигитлар юборишди, Қўқонқишлоқдан келган йигитлар ҳарбийлар сафига қўшилишди.

Эрталаб соат 6 да ҳарбийлар Мосса қишлоғига боришди. Бу қишлоқ аминига ҳам ишончли йигитлардан 15 нафарини тўплаб, Қозонли Мозор томонга бориб, Эшоннинг йўлини кесиб буюрилган эди.

Оғабеков йигитлари олға бориб, кундуз соат бирга яқин, собиқ бўлис бошлиғининг отаси Қодиркулни учратди. У ўғли ўрнига ўн уч йигит билан келган, бу йигитлар битта биротар милтиқ, 3 та тўппонча, 2 қилич билан қуролланишган эди.

Соат иккида ҳарбийлар Бозорқўрғонда дам олиш учун тўхташди, сўнг Чорвоққа юришди. Йўлда отларини тушовлаб боқаётган жойидан Андижонга чақирилган казаклар ва тўпчилар командасини учратишди. Оғабеков уларнинг бошлиғи Красноярецевдан ёрдам сўради, у эса тўхтамасдан Андижонга бориш ҳақида буйруқ олганлигини айтиб, илтимосни рад этди. Фақат тунаш учун Бозорқўрғонда тўхташгани, мабодо жуда зарур бўлса, мадад куч сифатида хизмат қилишга тайёр эканлигини айтди, Оғабеков командасидаги қийналган 10 аскарни ва 2 кўнгиллини сафига олди.

Оғабеков аскарлардаги икки қўти ўқни, мешчанлардаги 2 милтиқни олиб, Қодиркул йигитлари билан Чорвоққа жўнаб кетди. Шу қишлоққа кираверишдаги тошкўприк ёнида тўрт йигитни қолдириб, уларга кўприкдан ўтадиган руслардан бўлак ҳар бир одамни ушлашни ва бу ҳақда довон ортидаги қишлоққа хабар юборишни буюрди.

Оғабеков қишлоққа кечқурун соат тўққиз яримда келди, бу пайда ҳали эшондан дарак йўқ эди.

Қодиркул қишлоқда бир нечта ишончли кишиларни тўплаб, уларни тўрт гуруҳга бўлди. Уларда ўқ отиш қуроли бўлиши учун ҳар бир гуруҳга битта-иккита йигитидан қўшди.

Бу гуруҳлар йўлларга қўйилаётганда, қишлоқдан чиқаётганларнинг ҳаммасини ушланглар, қишлоққа келаётганларни ўтказинглар-ку, лекин улар кимлар эканлиги ҳақида бизларга хабар беринглар, деб буюрилди.

Кечқурун соат 11 да кўприк ёнидан отлик йигит келиб, икки шубҳали киши ушланганлигини маълум қилди. Оғабеков у ерга беш йигитни икки милтиқ билан юборди. Сал вақтдан кейин ушланганларнинг қўл-оёғини боғлаб олиб келишди. Бу Мухаммадали халфа билан унинг сўфиси Ҳожимат эди. Эшон саволларга жавоб беришни истамас, кўзини ерга қадаганча лом-лим демай турар эди.

Оғабеков эшон қўлга тушганлигини Красноярецевга хабар қилиш, ундан ёрдам сўраш учун бир казакни юборди. Красноярецев илтимосни бажариб, командаси билан Оғабековга пешвоз чиқди.

20 майда Бозорқўрғонда дам олишди. Улар у ёғига асирларни кичик ясавул Качуриннинг 66 кишилиқ сотняси қўриқлаб борди. Қўл-оёғи боғланган эшон аравада индамай келарди. Фақат Дудурга етиб келишганда томошага чиққан халойиққа «сув, сув, сув», деди. Одамлардан бири кўзада сув узатди, аскарбоши қаршилиқ қилмади. Эшон чанқоғини қондиргунча аравалар тўхтаб турди, сўнгра яна йўлида давом этди.

Эшонни олиб келаётган ҳарбий карвон 20 май кечқурун Қорадарёнинг ўнг соҳилига етиб келиб, шу ерда дам олди. Эртаси эрталаб Андижондан бир рота аскар ёрдамга етиб келди. Дарёдан эсон-омон ўтишгач, Андижонга йўл олишди.

Дукчи Эшон ушланганлиги ҳақидаги хабар халқ орасида тарқаб кетмаслиги ва уни қутқариш учун уриниш бўлмаслиги учун ҳарбий карвон асосан тунда ҳаракат қилди. 21 май куни соат бирга яқин Андижон шаҳридаги ҳарбий постларнинг биридан лагерга соқчи югуриб келиб, эшонни олиб келишпти, деди. Горнизон бошлиғи шаҳарда тўполон бўлиб кетмаслиги учун эшон ўтадиган йўлларда ҳарбий соқчиларни кўпайтирди.

Эшонни қалъага келтиришгач, оёқ-қўлини кишанлаб, Оренбург казаклари ва пиёдалар соқчилигида алоҳида бинога қамашди. У терговчининг ҳеч бир саволига жавоб қайтармади.

Қалъадаги ҳарбийлар орасида эшонни кўришга орзумандлар кўп эди. Улар дам-бадам эшон камалган хона дарчаси ёнига бориб, ичкарига мўралашарди. Кишанланган Эшон эса худди намоз ўқиётгандай чўккалаб ўтирар, ора-сира бошини пастга эгиб қўярди. У соқол кўйган, қорамағиз, ўрта бўй, қирқ ёшлардаги бақувват одам эди.

Эшонни ушлаш шундай бўлган эди: Чорвоқдаги Тошкўприкда Қодиркул қолдирган тўрт йигит, аниқ қилиб айтганда, Зокирбой, Муллақурбон, Болта ва Абдуқодир — кечқурун соат ўн яримда сой бўйлаб кўприк томон келаётган уч отлиқни кўришади. Шу пайт йигитлар уларга: «Тўтанглар!» деб бақришади. Лекин йўловчилардан бири отнинг жиловидан тутган соқчини қилич билан уриб, орқага қочади, унинг ортидан бошқалари эргашади...

Кўп ўтмай соқчилар уларни қувиб етишди. Шунда қочқинлар отларини тоққа буришди ва қоронғиликда адашиб, жарлик ёнига бориб қолишди. Сўнг ноилож ўзларини таъқиб қилаётганлар томон юришга мажбур бўлишди.

Зокирбой қочоқлардан бирининг қўлида тўппонча кўриб:

— Ҳой биродар, сен кимсан?! — деб сўради.

— Наманганлик эшонман.

— Айланиб кетай эшонимдан! — деди Зокирбой ялтоқланиб. — Шуни бояроқ айтмайсизми... Биз сизларни от ўғриларимисизлар, деб ўйлабмиз. Қишлоғимизга ўғри айланишиб қолди... Йўл бўлсин, бемаҳалда тоғда нима қилиб юрибсизлар?

— Еттисувдаги муридларимнинг олдига кетаётгандик, йўлдан адашиб қолдик чоғи.

— Қўлингиздаги қуролингиз нимаси?

— Ҳа энди, юрт бетинч бўлиб қолди, бемаҳалда яроқсиз йўлга чиқмайлик дедик.

— Шундай денг. Сизларни Еттисувга олиб борадиган йўлга чиқариб кўямиз.

Бизлар ҳам бировга ёмонлигимиз йўқ мўмин-мусулмонлармиз, айниқса сиздай табаррук инсонлардан кўмагимизни аямаймиз.

Эшон йигитларнинг илиқ муомаласига ишониб, олдинда отини чоптириб қочиб кетган шеригини қайтариб келишни сўради. Узи эса кўприк олдида кутиб турди.

Зокирбой ҳақиқатда бир йигитни доволон ортига юборди, лекин қочган кишини қайтариб келиш учун эмас, икки шубҳали одам ушланганлиги ҳақида Оғабековга хабар етказиш учун юборди.

Тез вақт ичида Чорвоқдан беш йигит етиб келди. Улардан олдинда келаётган иккиси — Еқуб Иброҳим ўғли билан Мадмуса Масодиқ ўғли эшон ёнига келиб, отдан тушишди ва унга икки тарафдан яқинлашишди.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

Эшон йигитларнинг саломи самимий эканлигига ишониб, ўнг қўлидаги тўппончани чап қўлига қистириб, Еқубга қўл чўзди... Еқуб эса эшоннинг қўлини маҳкам ушлаб, эгардан тортиди, иккинчи қўли билан соқолидан тутди. У отдан ағдарилди, Мадмуса қўлигадиги тўппончасини олди.

Соқчилар эшоннинг шеригини ҳам отдан ағдаришди. Уларнинг қўлларини боғлашаётганда эшоннинг шериги типирлаб, ёрдам сўраб қаттиқ бақирди. Соқчилар уни икки-уч урганларидан кейин индамай қолди.

Мадмуса ҳар эҳтимолга қарши тўппончадан осмонга ўқ узиб, эшоннинг шериклари бўлса, кўрkitиб кўйиш, ёрдам беришга ошиқмаслик тўғрисида огоҳлантирди...

Қўли боғланган асирларни отга миндириб йўлга тушишди. Довондан ошиб ўтиб, Чорвоққа олиб келишди. Йўлда эшон йигитларга «мен наманганлик эшон эмасман, мингтепалик эшон Муҳаммадали халфаман», деди.

Эшоннинг учинчи шериги ортидан Қодиркул юборган йигит уч кундан кейин, яъни 23 майда, уни икки ўртоғи билан Қугарк бўлисидан тутиб келди. Бу эшоннинг яқин муридларидан Қорақўрғон қишлоғилик Субҳонқул Араббой ўғли эди. Учовининг ҳам тўни қон эди. Субҳонқулдан Қуръон, унинг ичидан эса Муҳаммадали халфа турк султони амри билан халифа этиб кўтарилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома чиқди.

Султонхон тўранинг суюкли муриди

Андижон кўзғолонига оид тергов ва суд ҳужжатларида, ҳарбийларнинг ҳисоботларида Дукчи Эшон 1856 йилда туғилганлиги, яъни 42 ёшдалиги кўрсатилган. Андижон қалъасида бўлган биринчи сўроқда эса эшон 45 ёшдаман, авлод-аждодларим қашғарлик, бўлишган, деган. Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссасида эса уйига келган рус амалдори билан савол-жавобда кўзғолончилар бошлиғига 51 ёшдаман, дейди.

Мен бу ҳар хилликни кўриб дастлаб ҳайрон бўлдим. Кейин билсам, эшон Андижон қалъасидаги сўроқда ёшини нотўғри айтмаган, унинг 1856 йилда туғилганлиги рост экан. Аксинча, Фозилбек Отабек ўғлининг ҳужжатли қиссасидаги рақам нотўғри келтирилган. Эшон қирқ беш ёшга кирганман деганида, ёшини мусулмон одати бўйича айтган: мусулмончиликда гўдакнинг она қорнида ўтган тўққиз ойи бир ёшга ҳисобланади, ҳар ўттиз йилда киши умрига бир ёш қўшилади, пайғамбар ёшига етмаганлар ёшларини бир ёш катта, пайғамбар ёшидан ўтганлар эса бир ёш камайтириб айтадилар ёки умуман айтмайдилар. Шулар ҳисобга олинса, эшон «ёшим қирқ бешда» деб тўғри жавоб берганлиги маълум бўлади.

Шу ўринда Фозилбек Отабек ўғлининг ҳужжатли қиссаси Дукчи Эшон воқеасини ўрганишда муҳим манба эканлигини таъкидлаганимиз ҳолда, унда бир қатор ноаниқликларга йўл қўйилганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Жумладан, қиссадаги Дукчи Эшоннинг уйида терговчи билан савол-жавобини Фозилбек эшоннинг хазиначиси Мулла Салоҳиддиннинг оғзидан ёзиб олганман, бу одам 1921 йилгача ҳаёт эди, дейди. Эҳтимол, шундай одам бўлгандир, лекин у эшоннинг хазиначиси эмас. Аввало «Дукчи Эшоннинг хазиначиси» иборасининг ўзи эришроқ туюлади, чунки бу одамнинг дунё тўплаш одати ҳам, хазинаси ҳам бўлмаган. Бу ўринда, назаримизда, «Дукчи Эшоннинг иш юритувчиси» дейилса тўғрироқ бўладики, унинг хонадонидан бундай вазифани саксон ёшли қирғиз Мулла Зиёвуддин Махсум бажарган, у Андижон лагерига ҳужум пайтида ҳалок бўлган.

Фозилбек Қугарт бўлиси бошлиғи Чибилни Андижонда осиб ўлдирилганлар қаторида тилга олади. Чибил Абдуллабиев осиб ўлдирилмаган, бир умрлик каторгага ҳукм қилинган.

Яна муаллиф лагер ёнидаги баққолий дўконининг эгаси, Андижонда осиб ўлдирилган Рустамбек Сотиболдибек ўғлини кўзғолонда иштирок этмаган эди, демоқчи бўлади. Аслида, Рустамбек Сотиболдибек ўғли кўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан эди.

Фозилбек Отабек ўғли ўз қиссасида қатор ноаниқликларга йўл қўйганлигига сабаб, у асарини илмий манбалар, суд, тергов материаллари асосида эмас, балки ўзи болалигида кўрганлари асосида ва воқеанинг шоҳиди бўлган кишиларнинг хотираларидан фойдаланиб, бунинг устига, орадан 27 йил ўтганидан кейин ёзган. Бундай вазиятда баъзи бир ноаниқликларга йўл қўйилиши табиийдир.

Муҳаммадали халфа Собир ўғли — Дукчи Эшон, юқорида таъкидлаганимиздек, 1856 йилда Фарғона шаҳридан 25 чақирим жанубий-ғарбдаги Чимён қишлоғида туғилган. Унинг авлодлари асли қашғарлик бўлишган. Отасини Уста Собир дейишарди. Унинг кўкнори ейдиган одати бўлган, шунинг учун Собир кўкнори ҳам дейишган.

Уста Собир бешик, беланчак, пахтани чигитидан ажратадиган чиғириқ ҳамда йик (ёки дук) тайёрлайдиган уста эди. Уч ўғли, бир қизи бўлиб, устачилик орқасидан топган даромади қўл учида кун кўришига аранг етарди.

Муҳаммадали Уста Собирнинг иккинчи ўғли эди. Уни болалигидан билган кишиларнинг ҳикоя қилишларича, Муҳаммадали жуда ақлли, одобли, ота-онасининг изнидан чиқмайдиган бола бўлган. Ота-онасининг қўли калталиги оқибатида, мактабда ўқимаган, лекин кейинроқ мустақил ўқиб саводхон бўлган. Эсини таний болганидан отаси ёнида меҳнат қилиб, бешик, йик тайёрлаш касбини ўрганган. Вояга етгач эса пахсачилик касбини эгаллаган. Айнан пахсачи бўлиб танилганидан кейин халқ унинг исми ёнига «уста» сўзини қўшиб айта бошлаган.

Муҳаммадали ўн ёшга тўлганида оиласи Мингтепадаги Тожик қишлоғидан кичик уй сотиб олиб, кўчиб келади. Бу қишлоқ аҳолиси аксари тожиклардан иборат эди. Шу боисдан Уста Собир оиласи бу ерда анча вақтгача мусофирдай ҳаёт кечиради.

Орадан ўн-ўн икки йил ўтгач, Уста Собир вафот этади. Шундан кейин оиллага катта фарзанд Муҳаммадсоқи бошлиқ бўлиб қолади.

Оиланing уч танабгина ери бўлар, лекин бу ер рўзғор тебратиш учун камлик қиларди. Ака-укалар тирикчилик ўтказишнинг бошқа йўлларини излай бошлашади.

Уша пайтда Тожик қишлоғига туташ ерлар Султонхон тўра эшонга қарашли эди. Султонхон тўра эшон ўз даврининг атоқли кишиларидан саналиб, кўплаб муридлари бўлган. Уни Кўқон хони ҳам яхши билар ва ҳурмат қиларди. Шу ҳурмати туфайли хон унинг ерларидан солиқ олмаган.

Муҳаммадсоқи укаси Муҳаммадали билан Султонхон тўрага хизматкор бўлиб ёллашади. Худди шу даврда Муҳаммадали яхши пахсачи сифатида танилади. Эшон қурган қўрғонларнинг пахсасини уради. Султонхон тўранинг ақлли, меҳнаткаш, одобли, бунинг устига, тақводор йигитга меҳри тушади. Муҳаммадали қисқа вақтда эшоннинг энг яқин муридига, айтиш мумкинки, фарзандидай бир одамга айланади.

Султонхон тўранинг Қорадарёнинг ўнг соҳилида — Пойтуҳда ҳам ерлари бўларди. Умрининг сўнги даврида эшон Пойтуҳга кўчиб боради. Муҳаммадали ҳам пири ортидан кетиб, Пойтуҳда 3-4 йил яшайди. Лекин ора-сира Тожик қишлоғига онаси ва ака-укаларини кўргани келиб туради. Шунда кишилар Муҳаммадалида катта ўзгариш юз берганлигини сезишади: у илгаригидан ҳам вазмин ва жиддий бўлиб қолган, одамлар билан кам гаплашар эди. Ҳар куни масжидда беш вақт намозни қанда қилмай ўқирдида, ҳеч ерга алаҳсимамай уйига равона бўларди. У бутун хатти-ҳаракати билан эшонликка тайёргарлик кўраётганлиги шундоққина сезилиб турарди.

Султонхон тўра 1882 йилда анча вақт бетоб бўлиб ётиб вафот этади. Муҳаммадали пири бетоблигидан бир дақиқа ҳам унинг олдидан жилмай, жони узилар чоғида ҳам ёнида бўлиб, калима шаҳодатни ўқиб ўтиради.

Пиридан айрилгач, Муҳаммадали Тожик қишлоғига қайтади. Лекин ёлғиз қайтмай, ҳамфикр муридлар билан тил бириктириб, пирининг қабрини кўчириб келади, қабри устига мақбара қурдиради. Унинг бу иши Султонхон тўранинг Мингтепадаги муридлари

билан Пойтухдаги муридлари ўртасида жанжал чиқишига сабабчи бўлади. Пойтухликлар (улар сафида эшоннинг фарзандлари ҳам бор эди) пайт пойлаб эшоннинг жасадини яна кўчириб кетишади.

Султонхон тўра қабри устида Тожик қишлоғида қурилган мақбара Андижон кўзғолонигача бор эди. Кўзғолондан кейин чор маъмурлари уни буздириб ташлашган.

Дукчи Эшоннинг халқ орасида дастлаб обрў топишига хизмат қилган, Мингтепадан Ўшга борадиган йўлда тепаликка қурилган; ёзда йўловчилар сув ичиб, дам оладиган шийпонни ҳам Султонхон тўра қурдирган, уни ўзидан кейин сақлаш учун ҳам маблағ қолдирган, дейишади.

Муҳаммадали 30 ёшида, 1886 йилнинг кузида ҳаж сафарига жўнайди. Ҳаждан қайтиб келгач эса халқ орасида, Муҳаммадали эшон бўлибди, деган овоза тарқалади. Бу хабарни Султонхон тўранинг фарзандлари ҳам эшитишади. Улар Муҳаммадалининг олдига келиб «Нимага асосан ўзингизни эшон деб эълон қилдингиз?» деган саволни кўндаланг кўйишади. Муҳаммадали Султонхон тўрадан қолган, имзо кўйилиб, муҳр босилган хати иршодни (йўлланма хатни) кўрсатади. Султонхон тўранинг фарзандлари шундан сўнг эътирозга ўрин йўқлигини англаб, орқаларига қайтишади.

Ўша пайтда Мингтепада Қўйчи исмли анча кексайиб қолган эшон бўларди. Унинг муридлари ҳам дастлаб Муҳаммадалининг эшонлигини тан олишмаган. Лекин Муҳаммадали эшоннинг шон-шухрати жуда тез ортиб бораётганлигини кўришгач, фикрларидан қайтиб, унга қўл бергани келишган.

Андижон кўзғолонидан кейин мустамлакачилар матбуотида Муҳаммадали эшон Султонхон тўранинг фарзандларига кўрсатган хати иршод қалбаки эди, бу мактубни аввал Султонхон тўрага мурид бўлган, сўнг Дукчи Эшоннинг энг яқин кишиларидан бирига айланган Мулла Зиёвуддин Махсум тайёрлаган, деган фикр билдирилган. Лекин бу Андижон кўзғолонидан кейин Дукчи Эшонни ёмон кўрган кишилар томонидан айтилган тахминий гап бўлиб, эшон ҳақида айтилган бошқа кўпгина салбий фикрлар сингари ўз исботини топмаган.

Муҳаммадали Султонхон тўранинг энг суюкли муридларидан эди. Бундан ташқари, бу йигит эшон одамга хос сифатларга, жумладан, каромат қилиш қобилиятига ҳам эга бўлган. Шундай вазиятда Султонхон тўра муридига эшонликни ёзма тарзда васият қилиб қолдирган бўлиши мумкин ва бунинг эшонлик анъанасига ҳеч бир хилоф жойи йўқ.

Муҳаммадалининг эшон бўлиши тарихи ҳақида унинг ўз оғзи билан одамларга айтган гапи ҳам бор. Бу гапга қараганда, у ҳаж сафарига борганида Мадинада Муҳаммад пайғамбар қабрини зиёрат қилиб қайтгач, пирини туш кўради. У Муҳаммадали халфага юртингга боргач, ўн йил эшонлик қилгин, оч-яланғочларга овқат, бошпана бергин, кейин эса кофирларга қарши ғазоват эълон қилгин, дейди.

Муҳаммадали:

— Оч-яланғочларни едириб-ичириш учун менда маблағ йўқ-ку, — дейди.

Пири:

— Оллоҳ ёрдам қилади, — деди.

Бу шуни исботлайдики, босқинчиларга нафрат Дукчи Эшоннинг қалбида бўлган. Айнан шу гапи унинг ўн йилдан сўнги қисматини ҳам белгилади.

Муҳаммадали халфа ўзини эшон деб эълон қилгач, ҳар куни катта қозонда овқат пишириб, ўша пайтда водийда кўп бўлган оч-яланғоч кишиларни боқа бошлайди. Айтишларича, бу ишни дастлаб қарз олиб қилган. Кейинчалик эшон сифатида обрў-эътибори ўсгач, унга хайр-эҳсон келтирадиганлар кўпаяди. Шундан сўнг қарзидан қутулиб, уйдаги дош қозонни ўз маблағи билан қайнатиш имконига эга бўлади. Унинг уйда ҳар куни 150-200 нафар, баъзида 400-500 нафар одам овқатланарди.

Муҳаммадали халфа эшон бўлиши билан бирга, табибликдан ҳам хабардор эди. Шунинг учун унинг ҳузурига дардига даво истаб келувчилар ҳам кўп бўларди. Кўзғолоннинг эртаси куни миршаблар эшоннинг уйини босишганда, ҳар хил дардларга чалинган йигирмага яқин беморни топишган.

Эшоннинг уйда икки йил афғонистонлик бир табиб яшаган дейишади. Эҳтимолки, бу ҳунарни у ўша одамдан ўрганган.

Эшоннинг халқ орасидаги обрўи жуда тез ўсиб, муридлари кўпая бошлайди. Уни ўзига пир деб билувчилар фақат Фарғона водийсида, Тошкент, Самарқанд ёки Бухорода эмас, ҳатто ундан олисроқ жойларда ҳам пайдо бўлади. Эшон қатл этилгач, унинг халфаси Иноятхон тўранинг уйдан бир мактуб топилган. Бу Муҳаммад Раҳим сўфи деган одам эшонга ёзган мактуб бўлиб, унда Бишкек уездининг олис Тўқмоқ бўлисида бутун аҳоли сиртдан Муҳаммадали халфанинг муриди эканлиги айтилган.

Иноятхон тўра терговда берган кўрсатмасида Муҳаммадали халфанинг Бухорода муридлари кўплигини, Бухоро уламолари меҳмонга келганликларини таъкидлаган.

Эшоннинг обрў-эътибори, даромади орта боргач, ҳовлисига туташ ерларни сотиб олиб, кўрғонини кенгайтиради. Ичкари, ташқарили ҳовли, катта отхона ва молхона, омборхонадан ташқари, Мингтепада масжид, мадраса, сув тегирмони ва хумдон қурдиради. Ўш уездининг Оқтерак қишлоғида ҳам масжид бунёд этади. Марғилон, Андижон, Ўш уездларида ер-сувларга эга бўлади.

«Мўйи муборак»

Эшонни Чимёнда ушлаб, Андижон қалъасига келтиришгандан кейин дастлаб овқат ҳам емади, терговчиларнинг саволларига жавоб ҳам бермади. Фақат орадан бир неча кун ўтгач, у овқат еб, гапира бошлади. Лекин шунда ҳам унинг ташқи кўриниши ҳолдан тойган одамнинг қиёфасини эслатмасди. Сўроқ пайтида саволларга вазминлик билан жавоб қайтарди. Ҳарбий терговчининг:

— Халқни кўзғолонга кўтаришга сизни нима мажбур қилди? — деб берган саволига олти банддан иборат айбномани баён қилди. Булар қуйидагилар эди:

— Руслар ўлкани босиб олганларидан кейин халқ ахлоқи қаттиқ бузила бошлади;

— шариат қоидаларидан чекиниш рўй берди;

— Рус ҳукумати, гарчи халққа анча шафқат билан муносабатда бўлса ҳам, ҳажга боришни тақиқлади;

— камбағаллар учун йиғиладиган закотни бекор қилди;

— Вақф¹ қонунларини йўқ қилдию янгиларини чиқармади;

— халқ ахлоқини яхшилаш ва оилани мустаҳкамлаш ҳақида қайғурмади.

Терговчи: — Ҳазовот эълон қилганлигингизни тан оласизми?

Муҳаммадали халфа: — Андижонга халқни бошлаб келиб, подшо аскарларига ҳужум қилганлигимиз рост. Лекин мен Ҳазоват эълон қилмаганман, бу ҳақдаги бирон-бир ҳужжатга муҳримни ҳам босмаганман.

Терговчи: — Қўлимизда Ҳазоват ҳақидаги шартнома бор, унга ўн икки киши муҳримини босган.

Муҳаммадали халфа: — Мен бундай ҳужжатни кўрган эмасман.

Терговчи: — Нечта муридингиз бор?

Муҳаммадали халфа: — Мен ҳозир бу ҳақда гапириб, бегуноҳ кишиларнинг ҳаётини хавф остида қолдиришни истамайман.

Терговчи: — Нега ўз яқинларингиз яшайдиган жойларга эмас, одамсиз тоққа қочдингиз?

Муҳаммадали халфа: — Мен қаерга бориб, кимнинг хонадонига тўхтасам, ўша хонадон эгаларини ҳибсга олишларингизни билардим, шўнинг учун одамсиз тоққа қочишни маъқул топдим.

Андижон кўзғолони қатнашчиларини шафқатсиз калтаклаб, халойиқ кўриб, ваҳимага тушиши учун қалъа олдидаги ялангликда саратон жазирамасида соатлаб тиз чўктириб қўйишган. Қўл-оёқлари кишанланган, ортиқча ҳаракат қилолмайдиган маҳбуслар қуёшнинг ўткир тиғида ёғдай эриб, таппа-таппа қулаб, жон берган пайтлари бўлган. Бундай азоб-уқубатларга дучор қилинганлар қаторида Муҳаммадали халфанинг ўзи ҳам бўлган. Терговчилар иложи борица кўпроқ маълумотга эга бўлиш учун уни жуда қаттиқ уришган. У эса тергов бошида асосий даъволарини қисқа баён қилгач, ортиқча ҳеч бир гап айтмади, шерикларини сотмади ҳам, аксарият ҳолларда айбни ўз бўйнига олиб, бошқаларни ҳимоя қилди. Калтаклашган пайтларида бирон марта ҳам оҳ-воҳ чекмай, калимаи тойибани, («Ла илаҳа илаллоху Муҳаммадур росулуллоҳ...») такрорлайверди. Метин иродали инсоннинг бу мардона хатти-ҳаракатлари тергов протоколларида ўз аксини топган.

Эшон чор маъмурларига қўйган айбномалардан ҳаж сафарига бориш тақиқланганлиги ҳақидаги даъвоси озгина изоҳталабдир. Сабаби, ўша пайтдаги матбуот хабарларига ишониш мумкин бўлса, чор ҳукумати Шарқ мамлакатларида вабо тарқалганида, унинг империя ҳудудига ҳам ёйилишининг олдини олиб, ҳажга боришни қаттиқ вақтинчалик тақиқлаган эмиш. Яна худо билади. Эшоннинг қолган даъволари батамом ўринлидир.

Муҳаммадали халфа кўзғолон бошланишидан бир йил аввал турк султониға мактуб ёзади. Бу мактубни у айтиб турган, 1898 йилнинг баҳорида вафот этган қашғарлик Худойберди деган одам ёзган. Эшон турк султониға руслар Кўқон хонлигини босиб олганларидан кейин мусулмонлар ўртасида ахлоқан бузилиш кучайганлигини, шариат қоидаларидан чекиниш рўй бериб, бузуқлик, ичкиликбозлик, нашахўрлик авжига чиқа бошлаганлигини ёзган. Бундан ташқари эшон руслар камбағаллар учун закот йиғишни, ҳажга боришни тақиқлаганликларини, эски вақфларни ман қилиб, янгиларини жорий этмаётганликларини таъкидлар экан, турк султонидан халқнинг шариат қонун-қоидалари бўйича турмуш кечириши учун шароит яратишни оқ подшодан талаб қилишни сўрайди. «Рус ҳукуматининг шариатни назар-писанд қилмаётганлиги Оллоҳнинг қаҳрини келтирмасмикан, деб қўрқаман», дейди эшон ушбу мактуби сўнггида.

Бу мактубни турк султониға ҳажга бораётган бир қашғарлик олиб кетган. Терговчи: «У одамнинг исм-шарифи нима эди?» деб сўраган. Эшон: «Ёдимда йўқ», деб жавоб берган.

1898 йилнинг апрелида эса Муҳаммадали халфа ҳажга борган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли орқали турк султонидан фармон олади.

¹Вақф — мадраса, мактаб, масжид ва хонақоҳлар учун айрим шахслар томонидан васият қилиб қолдирилган ёки давлат томонидан бериб қўйиладиган даромад келтирувчи ер-сув, тегирмон, савдо расталари ва бошқалар.

Форс тилида битилган ушбу фармон-ёрлиқда турк султонининг вензели (исм-шарифи бош ҳарфлари) туширилган эди. Оллоҳ ва унинг расули Муҳаммад алайҳиссалом шаънига ҳамду санолар айтилганидан кейин, «Эшонлик Муҳаммад пайғамбардан бошланиб, ундан Абу Бакр Сиддиққа, ундан Муҳаммад пайғамбарнинг ўғли ҳазрат Қосимга, ундан Султон Боязид Бастамийга, ундан ҳазрат Шайх Абулҳасан Ҳарақонийга, ундан ҳазрат Хўжа Али Фармодийга, ундан Сайид Али Ҳамдонийга, ундан Хўжа Жаҳонга, ундан Хўжа Абдуҳолиқ Фиждувонийга, ундан ҳазрат Хўжа Орифга, ундан ҳазрат Хўжа Маҳмуд Фағнавийга, ундан ҳазрат Хўжа Али Ромитанийга, ундан ҳазрат Бобил Симасийга, ундан ҳазрат Амир Кулолга, ундан ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандга, ундан Мавлоно Еқуб Чархийга, ундан Хўжа Аҳрор Валига, ундан ҳазрат Мавлоно Зоҳидга, ундан ҳазрат Хўжа Дарवेशга, ундан ҳазрат Хўжа Исфарийга, ундан ҳазрат Хўжа Амлокийга, ундан ҳазрат имом Боқи Биомга, ундан ҳазрат имом Раббонийга; иккинчи минг йиллик бошланишида ҳазрат Хўжа Муҳаммад Саидга, ундан ҳазрат Маҳзум Эшон Хўжа Миён Обидга, ундан ҳазрат Саид Мусахон Доғбидийга, ундан ҳазрат халфа Муҳаммад Содиққа, ундан ҳазрат Шайх Муҳаммад Зиёвуддин Ёркентийга, ундан ҳазрат Муҳиббул Фуқаро Валма Сокинга, ундан султон Усмон авлодларидан, Султон ўғли, диннинг қуввати Султон Абдулҳамидхонга, ундан мингтепалик халфа Муҳаммадалига мерос бўлиб қолган», деб ёзилган эди.

Шундан кейин Султон «тариқатнинг амалга ошиши вожиблигини» қайд этиб, фармонни олиб борган элчининг айтганлари ижро этилишини сўрайди.

Абдужалил эшонга фармон-ёрлиқ билан бирга турк султони совға қилиб юборган тўн ва «мўйи муборак»ни — Муҳаммад пайғамбар соқолидан бир тукни топширади. Кейин турк султони Муҳаммадали халфадан халқни кофирларга қарши ғазоватга кўтаришни сўраганлигини айтади. Учрашувда иштирок этганларнинг гувоҳлик беришича, Абдужалил ёрлиқ чор маъмурлари қўлига тушиб қолиши мумкин, деган хавотир билан бу гапларни оғзаки етказишга вакил қилинганлигини айтади. Абдужалилнинг таъкидлашича, ёрлиқ фақат унинг ваколатига гувоҳнома сифатида хизмат қилиши керак эди.

Муҳаммадали эшон турк султони юборган совғаларни зўр ҳаяжон билан қабул қилади, лекин султон илтимосининг чинлигига бироз шубҳаланади. Бу шубҳани унинг энг яқин кишиси-мулла Зиёвуддин Махсум тарқатади. «Агар Муҳаммад алайҳиссалом мўйларининг чинлигига ишонадиган бўлсак, бу мўйни олиб келган Абдужалилга ҳам ишонишимиз керак», дейди у.

Кўп ўтмай водийдаги бадавлат кишиларга махфий хат тарқатилади. Бу хатда «15 йиллик закот тайёрлаб қўйилсин, токи ғазоват чоғида «соҳиби хуруж» кишилари бу пулларни олишлари мумкин бўлсин. Ғазоват «соҳиби хуруж» кишиларининг миқдори минг нафарга етганда бошланади», дейилган. Лекин бу хатни кимлар ёзганлигини терговчилар аниқлай олишмайди.

Абдужалил Муҳаммадали халфа уйида 1898 йил апрель ойида бўлган эди. Кўз-ғолондан беш кун аввал эса эшонга, гўёки султоннинг яна бир тухфаси бўлган олтин узук ва яшил байроқни бериб юборади. Эшон мана шу байроқ остида ғазоват эълон қилиши керак эди.

Жиҳод

Одат бўйича муридлар рамазон ойида пирлар ёнида бўлишни афзал билишган. Шу боисдан ҳар йили рамазон ойида Муҳаммадали халфанинг хонадони ҳам гавжум бўларди. 1898 йилнинг апрелидаги рўзада ҳам шундай бўлди. Муридлар пирлари билан бирга рўза тутишиб, беш вақт намозни масжидда бирга ўқишди. Хуфтон намозидан сўнг атрофдаги уйларга тарқалишиб, кечаларини таровеҳ намозларида, Қуръон тиловати билан ёритдилар. Лайлатул қадрни бедор ўтказиб, Тангрига илтижо қилдилар.

Бундай кечаларда дунёнинг паст-баланд воқеалари ҳақида ҳам гурунглар бўларди. Бу гурунгларда эшон қатнашмас, лекин унинг яқин одамлари, жумладан, Мулла Зиёвуддин Махсум иштирок этарди. Одамлар кофирлар ҳаддларидан ошаётганликлари, турмуш кечириш тобора қийинлашиб бораётганлиги, шарм-ҳаё орадан кўтарилаётганлиги ҳақида бирлари қўйиб, бирлари олиб гапиришиб, ғазоват эълон қилиш пайти келди, дейишди. Баъзилар бу фикрга эътироз билдиришиб, бунга ҳали вақт бор, отлар пишган ўт еб, озгина қувватга кириши керак, ҳозир салгина югуртирсангиз, кўпиги чиқиб кетади, дейишди.

Апрель ойида бўлган ийд рамазон ҳайитида Тожик қишлоғидаги икки масжидга бениҳоя кўп одам тўпланганидан, улар икки масжид ва унинг ҳовлисига сиғмай, бир қисми кўчада намоз ўқиди.

Апрель ойи охирида эшон қирғиз Қурбонбой Умарбоевни ўзининг халфаси этиб тайинлади ва у билан бир бўлислик Қурбонкул Сатторовга муҳр босилган 190 та чақирув хат бериб, одамларга тарқатишни буюради. Умарбоев ва Саттаров Норин ва Қорадарё оралиғидаги қирғизлар кўп яшайдиган бўлишларда юздан ортиқ кишига тарқатган бу хатда барчага Мингтепа яқинида тўпланиш ҳақида кўрсатма берилган эди.

Қўзғолон бошланишидан бир неча кун аввал эшон ҳузурга баъзи бир маҳаллий мансабдор шахслар келиб, эшон тайёрлаган мурожаатнома ёки қасамёдга ўз муҳрларини босишди. Андижон лагерига ҳужум пайтида ҳалок бўлган Мулла Зиёвуддин Махсумдаги Қуръон ичиндан чиққан бу мурожаатномада шундай дейилган эди:

«Аллоҳ йўқ жойдан ўн саккиз минг оламни яратиб, инсонга мукаммал бир қиёфа бахш этиб, уни барча жонзотларнинг соҳиби, Одам атони эса халиф қилиб кўтарди. Бутун оламни Аллоҳ пайғамбаримиз учун яратиб, уни энг яқин кишисига айлантирди ва ул ҳазратни тахтга ўтказди-да, шундай деб мурожаат қилди: «Эй пайғамбар! Ғайридинлар ва имон-эътиқодидан қайтганлар билан жанг бўлғусидир». Бунда ўзига содиқ қолган ва энг яқин бўлганларга жаннат ваъда қилди. Чорёрлар халққа панду насихат қилиб дедиларки, «Кимки ғазоват йўлида ўз мулки ва ҳаётини Аллоҳ ва пайғамбар учун қурбон қилса, бундайлар биз сингари бўлғусидир». Улар номуносиб бандаларни тийиш учун китоб битдилар ва бизга эсдалик сифатида қолдирдилар. Шундай экан, ўзимизни Аллоҳнинг қуллари ва пайғамбарнинг умматлари ҳисоблайдиган бизлар албатта ғазоват эълон қилишимиз жоиздир. Биринчидан, Аллоҳ ва пайғамбар йўлидаги бу муқаддас урушда биз ғолиб чиқишимиз, иккинчидан, ҳаётимизни қурбон қилишимиз лозим.

Биз, қуйида ўз муҳримизни босганлар, олдимизга каломуллоҳни қўйиб, Аллоҳ ва пайғамбарга қасамёд қилиб, халифамиз билан шартнома туздик. Шундан кейин, агар ўзимизга бино қўйганимиздан шайтоннинг васвасасига учиб ёки ширин жонимизни сақлашни ўйлаб, қўриқиб, ваъдамиздан қайтиб, уни бажармасак, дўзахга тушайлик, икки дунёда юзимиз қора бўлсин, қиёмат куни шармандаю шармисор бўлайлик.

Бу сўзларнинг тасдиғи учун муҳримизни қўйдик».

Мазкур қасамёдга маҳаллий амалдорлар ва обрў-эътиборли кишилардан ўн икки киши муҳрини босган.

Қўзғолон маълумиятга учраб, бу кишилар ушланганда, биронталаридан ҳам муҳр топилмади. Ҳаммаси буҳрини йўқотганлигини айтди. Қизиғи шундаки, барча муҳрлар май ойида йўқолган эди.

14 май кечқурун Муҳаммадали халфа уйида кенгаш бўлиб, унда Фарғона вилоятининг турли бўлисларидан келган кишилар қатнашди. Шунда эшон ғайридинларни юртдан ҳайдаш ҳақида унга Аллоҳдан илҳом келганлигини, шу боис ғазоват эълон қилажагини айтди.

Кенгашда эшон маълум қилган режага биноан водийдаги уч шаҳар — Андижон, Марғилон ва Ўшдаги ҳарбий лагерга бир кунда ҳужум қилиниши керак эди. Бу ҳужум муваффақиятли тугаса, Қўқонни ҳам олиб, водийда хонлик тузуми тикланарди. Сўнгра мустафлақачилари Самарқанд, Тошкент ва Чимкентдан ҳам ҳайдаб чиқариларди.

Марғилондаги лагерга ҳужумга Иноятхон тўра, Ўшдаги лагерга ҳужумга Умарбек додҳо, Андижондаги лагерга ҳужумга эса Муҳаммадали эшоннинг ўзи бошчилик қиладиган бўлди. Тоғлардаги ўрмончиларни ва яйловларда отларини тушовлаб ўтлатаётган казакларни Кугарт бўлиси бошлиғи Чибил Абдуллабиев раҳбарлигидаги қирғизлар қириб тугатишиб, сўнгра улар Андижондаги қўзғолончиларга ёрдамга келишлари керак эди.

Кенгаш ниҳоясида эшон ҳаммага тўн кийдириб, раис Маҳмуд Девона Тўқай ўғлига: «Науқатдаги муридларимга етказинг, улар ҳаммаси Умарбек додҳога қулоқ солишсин», деди.

Шундан кейин эшон масжидда ўқиладиган намоз пайтида халққа мурожаат этиб, вилоятнинг кўзга кўринган кишилари ғазоват ҳақида қасамёд қилганликларини, уларнинг буйруқларини бажариш лозимлигини айтди. Халқ Андижон яқинидаги Замбил-бел тепалиги ёнида тўпланажагини маълум қилди.

16 май кечқурун яна эшон хонадонида кенгаш бўлиб, унда мингга яқин одам қатнашди. Шу кенгашда эшоннинг ўн тўрт ёшли жиёни Абдулазиз (Мусулмонқул) хон қилиб кўтарилажаги, қўзғолон қачон бошланиши айтилди.

Халқ орасида эшонга турк султони, Афғонистон шоҳи, ҳатто Англия қироли ҳам ёрдам берармиш, улар қуролларини тоққа олиб келиб яшириб қўйишганимиш, осмондан эшонга оқ от, олтин қилич тушармиш, деган миш-мишлар пайдо бўлди. Баъзи кишилар ваҳимага тушиб, қимматбаҳо буюмларини ерга кўмишди.

17 май куни шом намозида Тожик қишлоғидаги масжидга кўп одам тўпланди. Намоз пайтида эшон халққа мурожаат қилди.

«Эй муҳтарам мусулмонлар! Эй биродарлар! Ҳаммангизга маълумдирки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, хон мусулмон, шариятнинг ҳукми жорий, амри нофиз эди. Ҳукуматни Аллоҳ таоло ўзи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга ўрус келди. Худоёрхон ўрнига Кауфман, Умархон тахтига Чернайуф ўлтирди. Фарғона хонлиги ерида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди.

Ўрус ватанимизга истило этди. Сўнгра тилимизга истило қилди. Секин-аста динимизга истило қилмоқча бошлади, биласизларки, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди. Урис-

¹ Муса Туркистоний. «Улуғ Туркистон фожиаси», 107-бет. Мадина шаҳри, 1979 йил.

нинг келғониға ўттиз йил тўлмай, муслмонлар рибога одатланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйниға бут тақадифон бўлди. Хулоса (шулки), шариатимиз хор, муслмончилик ғариб бўлди. Хурриятимиз ғойиб бўлди, истиқлолимиз маҳв бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кесмас бўлдик. Эй воҳ...

Эй муслмонлар, бунга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Аллоҳ ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумиятга кимса рози эмас, инс ҳам, жин ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак, бу кофир яна баттар қиладур. Вой бизнинг ҳолимизга.

Тарихда ўтган муаззам бир салтанат қурғон қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зируҳ чидамас. Қани биздаги шижоат, қани аждодларимиздаги басолат, сизларга нима бўлди?

...400 олимимиз бордир, ҳаммаси муслмон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ҳанафий мазҳабдур. Бу исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлари тўпланган Туркистонни дини тақдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабақат этганлиги ўқувчилар диққатига арз ўлиндур. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли кўрилмағондир. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур, эй биродарлар, бизлар шундоқ аждоднинг набираларимиз. Улук уйқусида ухлайсизми?! — деб ҳазрат эшоннинг сўзи бу жойга келғонда зори бошланди. Ҳозир турғонлар ҳўнг-ҳўнг йиғлаш билан эшоннинг амрига ошоода эканликларини билдирдилар, аларнинг ҳаяжонларини босиш учун ҳазрат эшон сўзида давом этди:

— Эй муслмонлар, эй худонинг бандалари, эй пайғамбар уммати! Чин мўмин бўлсангизлар, сизларга жиҳод лозимдур, жиҳод. Эътиқод, Аллоҳ йўлида жиҳод қиламиз, ўлсак — шаҳид, ўлдирсак — ғози бўламиз. Жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рўдапо ўрусдан қутулиш йўқ.

Эй мўминлар, кўзингизни очинг! Фафлатдан бедор бўлинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

Эй биродарлар, хурриятимизни олайлик, ўз Ватанимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳуқуқат қурайлик. Бунинг учун биздан ғайрат истайдур, ҳиммат истайдур, жиҳод истайдур, фийсабиллоҳ жиҳод вақти келди!

Ҳаййу ʻалал жиҳад,
Ҳаййу ʻалал фалаҳ.

Шу ҳолда хонақоҳни тўлдирган муслмонлар «Жиҳод! Жиҳод!.. Жиҳодга ҳозирмиз, молимиз, жонимиз жиҳодга фидо бўлсин. Ҳазрат эшон, амрингизга ҳозирмиз!» деб бир овоздан бақирдилар.

Ҳазрат эшон яна сўзга оғиз очди:

— Боракаллоҳ, боракаллоҳ, шундоқ хизмат лозим Аллоҳ йўлида.

Сўнг эшон шаҳид бўлганлар ўлук эмасдур, алар тирикдур, деган (мазмунни ифодаловчи) ушбу оятни ўқиди:

Валатақулу лиман йўқталу фисабиа лиллоҳи амватун бал аҳйсун ва лакин ла ташуруна.

Эй биродарлар, ажал бордур, қирқ йил қиронгарчилик бўлса ажали етган ўладур, худо ризоси учун жиҳодга ҳозир бўлинглар. Ҳаййу ʻалал ғазод, ҳаййу ʻалал фалаҳ, ҳаййу ʻалал жиҳад. Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар, Аллоҳу акбар.

Бу калимани ҳамма баробар такрорлади. Ҳазрат эшон нутқи охирида:

— Ҳаммангиз ҳозирланинг, бу кеча хуфтондан кейин ҳужум! — деди.

Кейин яқин қишлоқларга чопар йўллади, ҳазрат эшон амрлари билан жиҳод фийсабиллоҳ эълон қилинди. Чопарлар кимки муслмон бўлса, бу оқшомдан қолмай жиҳодга ҳозир бўлсин, деб нидо қилишди.

Хуфтон намозига одамлар қуролланиб келишди. Аммо уларнинг камдан-ками қилич ва милтиқ билан қуролланган, асосий қисми сўйил, чўқмор, кетмонсоп, паншаха кўтариб олишган эди. Намоз пайтида улар қуролларини масжид деворига суяб қўйишди.

Намоз ўқиб бўлингач, ҳамма баравар «Жиҳод! Жиҳод! Жиҳод!» дея ҳайқира бошлади. Қисқа вақтда бу овоз бутун қишлоқни тўтиб кетди.

Бир маҳал эшон ҳовлисининг дарвозаси очилиб, ундан оқ отни етаклаб чиқишди. Муҳаммадали халфа: «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим, банияти жиҳод!» деб отга минди. Шундан кейин кўзғолончилар йўлга тушдилар.

Тўпланган одам олти юз нафарча эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам отлиқ эмасди. Шу боисдан отлиқлар пиёдаларни мингаштириб олишди. Қолганлар пиёда ёки аравада йўлга тушишди. Йўлма-йўл кўзғолончилар сафи ортиб борди.

Оломон икки байроқ остига уюшганди, биринчи байроққа Мулла Зиёвуддин Махсум бошчилик қилаётган эди. Кўк тўн кийиб, оқ салла ўраган отлиқ эшон энг олдинда девона болалар даврасида борарди.

Марҳум профессор, тиббиёт фанлари доктори Зулфия Умидовани Ўзбекистонда кўпчилик яхши билади. Бу аёлнинг бобосини Мирза Ҳаким Парвоначи дейишган, у Қўқон хонлигининг Санкт-Петербургдаги элчиси бўлган. Туркистонни чор Россияси истило қилгач эса, Туркистон Бош ҳарбий губернатори девонида статс-маслаҳатчи бўлиб ишлаган. Улкада яшаган оvrўпаликлар орасида Карл Карлович Умидов деган ном билан машҳур бўлган.

Мирза Ҳаким Парвоначи Санкт-Петербургда элчи бўлиб ишлаган йилларда татар қизга уйланиб, ундан икки фарзанд — ўғил ва қиз кўрган. Катта фарзандини — Зулфия Умидованинг отасини Мирза Иброҳим дейишарди. У аввал гимназияда, кейин ҳарбий билим юртида ўқиб офицер бўлган. Чор армиясида хизмат қилиб, подполковник даражасига етган. 1917 йилдаги октябрь тўнтаришидан кейин Мирза Иброҳим большевиклар сафига ўтиб, Қизил Армия командири бўлади. У 1924 йилда Кременчуг шаҳрида безгак касали билан оғриб вафот этган.

Мирза Ҳаким Парвоначининг иккинчи фарзанди — Саодат ҳам оврупача тарбия кўриб, Тошкентдаги гимназияни битиради, роял чалиш санъатини эгаллайди.

Саодат Ҳакимовна йигирманчи йилларда жумҳурият хотин-қизлар ишчи факултети (инпрос)нинг, Зебунисо номидаги қизлар интернатининг директори бўлган ва ўзбек санъаткор аёлларининг биринчи авлоди тарбиясига ҳисса қўшган. Бу аёлни Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Хўжаев яхши билишар ва ҳурмат қилишарди.

Саодат опанинг турмуш ўртоғи ҳарбий эди, уни Соҳиб Еникеев дейишарди. Соҳиб Гиреевич Еникеев татар бўлиб, Бошқирдистоннинг Қарғали овулида дворян оиласида туғилган. Санкт-Петербургда ҳарбий билим юртини битириб, офицер бўлган. Россиянинг турли шаҳарларидаги ҳарбий қисмларда бир неча йил хизмат қилгач, Туркистонга юборилган. Муслмон бўлганлиги, ерли халқ тили, урф-одатини билганлиги учун Наманган уездига қарашли Арванитаки деган жойга ноиб этиб тайинланади, кейин Асака шаҳрининг ноибѣ бўлади.

Бу воқеа 1897 йилнинг май ойида бўлган. Марғилон уезди бошлиғи полковник Бряннов капитан Еникеевни янги вазифага йўллаётиб, мингтепалик эшон Муҳаммадали халфанинг халқ ўртасидаги обрўйи катталигини, шу боисдан у билан яқин бўлиши зарурлигини алоҳида уқтиради (Андижон кўзғолонидан кейин эшон масаласи жанжалга айланиб кетгач, Бряннов бу гапидан тонди. «Мен Еникеевга эшон билан яқин бўлгин деган эмасман, унинг хатти-ҳаракатларини сергаклик билан кузатиб тургин деганман», деди).

Еникеев янги лавозимда дастлаб қилган иши Муҳаммадали халфанинг уйига бориши бўлди. Эшон уни яхши кутиб олиб, меҳмон қилди. Мезбон ноибда яхши таассурот қолдирди. У қайтишга чоғланиб, ташқарига чиққанида кўпчилик кўз ўнгида эшоннинг қўлидан ўпди. Ноибнинг бу иши Муҳаммадали халфанинг халқ ўртасидаги обрў-эътиборини янада ошириб юборди. Эшон ноибга икки оқ от совға қилади. Еникеев эса унга (агар рост бўлса) қўлидаги олтин соатини ечиб беради.

Шундан кейин орадан кўп ўтмай нохуш ҳодиса рўй берди. Муҳаммадали халфа қурдирган масжиднинг минораси кулаб, мактабда машғулот ўтаётган бир нечта болани босиб ўлдирди. Аммо маъмурлар ҳеч кимни жазоламадилар.

Орадан маълум муддат ўтгач, воқеа ҳақида вилоят ҳарбий губернатори номига «думалоқ хат» тушди. Бу хатда Муҳаммадали халфанинг Тожик қишлоғидаги масжидида минора кулаб, беш нафар бола ҳалок бўлганлиги, лекин айбдорлар жазоланмаганлиги, сабаби, Асака ноибѣ Еникеев ишни босди-босди қилиб кетганлиги ёзилганди. Хат сўнгида ноибнинг порахўрлиги, эшондан совғага иккита от олганлиги ҳам айтилганди.

Бу хатни текшириш чоғида Еникеевнинг эшондан совғага иккита от олганлиги тасдиқланади. Ноиб бу хусусда губернатор билан бўлган суҳбатда, кўпчилик кўз ўнгида берилган совғани олмаслигим ноқулай бўларди, мен эшонга икки от қимматига тенг бўлган олтин соатимни тўхфа қилдим, деб ўзини ҳимоя қилди.

Губернатор Еникеевга эшондан олган отларини қайтариб беришни буюради. У буйруқни бажарди. Шундан кейин ноиб билан эшон ўртасидаги яхши муносабатларга «дарз кетди».

Ҳозир Тошкент шаҳрининг Високоволтний даҳасидаги 106-уйнинг 59, 60-квартираларида Зайнаб Еникеева ва Ҳаёт Бурундукова (қизлик фамилияси Еникеева) деган кекса аёллар яшашади. Бу аёлларнинг биринчиси Еникеевнинг асранди қизи, иккинчиси жияни (укасининг қизи). Уларнинг фикрича, Соҳиб Еникеев отларни эшонга қайтармаган, бошқа бир одамга берган.

Текширишда ноиб минора қулаши билан боғлиқ ишни босди-босди қилиб юборганлиги ҳақидаги маълумот тасдиқланмади. Еникеев минора қулагандан сўнг воқеа содир бўлган ерга етиб келиб, протокол тузган ва уни мировой судьяга топширган эди. Шундан сўнг Муҳаммадали халфа устидан иш кўзғалади. Аммо суд уни айбсиз деб топди.

Муҳаммадали халфа суд биносидан чиққанида уни ташқарида муштоқлик билан

кутиб турган кўплаб муридлари ва яқинлари хушхабарни шод-хуррамлик билан қилишди. Эшагига мингач, икки муриди эшакнинг жиловидан ушлашиб, эшонни Янги Марғилон кўчаларидан намоийшкорона олиб ўта бошлашади. Ҳаяжонланган кишиларнинг юришини кўрган миршаблар каттаси эшонга эшакдан тушиб, пиёда кетишни буюради. Бу эшон ва унинг атрофидаги кишиларнинг иззат-нафсига теғди, лекин ўртада жанжал чиқмади, Муҳаммадали халфа буйруқни бажариб, эшакдан тушиб, пиёда кетди.

Еникеев Муҳаммадали халфа ғазоват эълон қилиш ниятида эканлигини биринчи бўлиб эшитган чор маъмурларидан эди.

Уша пайтда Мингтепа бўлисига Низомиддин Муллабой ўғли бошчилик қиларди. Бу одам 16-майда Қашғар қишлоғилик Исомиддин охун ва Қурбонбой сўфидан Муҳаммадали халфа ғазоват эълон қилажаги ҳақидаги хабарни эшитади. Миш-миш гаплар эса бундан ҳам олдинроқ — 13 майда чоршанба куни пайдо бўлган эди.

Низомиддин бу гапларнинг қай даражада рост ёки ёлғонлигини аниқлаш учун эшоннинг олдида борди. Эшон бундай гаплардан хабарим йўқ, деди. Бўлис бошлигининг олдида бир муридани ҳузурига чақириб, қишлоқда ғазоват ҳақида гап-сўз тарқатаётганларни топиб кел, деб буюрди. Мурид бир соатча йўқ бўлиб кетиб, бир ўзи қайтиб келиб, «ҳеч ким ғазоват ҳақида гапирганлигини тан олмаяпти», деди. Низомиддин бу гапдан бир оз таскин топиб, орқасига қайтди. Аммо эртаси яна мишмишлар қулоғига чалина бошлади. Шундан сўнг у ўзига яқин йигитни ҳузурига чақириб, эшоннинг хотинларидан гап олиб келиш учун ишончли аёллардан бирини юборишни буюрди. Бундан ташқари Мингтепанинг тўрт кекса, ҳурматли кишисини эшон ҳузурига юборди.

— Бу номақбул гапни Низомиддинхўжага ким айтибди?! — дейди эшон олдида борган мўйсафидларга дарғазаб бўлиб. — Ахир, кеча ўзи келганида унга ҳамма гапни айтдим-ку.

— Кимдан эшитганликларидан хабарсизмиз, лекин кўча-кўйда шундай гап юрибди, дедилар.

— Бу менинг душманларим — губернатор жанобларига устимдан имзосиз хат ёзган кишилар чиқарган гап. Низомиддинхўжага бориб айтинглар, менинг ғазоват эълон қилиш ниятим йўқ. Қўшим бўлмаса, қуролим бўлмаса, оқ подшонинг саллотлари билан қандай уришарканман?..

Мўйсафидлар кетишди. Эшон орадан бир оз вақт ўтгач, Мадрайим (Муҳаммад Иброҳим) элликбоши билан Абдурахмон элликбошини чақиртириб, ғазоват ҳақидаги гапдан Низомиддин хабардор бўлганлигини, шунинг учун у қаёққа боради, ким билан гаплашади, огоҳ бўлиб туришни буюрди.

Тўрт мўйсафид Низомиддиннинг олдида бориб, уни тинчлантирувчи хабарни етказишди. Сал вақт ўтмай, бўлис бошлиғидан топшириқ олган йигит келди. У эшон хонадонига борган аёл «бугун кечаси (яъни 16 майдан 17 майга ўтар кечаси) осмондан оқ от ва олтин қилич тушармиш, эшон шу отга миниб уришармиш», деган гапни топиб келганлигини айтди.

Эртаси эрталаб Низомиддин отда келаётиб Тожик қишлоғилик нонвойни уйи олдида учратди.

— Ҳорманг, нонвой, оламда нима гап? — деди унинг кўлини олиб.

— Озгина йиққан-терганларим бор эди, ерга кўмдим...

— Ия, нега ундай қилдингиз?!

— Ҳали хабарингиз йўқми, эшон бугун ғайридинларга қарши ғазоват эълон қилмоқчи-ку.

— Ёппирай, наҳотки?!

— Эшон масжидда жума намозиди ҳам айтгандилар, кеча хуфтон намозини ўқигани чиққанимизда яна таъкидладилар: «Эртага ҳамма хуфтон намозига қуролланиб келсин», дедилар.

Шундан кейин Низомиддин отига қамчи босиб, тикка Асакага — ноиб олдида кетди.

Низомиддиннинг ортидан одам қўйилган эди. У Низомиддиннинг Асака йўлидан кетганлигини кўргач, дарҳол Мадрайим элликбошини огоҳ қилди.

Низомиддин йўлнинг ярмини босиб ўтганда Мадрайим билан Абдурахмон уни қувиб етиб, отини жиловидан ушлашди.

— Илтимос, Низомиддинхўжа, йўлингиздан қайтинг, йўқ жойдан ғавғо чиқариб, эшоннинг бошини балога қўйманг.

— Нима деяпсизлар ўзи, қанақа ғавғо чиқараман?!

— Эшонни ноибга чаққани кетяпсиз...

— Нега чақарканман?

— Эшон ғазоват эълон қилмоқчи, деб айтмоқчисиз. Бу эшоннинг душманлари чиқараётган ёлғон гаплар, бизга ишонинг.

— Ҳўп, ишонаман, лекин менга ҳам ишонинглар, Асакага бу мақсадда кетаётганим йўқ, мени ноиб чақиртирган. Ана, ишонмасанглар, мирзам Султоналидан бориб сўранглар.

Низомиддин ёлгон гапирётган эди, албатта. Элликбошилар Султоналининг олдига боргунча, у Асакага етарди.

Мадрайим билан Абдурахмон бўлис бошлиғининг бу гапидан кейин бўшашиб, от жилвини кўйиб юборишди. Низомиддин илдам йўлида давом этди. Аммо элликбошилар орқаларига қайтишга шошилишмади. Бордию Низомиддин жавобгар бўлишдан кўрқиб, ноибга бор гапни айтса, губернатор воқеадан хабардор бўлиб, Мингтепага аскар юборса, унда улар эшондан балога қолишмайдимиз? Яхшиси, Низомиддиннинг ортидан бориб, у ердаги аҳволдан огоҳ бўлиш ва шунга қараб иш қилиш керак.

Шундай қилиб, элликбошилар Низомиддиннинг кетидан Асакага боришди. Отларини бир таниш одамнинг ҳовлисига боғлаб, ўзлари миршабхона яқинидаги чойхонага кириб, сўри панасида кўчадан ўтганларни кузатиб ўтиришди.

Низомиддин Асакага етиб келганини соат ўн икки эди. Унинг эрталабки шашти йўқ, элликбошилар билан учрашувдан кейин анча бўшашиб, ўйланиб қолган эди. Бўлаётган гапларни ноибга етказса, эшоннинг халқ орасидаги обрў-эътиборидан, айтмаса, мансабдан айрилишдан кўрқарди. Шунинг учун у Еникеев олдига кирдию, гапни бир оз чайнашиброқ бошлади. Унинг бу гапига ишонса ҳам, ишонмаса ҳам бўларди. Еникеев хонасида куёви, Избоскан участка ноибни Оғабеков билан ўтирган эди. Зийрак одам бўлганлиги учун Низомиддиннинг сўзларини тинглаб, дарҳол хушёр тортди. Ичкилаб сўрай бошлаганидан кейин, Низомиддин бор гапни гапиришга мажбур бўлди.

Низомиддин чиқиб кетгач, Еникеев мирзасини чақириб, Марғилон уезди бошлиғи Бряннов, Андижон уезди бошлиғи Коишевский номига иккита рапорт ёзиб, кундузи соат иккида икки чопардан жўнатди.

Мадрайим билан Абдурахмон ноиб идораси дарвозасидан Низомиддин, ундан кейин изма-из икки отлик чиққанини кўришди. Отлиқлардан бири Марғилон йўлига, иккинчиси Андижон томонга қараб юрди.

— Хўжа бизни алдади, — деди Мадрайим шеригига. — Назаримда, у ноибга ҳамма гапни айтди. Чопарларнинг бири Марғилонга — губернатор олдига, иккинчиси Андижон уезди бошлиғи олдига кетди.

— Гапингиз тўғри, энди нима қиламиз?

— Марғилонга бораётган чопар Қува билан Марғилон ўртасидаги симни узгани борадиган йигитлар қўлига тушиши аниқ, ундан хавотир бўлмасак бўлади. Биз Андижонга кетган чопарни гумдон қилишимиз керак.

— Қани, кетдик бўлмаса.

Элликбошилар режаларини амалга оширишди. Андижон уезди бошлиғига ғазоват ҳақидаги хабарни олиб бораётган Абдулла Оқйўловнинг кетидан қувиб, овлоқ жойда ушлаб, пичоқлаб ўлдиришди.

Андижон йўлида

Кўзғолончилар Тожик қишлоғидан Қутчи қишлоғи томон юрдилар. Бу ерда уларга яна икки юз киши кўшилди. Кейин Қорақўрғон ва Уқчига ўтишди. Эшон Уқчида намоз ўқиди.

Куллада кўзғолончиларни Ғойибназар Ортиқ сўфи ўғли отлик, ёнида бир гуруҳ йигитлар билан кутиб олди. Бўлис бошлиғининг қўлида кесилган одам боши бор эди.

Бир кун аввал Кулла бўлиси маҳкамасига Бичков деган рус йигит мирзалик лавозимида ишлаш учун келган, бўлис бошлиғининг уйда тунаганди. Ғойибназар кўзғолончилар қишлоққа яқинлашиб келаётганини билгач, Бичковни ўлдириб, бошини эшонга совға сифатида олиб чиқди. Эшон Ғойибназарнинг бу ишини кўриб: «Балли!» деди, лекин каллани олмади. Ғойибназар калланинг қулоғидан тешиб, отининг эгарига илиб олди.

Эшон Ғойибназарга қишлоқдаги қози Мулла Йўлдош Холмат ўғлининг бошини олиб келишни буюрди. Бу одам эшонга бир иши билан ёқмай қолган эди. Ғойибназар ёнига бир неча йигитни олиб қозиникига борди. Лекин у ўз вақтида яширинишга улгурган эди. Йигитлар қозининг уйини талаб, хизматкорларини ўласи қилиб калтаклашди.

Шундан кейин Ғойибназар отлик қишлоқ кўчаларида қилич ўйнатиб, «Эй, мусулмонлар! Ғазоват! Ғазоват!» Юртимиздан ғайридин босқинчиларни ҳайдамоқчимиз! Мана, Асака ноибининг боши!» деб бақириб ўтди. Одамлар қўлларига илинган нарсани — кетмонсопми, болтами, паншахами олиб, унинг ортидан эргашди. Улар бўлис бошлиғининг эгарига осилган бош Асака ноибининг эмас, бўлис маҳкамаси мирзасининг боши эканлигини билишмасди. Кўзғолончилар сафи Кулла қишлоғи кишилари ҳисобига яна ўсди.

Марғилон ҳарбий лагерига ҳужумга Иноятхон тўра бошчилик қилиши керак эди. Лекин 17 май куни кечқурун белгиланган жойга етарли одам тўпланмади. Бунинг устига, шу куни яқшанба эди, ҳарбий лагерда қандайдир маросим бўлаётганди. Шаҳардан аёллар келиб, алламаҳалгача рақс тушишди. Бундай вазиятда ҳужум бошлаш хатарли эди. Шунинг учун Иноятхон тўра қароридан қайтиб, Андижонга жўнаб кетган кўзғолончиларни қувиб етиб, улар сафига қўшилишни ният қилди.

Марғилонликлар йўлда келаётиб, Кувада приказчи Дробишевни учратишди ва уни ўлдириб, тилка-пора қилишди.

Шаҳарга олти чақирим қолганда Муҳаммадали халфа тўхтаб, намоз ўқиди. Худди шу ерда уларга Иноятхон тўра бошлиқ йигитлар келиб қўшилишди. Андижондан Алибойвачча бошлиқ 200 нафар киши ҳам етиб келди.

Эшон икки йигитни ёнига чақириб, отини илдамроқ юргизиб бориб, Андижон шаҳрининг кўйи кўчаларидан, «Ғазоват! Ғазоват!» деб бақириб ўтишни буюрди. Йигитлар эшоннинг буйруғини бажаришди. Шаҳар қоровуллари уларни индамай ўтказиб юборишди.

Қўзғолончилар тун қоронғисида Андижонга етиб келгунларигача уларнинг миқдори йўл-йўлакай қўшилганлар ҳисобига икки минг кишига яқинлашиб қолди.

Шаҳар яқинида Муҳаммадали халфа ўз жангчиларини охириги марта кўриқдан ўтказди. У қўзғолончиларни беш қисмга бўлиб, ҳар қайси отрядга биттадан байроқ берди. Ҳарбий лагерга қилинадиган ҳужум олдидан ҳаётидаги сўнги нутқини сўзлади. У қўзғолончиларни охириги дақиқаларгача ўз қасамёдига содиқ бўлишга, муқаддас иш учун, Ватан озодлиги йўлида жонини қурбон қилишга даъват этди.

«Мен ва бу ердаги одамларнинг ҳаммаси, — деди сўзини яқунлар экан Муҳаммадали халфа, — адолатнинг тантанаси учун, босқинчиларни юртимиздан ҳайдаш учун курашга қўзғалдик... Душманлар худонинг ғазабига учрайдиган кун келди». Муҳаммадали халфа қўзғолончилардан ўзининг буйруқларига итоат этишни, кўрсатмаларини амалга оширишни яна бир қарра илтимос қилди. «Чунки бу — худонинг иродаси ва ғалабанинг гаровидир», деди у.

Қўзғолончилар Андижон ҳарбий лагерини муваффақиятли ишғол қилиб, у ердаги қурол-аслаҳаларни қўлга киритсак, ундан кейинги жангларда ғалабага эришишимиз осон бўлади, деб ўйлашаётганди.

Қўзғолончилар сафига Андижондан келиб қўшилган кишилар орасида Рустамбек ва Муллабой деган йигитлар ҳам бор эди. Бу йигитлар анча йиллардан бери Андижон ҳарбий лагери яқинида дўкон очиб, баққоллик қилишар, шу боис лагер ҳаётини яхши билишарди. Қўзғолонга тайёргарлик кунларида эшон юборган одамлар шу кишилар билан учрашиб, лагернинг ҳарбий имкониятларини аниқлашди. Рустамбек лагерда икки рота аскар борлигини, улардан бири — 5-рота аскарлари 16 май куни шаҳар ташқарисига ҳарбий машқлар ўтказиш учун жўнаб кетишини айтди. Лекин 16 майда вазият ўзгарди. Ҳарбий машқ ўтказгани 5-рота аскарлари эмас, балки хизматга янги келган 26 нафар ёш аскар жўнаб кетди. Рустамбек бу янгиликни ҳам эшоннинг одамларига ўз вақтида етказди.

Қўзғолончилар сердарахт Дўнг, Ҳаканд қишлоқлари орқали лагерга яқинлашиб келишганда эшон Рустамбек берган сўнги маълумотнинг қай даражада тўғрилигини текширмоқчи бўлди. У юборган кишилар лагер сув қуйгандек жимжит, навбатчилар мудраб ўтиришганга ўхшайди, 4-рота барагида чироқ бор, 5-рота бараги эса қоп-қоронғи деб келишди. Шундан сўнг эшон 5-рота машқ қилгани кетган бўлса керак, деган хулосага келди ва Рустамбек икки рота жойлашган баракни ҳам ўраш керак, деб таъкидлашига қарамай, кучларни бўлиб юборишни истамай, фақат 4-рота жойлашган баракни ўрашни буюрдик, бу хато қарор эди.

Андижон ҳарбий горнизони бошлиғи Михайлов рапорти¹

Шу йил ўн саккизинчи май тонготарда, сахар соат учга яқин, зимистонда, боғлари лагернинг ўнг қанотига туташиб кетган Дўнг қишлоғи томондан маҳаллий аҳоли вакилларида иборат бир ярим-икки мингга яқин катта гуруҳ тўла сокинлик вазиятида лагерга кириб келди, олдинда отлиқлар, улар ортидан пиедалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротасининг уч взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, уни дарҳол қамал қилишди, ичкарига ҳар томондан бостириб кириб, ухлаб ётган оддий ҳарбийларни «ур, ур!» деб калтаклаб, сўя бошлашди.

Маҳаллий кишиларни биринчи бўлиб баракнинг ўнг қанотида турган тунсоқчи, ротанинг оддий аскари Тютин кўрди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва ўша заҳоти ўлдирилди. Нариги қанотдаги тунсоқчи, оддий аскар Масленников, шунингдек 4-рота навбатчиси Жернов ва икки рота бўйича навбатчи, бу воқеа содир бўлишидан аввал 3-взводда лампа ёруғида китоб ўқиб ўтирган унтер-офицер Степанов бақирқини эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Қуролланинглар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашди. 4-рота бўйича навбатчи ва тунсоқчи ўша заҳоти ўлдирилди, икки рота бўйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир неча келтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Уридан туриб, кўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди.

Милтиқ найзаси ва қўндоғи билан ўзига йўл очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петлица [5-рота фельдфебели, у барвақтроқ турган ва шу

¹ УзМДА, 1-фонд, 31-рўйхат, 91-иш, 18-19-бетлар.

воқеа бўлишдан сал аввал унтер-офицер Степанов билан гаплашган эди), одамларни уйғот, бизникиларни сўйишяпти!»

Петлица оддий аскарларни уйғотиб бақирди: «Қуролланинглар!»

Шу пайт уйғоқ бўлган, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони подпоручиги, Марфилонга шахсий иши билан кетган 5-рота командири ўрнига қолган, икки рота бараклари орасидаги алоҳида хонада ётган Карселадзе ташқаридаги шовқинни эшитиб, ёстиғи остидаги тўппончани олиб, югуриб чиқди. У 4-рота бараги отлиқ маҳаллий кишилар томонидан қуршаб олинганлигини кўргач, уларга қарши тўрт марта ўқ узди ва 5-рота барагига югурди.

Ўқ товушини эшитгач, 3-звонда хат ёзиб ўтирган 5-рота ефрейтори Лясковский ҳам бақира бошлади: «Туринглар! Қуролланинглар!» Рота аскарларининг ярми қўлда қурол билан барак олдига чиқдилар ва икки томондан ҳужумга ўтиб, маҳаллий кишилар йўлини тўсдилар. Бу пайтда фельдфебел ва рота навбатчиси баракнинг иккинчи ярмидаги рота идорасида сақланган бир қути патронни аскарларга тарқатишди.

Подпоручик Карселадзе шу жангчилар билан маҳаллий кишиларга ҳужум уюштирди. Улар «ура!» деб бақириб, олға ташланиб, кетма-кет ўқ уза бошлашди. Маҳаллий кишилар қилич, ханжар, сўйил, болта билан ўзларни ҳимоя қилишди. Маҳаллий кишилар лагердан чекинишганда, аскарлар 4-рота барагининг ёнида тўхтаб, ўқ узишни давом эттиришди. Маҳаллий кишилар тўппонча, милтиқ ва бошқа қуроллардан ота бошлашди.

Барак олдидаги майдон очилганда ҳарбийлар баракдан ўн беш қадам нарида турган муллани кўришди. У қўлида Қуръон ушлаб, шам ёруғида кўзини кўкка тикканча нималарнидир ўқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган ўнга яқин киши турар, уларнинг ҳаммаси қўлда тўппонча билан аскарларга қарши ўқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларни ўша заҳотиёқ отиб ўлдиришди.

Маҳаллий кишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъбиқ қилолмадилар.

Ҳужум пайтида подпоручик Карселадзе тўппончадан ўқ узиб, кўк байроқ кўтарган отлиқни, иккинчи ўқ билан отини қулатди. Шу пайт 4-рота оддий аскари Титов ярадор ҳолида ҳужумга ўтаётган байроқдор қорнига найза санчди, подпоручик Карселадзе унинг қўлидан байроғини олди. Маҳаллий кишилар ҳужум қилишганидан чекунгунча ўн ёки ўн беш минут ўтди.

Лагернинг ўнғ қанотида отишма давом этаётганида лагерга шу батальоннинг подпоручиклари Глуздовский ва Юрасов югуриб келишди. Уларни йигирмага яқин оддий аскар ўраб, патрон беришни илтимос қилишди. Подпоручик Глуздовский шу кишилар билан лагердан минг метрча наридаги ўқ-дори сақланадиган ертўлага югуриб бориб, қўлнинг зулфини суғириб, эшикни очиб, патрон олишди. Ертўлани қўриқлаш учун олти кишини қолдириб, қолган аскарлар билан яна лагерга югуриб келишиб, мадад кучлари келаётганлигини маҳаллий кишиларга билдириб қўйиш учун осмонга кетма-кет икки марта ўқ узишди. Мен биринчи ўқ товушини эшитиб, гаупвахтадан маҳбуслар қочишган бўлса керак, деб ўйлаб, ўрнимдан туриб кийина бошладим. Орадан ўн минут ўтгач, оддий аскарлардан бири олдимга югуриб келиб, маҳаллий кишилар лагерга ҳужум қилиб, аскарларни сўйишяпти, деди.

Мен лагерга югурдим, у ерга етиб борганимда ҳужум қайтарилган эди. Уша заҳоти кеча лагердан чиқиб, машқ отишмалари жойига кетган 4-ротанинги йигирма икки нафар ёш оддий аскари ва беш ўқитувчисига одам юбордим. Кўп ўтмай улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони подпоручиги Розалион-Сашалский бошчилигида лагерга эсон-омон етиб келишди.

Менга ишониб топширилган горнизон 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг икки ротасидан иборат эди. Унинг таркибида бир штаб офицери, етти обер-офицер бор эди. Жумладан, 4-ротада унтер-офицерлар ва оддий аскарлар билан қўшганда бир юз ўттиз тўққиз ҳарбий бор эди. Шулардан беморлар — тўққиз киши, давлат хизматида бўлганлар ва котиблар — тўққиз киши, машқ отишмасига кетганлар — йигирма етти киши, соқчиликда, қалъадаги гаупвахтани, қамоқхонани қўриқлашда турганлар — йигирма олти киши, нонвойлар, ошпазлар, отбоқарлар, тунда шаҳардаги уйига жавоб олиб кетганлар — ўн олти киши. Натижада 4-ротадан лагерда тунаганлар эллик икки кишини ташкил этган.

5-ротада унтер-офицерлар ва оддий аскарлар билан қўшганда бир юз ўттиз олти киши бор эди. Шулардан беморлар — ўн олти киши, уй-рўзғор ишларида ва давлат хизматида банд бўлганлар — ўн уч киши. Натижада 5-ротада бир юз ўн бир киши тунаган.

Бу ҳарбийлардан икки унтер-офицер ва ўн тўққиз оддий аскар ўлдирилди, ўн тўрт киши оғир ярадор бўлди, булардан бири эртаси куни вафот этди, беш ҳарбий энгил яраланди.

Ўттиз битта милтиқ йўқолди, уларни исёнчилар олиб кетишган бўлса керак. Лекин бу рақам аниқ эмас, чунки шаҳарнинг рус аҳолисини ҳимоя қилиш учун ҳам милтиқ тарқатилган, улар ҳали йиғиб олингани йўқ. Патронлар йўқолмади.

Юқорида баён қилинган ҳодиса муносабати билан мен қуйидаги тадбирларни

белгиладим: қалъага йигирма уч минг патрон олиб келинди, шифохонадаги беморлар сафга турғазилди, ярадорлар қалъага олиб борилди, олтмиш кишилик горнизон ҳам ўша ерга жойлашди, шу жумлага маҳбусларни кўриқлаётган соқчилар ҳам киради. Қолган кучлар билан шаҳардаги маҳаллий кишилар ҳужумини кўтиш мумкин бўлган икки йўлни кўриқладим. Зероки, Марғилон шаҳри томон тортилган ҳукумат ва темир йўл телеграфи симлари узиб ташланган, Уш шаҳри билан телеграф алоқаси эса бузилмаган экан. Мен 4-Туркистон мунтазам батальони командирига телеграмма юбориб, уни содир бўлган воқеадан огоҳ қилдим. Марғилон шаҳри билан алоқа тикланадимийўқми билмаганимдан, 4-батальон командиридан битта ротани ёрдамга юборишни сўрадим.

Сиз жаноб олийларини ва Фарғона вилоятининг заҳирадаги ва маҳаллий қўшинлари командирларини хабардор қилдим ва Андижон уезди бошлиғи орқали Марғилон шаҳридан 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг бир ротаси шу батальоннинг йигирма овчиси билан мадад кучи сифатида юборилганлиги ва Фарғона вилоятининг заҳирадаги ҳамда маҳаллий қўшинлари қўмондони ҳам Андижон шаҳрига жўнаб кетганлиги ҳақидаги хабарни олдим.

Марғилон шаҳрининг Қўқон ва Тошкент билан телеграф алоқаси узилганлигини билиб, мен исён кенг миқёс олса керак, деб тахмин қилдим. Ихтиёримда, қалъада қолдирилган соқчини, горнизонни, эшонни ушлаш учун участка ноиб штабс-капитан Оғабеков ихтиёрига берилган ўн овчини чиқариб ташлаганда, фақат ўн бешта найза бор эди. Мавжуд аскарлардан эллик олти нафарни ҳали отиш машқини ўтмаган ёш аскарлар эди. Мен шуни ҳисобга олиб, кечқурун бутун отрядни мудофаа учун қалъада жамлашга қарор қилдим. Зеро, шаҳарни ҳимоя қиладиган бўлсам, ротани кичик отрядларга бўлиб ташлашимга тўғри келар, бундай шароитда ёш аскарларнинг мустаҳкам тура олишига ишончим йўқ эди. Кичик отрядларни тунда ҳужум қилиши эҳтимоли бўлган катта миқдордаги исёнчилар янчиб ташлаши мумкин эди. Шу сабабли мен уезд молия идораси ва почта идорасининг пулларини қалъага олиб келишни буюрдим. Аҳолига аёллар ва болаларни қалъага жамлашни, бу ердаги ортиқча милтиқлар эркакларга берилишини эълон қилдим, ҳар эҳтимолга қарши қалъага сув ғамлаб қўйишни буюрдим. Оқшомда, барча аҳоли қалъага тўпланганда бутун отрядни ҳам шу ерга йиғдим.

Кечаси соат ўн бирда Ушдан 4-Туркистон мунтазам батальонининг ротаси, Марғилондан эса 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг бир ротаси ва йигирма овчиси келди. Шундан кейин мен аҳолининг буюмларини ўғирлаб кетмасликлари учун икки рота ва овчилар билан дарҳол шаҳарни қамал қилдим. Отряд шундай ҳолатда эрталабгача, Фарғона вилоятининг заҳирадаги ва маҳаллий қўшинлари қўмондони келгунча турди.

Юқорида баён қилинганларни 20-майдаги 633-сон рапортида Олий ҳазратларига ҳам маълум қилганман.

Подполковник Михайлов

Воқеанинг гувоҳи Н. Веселовскийнинг кундалигидан¹

Кечқурун соат 10 да Андижонга келдик. Исёнчилар йўлни бузмаганликлари, қўшийларнинг Андижонга ҳаракатига тўсқинлик қилмаганликлари учун биз уларнинг исёнини шунчаки бир кичик тўполон деб ўйлагандик. Лекин тўкилган қонларни кўриб кўрқиб кетган шаҳар аҳолисининг ҳикоялари бизни яна сергаклантирди.

Биз билан қарийб бир пайтда шаҳарга тупроқли йўлдан Андижоннинг ҳарбий бошлиғи талабига биноан Уш шаҳридаги 4-мунтазам батальон ротаси етиб келди.

Янги келган қўшинлар шаҳарнинг турли жойларига тарқатилди. Қўшинларнинг бир қисми лагер ёнига постлар қўйди ва шаҳарни шу томондан кўриқлади; бир қисми уезд бошқармаси ёнида турди ва шаҳар бўйлаб патруллар қўйди. Мен овчилар билан вокзални ва унга туташ жойларни кўриқладим.

19 май... Эрталаб соат 10 да Андижонга собиқ губернатор ва Фарғона вилоятининг заҳирадаги қўшинлари қўмондони, генерал-лейтенант Повало Швийковский Марғилондан ўн уч казак ҳамкорлигида келди. Генерал дастлаб вокзалдаги овчилар билан кўришиб, саломлашди. Кейин менга вокзалга олти аскар қўйиб, қолганлар билан лагерга боришни буюрди. Мен шундай қилдим.

Лагерга келгач, қирғин бўлган жойни кўздан кечирдим ва ҳужумга учраганларнинг ҳикояларини эшитдим... Лагерь майдонида синган қўндоқлар, тўнлар, калишлар, от эгарлари, тўқимлари ва бошқа буюмлар сочилиб ётарди; ерда ётган дўппи ёнидаги қон кўлмаклари тунда бу ерда қирғин бўлганлигидан гувоҳлик берарди. Одамлар ва отларнинг ўликлари йиғиб олинган эди.

4-рота барагидаги манзара янада яққолроқ эди. Бу ерда ҳамма жойда қон изларини кўриш мумкин, баъзи бир тўшақларнинг ичи-сиртигача қон бўлиб кетган. Овчи Пикаловнинг каравоти устида, ҳатто шифтда ҳам қон изларини кўрдик, чунки у ўхлаб ётганида юзини қилич билан чопишган, қилич кўтарилиб тушганда қон шифтга сачраган.

¹ «Русский инвалид» рўзномасининг 1898 йил 131, 132-сонларидан қисқартириб олинди.

Ҳикоялардан маълум бўлдики, исёнчилар биринчи аскарни баракдан юз метрча нарида ўлдиришган. Ташқарига у ўртоғи билан чиққан экан. Уртоғи қочиб улгуриб, тревога кўтаради. У билан кетма-кет оломон 4-рота барагига ёпирилади.

Тунсоқчи шовқин келган томонга боради. Лекин унинг ғилофида найзадан бошқа ҳеч вақоси йўқ эди. Найзасини олиб улгурмасидан уни ўлдиришади.

Навбатчи Жернов ва икки рота бўйича навбатчи унтер-офицер Степанов 4-ротада китоб ўқиб ўтиришган эди. Сартларнинг товушини эшитиб сакраб туришди, тунсоқчи ўлганини кўришгач, қуролларига ёпишиб, бақириб ротани уйғотмоқчи бўлишди. Улар ўзларининг дадил тутиб, сартларни найзалар билан қарши олишди. Степанов бошига тушган зарбадан гангиб қолди, лекин қуламади. Шундан кейин у 4-рота жангчилари ўринларидан яхши турмаётганларини кўриб, сабаби, уларнинг бир қисмини сартлар сўйиб улгиришган эди, 5-ротага югурди ва у ерда тревога кўтарди...

Баракка ҳужум қилган оломон шу қадар кўп эдики, ҳатто уйғониб, қуролларини қўлга олишга улгурган, аскарлар ҳам уни ишлатолмай, сартларнинг зарбалари остида ҳалок бўлишди.

Овчи Диденко уйғониб, сарт қуролини олаётганини кўрди. У сакраб туриб, қуролини ушлади ва душман томонга бурилганида, бир отлик сарт устига бостириб келиб қилич солди. Диденко қиличга милтиқ найзасини кўндаланг қилишга улгурди, сартнинг қиличи иккига бўлиниб кетди. Шунда Диденко унга ташланди. Сарт отини буриб, орқага чекинди... Диденко унинг кетидан борди. Шу ҳолат Диденкони қутқарди. Сарт оти билан тўдани ёриб йўл очди. У барак охирига борганда ортига бурилиб, овчига ханжар отди, ханжар Диденконинг қўлини озгина кесиб кетди. Сарт қарши зарбага чап бериб, отини қамчилади.

Сарт ортидан душманлар тўдаси овчининг йўлини тўсди. У устунлар орасида туриб, улардан ўзини найза билан зўрға ҳимоя қилди. Шу пайт ефрейтор Ефремов сакраб туриб, милтиқни олди, лекин устма-уст тушган зарбадан гангиб, қонли бошини чангаллаб каравот остига қулади. Учи тўмтоқ нарса билан оёғига урилган икки зарба уни ўзига келтирди. Пайт пойлаб, баракнинг паст деворидан сакраб ўтиб, ерда ётган қуролни олди ва Диденко сафига қўшилди. Шу пайт яна икки аскар Диденко ёнига югуриб келди ва улар тўрт киши бўлиб сартларнинг ҳужумларини қайтариб туришди.

Баракнинг бошқа бир жойида овчи Купенко ёлғиз ўзи мудофаада турди. Унинг омади келиб, биронта ҳам жароҳат олмади. Лекин кўз ўнгида ёнида ухлаб ётган ўртоғи сўйилганини кўрди...

Бир маҳал сартлар чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кўк байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чекинишни истамас эди. Унинг ёнида баланд бўйли йигит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскарлар отган ўқ муллани қулатди. Байроқдор унинг ўлигини қўлтиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Байроқни подпоручик Карселадзе олди.

Аскарлар сартларни найза ва қўндоқлар билан уришди. Улар эса ўз қуроллари ва бизнинг қуроллари билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозонишолмади. Теъза вақт ичида уларни дўнг қишлоғига ҳайдашди. Фақат патронлар ва отлар етишмаганлиги сартларни тўла қирилиб кетишдан сақлади.

Жанг майдонида 15 сартнинг ўлиги қолди. Лекин кўп ўликлар ва ярадорларни улар ўзлари билан олиб кетишиб, қишлоқларга яширишди.

Подпоручик Глуздовский кундузи соқчилар занжирининг ўнг қанотига бориб, кўпчиликни ҳайратга солган воқеанинг гувоҳи бўлди. Бир ярадор сарт аскарни қўли билан имлаб чақирибди. У боравермагач, ярадор чўқинибди. Шундан сўнг уни яраланган насроний деб ўйлаб, ўқланган милтиғини тайёрлаб, ярадор олдига борибди. Аскар яқинлашганда сарт сапчиб туриб, унга пичоқ билан ташланибди. Аскар чап бериб, ҳийлакор сартни отиб ташлабди.

Губернатор қамчин ўйнатади

Еникеев эшон ғазоватни кундузи эмас, кечаси эълон қилса керак, деб ўйлаган эди, шунинг учун Тожик қишлоғига кечқурун кичик отряд билан бориб, одамларни тўплаётган жойларида тарқатиб юбормоқчи бўлди.

У ўн беш кишидан иборат яхши қуролланмаган отряди билан йўлга чиққанида кеч соат етти эди, Тожик қишлоғига соат тўққизларда етиб боришди. Аммо отряд кечикди. Бу пайтда эшон бошлиқ оломон Андижонга жўнаб кетган эди. Еникеев яхши қуролланмаган йигитлари билан эшоннинг кетидан қувишга журъат этмади. Ҳарқалай, унинг кўнгли хотиржам эди, юборган одамим Андижонга етиб борган, у ерда эшонга муносиб зарба беришса керак, деб ўйлаётган эди.

Ноиб йигитлари билан сув сепгандек жимжит бўлиб қолган Тожик қишлоғида тунади. Эрталаб эшоннинг уйига бориб дарвозасини қоқди. Лекин дарвоза берк, уни ҳеч ким очай демасди. Шундан кейин ноиб узун нарвон топдириб, йигитларига пахса девордан ошиб ўтишни буюрди. Миршаблар буйруқни бажаришди. Эшоннинг уйида хизматкорлар, беморлар бор, оила аъзолари эса йўқ эди. Еникеев хизматкорлардан бирини сўроқ қилди.

- Эшон қани?
- Кеча кечкурун Андижонга кетганича қайтгани йўқ.
- Хотинлари, болалари-чи?
- Тунда Бобохурсондаги қариндошлариникига қочишди.

Еникеев тўрт миршабни Бобохурсонга юборди. Узи даҳлизда ўтириб, Бряннов номига яна бир рапорт ёзиб, унда Муҳаммадали халфа Андижонга юриш бошлаганлигини, оила аъзолари уйдан қочганлигини, уларни ушлаш бўйича тадбирлар белгиланганини, ҳозир кичик отряди билан эшон кўрғонини ишғол қилиб турганлигини маълум қилди. Рапортни миршаблардан бирининг қўлига бериб, дарҳол Марғилонга етказишни буюрди.

Тушга яқин миршаблар эшоннинг онаси, тўрт хотинини болалари билан ҳайдаб келишди.

Кеча Марғилонга кетган йигитнинг омади келиб, уезд бошлиғининг олдига эсон-омон етиб борди. Полковник Бряннов рапорт билан танишгач, уни дарҳол вилоят ҳарбий губернатори генерал Повало Швейковскийга олиб борди.

Бу пайтда генерал ҳовлисида «Укситилган қизалоқ» болалар опереттасининг репетицияси бўлаётган эди. Генералнинг ўзи кичкинтой артистларга бош-қош эди. Сабаби, оперетта кўшиқларини ҳавасманд шоир бўлган унинг ўзи ёзган, мусиқасини батальон капельмейстери турли хил энг янги оперетта куйлари асосида басталаганди.

Бряннов ҳовлига кириб келганда Янги Марғилонда яшайдиган оврўпалик зиёлиларнинг болалари ўз куплетларини зўр иштиёқ билан куйлашаётган, генерал уларни завқ билан кузатиб турганди. Унинг аллақандай ғазоват ҳақидаги гап-сўзлар билан бошини оғритишга вақти йўқ эди.

— Эшитаман, — деди у Брянновга эътиборсизлик билан назар ташлаб.

Бряннов қўлидаги рапортни генералга узатди.

— Еникеев рапорт ёзиб юборибди, мингтепалик эшон ғазоват эълон қилмоқчи эмиш.

Генерал рапортга эриниб кўз ташлар экан:

— Ҳамиша ваҳима қилишади, пашшадан фил ясашади, — деди.

Еникеев рапорти охирида Марғилондан казакларни ёрдамга юборишни сўраганди.

— Майли, бир взвод казак билан Мингтепага боринг-чи, — деди генерал полковникка.

Гарчи рапортда эшоннинг Андижонга ҳужум қилиши кутиляпти, дейилган бўлса ҳам генерал Андижон уезде бошлиғини юзага келаётган хавфдан хабардор қилиш тўғрисида ҳеч қандай кўрсатма бермади.

Бу пайтда кеч соат тўққиз эди. Соат 11 да чопар даҳлиздан қоровулхонага юборилди, малай губернатор уйининг эшигини беркитди. Повало Швейковский дам олиш учун кириб кетаётиб, бирон-бир телеграмма ёки кутилмаган хабар бўлиб қолса, мени уйғотинглар, деб ҳеч кимни огоҳлантирмади.

Кечкурун соат 11 дан 15 минут ўтганда чопарлардан бири — оддий аскар Кривой 82-рақамли телеграммани қабул қилади. Бу Ушдан подполковник Зайцев юборган телеграмма бўлиб, унда ғалаён бўлаётганлиги айтилган, агар зарур бўлиб қолса, ярим рота жангчи олишга рухсат берилиши сўралган эди.

Лекин чопар ҳарбий губернатор эшиги қўнғироғини босишга журъат этмади. Сабаби, даҳлиздаги стол устида ётган икки телеграммани эрталаб келтирганида малай уни, генерални уйғотиш мумкин эмас, деб огоҳлантирган эди. Кривой 82-телеграммани қоровулхонада қолдирди, у 18 май эрталаб соат 8 да чопарлар смена алмашганида ҳам шу ерда ётарди.

Эрталаб соат 9 га яқин губернатор уйига подпоручик Мирошниченко келди. У полковник Брянновнинг илтимосига биноан капитан Еникеевнинг иккинчи рапортини олиб келди.

Мирошниченко келганида губернатор ухлаб ётарди, уни уйғотишди. Соат ўнга яқин телеграфга қандайдир телеграмма юборилди. Телеграф, эҳтимол бузуқлиги сабабидир, бу телеграммани қабул қилмади.

Генерал Повало Швейковский Еникеев хабарини хотиржам қабул қилди, ҳеч кимни чақиртирмади ҳам.

Соат ўн иккида генералга Андижон ҳарбий лагерига ҳужум бўлганлиги тўғрисидаги телеграммани беришди. Шундан кейингина у: «Ия, иш жиддий-ку», деди ва кўрсатмалар бера бошлади.

Эртаси эрталаб Повало Швейковский ўн уч нафар отлиқ казакни олиб Андижонга йўл олди. Йўлда учраган одамни ушлаб: «Сеники ишан, да?.. Ах, сволоч, почему нам заранее не сообщили о газавате?!» деб сўроққа тутиб, қамчин билан савалаб борди.

Андижонга келиб, у дастлаб ҳарбий лагерни кўздан кечиргач, янада дарғазаб бўлди. Отига шитоб билан миниб, исёнчилар қамалган қалъага борди. Генерал тунги тўқнашувда йигирма ҳарбий ҳалок бўлганлиги, ўнлаб аскарлар яраланганлиги учунгина эмас, балки бу фожиа тўғрисида ўзининг тагига сув қўйилиши аниқлигини сезганлиги сабабли ҳам дарғазаб бўлаётганди. Қалъага боргач, камераларга кириб, айблари ҳали терговчи-

лар томонидан аниқланмаган кишиларни нағалли этиги билан чарчагунча тепди, қалъани дод-вой товушлари тутиб кетди. Бу калтак зарбидан икки киши ўлди, тирик қолганлари эса синган қовурғалари оғриғидан белларини дутолмай, уч-тўрт кунгача букчайган ҳолатда ётдилар.

Элатия томонларда

Андижон қўзғолони пайтида учта сотқин чиққан, шулардан бири ўшлик қирғиз, собиқ бўлис бошлиғи Қорабек Ҳасанов эди.

Бу одам 17 май куни соат бирда Уш уезди бошлиғи подполковник Зайцевнинг уйига келиб, ариқ оқсоқол, татар йигит Иброҳим Чанишев таржимонлигида шундай дейди: «Мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа ҳар куни уйда юзлаб одамларга текин овқат бериб, ўз обрў-эътиборини оширяпти. Раислар ҳам унинг хизматида, қаерга боришса эшонни мақташади. Бугун халқ ўртасида гап тарқатишди, эшоннинг уйда халфалар, раислар, яна бошқа амалдорлар иштирокида махфий кенгаш бўлиб, унда ғазоват эълон қилиш тўғрисида қарор қилинганмиш».

Подполковник Зайцев Қорабек Ҳасановнинг ахборотини эшитгач, Ушнинг катта оқсоқолига бу мишмишнинг қай даражада рост-ёлғонлигини текширишни, шу пайтда Ушда бўлган Науқат бўлиси бошлиғига эшоннинг қирғиз муридлари кўп бўлган Қирқкўл қишлоғига дарҳол боришни буюрди.

Оқшом соат олтида Зайцев ҳузурига яна Қорабек Ҳасанов келиб, ғазоват ҳақидаги шов-шув кучаяётганлигини, Умарбек додхо бу ҳақда эшондан хат олганлигини маълум қилди. Ирисмат деган қирғиз келиб, чойхонада Муҳаммадали халфа ҳамманинг оғзидалигини, у ўрисларнинг биринчи душманига айланганлигини, ажойиб оқ отда урушажанин гапиришаётганлигини айтди. Чанишевнинг таниши, Япалоқ қишлоғилик қирғиз Эшмуҳаммад Қувашбоев ғазоватда қатнашмоқчи бўлган Япалоқ қишлоғилик беш-олти кишининг исм-шарифини маълум қилди.

Шу муносабат билан Зайцев ҳарбий топографларнинг суратга олиш бўлими бошлиғи олдига бориб, уларни ишлаётган жойларингизда эҳтиёт бўлинглар, деб огоҳлантирди, сўнгра 4-мунтазам батальон командирига мурожаат этиб, далада ишлаётган топографларга қурол беришни илтимос қилди, тревога бўлса, қайси рота шаҳарда қайси жойни эгаллаши кераклигини биладими, деб сўради.

Кечқурун соат 9 да подполковник Зайцев ҳузурига Оқбурун бўлиси катта оқсоқоли, Япалоқ ва Тулейкент қишлоқлари оқсоқоллари келишиб, эшоннинг одамлари Науқат тоғида ва Оқтерак қишлоғида тўпланажакларини, шу ерда байроқ тайёрланаётганлигини маълум қилишди.

Зайцев қўзғолончиларни тўпланаётган жойларида ушлаш учун олти миршаб, 4-батальоннинг тўрт аскар ва бир офицери билан кечқурун соат 11 да Оқтеракка жўнаб кетди. Ҳарбий бошлиқ билан маслаҳатлашиб, шаҳарни мудофаа қилиш бўйича тадбирлар белгилади.

Йўлда Зайцев қишлоқлар ва овуллардан ўтиб бораётиб, биронта ҳам эркак учрамаётганлигига эътибор берди. Шундан сездики, ҳақиқатда қўзғолонга тайёргарлик бор экан.

Ҳарбий отряд 18 май шаҳарда Оқтеракка етиб келиб, Муҳаммадали халфа қурдирган масжидни ўради. Лекин бу ерда одам кўп эмасди: масжид имоми, яна йигирмага яқин одам бор эди. Зайцев масжидни бузишни буюрди.

Дарҳол етиб келган бўлис бошлиғи ихтиёрида тўрт миршабни қолдириб, Қирқкўлда тартиб ўрнатишни, масжиддаги кенгашда қатнашиб, яйловларидаги ўтовларига қочиб кетган кишиларнинг ҳаммасини ушлаб, қамашни буюрди.

Андижон лагерига ҳужум бўлганлиги ҳақида 18 май куни соат 2 да хабар олингач, Зайцев Ушнинг кўчалари ва бозорларини айланиб чиқди, кечаси навбатчилик қиладиган ҳарбийларни кўпайтирди.

Кейин аниқланишича, эшон Умарбек додхога мактуб юборганидан сўнг раислар ва эшоннинг бошқа яқин кишилари Оқтеракдаги масжидга 300 нафарга яқин қирғизни тўплашади. Одамларда ўқли қуроллар йўқ эди, сўйил, чўқмор, болта, паншаха билан жанг қилиш мўлжалланаётганди. Кўпчилик бош кийимлари остига эшон бериб юборган, киши ҳалок бўлса шахид кетишининг белгиси бўлган мисвок қистириб олишган эди.

Қўзғолончилар тўпланадиган сўнгги манзил қилиб, Ушдан ўн икки чақирим олисдаги Томчибулоқ белгиланган эди. Бу ерга Умарбек додхонинг ўзи, Мирза Соттибой Мулла Раҳимбой ўғли одамлари билан, Япалоқ қишлоғи кишилари, Оқтеракка бориб улгурмаган бошқа бир қатор қишлоқларнинг кишилари ҳам келишлари кутилаётганди. Кечаси Томчибулоққа биринчи бўлиб қирқкўлликлар ва оқтеракликлар етиб келишди. Одамлар секин-аста кўпая бошлади. Шу пайт Тошмат элликбоши пайдо бўлиб, қишлоққа Зайцев келганлигини айтди. Одамлар сир ошкор бўлганлигини билиб, ўша заҳоти уй-уйларига тарқаб кетишди.

Эртаси куни водийнинг ҳамма жойида бўлганидек, Ушда ҳам қўзғолон қатнашчила-

рини тутиб, қамоққа олиш бошланди. 18 майдан 3 июнгача бўлган муддатнинг ўзида Уш уездида 121 киши қамоққа олинди.

Ушлик кўзғолончиларга бошчилик қилиши керак бўлган Умарбек додхо Бекмурод ўғли асли науқатлик, лекин Ушда яшайдиган, ёши олтмишдан ошган, Қирққўлда, Қўрғончада ер-сувлари бўлган бадавлат одам эди. У илгари Худоёрхон қўлида хизмат қилган, руслар келганидан сўнг эса бир неча йил бўлиш бошлиғи бўлиб ишлаганди. Бу одам кўзғолон бошланадиган кун Ушда ҳарбийлар ҳаракатга келиб қолганлигидан сир ошкор бўлганлигини сезиб, Томчибулоққа бормади. У ерга бошқа бир одамни юбориб, сир ошкор бўлибди, одамлар тарқалишсин, деб буюрди.

Эртаси Умарбек додхони биринчилар қаторида ушлаб қамашди. Уни ҳарбий дала суди бир умрлик каторгага ҳукм қилди. Сургунга жунатилганидан сўнг кўп ўтмай эса қариндошлари додхонинг вафот этганлиги ҳақида хабар олишди.

* * *

Кугарт бўлисида Чибил юборган қирғиз йигитлар кечаси ўрмончи Лаврентьевнинг уйига бориб, эшигини тақиллатишди. Лаврентьев ичкаридан туриб:

— Кимсизлар, менда нима ишларинг бор? — деди.

— Эшикни очинг, сизга ноибдан мактуб келтирдик.

Лаврентьев эшикни очди. Қирғизлар унинг ёқасидан ушлаб, чеккага судрашди-да, пичоқлаб ўлдиришди. Бундан хабар топган ўрмончининг хотини пахса девордан ошиб, далага қочди. Қирғизлар аёлни анча излаб топишолмагач, уйини талашди. Ўрмончининг хотини далада бир суткача баланд бўйли ўтлар ичида яшириниб ётиб тирик қолди.

Эрталаб Қоракўлда турган казакларга кўзғолон ҳақида хабар келган бўлса керак, озиқ-овқатларини қишлоқ оқсоқолиникида қолдириб, шошиб Андижонга жўнаб кетишди. Буни кўрган қирғизлар уларнинг озиқ-овқатларини ўтовларига ташиб кетишди. Лекин шу вақт собиқ бўлиш бошлиғи Хушвақт овулга йигитини юбориб, қирғизлар олган нарсаларини жойига келтириб қўйишсин, акс ҳолда казаклар қайтиб келишса, ҳаммасини битта қўймай отиб ташлашади, деб огоҳлантирди. Шундан кейин қирғизлар олган озиқ-овқатларининг деярли ҳаммасини жойига келтириб қўйишди.

* * *

Кўзғолонни фақат Андижон, Марғилон ва Уш уездлари халқи эмас, Наманган уезди, Еттисув вилояти халқи ҳам қўллаб-қувватлади. Авлиёотадаги ҳаракатга Шодибек халфа исмли эшон бошчилик қилди. У тўплаган юздан ортиқ одам довлардан қордан бир оз тозалангач, Андижонга томон ҳаракат қилди. Наманган ва Андижондан уларга томон юрган ҳарбийлар орадан беш кун ўтгач, Шодибек халфани 23 нафар шериги билан ушлашди.

Наманганда уезд бошлиғининг ўринбосари Бушен бошлиқ ҳарбийлар яширин равишда тоғ сўқмоқларини кезиб, бир неча овулни тинтув қилишди ва 29 нафар кўзғолончини, шулар қатори тўрт бошлиғини ҳам ушлашди. Уларнинг ёнидан ғазоват бошлаш тўғрисидаги Мурожаатнома ва Муҳаммадали халфанинг хати, шунингдек, мусулмон давлати тузилажаси, унинг пойтахти этиб Наманган шаҳри танланганлиги ҳақидаги мурожаатнома ҳам чиқди.

Шу кунларда Прежевальск ва Бишкек уездларида, Сирдарё вилоятининг Ховост темир йўл бекатида ҳам миршаблар билан маҳаллий аҳоли ўртасида қуроли тўқнашувлар бўлди.

Кўзғолончиларни ушлаб қамаш 18 май саҳардаёқ бошланиб, август ойигача — оқ подшо кўзғолоннинг асосий ташкилотчиларидан бўлак қатнашчиларини ушлаб қамашни тўхтатиш ҳақида махсус кўрсатма бергунга қадар давом этди. Дастлабки кунда ярадор бўлиб, лагер атрофида қолиб кетганлар, отлиқ ҳарбийлар таъқиб қилишдан қўрқиб, ариқлар ичига, деворлар ортига яширинган кишилар ушланди, уларнинг аксарияти қонга беланган эдилар. Кейин одамларни шаҳардаги маҳаллалардан, атрофдаги қишлоқлардан тутиб кела бошлашди.

Султон элчисини излаб

Андижон кўзғолонидан кейин чор маъмурлари Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғлини излаб топиш учун қаттиқ ҳаракат қилишди. Уни Фарғонада Шароф Саидқарвон ўғли дилижонда олиб юрган эди. Бу одамни дарҳол излаб топиб ҳибсга олишди. Водийда ким билан мулоқотда бўлган бўлса, ҳаммасини ушлашди. Шундан кейин унинг Абдужалил Исоқовнинг номига ёзилган Хитой паспорти билан Мингйўл деган жойдаги чегара пости орқали Қашғарга ўтиб кетганлиги аниқланди.

Уни ушлаш ҳақида Россиянинг Қашғардаги консулхонасига махфий топшириқ

бёрилди. Лекин консулхона ходимларининг бу одамни излаб топиш йўлидаги ҳаракатлари зое кетди.

1898 йил 7 ноябрда Марвдан Тошкентга телеграмма келди. Унда Абдужалил Халилов деган турк фуқароси ушланиб, қўл-оёғига кишан солиниб, Тошкентга жўнатишга айтилганди. Туркистон ҳарбий округи Бош штабида, шояд хавфли жиноятчи қўлга тушган бўлса, деб суюнишди. Лекин уларнинг қувончи кўпга бормади. Марвда қўлга тушган турк фуқароси Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли эканлиги исботланмади, терговчилар ишни ёпишди.

Хўш, турк султонининг фармони ва совғаларини Муҳаммадали халфага келтириб берган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли ким эди? У асли андижонлик бўлган, ёшлигида Маккага кетиб, чет элда кўп йиллар яшаб, Туркия фуқаролигини қабул қилган одам эди. Уч йил бурун у Истамбулда Шайх Муҳаммад деган кишига қарашли қаландархонада яшаган, ундан Ҳиндистонга, кейин Ёркент, Хитой, Қашғар орқали Еттисув вилоятига келган, Тошкентда бўлган. Ва ниҳоят, 1895-96 йилларнинг қишида Андижонга келади. Шунда Абдужалил «мўйи муборак» — Муҳаммад пайғамбар алайҳиссалом соқолларининг тукидан олиб келибди, деган овоза тарқалади. Халқ бу табаррук мўйни кўргани унинг ҳузурига бора бошлайди.

Шу орада Абдужалил Андижон уезди маъмурияти ўзи ҳақида маълумот йиғаетганлигини эшитиб қолиб, Марғилон уездига ўтади. Қува ва Шаҳрихон шаҳарларида маълум вақт яшаб, ҳожихоналар ташкил этади. Кейин яна йўқ бўлиб қолади.

1898 йилнинг қишида у яна водийда пайдо бўлиб, Қўқон, Марғилон, Қувага келади ва кўзғолон арафасида Шаҳрихонда яшайди.

Муҳаммадали халфа ғазоват эълон қилишга астойдил киришган пайтда андижонлик Алибек додҳо русларнинг ҳарбий қудрати юксаклигини, тўпсиз ва милтиқсиз кўзғолон мағлубиятга учраши мумкинлигини айтиб, уни бу ниятидан қайтармоқчи бўлади. Шунда эшон унинг бу фикрига жавобан: «Бу худонинг ва султоннинг хоши-иродаси», дейди. Кўзғолон муваффақиятсизликка учраб, тоққа қочишга ёнида саноқлигина қолган шерикларининг таънасига жавобан: «Мен султоннинг хошишига биноан иш қилдим. У киши мусулмонларнинг сардори, пайғамбаримизнинг ноиб саналдилар, шу боисдан буйруқларини бажармаслигим ҳеч мўкин эмас эди. Қуръон ичида сақланаётган султон юборган ёрлиқни чор маъмурларига кўрсатсак, бизни жавобгарликдан озод қилишади» дейди. Бу нодонлик эди; албатта.

Эшон қўлга тушгач, Субҳонқул Араббой ўғлини топишни қаттиқ илтимос қилади. Сабби, султон фармони шу одамда эди.

Терговчи эшондан:

— Наҳотки, султон сиздай кичик бир одамга фармон ва тўн юборганлигига ишонган бўлсангиз? — деб сўрайди.

— Тўла ишонган эдим.

Султон фармонини рус тилига Туркистон маҳаллий рўзнамасининг муҳаррири, статс-маслаҳатчи Остроумов таржима қилади. Кейин бу одам чор амалдорларига фармон хусусидаги шахсий фикр-мулоҳазаларини билдиради. Фарғона ҳарбий губернатори Чайковский Остроумов фикр-мулоҳазалари асосида Марғилон уезди бошлиғига мактуб йўллаб, топшириқ беради.

Махфий

Марғилон уезд бошлиғига¹

1898 йил 24 июнь

№ 1202-сон

Туркистон маҳаллий рўзнамасининг муҳаррири статс-маслаҳатчи Остроумов минг-тепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғлидан олинган Султон фармони таржима қилиб, бизга топшириш чоғида қуйидагиларни маълум қилди:

1. Фармон ёзилган қоғоз — Қўқонда тайёрланган маҳаллий қоғоз, ёзув ҳам туркистонликлар ёзувидир. Шундай тахмин туғилияптики, Истамбулда Туркистон қоғозидан тайёрланган, Туркистон мусулмонлари учун махсус мўлжалланган бланкалар сотилмасмикан ёки эҳтимол, сўнгги ғалаён раҳбарлари Султон вензели (исм-шарифи бош ҳарфлари) туширилган махсус клишега эга бўлган ва ўзлари тайёрлаган гувоҳномаларга у билан ҳужжат тусини бериб, халқ орасида тарқатган бўлишлари мумкин.

2. Унга етиб келган айрим гап-сўзларга қараганда, бир нечта мусулмонлардан олинган шундай варақаларга маҳаллий маъмурларнинг русча муҳри қўйилган экан.

Юқорида баён қилинганлардан келиб чиқиб, ўлка бошлиғи, шу йил 12 июндаги 217-рақамли мактубида менга шунини аниқлашни топширадимики, шундай қоғозлар кўзғолоннинг бошқа иштирокчиларидан ҳам топилмадимикин ва агар топилган бўлса, эшондан олинган фармон билан солиштириб кўриш учун юбориш, бундан ташқари бу

¹ УзМДА, 23-фонд, 1-рўйхат, 813-иш, 16-бет.

қоғозларга маҳаллий бўлис бошлиқларининг русча муҳри қўйилганми ёки йўқлигини яхшилаб аниқлаш лозим.

Шуларни маълум қиларканман, Сиз жаноби олийларидан қуйидаги фактни аниқлашни сўрайман: қўзғолон қатнашчиларининг биронтасидан юқоридаги сингари қоғозлар, айниқса бўлис бошлиқлари ёки бошқа маҳаллий мансабдор шахсларнинг муҳрлари босилганлари топилмаганми! Агар топилган бўлса, бу қоғозларни ўлка бошлиғига юбориш учун менга етказишингизни сўрайман.

Генерал-майор Чайковский

Султон фармони Россиянинг Қашғардаги консулига, ислом дунёсининг билимдонларидан саналган Петровскийга юборилади. У 1898 йил 3 ноябрда Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғи номига юборилган 747-мактубида шундай фикр билдирган:

1) Бу Султон фармони эмас, балки, хати иршоддир, яъни сўфийлик таълимоти бўйича, ўзини қутқаришнинг тўғри йўли кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир; 2) ҳужжат шубҳасиз сохта, сабаби, султон пайғамбар номи сифатида сўфий бўлолмайди, чунки сўфийлик билан муроа қилинади, лекин тан олинмайди; 3) Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (муршиддан) хати иршод олган бўлиши мумкин эмас; 4) бундай хати иршодни султон эмас, Туркиянинг шайхулисломи олган бўлишига ишониш мумкин; 5) Султон ёркентлик эшон Зиёвуддиннинг муриди бўлиши мумкин эмас; 6) Ёркентда Зиёвуддин деган эшон ҳеч қачон бўлган эмас ва ҳозир ҳам йўқ.

Чор маъмурларини бу жавоб ҳам қаноатлантирмади, Россия ҳарбий вазирлигидаги амалдорлар фармон ҳақиқатда турк султонига тегишлими ёки йўқми, деган саволга аниқлик киритиш учун Россия ташқи ишлар вазирлигига мурожаат қилдилар. Ташқи ишлар вазирлиги эса шу хусусда Россиянинг Истамбулдаги элчисига махфий топшириқ берди. Орадан етти ой ўтганидан кейин элчидан жавоб мактуби олинди. Ташқи ишлар вазири бу мактубни қисқача илова хати билан ҳарбий вазир А. Н. Куропаткинга юборди.

Махфий²

Ташқи ишлар вазирлиги

1899 йил 14 февраль

81-сон

Муҳтарам жаноб олийлари Алексей Николаевич!

Утган йил 14 июлдаги 2764 мактубингиз билан султон вензели (исм-шарифининг бош ҳарфлари) туширилган, форс тилида ёзилган, қатл этилган мингтепалик Муҳаммадали эшоннинг Қуръони ичидан чиққан ҳужжат нима эканлигини тушунтиришда ёрдам беришимизни сўраб мурожаат қилган эдингиз.

Қуйида Сизга жўнатилаётган, бизнинг Истамбулдаги элчимиз шу йил 4 февралда юборган 24-сон махфий мактубнинг иккинчи нусхаси билан танишиб, Зиновьев юқоридаги ҳужжатнинг пайдо бўлиши ва моҳиятини билишга ва шунингдек ҳужжатга муҳри босилган Муҳаммад Зиёвуддиннинг шахсини аниқлашга муваффақ бўлибди, деган фикрга келасиз, деб умид қиламан.

Муҳтарам жаноб олийлари, Сизга ҳурмат-иззатим ва садоқатимга аминлигингизга ишонаман.

Россиянинг Истамбулдаги элчисининг 1899 йил
4 февралдаги 24-сон махфий мактуби

18 июлдаги 478-сон махфий мактубингизда Сиз жаноб олийлари қатл этилган мингтепалик эшон Муҳаммадалига қарашли бўлган, форс тилида ёзилган ҳужжати жўнатганлигингизни маълум қилиб, шу ҳужжатнинг моҳиятини изоҳлаб беришни сўраган эдингиз.

Мен текширув ўтказиш тўғрисида берган топширигим натижаси ҳақида Сизни хабардор қилишни бурчим ҳисоблайман.

Бу ҳужжатга иккита муҳр босилган. Уларнинг бирида «Муҳаммад Зиёвуддин» деган ном ва «Қашғарий» деган тахаллус бор. Иккинчи муҳрда фақат «Муҳаммад» деган номни ўқиш мумкин.

Истамбулдаги ўзбекларнинг тақияси (дарвешлар жамоаси) шайхининг исми шарифи Муҳаммад Зиёвуддиндир. Гарчи мен бу шахс муҳри нусхасини қўлга киритишга ҳали муваффақ бўлмаган бўлсам ҳам, шунга қарамасдан, назаримда, ҳеч шак-шубҳа йўқки бу Муҳаммадали ҳужжатида муҳр босган, эҳтимолки, ушбу ҳужжатнинг муаллифи

¹ М. А. Терентьев. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург. 1906 й. 465-бет.

² Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2180-иш, 9-бет.

бўлган шахсдир. У Урта Осиё хонлиқларидан келиб қолган кишилар орасида катта ҳурматга эга ва афтидан, султон саройи билан алоқаси бор.

Ҳужжатнинг аҳамиятига келсак, ноёблиги боис, аҳамиятини уни тайёрлашда иштирок этган шахслар ёрдамидагина аниқлаш мумкинки, бу кишилар билан яқинлашиш ва уларнинг ишончини қозониш осон иш эмас, ҳар ҳолда, мен ушбу вазифани топширган кишилар бунга муваффақ бўлишолмади.

Ҳужжатда Муҳаммад пайгамбардан Қуръони ичидан ушбу ҳужжат чиққан мингтепалик Муҳаммадалигача давом этган меросийлик (нисбат) баён қилинади. Бунда шу ҳолат эътиборни тортадики, меросийлик, ҳужжатга биноан шайх Муҳаммад Зиёвуддин Еркентийдан, бу одам тахмин қилганимиздек Истамбулдаги ўзбек тақиясининг шайхи бўлиши керак, ҳозир ҳукмронлик қилаётган Султон Абдулҳамидга ва ундан мингтепалик Муҳаммадалига ўтган. Бундай талқин, менимча, султоннинг мусулмонлар назаридаги нуфузига мос келмайди. Султон халифа сифатидаги диний лавозимни ўзидан аввал ўтган халифадан мерос қилиб олган ва менимча, агар тилга олинган ҳужжат султоннинг амри билан тайёрланган бўлса, унинг мусулмонлар кўз ўнгига обрў-эътиборини туширадиган бундай талқинга рози бўлиши жуда дарғумон туюлади.

Бу ҳолат мени ушбу ҳужжатга султоннинг дахли йўқ ва у буткул номи юқорида зикр қилинган шайх Муҳаммад Зиёвуддин томонидан тўқилган, деб тахмин қилишга ундайди.

Мабодо бу хусусда қўшимча маълумотга эга бўлсам, мен дарҳол Сиз жаноб олийларига маълум қиламан».

Андижон қўзғолонидан сўнг Россия ҳарбий вазирлиги Туркистон Бош ҳарбий губернатори, Туркистон ҳарбий округи Бош прокурори, Туркистон ҳарбий округи Бош штаби бошлиғи, Фарғона вилоятидаги уезд бошлиқлари ва Андижон горнизони бошлиғидан воқеа ҳақида ҳисобот ёзиб, унда ўз нуқтаи назарларини баён этишни талаб қилганди. Бу ҳисоботларда Муҳаммадали халфанинг терговда ва халққа хитобномасида айтилган даъволарга ҳеч қандай муносабат билдирилмаганлиги ҳолда, ўлкани бошқариш бўйича қилинган 1886 йилдаги нотўғри ислоҳот, мусулмон мутасиблиги, масжид, мадрасалар устидан дуруст назорат йўқлиги, маҳаллий кишилар орасидан етишиб чиқаётган саводли, обрў-эътиборли кишилар ортидан махфий кузатувчилар қўйиш учун маблағ етишмаслиги ва чет эл, жумладан, Туркия ва Афғонистоннинг ўлкага кўрсатаётган зарарли таъсири, ўлкани руслаштириш секин суръатлар билан бораётганлиги каби бир қатор сабаблар рўқач қилинади.

Масалан, Туркия ва Афғонистоннинг ўлкага кўрсатаётган зарарли таъсири ҳақида қарийб барча ҳисоботларда ёзилган-у, лекин бу фикрни исботловчи асосли далиллар келтирилмаган. Тўғри, Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғли Фарғонада ғалаён кўтариш учун Туркиядан юборилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Сабаби, Туркия билан Россиянинг ўша пайтдаги ва ундан аввалги муносабатларини ҳам дўстона муносабатлар эди, деб бўлмасди. Россия ўз ҳудудларини қўшни мусулмон мамлакатларини босиб олиш ҳисобига кенгайтираётганлиги, сўзсиз, Туркия ҳукуматини ташвишлантирарди. Бунинг устига, ўша пайтда Туркия Юнонистон билан урушда ғалаба қозониб, мусулмон оламида унинг обрў-эътибори бирмунча ўсган эди. Бундай шароитда Россиянинг «янги ерлари»да ички ғалаёнлар Туркия манфаатларига хизмат қилар эди.

Аммо юқорида келтирилган махфий хатлар Андижон қўзғолонида чет эл давлатларининг қўли бор, деган даъвонинг асоссиз эканлигини маълум даражада исботлайди. Аслида, Андижон қўзғолонида чет эл давлатларининг эмас, балки чет элда яшайдиган туркистонликларнинг иштироки бўлган, десак бирмунча тўғри фикр юритган бўлаемиз ва бу табиий ҳамдир.

Ҳозир чет элларда асл ватани Туркистон бўлган миллионлаб кишилар яшайди. Улар юртимизда 130—140 йил мобайнида юз берган босқинчилик урушлари, бошқа ижтимоий силкинишлар натижасида киндик қонлари тўқилган тупроқни тарк этган кишилар ва уларнинг авлод-аждодларидир.

Туркистонликлар ўз юртларини оммавий тарк этишни дастлаб бошлаган давр руслар Туркистонни истило қилган йилларга тўғри келади. Уша даврларда кўпгина ҳамюртларимиз мустамлакачиларга таслим бўлишни, улар билан бир ҳаводан нафас олишни истамай, Шарқий Туркистон, Афғонистон, Туркия ва Саудия Арабистони каби мамлакатларга кетиб қолган эдилар. Уларнинг юрагида қасос ўти, ўз юртларига қайтиш ва уни озод ҳолда кўриш истаги яшарди. Бундай кишилар Туркияда ҳам кўп эди. Улар, шубҳасиз, Андижон воқеасидан бир йил аввал Муҳаммадали халфанинг турк султониға мактуб ёзганлигини, эҳтимолки, унинг кофирларга қарши ғазоват эълон қилиш нияти борлигини ҳам билишган. Шу кишилар эшонни султон номидан мустамлакачиларга қарши даъват этган бўлишлари мумкин.

Бу тахминни асли андижонлик бўлиб, кейин Туркияни ватан қилган Абдужалил Мирсодиқ Қори ўғлининг қўзғолон бошлангач, Туркияга эмас, Қашғарга ўтиб кетганлиги ҳам маълум даражада исботлайди. Чунки Абдужалил қўзғолон мағлубиятга учраса, султон фармони чор маъмурлари қўлига тушиб, икки давлат ўртасида можарога айланиши мумкинлигини, бундай шароитда Туркия томони дарҳол уни ушлаб, чор маъмурлари қўлига топшириши мумкинлигини билган.

Ҳарбий вақт қонунларига биноан Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондони томонидан Ҳарбий судга берилган мингтепалик эшон Муҳаммадали халфа Муҳаммад Собир ўғли, Субҳонқул Араббой ўғли, Мулла Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли ва Фарғона вилоятининг бошқа кишилари иши бўйича

Айблов хулосаси¹

1898 йил 17 майда соат 12 билан 1 ўртасида Асака участка ноиби, капитан Еникеев ҳузурига Мингтепа бўлиси бошлиғи келиб, ўз тасарруфидаги қишлоқлар, айниқса эшон Муҳаммадали халфа яшайдиган Мингтепа ва Тожик қишлоқлари бетинч эканлигини, ҳамма жойда «бугун бўлмаса, эртага» эшон газоват эълон қилажаги ҳақидаги, ҳаракат эҳтимолки, Андижон уезидан бошланиши ҳақида шов-шув гаплар бўлаётганлиги, баъзилар шу шов-шув натижасида буюмларини ерга кўмаётганлигини маълум қилди. Бўлис бошлиғи бу ахборотига қўшимча қилиб, шов-шувларни текшириш учун эшон олдига ўзи борганлигини, кейин қишлоқнинг ҳурматли кишиларини юборганлигини айтди. Икки гал ҳам эшон бундай ҳаракат қилиш мақсади ҳам, бунга маблағи ҳам йўқлигини, бундай иш учун одамлар ва қурол бўлиши кераклигини, у эса унисига ҳам, бунисига ҳам эга эмаслигини айтди. Бундан ташқари, эшон бўлис бошлиғига бу тўхмат эканлигини айтди. Бу гап кимдан чиққанлигини аниқлаш учун эшон ҳам, бўлис бошлиғи ҳам одамларни юборишди. Лекин бўлис бошлиғининг текшириши ҳам, эшон одамларининг суриштириши ҳам ҳеч бир натижа бермади, гарчи бу ҳақда 13 майдан бери гапирилаётган бўлса ҳам, эшон ғалаёнида иштирок этсам, русларга эшоннинг мақсади маълум бўлиб қолиб, ҳарбий куч юборишади, деган қўрқув билан ўз буюмларини кўмган одамларни топишолмади.

Капитан Еникеев бу ҳақда Марғилон уезди бошлиғига хабар бераркан, шу кунийёқ Асакадан Тожик қишлоғига хабарни шахсан текшириш учун боражагини, бир взвод казак ёки элчил ва садоқатли йигитлардан иборат миршаблар отрядини юборишни, агарда халққа танилган ва жуда катта ҳурматга эга бўлган эшоннинг уйи тинтув қилинадиган бўлса, маҳаллий кишиларга тўла ишониш қийинлигини қўшимча қилган эди. Шу пайтда (соат кундузи 2 га яқин) Марғилон уезди бошлиғи билан бир қаторда Андижон уезди бошлиғига ҳам хабар юборилган эди. Лекин бу хабар эгасига ўз вақтида етиб бормади (гарчи масофа олис эмас — 16 чақирим бўлса ҳам). Хабарни олиб бораётган йигит эшоннинг Мингтепа бўлиси бошлиғининг кетидан тушган кишилари томонидан ўлдирилган. Марғилонга [52 чақирим] хабар олиб борган йигит эса кеч соат 9 га яқин муваффақиятли етиб келди. Уезд бошлиғи ўша заҳоти хабарни ҳарбий губернаторга етказди. Шундан кейин Брянов ўн казак билан Асакага йўл олди. Андижонга эса ҳарбий губернатор 18 май эрталаб, капитан Еникеевнинг иккинчи рапорти олинганидан кейин, эшон Андижонга юриш бошлаганлиги тўғрисида хабар юборди. Ҳукумат телеграфи бузилганди, шу боисдан Андижонга хабар бузилган, лекин 18 май кунги эрталаб Андижон шаҳар меймори поручик Филиппинин томонидан тузатишган темир йўл телеграфи орқали юборилди.

17 май соат бирга яқин, Уш уезд бошлиғи подполковник Зайцев ҳузурига собиқ бўлис бошлиғи Қорабек Ҳасанов келиб, Уш уезди қирғизлари ўртасида исён кўтариш фикри пайдо бўлди, мингтепалик эшон тарафдорлари Ушга ҳужум қилиш учун ҳозирлик кўришяпти, деган гапни айтди. Тергов мобайнида тўпланган маълумотлар шуни кўрсатяптики, Иноятхон бошлиқ, ичкиликлик ва ёзёвонлик қирғизлардан, шунингдек, маҳаллий сартлардан иборат алоҳида отряд Марғилонга ҳужум қилиши ҳам режалаштирилган, лекин бу ҳужум тасодифан юз бермаган.

Мингтепа бўлиси бошлиғидан ҳужумга тайёргарлик кўрилаётганлиги ҳақида ўз вақтида маълумот олинганлигига қарамай, бу ҳодиса юз берди. Капитан Еникеев юборган йигит ушланиб, кечаси (соат ўн бирдан ўтгач) ҳукумат ва темир йўл телеграфини узган исёнчилар томонидан ўлдирилди. Ҳарбий губернаторнинг эрталабки телеграммаси эса воқеанинг олдини ололмади.

Андижоннинг ўша машвум тунида — 17 майдан 18 майга ўтар кечаси 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4 ва 5-роталари лагерига қутилмаган ҳужум бўлди. Ҳужум ва унинг қайтариллиши тафсилоти Андижон гарнизони бошлиғи 20 майда ёзган 637-сон рапортда баён қилинган.

Икки ротада сафдан чиққанлар: икки унтер офицер ва ўн тўққиз оддий аскар ўлдирилди, оддий аскарлардан ўн тўққиз нафари оғир ярадор бўлди, булардан бири эртаси кун вафот этди, беш оддий аскар енгил yarаланди.

21 ҳалок бўлган киши жасадини суд-тиббий кўрикдан ўтказиш актидан шу нарса равшан бўлдики, бу одамларнинг ҳаммаси уҳлаб ётганларида, ҳатто уйғониш ва ўзини ҳимоя қилиш учун битта ҳам ҳаракат қилмай ўлдирилганлар.

Жанг майдониде, Қуръон ўқиётганида ўлдирилган мулланинг жасади ёнидан Қуръон топилди. Унинг ичидан туркий тилда ёзилган мурожаатнома чиқди.

Бу мурожаатнома остига қуйидаги кишилар муҳр босган:

¹ УзМДА. 1-фонд, 31-рўйхат 91-иш, 53-61-бетлар.

- 1) Мулла Аҳмад Ноиб Мулла Мирза ўғли
- 2) Бакир мингбоши Нормат ўғли
- 3) Ҳайитбой тўқсабо
- 4) Мулла Қосим Амин... (у ёғи муҳрда кўринмайди, Мулла Зиё ўғли бўлса керак)
- 5) Орзиқулбой понсод
- 6) Муҳаммад Иброҳим тўқсабо
- 7) Мулла Ғойибназар Ортиқ ўғли
- 8) Алибек додҳо
- 9) Ғойибҳожиди Муҳаммад Мурод ўғли
- 10) Соттибой Мирза
- 11) Зиёвуддин Маҳсум Муҳаммад Шариф ўғли
- 12) Умарбек додҳо

Чекинган маҳаллий кишилар турли томонга (кўпчилиги ўз қишлоғига) қочишди. Бу ерда отлик аскарларнинг йўқлиги, гарнизон ва миршаблар миқдорининг озлиги исёнчиларни қувлаш ва ушлаш имконини бермади. Бу иш бирмунча вақт ўтгач, атроф ёришиб, гуруҳ тарқаб, эшон қочганлиги маълум бўлганидан кейин амалга оширила бошланди.

Андижон уезди бошлиғи дарҳол эшон қай томонга қараб қочганлиги тўғрисидаги дастлабки маълумотларни йиғди ва уни изма-из қувиш ва ушлаш учун Избоскан участка ноиб штабс-капитан Оғабеков бошлиқ ўн оддий аскар ва икки кўнгиллини отлик жўнатди. Эртаси куни 19 май кеч соат 11 да бир нечта ҳамроҳи билан Қорадарёдан ўтган эшон Чорвоқ қишлоғидаги Тошкўприк ёнида штабс-капитан Оғабеков йигитлари томонидан ушланди. Эшон билан бирга унинг ҳамроҳларидан бири Ҳожимат сўфи ҳам ушланди. Унинг қўлида қилич бор эди, эшоннинг ўзи эса тўппонча билан қуроллангани, лекин ушланган пайтда йигитларнинг усталлиги туфайли бу қуролини ишлатолмади. Йигитлар қўлларини узатиб, эшон билан кўришгани бораётган одамдай бўлиб яқинлашдилар, эшон сўрашиш учун тўппончасини қўлтиғига қистирганида уни ушлаб олдилар.

Кейин [23 майда] Султонобод ноиб йигитлари томонидан эшоннинг яқинларидан бири, унга Андижондан қочаётган пайтда ҳамроҳ бўлган Субҳонқул Араббой ўғли ушланди. Ундаги тўрвадан эшонга дахлдор бўлган Қуръон чиқди, Қуръон ичида эса форс-араб тилида битилган, олтин суви билан ҳошияланиб, султоннинг вензели (исм-шарфининг бош ҳарфлари) туширилган ҳужжат чиқди. Уни таржима қилганда шу нарса равшан бўлдики, ҳазрат унвони Муҳаммаддан султон Абдулҳамидхонгача мерос бўлиб келаётганлигини баён қилиш билан бошланган бу ҳужжат қуйидаги сўзлар билан якунланади: «Сўнггисидан (яъни, султон Абдулҳамидхондан) мингтепалик ҳазрат Муҳаммадалига ўтади, унинг зиммасига барча инсонларнинг улуғи Муҳаммад алайҳиссалом айтган «суннат»ларни (яъни, Муҳаммад буюрган ишларни) сидқидилдан бажариш вазифаси юклатилган. Мабодо у, яъни, Муҳаммадали халфа ўз бурчини сидқидилдан бажармаса, у ҳолда мақсадга эришолмайди». Ҳужжатга икки муҳр босилган, улардан бирида «Муҳаммад Зиёвуддин Қашғарий» сўзларини ўқиш мумкин, иккинчисидаги ёзувни қоғозга яхши тушмаганлиги учун ўқиб бўлмади.

Субҳонқул билан бирга унинг икки ҳамроҳи — Мирза Ҳамдам Усмон ўғли ва Бўтабой Ғайнабой ўғли ҳам ушландилар. Уларнинг учови ҳам оқ дўппида (эшоннинг гуруҳида эканликлари белгиси), учовининг тўнида ҳам қон излари бор эди.

Эшон Муҳаммадали халфа шахси тергов мобайнида Андижон шаҳридаги ва атроф қишлоқлардаги маҳаллий миллатга мансуб 15 нафар ҳурматли киши ва савдогар ҳамда эшонни шахсан билган собиқ Асака ноиб, капитан Еникеев гувоҳлигида аниқланди.

Штабс-капитан Оғабеков 19 майдан 20 майга ўтар кечаси дастлаб сўроқ қилганида, Муҳаммадали халфа лагерга унинг раҳбарлигида ҳужум уюштирилганлигини инкор қилмаган ҳолда, худонинг иродаси билан ҳаракат қилдим, деб воқеанинг тафсилотини гапиришдан бош тортган эди. Бироқ 21 май эрталаб у ўша ноибга батафсил кўрсатма берди, бу қуйидагича эди: унинг авлодлари қашғарлик, ўзи Марғилон уезди Мингтепа бўлисининг Тожик қишлоғида турилган; ҳозир ёши 45 да, Мингтепа қишлоғида яшган, у ерда тўрт хотини ва тўрт фарзанди (8 ёшдан 4 ёшгача) бор. Руслар ўлкани босиб олганларидан кейин халқнинг ахлоқи қаттиқ бузила бошлади, шариат талабларидан чекиниш, ичкиликбозлик, бузуқлик авжига чиқди ва оила асосларига путур етказилди.

Гарчи рус ҳукумати халққа юмшоқ ва инсонпарвар муносабатда бўлган бўлса ҳам, лекин айни вақтда Маккага ҳаж сафарига боришни тақиқлади, закот тўлаш бекор қилинди ва вақф муассасалари даромаддан маҳрум бўлдилар, оила асосида ахлоқийлик ва покликни қўллаб-қувватлашни таъминламади.

У мана шундан ташвишланиб, бир йил аввал дин ва ахлоқнинг ачинарли аҳволдалигини турк султониغا ёзиб, ундан маслаҳат ва кўрсатма сўради. Шу йил мусулмонларнинг рўза ойдан аввал унинг сўровига жавобан, ҳажга борган бир қашғарлик томонидан унга турк султонида мактуб келади. Бу мактубда султон шариат талаблари бажарилиши учун халққа таъсир кўрсатишни, у, яъни султон уни халиф (ўзининг ёрдамчиси этиб) тайинлашини ёзади, эски тўнини совға қилиб юборади. Султон эшонга яна бир мактуб юбориши керак эди. Биринчи мактуб унинг сўфиси, Марғилон уездининг Кулла бўлиси-

даги Қорақўрғон қишлоғилик Субҳонқул Араббой ўғлидан топилди. Ваъда қилини инкинчи мактубни у султондан олмаган.

Ҳар куни унинг уйига бир неча юз нафар муриди тўпланарди, улардан баъзилари унинг уйида мунтазам яшарди, кўпчилиги вақтинчаликка келиб, аллаҳиб туришарди. Эшоннинг айтишича, ҳар йили у 10-15 кун руҳий касалга чалинарди, бу пайтда ҳуши йўқотиб, нима гапирётганини ва нима қилаётганини билмай қоларди. 18 май олдин ҳам у шундай касалга мубтало бўлган эди. 17 майдаги хуфтон намозидан кейин уни миясига барча муридларини, улар қанча бўлганлигини билмайди, Андижон шаҳри олиб бориб, ҳарбийларга ҳужум қилиш ва шаҳарни эгаллаш фикри келди. Бу фикр у дарҳол амалга оширди ва ўз муридларини Марғилон уездининг Кулла бўлиси орқали ўтган йўл билан Андижонга бошлаб борди. Адирда, рус шаҳридан унча олис бўлмаган жойда улар намоз ўқишди. Кейин унинг одамлари аскарлар лагерига ҳужум қилишди, лекин аскарлар милтиқлардан ўқ уза бошлашгач, муридлари ҳар томонга қочиб кетди. У эса ўзининг бир нечта одами билан тасодифан Куйганёрда пайдо бўлиб қолди. Куйганёрда Қорадарёдан ўтаётганда унинг ёнида 4 киши: Қорақўрғон қишлоғилик Бўбой ва Субҳонқул, қўқонқишлоқлик Ҳожимат Кўкибой ўғли ва унинг, эшоннинг хизматкори (исмини билмайди) бор эди. Қорадарёдан ўтгандан кейин у ўзига келди ва қандайдаси жиноят қилганлигини тушунди. Шундан кейин у Наманган уезди ва Пойтахтдаги бошпана топиши мумкин бўлган аҳолиси зич қишлоқларга бориб, у ердагилар маломатга қўймаслик учун, аҳолиси кам томонга, шимолга, тоққа қочди. Бу ерда шарқ бурилиб, охирида қаёққа боришини билмай, тоғ дараси томон юрди. У шу ерда Чорвоқ қишлоғида 19 майдан 20 майга ўтар кечаси ушланди. У байроқ тайёрланганлигини, бу байроқ муридлари қўлига қандай тушиб қолганлигини билмайди. Дарвоқ у руҳий касал эди, эҳтимолки, бу байроқни муридларидан биронтаси тайёрлаганди. У кофирларга қарши олдиндан ғазоват эълон қилмаган ва халқни урушга чақирмаган, лекин сўнги кунларда у руҳий касал эди, ўз хатти-ҳаракатларига ҳисоб беролмай қолганди, эҳтимол, шу пайтда атрофига тўпланган халққа шунга ўхшаш гап айтганди. Халқ эса, уй-уйига тарқаб, бу гапни ёйиб юборгандир.

Муҳаммадалининг яна айтишича, султонга хатни унинг уйида яшаган, шу йил бундай ҳорда вафот этган қашғарлик Худойберди ёзган, ёшон айтиб турган. Мактубни Истабулга олиб кетган киши ҳам қашғарлик эди, у Макка сафарига йўл олган бўлиб султон саройида таниши бор эди. Султон ёзган мактубни ва тўнни унга хатанглик қандайдир бир одам (ҳожиди) келтириб берган, унинг номини билмайди. Эшон мактуб ҳам, эски тўн ҳам султонники эканлигига тўла ишонишини изҳор қилди ва ўша мактуб ўзи муносиб кўрилган «халиф» унвонига катта аҳамият беради. Бу билан ўзини халқ эътиқодни ва ахлоқий покликни сақлашга вакил қилинган одам ҳисоблайди.

Эшонга ғазоват ҳақидаги юқорида келтирилган хитобномани кўрсатишганда, у хитобномани ёзишда ва муҳр тўплашда иштирок этганлигини мутлақо инкор қилди, ҳатто бундай ҳужжат борлигини билмаганман, деди. Чорвоққа қочаётганида Субҳонқул Бўтабой, Маҳкамбой ва номи эсида бўлмаган яна икки киши бирга бўлганлиги тасдиқларкан, эшон кўшимча қилиб айтдики, ичига Қуръон ва султон гувоҳномаси солиган тўрвани Субҳонқулга берган, у эса эшон кўлга тушган пайтда уларни олқочган.

Жияни Муҳаммадсоқининг ўғли Муслмонқул (13-14 ёшда) унинг тарбиясида бўлганлигини тасдиқлади, лекин уни хон қилиб кўтаришни ўйламаганман, деди. Афғонистан билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган.

Бироқ Муҳаммадали эшоннинг бу изоҳи ишининг тафсилоти эмас, балки гувоҳлар Алибек додҳо, Муҳаммадмуса Қорабола ўғли, Шербайдор пансод ва бошқаларни кўрсатмалари билан ҳам инкор қилинади. Уларнинг кўрсатмаларидан маълум бўлганича, эшон «ғазоват»ни ўйлаб, барча обрўли кишиларни бу ҳаракатда иштирок эттириб кўндирган, кейин режасини амалга оширган.

Бир пайтнинг ўзида Султонобод ноиб капитан Домбровский томонидан ушланган Субҳонқул Араббой ўғли, Мирзаҳамдам Усмонбой ўғли ва Бўтабой Ғайнабой ўғли, Муҳаммадали эшоннинг кўрсатмаларидан кўриниб турибдики, Андижондан қочиб пайти унга ҳамроҳлик қилишган, ундан Чорвоқда ажрალიшган ва (юқорида таъкидланганид) гуруҳнинг кўпчилик иштирокчилари сингари) оқ дўппиларда ушланганлар, уларнинг тўнларига қон сачраганлиги аниқланди. Айбдорларнинг ўзи ҳам эшон гуруҳида Андижонга борганликларини инкор қилишмайди, лекин мажбур бўлганимиздан борди ҳужумда эса иштирок этмадик, эшон қочаётганда у билан тасодифан бирлашди, деб ўзларини оқлашди.

Кулла бўлиси бошлиғи Ғойибназар Ортиқ ўғли, остида унинг муҳри турган ғазоват хитобномадан кўриниб турибдики, кўмагини эшон ғоят қадрлаган «катта» кишилардан бўлган, унинг лавозимидан фойдаланиб бўлишга кўрсатаётган таъсирини ҳам юқори баҳолаган ва тергов маълумотларидан кўриниб турибдики, унга бутун бир вилоят ҳокимлик ваъда қилинган.

Ғойибназар айланувчи сифатида сўроқ қилинганда, хитобнома остидаги муҳр меники эмас, эшон билан тил бириктирмаганман ва ҳатто, қишдан бери у билан кўри

маганман, деди. 17 майда, кечқурун, у ҳовлисида, унга мирза бўлиб ёллангани янги келган Сафрон Бичков билан ўтирган экан. Улар ечиниб ухлаш учун ўринга кирганларида, ҳовлига тўсатдан бир гуруҳ одамлар кириб, уни ва Бичковни ушлашди. Кейин Бичковни нима қилганларини у билмайди, лекин бир неча кун ўтганидан кейин унинг бошсиз танаси дарёдан топилиди. Ғойибназарнинг қўлини боғлаб эшон олдига олиб келишди, Мухаммадали саломига ҳам алик олмай, уни мусулмончиликка хиёнат қилганликда ва ғайридинларга берилиб кетганликда айблай бошлади. Улишдан қўрқиб, у эшон ортидан отда борди. Ҳовлисидан отини олиб келиб миндиришганида ҳам қўли боғлиқ бўлган, отличлар қуршовида борган, фақат довондан ошганларидан кейин қўлини ечиб, таёқ тутқазшган. Йўлда отряд бошлиқлари орасида, у ҳозир айбланаётганлардан бири — Субҳонқул Араббой ўғлини кўрган.

Роботда Ғойибназар яна эшонга дуч келган ва шу ерда кўзғолончилар гуруҳига 200—300 нафар атрофидаги андижонликлар келиб қўшилишган. Қишлоққа киришганда пайтдан фойдаланиб, Куллага қочган, кейин Асака ноибига хабар бергани борган, уни тополмаган, йўлда ҳатто эшон гуруҳининг қатнашчиси бўлган икки кишини ушлаб, бошлиқнинг олдига олиб борган.

Бироқ, Ғойибназарнинг кўрсатмасини Кулланинг собиқ оқсоқоли Худойқул Раҳмонқул ҳожи ўғли, Рўзимухаммад уста Норқул ўғли, Мухаммадмуса Қорабола ўғли берган кўрсатмалар инкор қилади. Уларнинг кўрсатмасидан шу нарса маълум бўляптики, Ғойибназар Андижонга ҳужум қилган эшон гуруҳида ихтиёрий иштирок этгангина эмас, гуруҳнинг асосий раҳбарларидан, исённинг ташкилотчиларидан бўлган. Унинг фаолияти айниқса, Мухаммадмуса кўрсатмаларида яхши тасвирланган. Ундан маълум бўляптики, Ғойибназар кўзғолонни ташкил этиш бўйича олдиндан бўлган кенгашларда қатнашган, эшон Андижон томон ҳаракат қилиб, Куллага келганда, уни Ғойибназар ўз одамлари билан кутиб олган. Унинг қўлида рус одамнинг (равшанки, Сафрон Бичковнинг) боши бор эди ва эшонга бу бошни тақдим қилади. Эшон «Балли!» дейди, лекин бошни олмайди. Ғойибназар бошини қўлоғидан тешиб эгарга бойлаб олади, эшонга бу каллани ўз қўли билан кесганлигини айтади. Эшон Ғойибназарга Кулла қозисининг калласини олиб кел, деб буюради ва ўзи ҳам унинг уйига боради. Лекин қози яширишига улгургани, Ғойибназар уни тополмай, уйини талайди ва отларини олиб кетади. Бундан ташқари Ғойибназар қилич ялонғочлаб, отличларга сарбон бўлиб боради (сўроқда Мухаммадмуса айтганидай).

Андижон яқинидаги жанг майдонидан қонга бўялган яшил байроқ қўлга туширилди — ҳойнаҳой Ғойибназар сўйган Бичковнинг қони сачраган бўлса керак.

Андижон лагерига ҳужумда иштирок этганлиги учун андижонлик сарт, лагер яқинида иккита дўкони бўлган Рустамбек Сотиболдибек ўғли ҳам ушланган эди. Олдиндан бўлган терговда сўроқ қилинган гувоҳлар Рустамбекни фош қилувчи қуйидаги кўрсатмаларни бердилар: 1) 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротаси оддий аскар, ҳарбий бошлиқ бошқармасида хат ташувчи бўлиб ишловчи Петр Расчевский 18 май эрталаб, лагердаги отишмалар ва тревогани эшитиб, ўша ёққа борган ва ёзги ҳарбий шифохона (лагер ёнида) олдидаги кўчадан от чоптириб бораётган, чап қўлига чалғи ва тўппонча ушлаган Рустамбекнинг кўрган. У ҳарбийлар шаҳарчаси ортидаги қишлоқ томон борарди;

2) Андижон озиқ-овқат магзини хизматчиси Иван Захаров лагердан бир чақирим олисдаги сартлар тегирмонида ун тортаётиб, ёзилиш учун ташқарига чиқади ва тегирмондан беш-олти қадам узоқлашганда лагер томондан пахтазор оралаб, қорамтир отини жадал юргизиб келаётган Рустамбекни кўради. Гувоҳ уни лагер яқинидаги дўконда кўп кўрганлиги учун яхши билади. Рустамбек тегирмон яқинидаги кўприкка томон бораётгани, Захаров ундан қаёққа кетясан, деб сўрамоқчи бўлганида, у тўппонча ўқталиб, ўқ узади, Захаров қўрқиб кетиб, ерга ётиб олади. Рустамбек тегирмоннинг нарёғидаги қишлоққа қараб кетади;

3) 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 5-ротаси оддий аскар, сарт тилини биладиган Сидор Мирошниченко умумий маҳбуслар камераси дарчаси ёнида соқчилик қилиб турганида қўқонқишлоқлик эшонни бир кишилик камерадан умумий камерага ўтказиб, унинг ўрнига Мингтепа бўлиси бошлиғини олиб келишади. Эшон умумий камерага кирганда, уни маҳбуслар ўраб олишади, бўлис бошлиғи қамалганини эшитиб, Андижон лагерига ҳужумлари муваффақиятсиз тугаганлиги ҳақида гапира бошлашади. Шунда Рустамбек ҳам сўзлаб, бунда мингтепалик эшон айбдор, менинг таклифимга қўлоқ солмади, агар ҳар икки рота барагини ўраганимизда, аскарларнинг ҳаммасини ўлдирган ва шаҳар кўзғолончилар қўлига ўтган бўларди, дейди.

Айбланувчи сифатида сўроқ қилинган Рустамбек 18 май эрталабдан қаерда бўлганлигини батафсил изоҳлаб, эрталаб соат 6 да турдим, ўз уйимда ётдим, кечаси ҳеч қаёққа борганим йўқ, отим (кўк) оқсоқланаётган эди, шунинг учун танишим Аҳмадалихўжанинг отини олиб, шаҳарнинг оврупаликлар яшайдиган қисмига бордим, уезд бошқармаси олдида ўтиб бораётганимда ноиб, штабс-капитан Бжезицкий ва унинг рафиқасини кўрдим, унинг таржимонидан ўша кунги кечаси лагерга ҳужум бўлганлигини билдим, миршаблар дўконга бормаслиқни маслаҳат беришгач, эски шаҳарга қайтдим, дейди.

Унинг отасида қора ёки саман от бор [рангини яхши эслолмайди].

Рустамбек ўзини бу тарзда оқлашига қарамай, юқорида айтилган гувоҳларнинг кўрсатмалари билан етарли фош бўлди. Оддий аскар Казаковнинг рафиқаси кўрсатмасича, ҳужум бўладиган ҳафтада унинг дўкони олдига одатдагидан кўп сартлар тўпланган, Рустамбек эса лагер қўшинлари таркиби ҳақида ҳамма нарсани гапириб бериш истагини изҳор этган.

Мавжуд маълумотларга биноан, қуйидагилар аниқланди: эшон Мухаммадали халфа Мухаммад Собир ўғли, Мингтепа бўлислик, 45 ёшда; Субҳонқул Араббой ўғли, Кулла бўлисининг Қорақўрғон қишлоғилик, туркий, 44 ёшда; Бўтабой Ғайнабой ўғли, Кулла бўлисининг Ғарғар қишлоғилик, сарт, 44 ёшда; Рустамбек Сотиболдибек ўғли, андижонлик, сарт, 33 ёшда. Ҳаммаси мусулмон ва суд қилинмаганлар.

Баён қилинганлар асосида қуйидагиларда айбланадилар:

1) мингтепалик эшон Мухаммадали халфа Мухаммад Собир ўғли ўлкадаги чор ҳокимиятини ағдариб ташлашни ўйлаб, бу мақсадига эришиш учун ўлканинг кўпгина шаҳарлари ва бўлислари аҳолисини ғазоват эълон қилиб, қўлида қурол билан қўзғолон кўтаришга кўндирган. Ҳамфикрларидан бир қисми унинг бевосита бошчилигида 17 майдан 18 майга ўтар кечаси Андижон шаҳридаги 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4 ва 5-ротасига қўлда қурол билан хиёнаткорона ҳужум қилдилар;

2) Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли шунда айбланадики, у Мухаммадали эшон билан ғазоват эълон қилиш учун тил бириктириб, бу режани амалга оширишда унга ёрдам берган, бу ишга ишонтириш ва дўқ билан бошқаларни ҳам жалб этган, отряд бошлиғи сифатида Андижон гарнизонига ҳужумда қатнашган, Кулла қишлоғида мутаассиблик ва душманлик билан мешчан Сафрон Бичковнинг калласини кесган;

3) Субҳонқул Араббой ўғлида ҳам шундай мақсад бўлган, эшон билан ғазоват эълон қилиш ҳақида келишиб, у отряд бошлиғи сифатида Андижон гарнизонига ҳужумда иштирок этган;

4) Рустамбек Сотиболдибек ўғли шунда айбланадики, у Мухаммадали эшоннинг тил бириктирувида иштирок этиб, Андижон лагерига тўсатдан қилинган ҳужумнинг муваффақиятини таъминлайдиган маълумотларни тўплашга олдиндан ваъда берган ва шу мақсадда ёрдам кўрсатган, раҳбарлардан бири сифатида бу ҳужумда шахсан қатнашган;

5) Мирзахамдам Усмонбой ўғли ва Бўтабой Ғайнабой ўғли ҳам Мухаммадали эшоннинг юқорида айтилган тил бириктиришида иштирок этиб, Андижон лагерига ҳужум қилишда шахсан қатнашганлар.

Бу кишиларнинг ҳар бири жинояти жиноят кодексининг 249-моддасида кўзда тутилган.

Айблов хулосаси 1898 йил 9 июнда Андижон шаҳрида ёзилди.

Гувоҳлар рўйхати:

1. Филиппишин, поручик, шаҳар меъмори.
 2. Петр Расчевский, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротаси оддий аскар.
 3. Сидор Мирошниченко, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 5-ротаси оддий аскар.
 4. Иван Захаров, Андижон озиқ-овқат магазини хизматчиси.
 5. Татьяна Казакова, оддий аскар, Казаковнинг рафиқаси.
 6. Алибек додҳо.
 7. Мухаммадмуса Қорабола ўғли.
 - 8) Ҳайит Бакир Нор понсод.
 9. Худойқул Раҳмонқулхўжа ўғли.
 10. Рўзимухаммад уста Норқул ўғли.
 11. Николай Александрович Фёдоров, перовлик мешчан. Ҳарбий прокурор генерал-майор Долинский имзо чекди.
- Асл нусхаси тўғри
Раислик қилувчи
Ҳарбий судья, генерал-майор

[Терентьев]

ҲУКМ

Подшоҳи аъзам ҳазратларининг кўрсатмасига биноан 1898 йил ўн биринчи июнда муваққат ҳарбий суд Андижон шаҳрида ҳарбий судья, генерал-майор Терентьев раислигида, ҳарбий суднинг вақтинчалик аъзолари: Туркистон артиллерия бригадаси

¹ Москва. МДХТА, 801-фонд, 49-рўйхат, 141-жилд, 247-249-бетлар.

подполковниги Ануфьев, 6-Оренбург казак полки полковниги Наумов, 4 ва 7-Туркистон мунтазам батальонлари подполковниклари Рукин ва Савицкий, ҳарбий прокурор, генерал-майор Долинский ва коллеж котиб вазифасини бажарувчи Володимиров иштирокида кучли муҳофаза тўғрисидаги Қонуннинг 17, 18 ва 31-моддалари асосида ҳарбий вақт қонунларини жорий этган ҳолда, жиноятчиларни жазолаш ва ахлоқини тузатиш тўғрисидаги Қонунлар тўпламининг 249-моддасига биноан ҳарбий судга берилган мингтепалик эшон Мухаммадали халфа Мухаммад Собир ўғли, 45 ёшда, Кулла бўлисининг собиқ бошлиғи Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли (Ортиқ сўфи ўғли дейиш ҳам мумкин), 45 ёшда, турklar: Субҳонқул Араббоев, 52 ёшда ва Бўтабой Ғайнабоев, 36 ёшда, сартлар: Рустамбек Сотиболдибек ўғли, 33 ёшда ва Мирзаҳамдам Усмонбоев, 44 ёшда, ишини кўрди. Суд ишни қараб чиқиб, судланганларни қуйидаги ишларда айбдор деб топди: 1) Мухаммадали эшон шунда айбланадики, у ўлкада рус ҳокимиятини ағдариб ташлашни ўйлаб, ўлкадаги кўпгина шаҳарлар ва бўлислар аҳолисини қуролли қўзғолон кўтаришга кўндирган, ғазоват (муқаддас уруш) эълон қилган ва ўзининг бир гуруҳ жиноятчи шериклари билан уларга бошчилик қилиб, шу йил 18 майга ўтар кечаси қўлда қурол билан Андижон шаҳридаги лагерда турган 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 4- ва 5-роталарига ҳужум қилган; 2) Ғойибназар шунда айбланадики, у Мухаммадали эшон билан ўлкадаги рус ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтариш ва ғазоват эълон қилиш ҳақида тил бириктириб, Кулла бўлиси бошлиғи лавозимида ишлаётганлигидан фойдаланиб, дўқ-пўписа билан бошқа маҳаллий кишиларни бу ишда иштирок этишга кўндириб, режанинг муваффақият қозонишига кўмаклашган, Андижон гарнизони лагерига ҳужум чоғида жиноятчилар гуруҳининг бир қисмига бошчилик қилган, гуруҳ Кулла қишлоғидан жўнашидан аввал ўз уйида тунаган мешчан Сафрон Бичковни ўлдириб, калласини кесган; 3) Субҳонқул Араббоев шунда айбланадики, у ўлкада рус ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтариш ва ғазоват эълон қилиш тўғрисида Мухаммадали эшон билан тил бириктириб, Андижон гарнизони лагерига ҳужумда иштирок этган, бунда гуруҳнинг бир қисмига бошчилик қилган; 4) Рустамбек шунда айбланадики, у Мухаммадали эшоннинг фитнасида иштирок этиб, кўмак беришни олдиндан ваъда қилган ва ўз дўконининг Андижон гарнизони лагери яқинида эканидан фойдаланиб, лагерга тўсатдан ҳужум қилинган пайтда муваффақиятнинг таъминлайдиган маълумотларини етказиб берган, бу ҳужумда шахсан иштирок этган ва бошқаларга бошчилик қилган; 5) Мирзаҳамдам Усмонбоев шунда айбланадики, у Мухаммадали эшон билан тил бириктириб, Андижон лагерига ҳужумда шахсан иштирок этган; 6) Бўтабой Ғайнабоев шунда айбланадики, у ўша эшон билан тил бириктириб, Андижон гарнизони лагерига ҳужум қилишда шахсан иштирок этган.

Суд судланганлар айбдор деб тан олинган жиний хатти-ҳаракатнинг хусусиятини аниқлашга ва қонун бўйича жазо белгилашга киришиб, судланган олти жиноятчининг барчаси жиний хатти-ҳаракати жиноятчиларни жазолаш ва ахлоқини тузатиш Қонунлар тўпламининг 244-моддасида кўзда тутилган Олий ҳокимиятга қарши тил бириктириб қўзғолон қилишдан иборатдир ва шу боис, барча мол-мулкидан маҳрум этилиб, ўлим жазоси берилди, деб топди. Судланганлар кучли муҳофаза тўғрисидаги Қонуннинг 17-моддаси асосида, ҳарбий вақт қонунларини жорий этган ҳолда (жиноятнинг олдини олиш ва тугатиш тўғрисидаги Уставнинг 1-модда, 1-кодексига илова) судга берилганликлари учун Ҳарбий қонунлар тўпламининг 1869 йилдаги 2-нашрининг XXII китоб 10-моддасига биноан суд жами судланганларга ўлим жазоси бериб, уларнинг барчасига бу жазонинг осиб ўлдириладиган турини белгилади. Барча баён қилинганлар асосида суд қарор қилади: судланган эшон Мухаммадали, Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли (Ортиқ сўфи ўғли дейиш ҳам мумкин), Субҳонқул Араббоев, Рустамбек Сотиболдибек ўғли, Бўтабой Ғайнабоев ва Мирзаҳамдам Усмонбоев Олий ҳокимиятга қарши қўзғолон кўтарганликлари учун барча мол-мулкларидан маҳрум этилиб, олтови ҳам осиб ўлдирилсинлар.

Иш бўйича ашёвий далиллар: 1) ғазоватнинг қон сачраган яшил байроғи; 2) таёқдаги қизил нишон; 3) судланганлар ва уларнинг барча шерикларидан тортиб олинган қуроллар мусодара қилинсин; қолган ашёвий далиллар қуйидагилар: муқаддас уруш ҳақидаги шартнома, қуръонлар ва бошқалар тергов тугагунга қадар ишда қолдирилсин.

Ҳарбий суд Уставининг 1128-1155-моддаларига биноан суд харажатлари барча судланганлардан тенг миқдорда ундирилсин, мабодо уларнинг бунга қурби келмаган шароитда хазина ҳисобидан тўлансин, 20-Туркистон асосий-мунтазам батальонининг 22 нафар ўлдирилган ҳарбийлари оилалари зарари, боқувчисидан айрилган ҳар бир оиллага йилга 200 сўм ҳақмида, йиллик даромаддан 4 фоизини капиталга айлантириб — бир пайтда ҳар бир оилга 5000 сўмдан Ҳарбий қонунлар тўпламининг 1869 йилдаги 2-нашрининг XXII китоб, 62-модда, 1-бандига асосан суд қилинганлар ва уларнинг меросхўрларидан ундирилсин.

Ушбу ҳукми, у қонуний кучга эга бўлганидан кейин Ҳарбий суд Уставининг 1428-моддаси 2-бандига асосан Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондон иктиёрига ҳавола қилинсин.

12 июнь куни эрталабдан Андижон шаҳридаги миршаблар эски шаҳар маҳаллаларини айланиб, бутун аҳолини, шу жумладан, болаларни ҳам Толзор ёнидаги — ҳарбий лагердан юз эллик метрча наридаги дорлар қурилган майдонга ҳайдаб кела бошладилар.

Чор маъмурлари Андижон қўзғолонидан кейин ўрчи келганда маҳаллий халқнинг таъзирини бериб қўйиш керак деган фикрга келди. Шу боисдан қўзғолоннинг асосий қатнашчиларини омон қолганларга «камида ўттиз йил сабоқ бўладиган» тарзда жазолашга аҳд қилдилар. Жазони ошкора амалга ошириш, уни кўриш учун иложи борича кўпроқ кишини жалб этишни мақсад қилдилар. Андижонга Фарғона вилоятининг барча туман ва қишлоқларидан вакиллар таклиф этилди. Шаҳар маъмурлари ҳар бир хонадондан камида биттадан вакил бўлишига интилиб, уйда бетоб ҳолда ётган кишиларни ҳам ҳайдаб келдилар. Кундуз соат ўн бир бўлмаي Толзор ёнидаги ўртасига баланд дорлар қурилган майдон атрофи одамга лиқ тўлди. Майдонга, жами саккиз мингдан ортиқ одам тўпланган бўлиб, шундан икки мингга яқини болалар эди.

Соат 12 да шаҳар қалъасининг катта дарвозаси очилиб, олдинда саф тортган барабанчилар, улар ортидан учта қўқон арава чиқди. Чор тарафи найзали милтиқ кўтарган ҳарбий соқчилар билан қўршалган бу араваларда ўлимга маҳкум қилинган, қўл-оёқлари кишанланган олти қўзғолончи ўтирарди.

Шу кун Андижон осмони ниҳоятда тиниқ, қуёш чарақлаб турарди, ҳали барглариға ёзнинг ғубори қўниб улгурмаган, баҳор ёмғирида қайта-қайта ювилган дарахтлар одадагидан чиройли, кишининг кенг далалар, кўм-кўк боғлар бағрида яйраб-яйраб сайр қилгиси келарди. Улимга маҳкум қилинган, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлмиш шаҳар кўчаларидан сўнгги бор ўтиб бораётган қўзғолончилар эса табиатнинг бу гўзаллигини ҳам, ўлимни ҳам назар-писанд қилмагандек мағрур боришарди. Одамлар айниқса Рустамбек Сотиболдибек ўғлини кўриб ҳайрон бўлиб қолишди. Эндигина 33 ёшга кирган, баланд бўйли, чиройли бу йигит сўнгги кунгача ҳам айбини бўйнига олмади. Бугун эса устига қон сачраган оқ кўйлак кийиб олибди. Ҳамма унинг бу кўйлакни қаердан олганлигига ҳайрон эди.

Аравалар карвони шаҳар кўчаларидан барабанларнинг кучли садолари остида ҳаракат қилиб, ҳадемай дорлар қурилган ялангликка бурилди. Бу ерда машъум воқеани юраклари увишиб кутиб турган халойиқ орасида жонланиш рўй бергандек бўлди. Айрим кишиларнинг ранги оқариб, юз терилари ўйнаб, дам аравадаги қўзғолончилар-

تورغان باشقىرى تەيىن نەپە ئىشائى مۇھەممەد
كاشى مەنەپە مۇھەممەد سائار تۇغلى.

Мухаммадали халфа
Собир ўғли

...Ва унинг набираси
Анорхон Раҳимова

га, дам ён-вериларидаги кишиларга безовта қарай бошлашди. Болалар ўз ота-оналарининг пинжига киришга ҳаракат қилишди. Паранжи ёпинган, умрида одам ўлдирилишини кўрмаган аёллар болаларини «қўрқма, тойчоғим, қўрқма» деб дадиллантирмоқчи бўлишар, лекин ўзлари дағ-дағ қалтираётганликлари шундоққина билиниб турарди.

Сал аввалроқ майдонга ҳарбийлар келиб саф тортишган, улар ортидан ҳарбий дала судининг раиси Терентьев, Туркистон ҳарбий округининг ҳарбий прокурори Долинский, ҳарбий дала судининг вақтинчалик аъзолари, Фарғона вилояти ва Андижон шаҳрининг амалдорлари қўшот қўшилган дилижонларда келиб, ўзларига белгиланган жойни эгаллашди. Фарғона вилояти уездларидан сайланган депутатлар ҳам шу ерда эдилар.

Аравалар майдонга келиб тўхтаганда соат ўн икки ярим эди. Жаллодлик вазифасини маҳаллий аҳоли ичидан чиққан сотқинлар бажардилар. Сиёсий ғараз билан, яъни, кўринглар, ерли халқ кўзғолон кўтарилишига ҳам, кўзғолон кўтарганларга ҳам қарши, деган муддаода шундай қилинган эди.

Жаллодлар кўзғолончиларни пастга тушириб, қўл-оёқларидаги кишанларни ечишди ва дор остига олиб боришди. Кўзғолончиларнинг баъзилари аравадан тушгач, тўдага кўз югуртириб, ўз танишларини қидирдилар. Одамлар эса улар билан кўзлари тўқнашишидан қўрқиб, дор томонга қарамасликка ҳаракат қилишарди...

Муҳаммадали халфа беписанд бир қиёфада ҳайкалдай қотиб турарди. Фақат бир лаҳза унинг юзига озгина қизиллик югургандай бўлди-да, кейин яна илгариги ҳолига қайтди.

Андижон шаҳар жоме масжидининг имоми кўзғолончилар олдига вазмин юриб бориб, уларнинг имонларини ўғирди. Кейин ортига қайтаркан, бир зум тўхтаб: «Алвидо, азаматлар!» дегандай уларга сўнгги бор тикилди ва аста юриб амалдорлар ёнига бориб турди.

Бир маҳал Муҳаммадали халфанинг қиёфаси шижоатли тус олди-да, халойиққа қараб баланд овозда: «Биродарлар, мен халқимни деганим учун ўляпман!» деб қичқирди. Халқ орасида безовталик бошланиб, золимларни лаънатлаган, ҳўнграб йиғлаган товушлар эшитилди.

Миршаблар товуш келган томонга шитоб билан юриб, аҳолини тартибни сақлашга чақиришди.

Умарбек додхо

Асака нонби Соҳиб
Еникеев рафиқаси Саодат
Ҳақимова билан

Ҳарбий дала суди раиси, генерал-майор Терентьев ҳукмни ўқиб эшиттирди.

Майдонда тартибни сақлаб турган ҳарбийлар бошлиғи ҳарбий прокурор, генерал-майор Долинский олдиға шахдам қадамлар билан бориб, ер тепиниб чест берди ва ҳукмни ижро этиш учун ҳамма нарса тахт эканлигини маълум қилди.

Майдонда яна кучли барабан садолари янграй бошлади. Жаллодлар қўзғолончиларга оқ кафанлик кийдира бошлашди. Шунда Ғойибназар: «Биродарлар, мен бекорга кетяпман!» деб бақирди. Лекин барабанларнинг кучли садолари унинг овозини босиб кетди.

Жаллодлар кафан кийгазилган қўзғолончиларни дор остига қўйилган курсиларга чиқариб, буйинларига сиртмоқ солишди. Кейин уларнинг оёқлари остидаги курсиларни баравар тепиб юборишди. Сиртмоққа осилган таналар дор остида бирмунча муддат чир айланиб, кейин қимирламай қолишди.

Орадан чорак соат ўтганидан сўнг оқ халатли шифокор ҳар бир жасаднинг олдиға бориб кўкрагига кулоқ солиб кўриб, ҳаммаси ўлган, деган хулосага келди.

Майдонда қўзғолончиларнинг байроқлари ёқилди.

Шундан кейингина тўпланганларга тарқалишга рухсат берилди. Аммо уларнинг кўпчилиги бу мудҳиш воқеадан қаттиқ таъсирланиб, юришга мадорлари қолмаган эди. Айниқса, болалар қаттиқ кўрқишди. Уларнинг бир қисми бу воқеадан кейин лабларига учуқ тошиб, касал бўлиб ётиб қолишди.

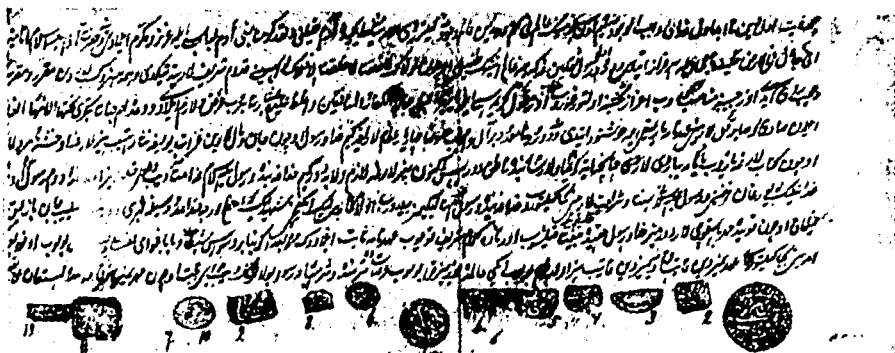
Туркистон Бош ҳарбий губернатори Духовский қўзғолоннинг асосий айбдорлари осиб ўлдирилгач, шаҳар қалъаси ичиға кўмилсин ва устиға ҳожатхона қурилсин, деб кўрсатма берган эди. Охириг пайтда бу қарор ўзгарди. Дорлар қурилган майдон анча нотекис эди. Қўзғолончилар шу ерга кўмилиб, устидан сўндирилмаган оҳақ, кейин тупроқ тортилди. Сўнг қатл этилганлар қаерга кўмилганлиги билинмаслиги учун бутун майдон текислаб юборилди.

* * *

Қўзғолончиларнинг иккинчи гуруҳи 1898 йил 27-28 июнда, учинчи гуруҳи 8-9 июлда, тўртинчи гуруҳи 13 июлда, бешинчи-олтинчи гуруҳи (Шодибек эшон гуруҳи) 2-3 августда, еттинчи-саққизинчи гуруҳи 15-17 сентябрда суд қилиндилар. Бу гуруҳларда суд қилинганлардан ўн уч киши осиб ўлдиришга ҳукм қилиндилар.

Андижон қўзғолонидан кейин жами 777 киши ҳибсга олинган эди. Шундан айблари исботланмаганлиги учун 357 нафари судгача озодликка чиқарилди, 32 кишини суд оқлади. Қолган қўзғолончилардан 19 нафари осиб ўлдиришга ҳукм қилинди. 341 нафари

Воззвание руководителей восстания

Андижон қўзғолони ташкилотчиларининг Мурожаатномаси

тўрт йилдан йигирма йилгача муддатга, уч нафари умрбод каторгага, 8 нафари турли муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар. 16 киши Сибирга кўчирма қилинди, 1 киши ахлоқ тузатиш жойига юборилди. Жами 388 киши жазоланди. Осиб ўлдирилган кишилар куйидагилардир:

Мухаммадали халфа Собир ўғли
Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли
Субҳонқул Араббой ўғли
Рустамбек Сотиболдибек ўғли
Мирзаҳамдам Усмонбой ўғли
Бўтабой Ғайнабой ўғли
Қорабой Араббой ўғли
Саримсоқ Шербой ўғли
Бекали Абдулла ўғли
Мирзамухаммад Юсуф ўғли
Нурали Шоди ўғли
Маллабой Абдурайим ўғли
Сотиболди Мадкарим ўғли
Боборайим Шомирза ўғли
Эркабой Абдурасулхўжа ўғли
Мухаммадиброҳим Райимберди ўғли
Абдурахмон Мулларозиқ ўғли
Исроилхўжа Уста Тош ўғли
Иноятхон Искандархон тўра ўғли

Осмон баланд, ер қаттиқ

(ёки ҳукмдан сўнг)

Турли муддатга каторга ишларига ҳукм қилинган 341 кўзғолончи аввал Москвадаги Марказий тарқатиш қамоқхонасида бўлди, у ерда бир неча ой ётишгач, асосий қисми Сахалинга, қолгани Сибирга жўнатилди.

Духовский осиб ўлдиришга ҳукм қилинганларни авф этиб, жазоларини енгиллаштиришни сўраб подшога дастлаб ёзган илтимосномасида одамларни аҳоли кўз ўнгида осиб ўлдиравериш ноқулай эканлигини таъкидлаган. Бундан чор маъмурлари кўзғолончиларга нисбатан шафқатли бўлишган, деган хулоса чиқмайди. Уша пайтда уларни каторга ишларига жўнатиш узоқ азоб чекиб ўлишга маҳкум қилиш билан баробар эди. Аслида ҳам шундай бўлди. Орадан бир йил ҳам ўтмай — 1899 йил октябрь ойигача бўлган муддатда Сахалинга сургун қилинганлардан 60 нафари вафот этганлиги ҳақида хабар келди.

Шундай савол туғилади: Андижон кўзғолонидан сўнг жазоланган 388 кишидан ҳаммаси ҳам ўринли ҳибсга олинган ва жазоланганмидилар? Афсуски, кўзғолон билан боғлиқ тарихий ҳужжатларни ўрганиш, ҳуқуқий нуқтаи назардан қараганимизда, адолат оёқости қилинганидан, топталганидан далолат беради.

Андижонлик кўзғолончиларнинг
бошлиқларидан Абдурахмон
офтобачи ва Исо авлиё

Авалло, қўзғолончилар қандай ушланганлиги ҳақида икки оғиз сўз. Улар ушланган жойларда процессуал ҳужжатлар (суд ишига оид ҳужжатлар) расмийлаштирилмаган. Қисқа вақтда Андижон қалъаси камералари қўзғолонда қатнашган, деб гумон қилинган кишиларга тўлиб кетди. Аслида, одамлар орасида қўзғолонда умуман қатнашмаган, ўз юмуши билан кўчада бораётиб, ғзаби қўзғаган чор аскарларининг қўлига тушиб қолган кишилар ҳам бор эди. Кун иссиқ, камераларда ҳаво ва ёруғлик етишмас эди. Гарнизон бошлиғи Михайлов бундай вазиятда қон сачраган кийимлардан юқумли касаллик тарқаб кетиши мумкинлигидан хавфсираб, барча маҳбусларнинг устки кийимларини ечдириб, тоза уст-бош бердирди. Шу билан у, ўзи истамаган ҳолда, айбдорларнинг қўзғолонда қатнашганлигини исботловчи муҳим далилни йўқ қилди.

Миршаблар ва ҳарбийлар кимни қаерда ушлаганликларини яхши эслай олишмас, исм-шарифларини эса умуман билмас эдилар. Бу вазият терговчиларни қийин аҳволга солиб қўйди. Шу боисдан, дастлаб қамалганларнинг анчагинаси айбини исботловчи етарли далиллар бўлмаганлиги учун озодликка чиқариб юборилди.

Терговчиларга кейинроқ қамалганларнинг айбини бўйинларига қўйиш осонроқ бўлди, сабаби, улар бўлис бошлиқлари ва қишлоқ оқсоқоллари тайёрлаган рўйхат бўйича ушлангандилар. «Аслида эса, — деб ёзади ҳарбий тарихчи Терентьев, — бу кишиларнинг айблари камроқ бўлиши мумкин. Сабаби, улар оломоннинг охирида бўлишган, эҳтимолки, ҳеч кимга калтак кўтармаган, қўзғолон муваффақиятсизликка учраётганлигини кўргач эса, вақтида қочиб, яширинишга улгурган кишилар эди».

Хўш, зиммаларига қўзғолонда қатнашганларни аниқлаб, рўйхатини тузиш ва уларни ушлаш вазифаси юклатилган ноиблар, бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари бу вазифага масъулият билан ёндошиб, холисона иш тутишганми, айбдор билан бегуноҳни тўғри фарқлашганми? Афсуски, бу саволга ҳам «ҳа» деб жавоб бериш қийин.

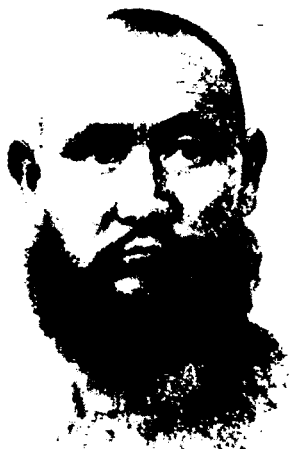
Ҳозир Москвадаги Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архивида сақланаётган, қўзғолон қатнашчиси сифатида жазоланган маҳбуслар, уларнинг ота-оналари, хотинлари, қадрдонлари, ҳамюртлари подшога ёзган даста-даста шикоятлар кишиларни ҳибсга олиб, суд жавобгарлигига тортишда адолатни паймол қилиш ҳоллари кўп бўлганлигини исботлашдан ташқари, ўша пайтдаги маҳаллий амалдорларнинг маънавий қиёфаларини ҳам очиб беради. Мана, ўша шикоят хатларидан иккитаси:

**Барчамиз учун азиз ва мўътабар ҳукмрон,
буюк шаҳаншоҳ, бутун Россиянинг ҳоқими
мутлағи Николай Александровичга¹**

Сизга Фарғона вилоятининг Андижон уездига қарашли Кенгкўл-Қорақир бўлиси қирғизлари² Сураншбой Қоракўлов, Нурмат Салмонов, Иماشбой Содиқов, Мулла Усмонбой Қўчқоров, Қурбонали Алибеков, Сока Қуйшнаев, Тоғамбой Маймақов, Исомбой Доирбеков, Жафаржон Узоқов, Бойсал Қуйишманов, Мулдака Аликеев, Эгамберди Боқаев ва Маймил Ўрмонбеков шикоят қиладилар.

¹ Москва. МДХТА. 801-фонд, 49-рўйхат, 40-иш, 421-424-бетлар.

² Андижон қўзғолонидан сўнг Кенгкўл-Қорақир бўлисидан 26 нафар қирғиз қамалиб, қаторга ишларига ҳукм қилинган.

Қўзғолоннинг фаол иштирокчиларидан
Муслмонқул Шербой ўғли ва Ангриқул понсо

Сибир сургунига жўнатилган қабилadoшларимиз — мусулмонлар томонидан содир этилган шаккокликка дахли бор шахслар орасида қариндошларимиз бўлган фуқаролар ва шунингдек Кенгкўл-Қорақир бўлисимиз бошқарувчиси — икки марта жиноят қилганидан сўнг ҳалок бўлган Исомбой Данаев томонидан йўл қўйилган даҳшатли адолатсизликларнинг гувоҳи сифатида, тўхматга учраган шахсларнинг рўйхатини тақдим этиб, Сиз подшо ҳазратларининг оёғига бош уриб, куйидагиларни маълум қиламиз:

Барча насронийларнинг ашаддий душмани, иккиюзламачи, бераҳм, ҳеч қандай жиноятдан тап тортмайдиган Кенгкўл-Қорақир бўлиси бошқарувчиси Исомбой Данаев, шубҳасиз, рус ҳукуматида сиртдан садоқатли бўлиб кўриниши, ижрочилиги ва айниқса биз қирғизлар орасида жуда кам учрайдиган рус тилини, рус урф-одатларини билиши ва русча саводи борлиги билан бошлиқларнинг эътиборига ва яхши муносабатига эриша олди.

Бизнинг томонларга Тошкент яқинидан кўчиб келган ва орамизда қариндошлари бўлмаган Исомбой Данаев ўзининг тилеғламалиги билан ишончимизни қозонди ва биз унинг юрагида нима борлигини билмай, бўлис бошлиғи қилиб кўтардик.

Исомбой Данаев бу лавозимга ўтирганидан кейин биздан ҳар йили ўз фойдасига катта миқдорда қорамол ва пул йиғиб ола бошлади. Шунда ҳозир Сибирга сургун қилинган баъзи бир қирғизлар унинг устидан Избоскан ноибига шикоят қилдилар. Кекчи ва иккиюзламачи одам бўлган Исомбой Данаев бу кишилардан ўч олиш учун қулай пайт пойлаб юрган экан.

Эшон ишига дахли бор шахсларни таъқиб қилиш бошланганда Исомбой Данаев шу ҳодисадан фойдаланиб, ўзининг устидан шикоят қилганларга тўхмат уюштирди ва ўзига итоат этадиган баъзи бир кишиларга дўқ уриб, уларни сохта гувоҳ бўлишга мажбур қилди. Айбдорлар қаттиқ изланаётганлигидан қўрққан гувоҳлар судда уларга нима буюрилган бўлса, шунини айтдилар.

Кенгкўл-Қорақир бўлисидаги Исомбой Данаев тўхматига учраган кишиларнинг юрти жойлашган ер Мингтепадан — ғалаён бошланган жойдан 200 чақирим олисда. Шу боисдан биз эшон шаккокликни ният қилганлигини ҳужум бошланишидан бир озгина вақт аввал билдик. Тўхматга учраганларнинг ҳеч бири Мингтепадаги эшон ҳузурига бормаган, исёнда шахсан ҳам, ёки моддий ёрдам бериш йўли билан ҳам иштирок этмаган ва Андижонга ҳужум кунинда уларнинг ҳаммаси Кенгкўл-Қорақир бўлисидаги уйларида эдилар.

Ҳозирги вақтда Кенгкўл-Қорақир бўлиси бошқарувчиси Исомбой Данаев икки марта жиноят қилганидан сўнг: бир рус фуқаросини исломга киришни истамаганлиги учун сувга чўктириб ва Избоскан шаҳар ноибига суиқасд қилгач, ўзи ҳам сувга чўкиб ҳалок

Дукчи Эшон кўргони бай-роналаридан бугунги кунда кичик бир тепача қолган. Суратда: марҳаматлик журналист Обиджон Маҳмудов (ўнгда) марҳаматлик меҳнат ветерани Ҳакимжон Мадаминов билан Дукчи Эшон кўргонидан қолган тепача устида.

бўлди¹. Ноиб уни ушлаб қолиб, Сибирга сургун қилинганлардан бирининг қариндошини ўлимдан асради.

Унинг ўлимидан сўнг гувоҳларнинг ўзи суд ҳукми билан жазоланганларга қарши Исомбой Данаевнинг буйруғи билан сохта гувоҳ бўлганликларини, у, агар гапимга кирмасанлар ўзларингга тўхмат уюштираман, деб дўқ урганлигини айтишди.

Подшоҳи аъзам ҳазратлари, Сизнинг оёғингизга бош уриб, илтимос қилиб сўраймизки, гарчи барча мусулмонлар сингари гуноҳдор, саналсалар-да, аслида қотил Исомбой Данаев томонидан тўхматга учраган бахтсиз қариндошларимизга раҳим қилсангиз ва уларнинг жазосини ватанларида ўтайдиган турига алмаштирсангиз, токи бу кишиларнинг отадан ва бошпанасидан айрилган фарзандлари етимликда ўлиб кетишмасин.

Андижон шаҳри,
1898 йил, 14 декабрь.

Подшоҳи азам Николай Александрович
ҳазратларига²

Москвадаги Марказий қамоқхонада ўтирган, каторга ишига ҳукм қилинган сарт маҳбус Умарали Қодирсўфидан³ ожизона илтимоснома.

Мен, Фарғона вилояти Марғилон уезди Асака бўлисининг Лабгардон қишлоғида яшовчи Умарали Қодирсўфи ўғли 1898 йил август ойида бўлган округ ҳарбий суди ҳукми билан каторга ишларига сургун қилинганман.

Сиз азиз ва мўтабар подшоҳимизнинг оёғига бош уриб, гуноҳимни авф қилишингизни сўрайман. Мен бу жазога айбсиз, бўлис оқсоқолининг тўхмати тўфайли мубтало бўлдим. У бир пайтлар акам билан уришиб қолган. Акамдаги қасдини олиш учун мени судга берди. Мен эса жиноятда иштирок этганим ҳам йўқ, қўзғолон қандай амалга ошганини билганим ҳам йўқ. Бу пайтда ўз оилам аъзолари ва қўшнилари билан далада бўлиб, деҳқончилик ишлари билан шуғулланаётган эдим. Далада бирга ишлаган саккиз кишидан фақат бир киши — мен қамалдим, қолганлар ўз оиласи бағрида яшапти. Шу ўртоқларим жиноят юз берган пайтда мен далада улар билан бирга бўлганлигимни тасдиқлашлари мумкин. Булар Абдурахмон Мухаммадхўжа ўғли, Тошмуҳаммад Мадмуса ўғли, Абдулла Мулла Азимбой ўғли, Хидирали Мухаммадалихўжа ўғли, Ҳодибек Мирзамерган ўғлидир.

Судда мен ушбу кишиларни чақириб сўрашни талаб қилдим, лекин суд бу талабимни инобатга олмади ва мени оқлашни истамади.

Мен суд билан баҳслашиб, қонунни инкор этмоқчи эмасман, фақат Сиз подшоҳазратларидан суд муассасаларингиздан ва Сизнинг ҳимоянгиздан илтимосимни эътиборсиз қолдирмасангиз, жазойимни алмаштирсангиз ёки ишни бошқатдан кўришга амри фармон берсангиз, мен айтган, гуноҳсизлигимни биладиган гувоҳлар билан гаплашиб кўришсин, деб илтижо қиламан. Сиздан бўлак ҳимоячим, умид қиладиган одамим йўқ. Фақатгина худонинг ва Сизнинг раҳм-шафқатингиздан умидворман. Мени ва оиламни бундай ачинарли аҳволда қолдирмайсиз, деб ўйлайман.

Саводсизлигим ва шахсий илтимосим сабабли мактуб остига каторга ишига ҳукм қилинган маҳбус Василий Коржов имзо чекди.

1898 йил 7 октябрь.

¹ Воқеа бундай бўлган: Россиядан кўчиб келган бир рус деҳқони мусулмончилиқни қабул қилади, бу ишни ихтиёрли қилганми ёки йўқми — номаълум эди. Узига Аҳмаддон деган ном олиб Кенгкўл-Қорақир бўлисида Норин дарёсининг бўйида, тоғда яшай бошлайди. Губернатор, мактубда ёзилганидек, Избоскан ноиб эмас, балки Бозорқўрғон ноиб, поручик Рукинга воқеани аниқлашни топширади. Уз эътиқодидан қайтган одамни бўлис бошлиғи Исомбой Данаев яширади. Лекин қидирув жиддий тус олган, ўзининг уч йиғитига деҳқонни дарёга чўктириб юборишни буюради. Рукин бундан хабардор бўлгач, Исомбойни ишдан олиб, йиғитлари билан бирга қамайди ва жиноят содир бўлган жойга боради.

Деҳқон сувга чўктириб юборилган жой 20—25 метр баландликдаги тик жарлик экан. Рукин отдан тушиб, бўлис бошлиғи Мақсуд, котиби ва бир неча йиғитлари билан жар ёқасига боради.

² Исомбойнинг топшириғини бажарган Йўлдош исмли жиноятчи йиғит деҳқон ўлими олдидан турган жойни кўрсатади.

Дарёдан муз оқарди. Рукин жар лабида туриб, пастга қараб, сувга чўктирилган одамнинг жасдини қандай олиш мумкинлиги ҳақида ўйлаётганида, унинг ёнига бир чеккада ўтирган Исомбой югуриб келади ва унга ёпишиб, ўзи билан бирга жарликка тортади.

Рукин жар бўйидаги қояга қўллари билан ёпишиб, осилиб қолади, Исомбой эса унинг оёғига осилиб, юқорига чиқишга имкон бермайди. Рукин бўш оёғи билан қотилнинг бошига тепади ва у жаҳаннамга кулаб кетади. Ердамга югуриб келган йиғитлар офицерни юқорига тортиб олишади.

Шу пайт Йўлдош кирғоқдан анча нарида турган Мақсуднинг белидан кучоқлаб, жар ёнига олиб бормоқчи бўлади. Лекин йиғитлар вақтида ердამга етиб келиб, бўлис бошлиғини ҳам қўтқаришади. Шундан кейин Йўлдош ўзини жардан дарёга ташлайди. (Муаллиф.)

³ Москва. МДХТА, 801-фонд, 49-рўйхат, 141-иш, 153-154-бетлар.

² Умарали Қодирсўфини 1898 йил 8 июлда Андижонда бўлган ҳарбий суд ўлим жазосига ҳукм қилган, кейин бу жазо 15 йиллик каторга иши билан алмаштирилган.

Подшо номига ёзилган шикоятлар орасида эскимарғилонлик деҳқон аёл Пошшахон Хўжаеванинг ҳам мактуби бор. У ўз мактубида руҳий касал эри Болтахон Тўраев ноибни сўкканлиги учун исёнчиларга қўшиб ҳибса олиниб, етти йилга қаторга ишига ҳукм қилинганлигини, уни тиббий кўриқдан ўтказиб, озодликка чиқариш лозимлигини ёзади. Лекин афсуски, бошқа кўпгина шикоятлар қатори бу мактуб ҳам оқибатсиз қолган.

Чу маъмурлари бу мактубларни ёзган кишилар ноҳақ бўлганликлари учун эмас, балки маҳаллий халқнинг тилини, урф-одатини билмаган судьялар пала-партишлик билан чиқарган ҳукмлардан сўнг узлуксиз шикоятлар оқимига йўл очиб бермаслик учун уларнинг арзи-додларига бефарқ бўлдилар.

Адолат учун айтиш керакки, фақат учта шикоят хатига эътибор берилган. 7—8 июлда иккинчи гуруҳда судланиб, осиб ўлдиришга ҳукм қилинганлар орасида 63 ёшли Отабек Божобон ўғли ҳам бор эди. Бу кишининг тўқсон ёшли онаси Биби Саримсоқ қизи Андижондан оқ подшога ва унинг рафиқасига телеграмма юбориб, кексайиб қолган ўғлининг бир қошиқ қонидан кечишларини, ўлим жазосини қаторга ишларига жўнатиш билан алмаштиришни ўтиниб сўради. Кампирнинг бу илтимоси инobatга олинди. 1898 йил 22 июлда ҳарбий вазир Туркистон ўлкасининг Бош ҳарбий губернаторига қуйидаги телеграммани юборди: «Подшо ҳазратлари муҳтарам маликамиз Александра Фёдоровнанинг илтимосларига биноан Отабек Божобон ўғлининг подшога содиқ кекса онасининг талабини инobatга олиб, ўғлига ҳаётини тўхфа этади».

Шунингдек, маҳбуслар Маҳкамбой Кўкибоев ва Холмирза Ражабалиевларнинг илтимослари ҳам инobatга олинган. Бу кишилар қўзғолон иштирокчилари сифатида қамалган, лекин терговда «жуда яхши» кўрсатма бериб, терговчилар ишини осонлаштирган эдилар. Суд бари бир уларни ҳам қаторга ишига ҳукм қилди. Табиийки, бундай вазиятда жазбни ҳамюртлари билан бирга ўташ бу кишилар учун хавфли эди. Кўкибоев билан Ражабалиев подшога йўллаган илтимосномаларида шу ҳақда ёзиб, қаторга жазосини бошқа бир жазо билан алмаштиришни сўрашган. Бу кишиларнинг терговни осонлаштиришдаги хизматлари инobatга олиниб, жазолари Сибирга кўчирма қилиш билан алмаштирилган.

Ақсарият мактублар оқибатсиз қолаётганлигига қарамай, подшо номига шикоят кетидан шикоят ёзилаверди. Шунда чор маъмурлари рус тилини билмаган, кўпчилиги хатсиз-саводсиз маҳаллий маҳбусларни шикоят қилолмайдиган аҳволга солиб қўйиш чораларини кўра бошладилар.

Махфий¹

Москва суд палатаси прокуроридан Бош
ҳарбий суд бошқармаси бошлиғи Н. Н. Масловга

Николай Николаевич жаноби олийларига

1899 йил 13 январдаги 17-сон мактубингиздан сўнг Сиз жаноби олийларига шунини маълум қилиш бахтига муяссарманки, Москвадаги Марказий тарқатиш қамоқхонасида одатда саводсиз маҳбуслар учун шикоят хатларини қамоқхона бошлиқларининг танловига биноан уларнинг саводли ўртоқлари ёзиб бериб, ҳар бир хат учун 15 тийиндан 50 тийингача ҳақ олардилар. Шу тартиб Фарғона вилояти маҳаллий кишилари номидан ожизона аризалар ёзилганда ҳам сақлаб қолинди. Бу кишилар, биттаси бундан мустасно, рус тилини билишмайди, шу боисдан уларнинг шикоятларини ўша рус тилини биладигани айтиб турган, ўз хизматлари ҳақида 30 тийиндан 50 тийингача баҳода нон, чой ва қанд оладиган маҳбуслар Мечов ва Коновалов ёзиб беришган.

Бундай енгил иш ҳақи, шубҳасиз, саводли маҳбусларни бошқа маҳбусларга, бундай қилиши қонунийми ёки қонунга зидлигидан қатъи назар, турли хил шикоятлар ва талабномалар ёзиб беришга ундаши мумкин.

Шу муносабат билан Москва округи суди прокурори қамоқ жойлари мудирини, шу суд прокурорининг ўртоғи князь Оболенскийга топшириқ бериб, маҳбусларга шикоят хати ёзиб берганлик учун пул билан ҳам, егулик маҳсулотлар билан ҳам ҳақ тўланмаслигини кузатишни тайинлади. Қамоқда сақланаётган кишилар фақат қамоқхона юмушларини бажарсаларгина рағбатлантирилишлари мумкин, бунга ёзма шикоят тайёрлаш кирмайди.

Жаноб олийлари, Сизга ҳурматим ва садоқатимга аминлигингизга ишонаман.

* * *

Андижон қўзғолони бу ҳодисага у ёки бу даражада дахли бўлган чор маъмурлари ва ҳарбийлар тақдирини ҳам из қолдирган. Генерал-лейтенант Корольков Ан-

¹ Москва, МДХТА, 801-фонд, 49-рўйхат, 141-иш, 262-бет.

дижонга келгач, дастлаб қилган ишларидан бири Асака ноиби капитан Еникеевни вазифасидан четлаштириш, Мингтепа бўлиси бошлиғи Низомиддин Муллабой ўғлини тутиб қамаш ҳақида кўрсатма бергани бўлди. Низомиддин Андижон қалъасидаги бир кишилик камерада бир ойдан ортиқ ётди. Терговчилар унинг чор маъмурлари олдида айби йўқлигига, хўжайинларига садоқат билан хизмат қилганига амин бўлганликларидан сўнггина озодликка чиқаришди.

Туркистон Бош ҳарбий губернатори Духовскийнинг 1898 йил 4 июндаги буйруғига мувофиқ Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Повало Швейковский вазифасидан четлаштирилди. Ҳарбий прокурор ўлка Бош Ҳарбий губернаторига Андижон кўзғолони муносабати билан ёзган мактубида чор маъмурлари ғафлатда қолишида Повало Швейковский энг асосий айбдор сифатида кўрсатилган. Фақат шугина эмас. Губернатор маҳаллий миллат вакиллари кўз ўнгида уч-тўрт марта уезд бошлиқлари, ноибларга танбеҳ бериб, уларнинг обрўйини тўккан эди. Шунинг учун у маҳаллий аҳолига ортиқча ишонганликда, ўз қўл остидаги амалдорларнинг обрўйини тўкканликда ҳам айбланди. Генерал Повало Швейковский янада оғирроқ жазо олиши мумкин эди. Лекин у, ўлкада илгари ҳеч бундай фожиа бўлмаганди, шу сабабли кўзғолон ҳақидаги хабарга шубҳа билан қарадим, деб ўзини ҳимоя қилди.

Марғилон уезди бошлиғининг ўринбосари подполковник Коритовга танбеҳ берилди. У 17 май эрталаб Файзобод бўлисининг собиқ бошлиғи қабулида бўлиб, Муҳаммадали халфа ғазоват эълон қилмоқчи эканлиги ҳақидаги хабарни айтганда, бу хабарни дарҳол уезд бошлиғига етказмай, 18 май эрталабгача эътиборсиз қолдирилганлиги учун айбли деб топилди.

Уш уезди бошлиғи подполковник Зайцевнинг фаолияти умуман маъқуллангани ҳолда, кўзғолондан хабардор бўлгач, Андижон уезди бошлиғини ҳам огоҳлантирмаганлиги камчилиги сифатида кўрсатиб ўтилди.

Чор маъмурлари кўзғолонни бостиришда ва исёнчиларни ушлашда хизмат қилган ҳарбийлар ва маҳаллий миллат вакилларини тақдирлашни ҳам унутмадилар. Кўзғолон бўлиши ҳақида Уш уезди бошлиғини ўз вақтида огоҳлантирган Қорабек Ҳасанов Олтин медал ва йилига 300 сўмдан бир умрлик нафақа билан тақдирланди. Муҳаммадали халфани ушлашда жонбозлик кўрсатган Избоскан ноиби, штабс-капитан Оғабеков 4-даража Муқаддас Владимир ордени билан, унинг йигитлари Еқуб Иброҳим ўғли, Муса Масодиқ ўғли «Жасурлиги учун» ёзуви бўлган, кўкракда Георгий лентаси қадаб тақиб юриладиган кумуш медал ва юз сўмдан пул билан, подпоручик Карселадзе 4-даража Муқаддас Владимир ордени ва қилич билан мукофотландилар. Андижон ҳарбий гарнизони бошлиғи Михайлов подполковник эди, полковник бўлди. Оддий аскарлардан ҳам ўн киши тақдирланди.

Хизмати подшолик томонидан юксак баҳоланган Қорабек Ҳасанов узоқ яшамади, Андижон кўзғолонидан сўнг уч-тўрт йил ўтгач, ўз ажали билан вафот этди. Қирғизлар бу ҳамюртларининг хоинлигини бир умр кечиришмади. У вафот этганидан сўнг бўлган сайловда ўғли бўлис бошлиқлигига номзодини қўйганида барча қирғизлар унга қарши овоз беришди.

Асақанинг собиқ ноиби Соҳиб Еникеев ишсиз қолгач, ўзининг айбсизлигини исботлаш учун Фарғонадаги ва Тошкентдаги чор амалдорларининг кўпига мурожаат қилди, қайнотасининг таниш-билишларини ишга солди, лекин нафи бўлмади. Шундан кейин у Россия ҳарбий вазири, генерал-лейтенант А. Н. Куропаткинга хат билан мурожаат қилди. Дукчи Эшон воқеасига маълум даражада изоҳ берадиган ушбу шикоят хатида шундай дейилган эди:

**Россия ҳарбий вазирлиги Бош штаби¹
1898 йил 2 ноябр**

Алексей Николаевич жаноб олийларига!

Авалло шуни таъкидлашни бурчим деб биламанки, ушбу мактуб билан ҳарбий вазир ва давлат одамига эмас, балки бир пайтлар эътиборидан фойдаланганим собиқ сеvimли бошлиғимга мурожаат қиляпман, деб ҳисоблайман: Сизнинг мен ҳақимда батальон командири номига ёзган ажойиб тавсияномангиз, 81-йилда менга Қашғар консули котиби лавозимини таклиф этганлигингиз, кўкрагимдаги жанговар мукофотлар ва бошқа кўпгина нарсалар Сизни кечагидек ёдимга солиб турибди, бундан чексиз фахрланаман.

Ўз мурожаатимнинг қисқа бўлишига ва Сизнинг қимматли вақтингизни олмасликка ҳаракат қиламан.

Менинг жуда яхши бошлаган ҳарбий хизматим баъзи бир кишиларнинг фитначилиги (бахиллик қилиши) оқибатида тўхтаб қолди, хизматга қизиқишим сусайди, бунинг оқибатида мен маъмурий-полиция бошқарувига ишга ўтдим.

Умуман, мен ўзи учун ўзи ҳеч нарса қилолмайдиган, лекин меҳнаткаш ходимни биладиган яхши бошлиқнинг қўлида хизмат қилсагина униб-ўсиши мумкин бўлган ки-

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2180-иш, 105-112-бетлар.

шилар тоифасиданман. Ахир, мен 42 ёшга кирдим, яна бир оз муддатдан сўнг ҳарбий хизмат ҳам поёнига етади.

Маъмурий ишга йўлланганда Наманган уездининг Арванитаки деган жойига тушдим ва яхши ҳаёт мактабини ўтадим. Бу ерда уч йил хизмат қилгач, тўртинчи йили, яъни, 1897 йил 17 майда мен бошлиқларнинг хоҳиш-иродаси билан Марғилон уездига Асака шахрига ишга ўтдим, Павел Николаевич менинг ўрнимга ўтди.

Роппа-роса бир йилдан сўнг, 1898 йил 17 майда мудҳиш Андижон воқеаси рўй бердики, бу ҳақда батафсил ёзиб ўтирмайман, прокурор хулосаси ўқилса, манзара ёрқин намоён бўлади.

Жаноб олийлари, қуйидагиларни эслатмасдан ўтолмайман.

Асака участкасида мен роппа-роса бир йил бўлдим, шундан 4 ойида участкамдан ташқарида, аниқроқ қилиб айтганда, водийни яхши билганим ва унга шахсий даҳлим борлиги боис, баҳорги экинлар масаласида Уш уездига командировка қилинган эдим, шу соҳада хазинага тушум яхши эмас эди; кейин Марғилонда бўлиб, вилоятда тиббий ёрдамни ташкил этиш бўйича ҳарбий губернатор раислигидаги комиссия ишида қатнашдим.

Қисқаси, шуни дадил айтишим мумкинки, мен ҳамisha сидқидилдан хизмат қилдим: батальонда ротам ҳар жиҳатдан бригадада биринчи ўринни эгаллади, участкада эса ҳар бир икки-чакирни назар-эътибордан қочирмаслигим сабабли ишим жойида эди. Лекин тасодифдан қочиб қутулиб бўлмас экан.

Мингтепалик эшон ҳақида мен Наманган уездида эшитган эдим. Асакага келгач, у билан алоқани йўлга қўймоқчи бўлдим ва гарчи хизмат юзасидан бўлса ҳам, икки марта унинг уйига бордим. Лекин участкани бошқаришда маҳаллий халқ тилини, урф-одатини билишим тўғриси ҳеч бир нарсани эътибордан четда қолдирмай сўраб-суруштиришим баъзи бир қорчалонларга ёқмади (бу ишда ҳам кўриниб турибди). Мен ҳақимда губернаторга «думалок хат» ёзиб тўхмат уюштиришди; губернатор билан яккама-якка гаплашишга тўғри келди. Шундан кейин аҳоли билан ҳар қандай алоқани тўхтатдим ва ўртада фақат расмий муносабатларгина қолди (у порахўриқдан қўрқади, гўё шундай қилса, бунинг олдини олиш мумкиндай!)

Жаноб олийлари, Шарқни, жумладан, Туркистонни ҳеч кимдан кам билмайсиз, шу боисдан, бундай аҳволни кимлар дарҳол илғашини ва ўз мақсади йўлида фойдаланишини, бу эса ҳукуматнинг обрў-эътибори ортиши учун хизмат қилмаслигини яхши биласиз. Мен кейинчалик маҳаллий аҳоли вакилларидан: «Губернатор русларга ишонмайди, фақат сартларга ишонади», деган гапларни эшитдим.

Бунга қўшимча, участка ноибининг мавқеи пастлигини, унга ҳеч ким мулозамат қилмаслигини айтидиган бўлсак, тайёрланаётган воқеалар ҳақида мен белгиланган ҳокимиятдан ташқари, бошқа ҳеч кимдан маълумот ололмаганим тушунарли бўлади.

Мингтепа бўлиси бошлиғи, воқеа содир бўлишидан ўн беш соат аввал эшон Андижон уездида ғазоват эълон қилмоқчи эканлиги ҳақида миш-миш кучаяётганлигини маълум қилди, у бу гап-сўзлар тўғри-нотўғрилигини текширган, лекин ҳеч нарсани аниқлай олмаган.

Мен маълумотнинг муҳимлигини дарҳол тушундим ва шу заҳоти Марғилон ва Андижонга хабарчилар юбордим: ўзим Мингтепага жўнаб кетдим, эшонни ҳибсга олиш учун казакларни юборишни сўрадим.

Мен Андижонга юборган йигит ўлдирилди, Швейковский эса ўзининг «Укситилган қизалоғи» билан овора экан, натижаси равшан!

Энди эшон тўғрисида икки оғиз сўз. Бу одам ҳозирги обрў-эътиборига бундан ўн йил аввал эришган, фаолиятини бошлаганига ҳам шунча муддат бўлган, мен эса участкада бор-йўғи саккиз ой ишладим. Мен бу одам устидан катта бошлиқлар махфий кўзатувни йўлга қўйишмаган, деб ўйлашим мумкинмиди?! Йўқ, бундай фикр менинг хаёлимга келмаган.

Эшон ўзининг олий даражадаги жинойи фаолиятини менинг участкамда намоён этдимми?! Йўқ, у ўн йил аввал қандай бўлса, шундай эди.

Бу орада подполковник Коритовга қарашли Ичкилик бўлисида бир марта, Андижон уездида уч марта йиғилиш бўлиб, 200 одам қатнашган, Уш уездида ҳам йиғилиш бўлган, лекин маъмурлар хабарсиз қолишган.

Натижаси нима бўлди! Маъмурий ишларда 20 йилдан бери ишлаётган, шундан саккиз йил Асакада хизмат қилган Коритов тайёрланаётган ҳодиса ҳақида бир кун аввал тасодифан хабардор бўлган, лекин ҳеч кимга ҳеч нарса демаган, унга ҳеч қандай жазо берилмади.

Андижон уезди бошлиғи Коишевский ва унинг ноиб жабрланишмади, Андижон шахрининг миршаблар ноиб Бжезицкий юқори лавозимга кўтарилди, гарчи воқеа арафасида шахар бетинч, эшон гуруҳи ҳарбий қисм баракларига шахарнинг бир қисм кўчаларидан ўтиб борган, бироқ ҳеч ким ҳеч нарсани сезмаган бўлса ҳам. Бундан ташқари Мингтепа бўлиси бошқарувчиси ўлка бошлиғидан ташаккурнома олди.

Мен эса жабрландим, маънан ва моддий жабрландим. Нима учун! Билмайман. 26 майда мен вазирамдан бўшатилдим, лекин шундай шарт биланки, менинг ўрним-

га ўтган Бжезицкий фаолиятини йўлга қўйишига ёрдам беришим керак эди. Тез вақт ичида мен прокурордан жуда муҳим, махфий топшириқ олдим. Айни пайтда Андижон уезди бошлиғи ихтиёрида бўлиб, ноиблик давримдагидан ҳам қаттиқроқ хизмат қилдим, лекин вазифадан бўшатиладиган бери ҳеч қандай иш ҳақи олмадим, бошқа бир иш қилиш, пул ишлаш имконияти бўлмади, хизмат топшириғи беришиб, ҳатто халқдан йиғилган товон маблағлари ҳисобидан ҳам ҳеч нарса беришмади. Менинг қарамогимда эса кекса онам, хотиним ва икки ёш болам бор, уларни уйдаги нарсаларни сотиб боқишга мажбур бўлдим. Бу аҳвол қачонгача давом этишини билмайман, лекин шу нарса маълумки, мен хонавайрон бўлдим!

Маънавий азобларим бундан ҳам оғирроқ. Ҳарбий хизматдаги дастлабки қадамларимданоқ бошлиқларнинг назарига тушганлигимни, энг муҳими, одамларда янглишмайдиган Сиздай жаноби олийлари томонидан ардоқланиб, юқори вазифага кўтарилганлигимни айтсам, бунинг сабаби тушунарли бўлади.

Узимнинг мутлақо айбсиз эканлигимни ҳис этишим, аксинча, мен тўла, мақсадага мувофиқ ҳаракат қилганлигим ва бунинг учун генерал Корольков ишнинг аҳволи билан дастлаб танишганидаёқ раҳмат айтганлигини ҳозирги аҳволим билан таққослайдиган бўлсак, менга мусулмон бўлганим учунгина шундай муносабатда бўлишди, деб аччиқ афсус-надомат қилишга ундайди. Бундан ортиқ таҳқирлаш бўлмаса керак. Агар Сиздай жаноби олийларининг назарига тушган одамдан ҳам шубҳаланадиган бўлишса, мусулмонларни ҳарбий хизматга олишнинг ҳожати йўқ кўринади.

Менинг лавозимимдан бўшатиладиганлигим (бу кимнинг кўрсатмаси билан бўлганлигини ҳеч билолмадим) ҳар хил мишмишларни юзага келтириб, обрўйимни тўкди. Мен эса айбсизгина эмас, бошқалар билан қиёслаганда, воқеадан хабардор шахсларнинг фикрича, мукофотланишга муносибман.

Жаноб олийлари! Менинг Сиздан бўлак ҳеч кимим йўқ, тақдирим Сизнинг қўлингизда, шу боисдан Сизга мурожаат қиляпман. Фақат Сизгина менинг қораланган номимни оқлашингиз ва ишимга тиклашингиз мумкин.

Самимий ҳурмат ва эҳтиром билан,
Сизга садоқатли С. Еникеев
Тошкент шаҳри, 1898 йил 22 сентябр

Ҳарбий вазир генерал-лейтенант А. Н. Куропаткин Еникеевнинг мактуби билан танишгач, унинг устига «Ажойиб офицер эди. Бир йилдан кейин хизматга қабул қилиш мумкин», деб ёзди.

Шундай қилиб, Еникеевга бир йилдан сўнг хизматни давом эттиришга рухсат берилди. У яна анча йиллар хизмат қилиб, генерал даражасига етди.

Генерал Еникеевнинг Тошкентдаги уйи ҳозирги Ленинград ва собиқ Красноармейская кўчалари чорраҳаси яқинида эди. Бу уй генералга қайнотасидан мерос қолган. 1917 йил октябр тўнтаришигача Еникеевнинг уйи Тошкентнинг оврўпаликлар яшайдиган қисмидаги энг гавжум хонадонлардан эди. Уй бекаси санъат ишқибози бўлиб, бу ерда театрлаштирилган томошалар ҳам кўрсатиларди.

Октябр тўнтаришидан сўнг генерал Еникеевнинг яна омади кетди. Уни чор армиясининг генерали сифатида таъқиб қила бошладилар. Дастлаб уйини ҳам тортиб олишганди, кейинроқ унинг бир қисмида яшашга рухсат беришди.

Зайнаб Еникеевнинг уйида бўлганимда, у менинг олдимга эски бир папкани қўйди. Унинг ичида оила аъзолари, қариндошларнинг суратлари, ҳужжатлар билан бирга, Саодат Ҳақимовнинг уйи масаласида турли ташкилотларга ёзган хатларининг нусхалари ҳам бор эди. Афтидан, уйнинг бир қисми совет ташкилотларида яхши хизмат қилган шу аёлнинг ҳурмати учун қайтариб берилган бўлса керак.

— Йигирманчи йилларда генерал Еникеевни йигирма етти марта НКВДга чақириб, сўроқ қилишган,— деди Зайнаб опа.— Ҳар гал чақирилганда у уйдагиларни, ортимдан борманглар, деб огоҳлантирар ва ҳар гал ўзи қайтиб келарди.

Зайнаб опанинг айтишича, генерал Еникеевнинг қамалмай қолишида оқ подшонинг даврида қўл остида хизмат қилган, замон ўзгаргач эса, инқилобчи бўлиб олган собиқ ҳарбийлар ёрдам беришган.

Генерал Еникеев 1930 йилда Тошкентда вафот этган.

Оқ подшони мамнун қилган воқеа

Муҳаммадали халфа бошлиқ кўзғолончилар 1898 йил 17 май кечқурун Мингтепадан йўлга чиқиб, Қутчи, Баргак, Қорақўрғон, Кулла, Равот, Дархон, Сарикуй, Найдик, Қайирма, Хаканд, Дўнг қишлоқлари орқали ўтган эдилар. Кўзғолончиларни жазолаш пайтида чор маъмурлари дастлаб улар ўтган йўллардаги барча қишлоқларнинг аҳолисини айбли деб билдилар. Жумладан, генерал Корольков шу хусусда ҳарбий вазирликка ёзган мактубида кўзғолончилар ўтган 30 чақирим йўлда, бир чақирим кенгликда жойлашган барча қишлоқларнинг аҳолисини (жами 3000 дан ортиқ оила) жазо тариқасида Россиянинг жанубига кўчириб, уларнинг ўрнига Россиядан одамларни кўчириб келти-

ришни таклиф этди. Корольковнинг фикри амалга ошса, бир ўқ билан икки қарғани уруш мумкин бўларди: биринчидан, суғорма деҳқончиликнинг пири саналган маҳаллий аҳоли Россия жанубига кўчирилса, у ерларда суғорма деҳқончилиқни ривожлантириш мумкин эди. Иккинчидан, Россиядан водийга кўплаб рус оилалари кўчириб келтирилса, ўлкани руслаштириш йўлида янги катта қадам қўйилган бўларди. Лекин Корольковнинг бу таклифи ўтмади.

1898 йил 22 августа Духовский ташаббуси билан чақирилган, ўлкани яхши билган кишилар иштирок этган Махсус кенгаш генерал Корольков таклиф этган жазо чорасини рад этди. Сабаби, 3000 дан ортиқ оилани Россияга кўчириш катта маблағни талаб қиладиган қийин иш бўлишидан ташқари, у ерда улар учун тайёр уй-жой ҳам йўқ эди. Иккинчидан, унумдор ерлардан кўчирилган маҳаллий аҳоли ўрнига кўчиб келадиган оврўпалликлар бу ерларда уларчалик самарали деҳқончилик қилишлари даргумон эди. Қолаверса, икки минг киши қатнашган исён учун ўттиз чақирим масофада яшаган бутун аҳолини жазолаш ўта адолатсизлик саналарди. Кенгашда қатнашган, маҳаллий аҳолини ҳам, тартибсизликлар пайдо бўлиши сабабларини ҳам яхши билган Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори генерал Чайковский, жумладан, шундай фикр билдирди: «Ўз берган тартибсизликларда алоҳида бир туман аҳолисини айблаш қийин бўлса керак, ақлини йўқотганлари ғазоватга кўзғашда эшонлар ва уларнинг муридларини айблаш мумкин, шу боисдан фақат ана шу кишиларни вилоятдан бадарға қилиш керак, бўлиб ўтган тартибсизлик тўла ташкилий иш натижаси эмас ва уни Россияга чамбарчас қўшиб олинган ўлкада яшаётган бутун аҳоли иштирок этган исён деб бўлмайди; Андижон лагерига жинояткорона ҳужум Мадали эшон таъсирига берилган айрим маҳаллий аҳоли вакилларининг ғазоба берилиши натижасидир ва бунинг учун суд томонидан қонун бўйича жавобгарликка тортилмаган маҳаллий аҳолини хонавайрон қиладиган оғир жазо чоралари кўриш мумкин эмас».

Генерал Чайковский сўзининг охирида шундай деди: «Суд айбдорларни жазолаш даражасини тўла белгилайди ва шу боисдан суд белгиланган жазодан, шунингдек аҳолига товон тўлатиш ва эшон кўрғонини бузиб ташлашдан бўлак жазо чоралари белгиланинг зарурати йўқ».

Кенгашда сўзлаган бошқа бир қатор нотиклар ҳам шунга яқин фикрларни билдирдилар. Кенгаш исённинг ўчоғи саналган уч қишлоқ — Мингтепа, Қашғар ва Тожик қишлоқларини бузиб, ўрнида 200 оила яшайдиган рус қишлоғи бунёд этиш ва бундан ташқари, умумий тарздаги жазо чораси ва хазинага етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш учун бутун Фарғона аҳолисидан 1 миллион сўм ҳажмида товон пули ундириш лозим, деган қарорга келди.

Махсус кенгашнинг қарори 1898 йил 25 августда телеграф орқали ўша пайтда Севастополда бўлган подшога етказилди. Подшо кенгаш қарорини умуман маъқуллагани ҳолда, аҳолидан йиғиладиган товон пулини камайтириб, 300.000 сўм қилиб белгилади. Бундан ташқари Андижон кўзғолонининг асосий ташкилотчиларидан бўлак қатнашчиларини таъқиб қилиб, ҳибсга олишни тўхтатишни буюрди.

Пошдонинг бу кўрсатмалари дарҳол халққа эълон қилиниб, амалга оширилади бошланди.

Лекин шундан кейин кўп ўтмай, ўша йил 7 сентябрда Петербургдан генерал Духовский номига телеграмма юборилиб, ундан генерал Корольков таклиф этган, 30 чақирим масофадаги, бир чақирим кенгликдаги майдондан аҳолини кўчириш тўғрисидаги таклифга муносабати сўралди. 19 сентябрда жўнатилган жавоб телеграммасида генерал Духовский Корольков таклиф этган жазо чораси жуда оғирлиги ва уни амалга ошириш мушкуллиги сабабли мақбул эмаслигини, бу борада 25 августда подшонинг розилиги ҳам олинганлигини, ҳозир водийда олий ҳазрат кўрсатмалари асосида ишлар амалга оширилаётганлигини маълум қилди. Лекин бу телеграмма анча кеч, 19 сентябрда юборилди. Ҳарбий вазир эса бу масалани 13 сентябрда тайёрланган махсус маърузасига киритиб, подшога тақдим этган эди. Подшо эса тақдим этилган маърузани синчиқлаб ўрганиб ўтирмай, тасдиқлаб юборди. Шундай қилиб, идоровий нуқсонлар туйғайли Олий ҳокимият чалғитилиб, бир масалада икки хил кўрсатма берилди.

Пошдонинг янги кўрсатмасидан сўнг Андижон кўзғолони воқеасини яхши билган кишилардан иборат икки комиссия тузилди. Марғилонда тузилган комиссияга генерал Чайковский, Тошкентда тузилган комиссияга генерал Духовский бошчилик қилишди. Ҳар икки комиссия масалани яна атрофлича муҳокама қилиб, ўттиз чақирим масофада, бир чақирим кенгликда яшовчи маҳаллий аҳолини кўчириш ҳақидаги таклиф умуман номақбул, подшо ҳазратлари илгари буюрган ва халққа эълон қилган жазо билан чекланиш керак, деган хулосага келди. Шу билан бирга генерал Чайковский мабодо бир чақирим кенгликдаги майдондан аҳолини кўчириш ҳақидаги қарор ўз кучида қолгудек бўлса, бу майдоннинг Андижон шаҳрининг оврўпалликлар яшайдиган

¹ Москва. МДХТА, 801-фонд, 84-рўйхат, 23-иш, 191-бет.

қисмига туташган жойлари охиригилар (оврүпаликлар) ихтиёрига берилиши мумкин, деган фикрни айтди. Бош ҳарбий губернатор Духовский ҳарбий вазирга бир қатор илтимослар ёзиб, жумладан, бир қақирим кенгликдаги майдонни аҳолига қайтариб беришни, подшонинг 25 августдаги амри фармони ўз кучида қолишини сўради. Унинг фикрича, бу қарордан қайтиш маҳаллий аҳоли кўз ўнгида Олий ҳокимиятнинг обрўйига путур етказар, ишончсизликни юзага келтирарди. Лекин шу билан бирга, Духовский ҳам махсус кенгашининг қарорига ва ўз илтимосларига, шунингдек икки комиссия хулосаларига зид равишда, гўёки ўз ҳудудини кенгайтиришга жуда зарурат сезаётган «Андижон шаҳрига бепул ер ажратиб олиш учун вазиятдан фойдаланишни истаб», бир қақирим кенгликдаги майдоннинг Андижонга туташ жойини шаҳар ихтиёрига беришни талаб қилди.

1899 йил 13 февралда подшонинг учинчи амру фармони олинди. Унда 30 қақирим узунликдаги, бир қақирим кенгликдаги майдон умумий асосда (ўз мулки сифатида) маҳаллий аҳоли ихтиёрида қолдирилган, Хаканд бўлисидаги 382 оилага қарашли бўлган, шу бир қақирим кенгликдаги майдонга кирган 286 десятинадан ортиқ майдон Духовскийнинг илтимосига биноан Андижон шаҳрининг оврүпаликлар яшайдиган қисми ихтиёрига, биринчи навбатда маҳаллий гарнизон эҳтиёжларини тўла қондириш учун берилди. Шундай қилиб, кўзғолоннинг ўчоғи бўлган Мингтепа, Қашғар, Тожик қишлоқлари аҳолиси қатори, кўзғолонда аҳолиси деярли иштирок этмаган Хаканд қишлоғи аҳолиси ҳам уй-жойлари ва ер сувларидан ажралиб, турли томонга тўзиб кетишди.

Хакандликлар бу адолатсизлик ҳақида кўп шикоят ёздилар, лекин натижаси бўлмади. Шу хусусда Тошкентга шикоят қилгани борган ўн беш нафар кишини Андижонга қайтишгач, маъмурлар қамаб қўйишди.

1925 йил 10 февралда Андижонга Калинин келди. Андижон батраклари ер ислоҳоти амалга оширилаётганлиги муносабати билан Хаканд ерларини қайтариб беришни сўраб Калининга хат ёздилар. Аммо бу масала Совет ҳокимияти даврида ҳам ижобий ҳал этилмади.

* * *

Мингтепа, Қашғар, Тожик қишлоқларининг туғилиб ўсган еридан қувилган аҳолисининг бир қисми Аравон томонларга кўчиб кетди, 780 хонадон эса Мингтепадан икки қақирим жанубдаги адирликка кўчадиган бўлишди. Оқ подшо исёнкор Мингтепа аҳолисини Туркистондан бадарға қилмай марҳамат кўрсатганлиги учун янги қуриладиган қишлоққа «Марҳамат» деб ном бериладиган бўлди.

Уч қишлоқ аҳолисига 1899 йил 1 мартгача уй-жойларини бузиб, кўчиш буюрилди. Бу буйруқ ўз вақтида бажарилди. 1899 йил 4 мартдан эса уйлари бузилиб, текисланган уч қишлоқ ўрнига янги эгалари кўчиб кела бошлашди.

Тошкентдан ер тузувчилар ва меъморлар келиб, 200 хонадонга мўлжалланган, воқийдаги оврүпаликлар яшайдиган тўртинчи посёлканинг лойиҳасини тайёрлашди. Черков, мактаб, амбулатория, бўлис бошқармаси идораси, черков руҳонийлари яшайдиган уйлар қаерда қурилиши белгиланди. Туркистон Бош ҳарбий губернатори бу бинолар қурилиши учун ҳазинадан 46 минг сўм ажратди.

Ҳукумат янги посёлкага кўчиб келадиган ҳар бир оилага ҳовли учун бир ботмондан (бир гектарга яқин), деҳқончилик қилиш учун олти ботмондан ер ажратди. Бундан ташқари, ҳар бир оилага уй қуриб олиши учун юз сўмдан ёрдам пули ажратди. Янги посёлка ўрнида тез кунда қурилиш ишлари бошланиб кетди.

1899 йил 15 май кечқурун янги қуриб битказилган Тошкент темир йўл вокзалидан Туркистон ўлкаси Бош ҳарбий губернатори вазифасини бажарувчи, илгари бир неча йил Фарғона вилояти ҳарбий губернатори бўлиб ишлаган генерал-лейтенант Н. А. Иванов ўз аъёнлари билан махсус поездда Фарғонага йўл олди. Бу сафардан мақсад бутун ўлкани ларзага солган Андижон кўзғолонининг бир йиллигини ўзига хос тарзда нишонлашдан иборат эди, бунинг учун у ерда зарур тайёргарлик ишлари кўриляётганди.

Эртаси кундузи соат ўн бирда генерал тушган поезд Қўқонга етиб борди. Шаҳар вокзалида баланд мартабали меҳмонни шаҳар амалдорлари ва маҳаллий аҳоли вакиллари кутиб олишди. Маҳаллий аҳоли вакиллари Ивановга нон-туз тутиб, гуноҳларини кечирини сўрадилар. Меҳмон уларнинг нон-тузларидан тотимади, гапларига жавоб ҳам бермади. У шаҳарнинг оврүпаликлар яшайдиган қисми билан темир йўл вокзалини боғлайдиган янги йўлни кўздан кечирди. Сўнг бир оз дам олгач, яна поездга ўтириб, Янги Марғилонга йўл олди.

«Горчаково» темир йўл бекатида ҳам генерал Иванов тантанали вазиятда кутиб олинди. Кутиб олувчилар сафида Фарғона вилояти ҳарбий губернатори, генерал-лейтенант Чайковский, Марғилон уезди бошлиғи, подполковник Рудановский, участка номиби, капитан Бжезицкий ва бошқа амалдорлар, маҳаллий аҳоли вакиллари бор эди. Бу ерда ҳам маҳаллий аҳоли вакиллари баланд мартабали меҳмонга нон-туз тутдилар ва гуноҳларини кечирини илтимос қилдилар. Иванов уларнинг нон-тузидан ҳам тотмади... Янги Марғилонда янги қуриб битказилган православ ибодатхонасини кўздан кечирди ва уни табарруклаштириш маросимида иштирок этди.

18 май шаҳарда Иванов тушган поезд «Федченко» темир йўл бекатига етиб борди.

Бу ерда уни ва аёнларларни булутга сапчидиган отлар қўшилган дилижонлар кутиб турарди. Меҳмонлар шу дилижонларга ўтириб, кўзғолон ўчоғи бўлган, ҳозир эса 200 ов-рўпалик оила яшайдиган посёлка қурилаётган Мингтепага йўл олишди.

Қувадан ўтиб, икки томони яхшилаб парваришланган ям-яшил экинзорлар ва боғ-роғлардан иборат йўлдан тўққиз чақирим юрганларидан кейин адирликлар бошланди. Адирлар тугагач, яна экинзорлар оралаб кетган катта йўлдан тўққиз чақирим юришди. Шундан кейин сабиқ Мингтепа, Қашғар ва Тожик қишлоқлари ҳудуди бошланди.

Генерал Иванов Муҳаммадали халфа ҳовлиси жойлашган, ҳозир фақат вайроналари қолган жойдан ўтаётиб тўхтаб, дилижондан тушди. Унга ҳамроҳ бўлган фарғоналик амалдорлар исёнкорнинг бу ерда ўтган ҳаёти ҳақида гапириб беришди.

Янги рус посёлкаси чегарасида генерални аҳоли бут ва нон-туз билан кутиб олди. Меҳмон нон-туздан тотиб, кишилар билан қуюқ саломлашиб, самимий сўхбатлашди, қандай ўрнашаётганликлари, қийинчиликлар ҳақида сўради. Кейин янги қад кўтараётган посёлкада қурилаётган уйлари кўздан кечирди. Қурилиш ишлари бошланган лигига эндигина икки ярим ой бўлганлигига қарамай, кўпчилик уйлари кўтариб, томини ёпишга улгурган, бир қисмида эса бу ишга тайёргарлик кўрилаётган эди.

Генерал ярим чақиримча пиёда юриб, посёлка марказига борди. Бу ерда ҳам қурилишга тайёргарлик ишлари авжида эди. Черков, мактаб, амбулатория бинолари пойдеворлари учун жой тайёрланиб, анча миқдорда тош, пишган ғишт, семун, бошқа қурилиш материаллари келтириб қўйилган эди.

Тушдан кейин бутун аҳоли посёлка марказига тўпланди. Янги Марғилон черкови попи О. Н. Москвин Уш ва Андижондан келган руҳонийлар жўрлигида қилган ибодатда тўпланган аҳолининг ҳаммаси қатнашди. Ибодат тугагач, шу кун махсус юборилган отлик батарея взводи аскарлари осмонга ўқ узиб салют беришди. Шундан сўнг му-сулмон ўлкада, ватан озодлиги, эрк ва эътиқод учун исён кўтарганлар яшаган жойда уларнинг орзулари ҳеч қачон ушалмаслигининг рамзи сифатида гумбазидаги тил-ларанг хочини ярақлатиб турадиган ибодатхона пойдеворига ғишт қўйилди¹. Даст-лабки ғиштларни Н. А. Иванов, А. П. Чайковский ва В. И Янушковскийлар қўйишди. Генерал Иванов бу шонли воқеа муносабати билан ўлканинг энг катта бошлиғи номидан бутун посёлка аҳолисини табриклади. Подшо ҳазратлари шарафига «ура!» деб бақирди. Бунга жавобан атрофни кучли «ура!» садолари тутиб кетди, одамлар завқланиб, бош кийимларини осмонга отишди.

Шундан кейин генерал саф тортган қўшинлар (казаклар, пиёдалар отрядлари ва тоғда жанг қиладиган отлик батарея взводи) томон борди. Бу ерда ҳам «ура!» садолари янгради. Қўшинлар генерал Иванов ва бошқа ҳарбий раҳбарлар турган жойдан оркестр садолари остида шахдам қадамлар билан саф тортиб ўтдилар.

Шу куни азиз меҳмон рус посёлкасидан икки чақирим жанубдаги янги қурилаётган «Марҳамат» қишлоғида ҳам бўлди. Марҳаматликлар меҳмонни нон-туз билан кутиб олдилар. Генерал эса уларнинг ҳам нон-тузини тотимади. Лекин янги жойдаги қурилишнинг бориши, қишлоқни суғориш имкониятлари билан қизиқди. «Марҳамат»да оилалар қамиш капаларда ва ертўлаларда яшаётгани, қишлоқ қурилиши суръати секин эди. Маҳаллий чор амалдорлари Фарғонанинг ёзи узоқ, қишлоқ кишилари куз-гача гувала уйлари тиклаб, ичига кириб олишади, деган фикрни айтишди. Лекин ундай бўлмади. Кузгача уйини тиклаб, ичига кириб олишга ҳамма ҳам улгурмади. Фақат бу-гина эмас. Шу йил баҳор ва ёзда марҳаматликлар қурилиш билан овора бўлиб, деҳқончилик қилишга улгуришмади, топган-тутганларини иморатларига сарфлашди. Аксига олиб, қиш ҳам қаттиқ келиб, узоқ давом этди. Натижада қишлоқ аҳолисининг оч қолиш хавфи туғилди.

Пахта етиштирадиган қул хизматини давом эттириши учун оч қолиб ўлмаслиги ке-рак эди. Тошкентда бу масала муҳокама қилиниб, ўлка Бош ҳарбий губернатори Рос-сия ҳарбий вазирлари махсус мактуб ёзди.

Ҳарбий вазир жанобларига²

1900 йил 8 феврал
Тошкент шаҳри

Фарғона вилояти ҳарбий губернатори 13 январда юборган 446-сон рапортида Тожик, Қашғар ва Мингтепа қишлоқларидан кўчирилган аҳолидан ташкил топган Мар-ҳамат қишлоғи аҳолиси ўзларига ажратилган ерларга экин экишга улгурмай, ҳозирги пайтда жуда ночор бир аҳволга тушиб қолдилар. 750 оиладан 160 нафарининг еб-ичиш учун ҳеч қандай маблағи йўқ. Уларнинг нохўш аҳволи яна шу билан ёмонлашяп-

¹ Мингтепада тикланган бу ибодатхона 1937 йилгача бор эди. Шу йилни уни диний обида сифатида бузиб ташланди. Бугунги кунда унинг кўнғироғи сақланиб қолган. — Муаллиф.

² Москва. МДХТА. 400-фонд, 1-рўйхат, 2183-иш, 162-бет.

тики, ўтинлари йўқ, узоқ давом этган қаттиқ қиш шароитида бу нарса, ҳудди овқатла-ниш учун нон қандай зарур бўлса, шундай зарурдир.

Гарчи атрофдаги аҳоли марҳаматликларга ҳоли-қудрат ёрдам кўрсатаётган бўлса-лар ҳам, бу ёрдам жуда оз, ҳар ҳолда уларни ҳозирги ночор аҳволдан олиб чиқа олмай-ди, шу сабабли генерал-майор Чайковский марҳаматликларнинг аҳволи ҳақиқатда оғирлиги ва ночорлик оқибатида келиб чиқадиغان, яшаш учун маблағ топиш мақсадида қилинадиган ўғрилик, талончилик ва қароқчилик каби қонунга зид хатти-ҳаракатлар-нинг олдини олиш мақсадида мазкур қишлоқ аҳолисига уч-тўрт ой, яъни, ғалла пишиғи-гача — қиш шароитида умуман бўлмайдиган бошқа хил меҳнат усуллари билан пул то-пиш имконияти тўғилгунча, озгина моддий ёрдам кўрсатиш таклифи билан кирди.

Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг талабномаси топширилган ҳарбий губер-наторлар кенгаши Марҳамат қишлоғи аҳолисига ёрдам бериш зарурлигини тан олиб, Марҳамат аҳолисининг жуда муҳтожлик сезаётган оилаларига Фарғона вилояти аҳо-лисидан йиғилган товон пули ҳисобидан 5000 сўм миқдоридан ёрдам пули ажратиш-га қарор қилди.

Сиз жаноби олийларига юқорида баён этилганларни маълум қиларканман, бе-рилган кўрсатмани тасдиқлашдан бош тортманг, деб ожизона илтимос қилиш шара-фига мушаррафман.

Бунда Сиз жаноби олийларига яна шуни маълум қилишни бурчим ҳисоблайман-ки, юқорида тилга олинган қишлоқлардан кўчирилган 750 оиланинг ҳар бирига ёрдам тариқасида товон маблағларидан 50 сўмдан сарфлаш ҳақида рухсат берган эдингиз ва бу жами 37.500 сўмни ташкил этган бўлса ҳам, лекин шу пайтгача бу эҳтиёж учун, Кенгаш журнали томонидан 20 январда рухсат берилган 5000 сўмни қўшиб ҳисобланганда, 12000 сўм ажаратилди.

Бош губернатор вазифасини
бажарувчи: [имзо]

Иванов ўз аъёнлари билан уйлар қурилаётган янги дала йўли бўйлаб бир оз юргач, бир гуруҳ ўзбек аёлларига дуч келди. Улардан уч нафарининг юзи очиқ эди. Шу аёллар «Здрасти!» деб таъзим қилишиб, юксак мартабали меҳмонга нон-туз тутти. Иванов-нинг Туркистонга яшаётганига анча йиллар бўлган, лекин бундай ҳодисани биринчи марта кўриши эди. У жилмайиб, аёллар тутган нон-туздан тотиди...

Генерал марҳаматликлар билан хайрлашаётиб, янги жойга яхши жойлашиб олинг-лар, сизларга катта марҳамат кўрсатган подшо ҳазратларини дуо қилинглар, қўшни рус қишлоғидагилар билан дўст бўлиб яшанглар, деб тайинлади. Кейин яна дилижон-га ўтириб, аъёнлари ва мезбонлар ҳамроҳлигида Андижонга йўл олди.

Андижон шаҳар амалдорлари баланд мартабали меҳмонни шаҳарга уч чақирим етмасдан адирликда, йўл устида кутиб олдилар. Дилижонлар адирликдан бир оз юргач, яна кўм-кўк воҳа бошланди, кўп ўтмай шаҳарга кириб келишди.

Шаҳар кўчалари баланд мартабали меҳмонни кутиб олиш учун маҳаллалардан ҳайдаб келинган кишиларга тўла эди. Улар зўрма-зўраки кулиб, қўлларини силкиганча меҳмонни табриклашарди. Дилижонлар қарвони шаҳарнинг марказий кўчасида ке-таётганда қўлида тутатилган исиріқ кўтарган мўйсафид югургилаганча кўчани кесиб ўтиб, генерал ўтирган дилижонга исиріқ солди...

Йўлнинг бир жойида беқасам ва банорас тўнлар, хиром этиклар кийган, бошлари-га оппоқ саллалар ўраган анчагина кишилар тўпланиб туришарди. Улар олдида турган икки кишининг қўлида найча қилиб ўралган қоғоз бор эди. Андижон уезди бошлиғи Коишевский Ивановга нимадир деди. Генерал дилижондан тушиб, одамлар билан саломлашди. Сўнг: «Қандай арзларингиз бор, айтинглар», деди. Икки кишининг қўлидаги хитой қоғозга ёзилиб, чети хошияланган хатлардан бири Марғилон уезди, аҳолиси номи-дан ихлоснома, иккинчиси Андижон шаҳри ва музофоти аҳолиси номинан арзнома эди. Вакил қилинган кишилар ихлоснома ва арзнома ни ўқишди. Шу ерда ҳозир бўлган тилмоч уларнинг мазмунини генералга таржима қилиб турди.

Мана ўша ихлоснома ва арзнома:

Туркистон вилояти олий даражали генерал губернаторининг
лавозиматини адо этиб турувчи генерал-лейтенант
Николай Александрович Иванов жанобларига

Ихлоснома

Ушбу билан ўтиниб арз қиламизки, бизким, Марғилон фуқаролари Фарғона ва бутун Туркистон фуқаролари қаторида император аъзам — оқ подшо ҳазратларининг чин ихлосли ва оқ кўнглили фуқаролари эрдик. Тинч яшаб, кундан-кунга манфаат кўриб, оқ подшо ҳазратларининг аркони давлатлари ва бизга бўлган меҳр-муҳаббатлари зиёда бўлишини тилаб туриндик. Шундай замонда худодан беҳабар, подшонинг қадрини билмаган, жоҳил одамларнинг ёмон кирдикорларидан бошимизда ғуборлар пайдо бўл-ди. Уша маъшум ҳодисадан бери бир йил ўтди. Шундан буён ҳазрат оқ подшо ва арко-ни давлатларига бизларнинг оқ кўнгил ва ихлосманд фуқаро эканлигимиз маълум бўл-ғондир, деб умид қилғон эрдик.

Ушбу кунларда мазлум бўлиб ўлгон фуқаро ва беғуноҳ посбон аскарларнинг қабрларини кўтарганда шундоқ ёмон ишни қилгон ёмонларнинг кирдикорларини ўйлаб, уларнинг гуноҳлари учун хижолат бўлиб юз тубанчилик билан арз қиламизким, ҳазрат император аъзам — оқ подшоҳимизга биз фуқароларнинг ушбу арзимизни етказиб, хижолатларимизни кўтарурга ва авф қилурга ёрдам қилсалар. Аввал ҳам ихлосли, чин кўнгилли фуқаро эрдик. Мундан кейин ҳам ихлосимиз ва эътиқодимиз билан фуқаролик қилмоққа ниятларимиз маҳкамдир. Ва ҳар қандоқ беақл ва худодан беҳабар одамлар бўлса ҳам ибрат олиб, яхшилар қаторида бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Катта, соф дарёга озроқ лўйқа тушгани билан ғубор бўлмаса керак, деб умид қиламиз.

Туркистон вилоятининг улў афзатлу (фазилатли) жаноб генерал губернатори лавозиматларини адо этиб турғувчи жаноб генерал адъютант Иванов тўра жанобларига Андижон шаҳри ва музофатидаги барча фуқаролардан

Арзнома

Бизлар, Андижон уездининг барча фуқаролари Сиз улў афзатлу, илгари устимиздан турган аъёнимиз ҳузуримизга ташриф қиладиганларидан ва дийдорларини кўришга мушарраф бўлганимиздан, ўзимизни ниҳоятда бахтли ва иқболли эканмиз, деб бағоят хурсанд бўлдүк. Не учунки, Сиз улў афзатлу бизларга улў бўлиб тургон вақтларингизда биз фуқароларингизга қилгон шафқат, марҳамат ва ёрдамнингиз барчамизга маълум эрди. Ва Сиз марҳаматли ҳам бизларнинг вилоятларимизнинг одамлари император аъзам — оқ пошдо ҳазратларига чин эътиқод, ихлос бирла фуқаро ва раия бўлгон эканлигимизни билгон эрдингиз.

Биз бечора фуқаролар жаноби оқ подшо ҳазратларига чин кўнгил бирла фуқаро бўлиб, ул олампааноҳнинг сояи давлатларида ором ва роҳат топиб, тинчлик ва осойишталик бирла яшай турган эрдик. Шул важдан вилоятимиз ниҳоятда обод бўлиб, камбағалларимиз давлатманд бўлиб тургон ҳолларимизда ҳеч қимнинг хаёл ва хотирига келган эмас эрдик, ўтган йилдаги ушбу кунда ёмон воқеа содир бўлиб, биз бечора фуқаролар шундоқ хижолат ва шарманда бўламиз, деб ўйламагон эрдик.

Ушанда ҳаммамизнинг ғафлатда қолганимизга боис шулдирки, бундоқ адолатли, тинчлик ва осойишталик асрида бирор одамнинг кўнглига келмас эрдик, жаноб оқ подшо ҳазратларининг шижоатли аскарларига югурмоқ тугул, давлати Русиянинг бирон-бир одамига ёмон кўз билан қарай тургон топилмас, деб ўйлардик. Энди бизларда ўшандоқ ёмон ҳодиса тўғрисида ваҳж айтиб, ўзимизни тоза қилмоққа ҳеч бир тил йўқдир.

Сиз улў даражали ва шафқатли, илгари устимиздан тургон ва аҳволимизни билгон улўгимиздан вақтни ғанимат билиб, тубанчилик бирла бошларимизни оёқларингизга қўйиб, арз қиламизким, марҳамат айлаб, бизларни ўшандоқ ғафлатда қилгон гуноҳларимиз ва йиғлаб тургон кўз ёшларимизни ул барчага марҳаматли олампааноҳ жаноби император аъзам — оқ подшо ҳазратларига етқуриб, ул даргоҳи олийдан илтимос қилсаларким, ўшандоқ ўтган бебахтлиғ ишларимизни ёдларидан чиқариб, биз бечораларни ўзларига қарашли сойир (содиқ) фуқаро ва райилари қаторида муносиб кўрсалар.

Биз оқ юзли бўлиб, илгаригидек ул олампааноҳнинг ва хонадони олияларининг ҳақларига дуо қилмоққа восил бўлсак, деб омин.

Езилди. 18 жавзада 1899 йилда,

21 муҳаррамда 1377 ҳижрийда.

Шубҳасиз, чор тузумидан манфаатдор бўлган сотқин маҳаллий амалдорлар томонидан тайёрланган бу ихлоснома ва арзногани тинглагач, генерал Иванов шундай деди:

— Собиқ губернаторларингиз сифатида сизларнинг қилмишларингиздан уяляпман, афсусланяпман. Мана, ҳозир қилмишларингизга пушаймон бўлиб, узр сўраяспизлар. Уз узрларингизни сўзда эмас, амалда ифодаласаларингиз яхши бўларди.

Арзномаларни ўқиганлар қўлларига қоғозни ялинчоқ бир қиёфада тутиб турардилар. Бошқалар ҳам генерал нима қарорга келишини билолмай ҳаяжонда эди. Ниҳоят, генерал арзномаларни олиб, адъютантига берди, кейин нон-туздан тотиди.

— Нон-тузларингдан тотийман.

Одамлар елкаларида осилиб турган оғир тош ерга тушгандай енгил нафас олдилар.

— Мен ҳарбий вазир орқали сизларнинг узрларингизни ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар бўлган подшо ҳазратларига етказаман, — деди Иванов. — Подшо ҳазратлари бунга қандай муносабатда бўлиши ҳеч кимга маълум эмас. Лекин сизлар учун илтимос қилиб кўраман. Бунга шунинг учун журъат этаманки, ўзим тўғри сўз бўлганимдан, сизларнинг сўзларингизга ҳам ишонаман.

Тўпланганлар ўртасида жонланиш рўй берди.

Шундан кейин генерал дилижонга ўтириб, йўлида давом этди.

Ўтган йилги кўзғолонда ҳалок бўлган 21 ҳарбийнинг 19 нафари насроний, бири му-

сулмон, бири яқудий эди. Кеч соат 6 да Иванов 19 аскар кўмилган қабристонда бўлиб, қабрларга янги ўрнатилган қабртошларни кўздан кечирди, тўпланган кишилар сафида туриб ибодат қилди. Сўнгра марҳум ҳарбийлар хотираси учун қуриладиган эсдалик-ибодатхона пойдеворига тантанали вазиятда ғишт қўйишда қатнашди.

Кечқурун шаҳар катталари баланд мартабали меҳмон шарафига зиёфат беришди. Зиёфатдан сўнг ўлка бошлиғи вазифасини бажарувчи тўғри вокзалга бориб, ҳарбий вазир номига қуйидаги телеграммани юборди:

«Кеча Янги Марғилонда менинг иштирокимда янги ибодатхонани табарруклаштириш маросими бўлди. Бугун, 18 майда, Фарғонада бўлган тартибсизликларнинг бир йиллигида Рус қишлоғида черков ва Андижонда қатл этилган қабристонда ибодатхона пойдеворига ғишлар қўйилди. Шуларни маълум қиларканман, Сиз ҳазратларидан ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳи аъзам тахти пойида тиз чўкиб, Фарғона вилояти маҳаллий аҳолиси айрим вакиллари ўтган йили қилган гуноҳ учун бутун вилоят аҳолисининг қаттиқ пушаймони ва узрини ул зоти шарифга маълум қилишингизни ҳурмат билан илтимос қиламан.

Аҳолининг менга қилган арзига биноан уларнинг пушаймони ва узрини Сизга маълум қилишга журъат этдим».

Шундан кейин генерал Иванов ўзини кузатиб юрган Фарғона вилояти ва Андижон уезди амалдорлари билан хайрлашиб, кеч соат 11 га яқин поездга ўтирди.

Эртаси, 19 майда, соат 2 га яқин Иванов Тошкентга етиб келди. Бу ерда унга ҳарбий вазирдан келган телеграммани тутқазди. Вазир жаноблари бу телеграммада Иванов Фарғонадан юборган телеграммани подшо ҳазратларига етказганлигини маълум қилган эди. Ўз навбатида подшо ҳазратлари қуйидаги жавоб телеграммасини юборишни амр қилибдилар:

«Маҳаллий аҳолининг афсус-надомат туйғулари баён қилинган хабарингизни қоқиқиб билан ўқидим».

Подшо ҳазратларининг бу сўзларини аҳолига эълон қилиш учун дарҳол Фарғона ҳарбий губернаторига етказилди.

Кўк дафтардаги ёзувлар

Муҳаммадали халфа беш марта уйланган, қатл этилишидан аввал тўртта хотиннинг никоҳида бўлган. Биринчи хотини Тожибиби Мақсудхожи қизига Маккага бормасдан аввал уйланган. Бу аёл Мингтепадан унча олисда бўлмаган Бобохуросон қишлоғилик эди. У эшондан икки фарзанд — Неъматпоша ва Ҳамробиби исмли қизлар кўрган. Эри қатл этилган пайтда Тожибиби 29 ёшда, қизларининг каттаси 8 ёшда, кичиги уч ёшда эди.

Муҳаммадали халфа кейинги хотинларига ҳаждан қайтиб, эшон сифатида шон-шухрат қозонгач уйланган. Айтишларича, бу хотинларининг учтаси бадавлат оилаларнинг фарзандлари бўлиб, эшонга қариндошлик иплари билан боғланишни истаган муридлари ўша пайтдаги одатга биноан назр қилишган.

Иккинчи хотини Иснорабиби Абдужалил қизи Тожиқ қишлоғилик эди. Эшон қатл этилганда унинг Абдужалил исмли етти яшар ўғил бўлган. Учинчи хотини Мингтепа бўлисининг Орол қишлоғилик Сожида биби Исабой қизи эди. Эшон бу хотинидан фарзанд кўрмаган. Шу сабабли Андижон кўзғолонидан беш йил аввал Сожида биби билан ажралишган. Тўртинчи хотини қувалик Ҳуқия биби Исмомил қизи эди. Унинг уч ёшли Абдурахим исмли ўғли бўлган. Кенжа — бешинчи хотини, 19 ёшли Ойимча Саидқул қизи Андижон уездининг Қораянтоқ қишлоғилик эди.

Бу аёллар ва болаларнинг Андижон кўзғолонидан кейинги тақдирлари қандай бўлди?

1991 йилда «Шарқ юлдузи» ойномасида Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссаси босилганидан сўнг муҳарририятимизга тарих фанлари доктори, профессор Иброҳимжон Алимов кўнғироқ қилиб, Тошкентда А. О. Григорянц деган кекса тарихчи олим яшашини, у урушдан кейинги йилларда Марҳамат туманида ишлаганида Дукчи Эшоннинг қизи билан учрашиб, суҳбатлашганлигини, бу суҳбат матни ёзилган дафтар олимнинг шахсий архивида сақланишини айтди. Бу хабарни эшитиб, Иброҳимжон аканинг ёрдами билан А. О. Григорянцнинг уй телефонини аниқлаб, у билан учрашишга келишдик.

Эртаси муҳарририятга ўрта бўйли, миқти қоматли тепа сочлари тўкилган, етмиш ёшлардаги одам кириб келди. Бу — А. О. Григорянц эди. Биз у билан самимий сўрашиб, суҳбатлашдик.

— Мен фронтдан қайтгач, бир неча йил партия ишларида ишлаганман, — деб ҳикоя қилди Аркадий Огалумович, — 1947-52 йилларда Андижон вилоятининг Марҳамат туманида МТС директорининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари, туман партия кўмитасининг иккинчи котиби бўлганман. Тарихчилигим учун чор ҳукумати Туркстонни босиб олгач, XIX аср охирида хоризм ҳукмронлигига қарши Андижонда кўзғолон бўлганлигидан хабардор эдим. Лекин бу кўзғолоннинг раҳбари Дукчи Эшон Мингтепадан

чиққанлигини Марҳамат туманида ишлаганимда билдим. Менга эшоннинг қизи, жияни ҳаётлигини, шу ерда яшашлигини айтишди.

Шундан кейин мен ўрта мактаб директори Болтабой Ҳусановни ҳузуримга чақириб, Дукчи Эшоннинг қизи ва эшонни кўрган, билган кекса ҳамқишлоқларининг хотираларини ёзиб келишни буюрдим. Ҳусанов бу топшириқни сидқидилдан бажарди. Шундай қилиб, қўзғолон қандай тайёрланганлиги, унинг раҳбари, иштирокчилари ҳақида янги маълумотга эга бўлдим.

— Болтабой Ҳусанов Дукчи Эшоннинг қизи рус тилини яхши билишини айтди, — деб суҳбатини давом этказди Григорянц. — Шундан кейин мен бу аёл билан ўзим учрашмоқчи бўлдим. 1951 йилнинг декабр ойи охирида «Ўзбекистон» жамоа ҳўжалиги раиси Умрзоқ Қорабоев билан Дукчи Эшоннинг қизиникида бўлдим. У эски қабристон яқинидаги сиртидан анча кўрimsиз бир қулбада яшаркан. Лекин ичкарига кирганимизда ҳаммаёқ озода, саранжом-саришталигини кўриб дилимиз ёришди.

Уй бекаси бизни сaмимий кутиб олди. Неъматпошша ёшига нисбатан анча қари кўринар, қийналиб ҳаракат қиларди. Унга уйда юрган қиз ёрдам бериб, дарҳол дастурхон ёзди, нон-чай қўйди. Неъматпошша менинг саволларимга русча жавоб қайтарди, кетидан «русча сўзлашни унутяпман», деб қўшимча қилди.

Очиғи, менинг бу ерга келишдан мақсадим, Наъматпошшадан отаси ҳақида сўраш эмас, балки у қандай яшаётганлигини кўриш, лозим бўлса, ёрдам бериш эди. Шунинг учун унинг уйда кўп ўтирмадик.

Ташқарига чиққанимизда раис мақсадимни англаб:

— Қишлоғимиз кишилари бу аёлга ёрдам беришади, биз ҳам қараб турмаймиз, — деди.

Аркадий Огалумович гапини тугатгач, қўлидаги папкани очди, ундан эски кўк дафтари олиб қўлимга тутқазди. Дафтар муқовасига «Марҳамат, 1951 йил. Дукчи Эшон тўғрисидаги хотиралар» деб ёзиб қўйилган эди. Мана, ўша хотиралар.

Неъматпошша ҳикояси:

(1951 йил 4 август)

— Отамнинг ҳовлиси ҳозирги Қушчи қишлоқ Совети биносининг бериги томонида, Тупроқкўрғон деган жойда эди. Отам аввал деволкашлик, кейин йиғчилик қилганлар, йиғни ўзларга ясаганлар, амаким сотган. Шундай қилиб тирикчилик ўтказганлар. Кейинчалик юртга шилон¹ тарқатганлар.

Бундан 53 йил илгари Андижонга «тўй»га борадилар. Эртаси куни уйимизга фавқулодда ноиб, мингбоши, амин, элликбоши кириб келишади, амаким бизни қочиради. Биз етти пахса баландликдаги девордан ташлаб қочганмиз. Бироқ кўп ўтмай қўлга тушдик.

Бизни Асакада уч кун, Марғилонда беш кун қамаб, Симда (Янги Марғилонда) губернаторнинг ўзи сўроқ қилди. Бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боришганда орқамиздан милтиқ кўтарган беш аскар доимо кузатиб юрди.

Аввал бизни Сибирга сургун қилмоқчи бўлишди. Симдан поездга ўтириб Ашхободга бордик. Бу ерда уч кун тургач, Сибирга эмас, Пензага жўнатадиган бўлишди.

Пензага етиб боргач, бизни бир татар эшоннинг қўлига топширдилар. Руслар ҳар куни 200 грамм нон ва туз беришарди. Пензадаги эшон оқ нон ва қанд берди. Пензада етти йил турдик. Инқилоб бўлгач, Николай бизга жавоб берди.

Фарғонага келиб, губернаторга учрашдик. У бизга отамиздан қолган ердан озгинасини берди. Мен бувим билан ҳозирги Қорақўрғон қишлоқ Советига қарашли Сталин номли колхоз ҳудудидаги энамнинг собиқ жойига келиб тушдик. Энам шу ерда бундан 18 йил аввал ваъфот этганлар.

Исоқов Каримқул ҳикояси:

— Менинг ёшим 64 да, Дукчи Эшон тоғам бўлади. Масжиднинг минораси кулаб, бир нечта муллавачча ҳалок бўлгач, Дукчи Эшонни губернатор сўроқ қилган. Тоғамиз кўпроқ Зиёвуддин Махсум маслаҳати билан иш кўрганлар. Зиёвуддин Махсум қирғиз бўлиб, ёшлигида Қўқон, Бухоро мадрасаларида ўқиган, Худоёрхон саройида хазиначи бўлган. Унинг беш боласи бор эди.

Тоғам Маккага бориб келгач, янги иморатлар солдирган. Унинг мадрасаси, меҳмонхонаси, чойхонаси, отхонаси бўлиб, ўзи алоҳида хонада ўтирган. Доимо салла ўраб, малла бўз тўн кийиб юрган. Уйдан меҳмон аримаган.

Тоғамнинг уйда милтиқ, қилич, найза ясовчилари бўлган. Ҳазоватда қатнашган кишиларга қуролларни шу ҳунармандлар тайёрлаб беришган. Аммо тўппончани қаердан олганларини билмайман.

Пойтўхтадаги Султонхон тўра ва Марғилондаги Ойтўра эшон тоғамнинг пирлари бўл-

¹ Шилон — суяқ овқат бўлиб, у жўхори, ловия, гўшт ва бошқа масаллиқлар солиб тайёрланган.

ган. Тоғамнинг олдига олис жойлардан, ҳатто Олтой тарафлардан одамлар келиб турган. Улар орасида руслар, жуҳудлар, афгонлар ҳам бўлган.

Мен ўн бир ёшлигимда тоғам ғазоват эълон қилиб, Андижонга боради. Бу юришда қатнашганлар саллалари остига нусвоқ қистириб олганлар. Чунки, нусвоқ билан жанг қилиб ҳалок бўлганлар шаҳид кетади, деб тушунтирганлар. Лекин бу юриш муваффақиятсиз тугайди.

Тоғамнинг жиннихоналари ҳам бўлган, руҳий касалга чалинганларни дуо ўқиб тузатганлар.

Абдураззоқов Урайим ҳикояси:

— Менинг ёшим етмиш бешда. Дукчи Эшонни бир марта кўчада эшак миниб кетаётганида кўрганман. Андижон кўзғолонидан сўнг золим Николай Мўнгтепа халқини ҳайдаб, ҳозирги Марҳамат қишлоқ Совети ҳудудидаги илгариги даштликдан ҳар бир оилага ўн танобдан ер берган. Айрим оилалар Мингтепадан ҳайдалгач, Аравон томонларга кучиб кетишди.

Абдуқаҳдоров Зулфикаҳдор ҳикояси:

Дукчи Эшон 1898 йил арпа сариғида ғазоват эълон қилган...

Кўзғолон муваффақиятсизликка учрагач, унинг ташкилотчилари қўлга тушади. Уларни Андижоннинг Толзорига олиб келишади. Подшолик бу ерга ҳар жамоадан иккитадан одам келишини амр қилганди. Тўпланганлардан Дукчи Эшонни таниган-танимаганликларини сўрайдилар... Кейин ҳукм ўқиб эшиттирилади. Ҳукмда мингтепаликлар шу билан оқ подшога қарши икки-уч марта бош кўтардилар, шунинг учун Андижон кўзғолони бошлиқлари осилсин дейилган эди¹. Сўнг ҳукм ижро этилади.

Подшолик Мингтепа халқига 1899 йил 1 мартгача қишлоқни бўшатиб чиқиб кетишни буюрди. Мингтепа халқи бу буйруқни ўз вақтида бажариб, иморатларни бузиб, олиб чиқиб кетади. Уларга Мингтепанинг тепа қисмидаги даштликдан ер берилади. Бу ерда пайдо бўлган қишлоққа «Марҳамат» деб ном берилади.

Мингтепага руслар келиб ўрнашади.

* * *

Андижон кўзғолонидан сўнг Муҳаммадали халфанинг онаси Асалбиби Ортиқбой қизини Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковскийнинг шахсан ўзи сўроқ қилади. Бу сўроқда кампирнинг ҳеч бир айби йўқлиги маълум бўлади. Лекин губернатор кампирнинг Туркистон ҳудудида туриши мақсадга мувофиқ эмас, уни Россиянинг бирон-бир шаҳрига сургун қилиш керак, деган фикрда эди. У бу ҳақда Туркистон Бош ҳарбий губернаторига хат ёзади. Бош ҳарбий губернатор бу хат устига «Нафақат бу аёлни, балки марҳум эшоннинг барча оила аъзоларини маъмурий йўл билан сургун қилиш керак»², деб ёзади.

Кўзғолон иштирокчиси қаторида қамалганлар орасида Муҳаммадали халфанинг жияни, кўзғолон ғалаба билан тугаса хон қилиб кўтарилиши керак бўлган ўн уч ёшли Мусулмонкул ҳам бор эди. Андижонда бўлган ҳарбий дала суди уни ҳам айбли деб топди ва вояга етмаганлигини ҳисобга олиб, ахлоқ тузатиш жойига ёки вояга етмаган жиноятчилар сақланадиган колонияга юборишга ҳукм қилди. Лекин ўша пайтда Туркистонда бундай жойлар йўқ эди. Шунинг учун уни ҳам эшоннинг оила аъзолари билан қўшиб Россияга сургун қиладиган бўлишди.

Эшоннинг оила аъзолари сургунга жўнатилишидан бир неча кун аввал, аниқроғи 1899 йил 20 мартда Янги Марғилон бош миршаби ҳузурига эшоннинг кенжа хотини Ойимча Саидкул қизининг онаси Ҳадиябиби Розикбат қизи келиб, «қизимдан ажралмайман, у билан бирга мен ҳам сургунга бораман», деб туриб олади. Онанинг бу талаби қондирилади. У сургунга ўз ҳисобидан боради.

Аёллар ва болалар Пензада аввало тил билмаганликларидан, иккинчидан, Россиянинг совуқ иқлимига кўникалмайд қийналишади, тез-тез касал бўлишади. Шундан кейин Асалбиби Ортиқбой қизи подшога хат ёзади.

¹ Мингтепада 1878 йил март ойида ҳам чор мустамлакачиларига қарши кўзғолон бўлган. 7 мартдан 8 мартга ўтар кечаси Етимхон деган одам хон қилиб кўтарилган. Кўзғолончиларга қарши 40 казакдан иборат отряд юборилган. Мингтепада бўлган тўқнашувда кўзғолончилар 40 нафар одамларидан айрилиб, 30 нафари ярадор бўлиб енгиллишган.

² УзМДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-иш, 1-бет.

**Ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар
подшоҳи аъзам ҳазратларига¹**

Сиз подшоҳи аъзам ҳазратларининг биз содиқ фуқароларингизга кўрсатаётган марҳаматларингиз беҳисобдир ва биз, улуғ подшоҳим, чуқур ва самимий муҳаббат туйғулари билан Сизни куну тун дуо қилиб, қадрли Ватанимизнинг шон-шухрати ва буюклиги йўлида узоқ умр кўришингизни ва соғ-саломат бўлишингизни Аллоҳдан сўрамоқдамиз.

Россиянинг ички ва ташқи қудрати ошиб бориши йўлида қилаётган оғир ва бетиним ғамхўрликларингиз асносида Сиз, бизга Аллоҳнинг ўзи ато қилган подшоҳи аъзам, мутаассиблик ва бошқа зарарли хатоликлар оқибатида жиноятга қўл урганларни ҳам унутмайсиз, деб ўйлайман.

Ота мерос тахтга ўтирганингиз ва соҳиби тож бўлишингиз муносабати билан бўлган улуғ қувонч кунларида Сиз яна саховатпешалик ва раҳмдиллик кўрсатиб, ҳатто энг оғир жиноятчилар ва қонун бўйича суд қилинган барча фуқароларингиз гуноҳини кечирдингиз ва авф қилдингиз.

Улуғ подшоҳим! Саксон яшар касалманд кампир Сизнинг оёқларингизга бош уриб, ўзига эмас, балки жиноятчи ўғлининг оиласи ва унинг гўдак фарзандларига раҳм қилишингизни сўраб, илтижо қилаётганлиги учун кечиринг.

Менинг ўғлим, Мухаммадали халфа мутаассиблик васвасига берилиб, уни ўз бағрига олган рус аҳолиси ўртасида қўзғолон кўтарди ва бу ишга бошқа қабиладошларини ҳам жалб этди. Бунинг оқибатида қонли, ҳеч оқлаб бўлмайдиган жиноят рўй бериб, Андижон уездида рус армияси қисми жангчилари калтакланди. Бу жиноий иши учун менинг ўғлим шармандали, лекин муносиб жазосини олди ва ноўрин қўзғолон кўтарган шахс сифатида бир умрга кўпчиликнинг тавқи лаънатига қолди.

Эндиликда қўзғолон кўтарган ўлканинг барча аҳолиси собиқ мутаассибларнинг аҳмоқона интилишларини қўллаб қилган тажовузларининг жиноят эканлигини англаб, Сиз подшоҳи аъзам олдида энг самимий афсус-надоматларини изҳор қилдилар. Сиз ҳарбий вазир Андижон ва Марғилон уездлари аҳолиси мактубларини маълум қилганида, ўзингизга хос раҳм-шафқат кўрсатиб, уларни кечиришингизни ва 1898 йил 18 май кунигаги нохуш воқеани унутажагингизни изҳор этдингиз, «Фарғона вилояти маҳаллий аҳолисининг афсус-надоматига ишонаман ва уларни кечираман», деб ёзишни амр қилдингиз.

Ҳаммамиз учун азиз ва мўътабар подшо ҳазратлари!

Сизнинг тартибсизликлар бўлган ўлка бутун аҳолисининг оғир гуноҳини оталарча авф этганлигингиз менга ҳам ожизона арз қилиб, Сизнинг шоҳона нигоҳингизни жиноятчи ўғлимнинг Пенза шаҳрига миршаблар назоратида яшаш учун сургун қилинган оиласига қаратишга ундади.

Улуғ подшоҳим, мусулмон оиласида аёл киши қай даражада хор-зор эканлиги, биз аёллар ҳақ-ҳуқуқсиз қул эканлигимиз, ўз оталаримиз, эрларимиз, ўғилларимиз ва ака-укаларимизнинг қилмишларини билмаслигимиз ва билишимиз мумкин эмаслиги ҳаммадан ҳам Сизга аёндир. Бизнинг бир гуруҳ беақл қабиладошларимиз тайёрлаган ва сўнгра бошлаган қўзғолон биз учун мутлақо қутилмаган воқеа бўлди ва биз уларнинг қонунга хилоф ва жинояткорона қилмишларини билгач, кўп афсус-надомат чекдик.

Азиз ва мўътабар подшоҳим, менинг ўғлим оғир жиноят қилди, лекин яна раҳмдиллик кўрсатиб, айбсиз, унинг жиноятлари ҳақида ҳеч нарса билмаган хотинлари ва гўдак болаларини кечирсангиз. Қатл этилган ўғлимнинг оиласи мен — саксон бир ёшли Асалбиби, унинг тўрт хотини — 22 ёшли Руқия биби Исмоилова, 30 ёшли Тожибиби Мақсудхожиева, 28 ёшли Иснарабиби Абдужалилова ва 20 ёшли Ойимча Сандқулова, ўғиллари — ўн уч ёшли Мусулмонқул, 3 ёшли Абдурахим, 7 ёшли Абдужалил, қизлари — 3 ёшли Ҳамробиви ва 8 ёшли Неъматпошшалардан иборат.

Ҳозирги пайтда биз ҳаммамиз Пенза шаҳрига сургун қилинганмиз ва яшаш учун ҳеч қандай маблағимиз бўлмаганлиги боис ғоят муҳтожликда ҳаёт кечираймиз. Давлат томонидан маҳбусга бериладиган ҳажмдаги нафақага қаноат қиляпмиз. Ҳамма кийимларимиз йиртилиб тамом бўлди ва иссиқ иқлимга ўрганган бизлар Пенза шаҳрининг қаттиқ ва совуқ иқлимга кўникишимиз қийин бўляпти, шу боисдан тез-тез касалга чалиняпмиз.

Барчамиз учун азиз ва мўътабар подшоҳим! Бизнинг оиламизга раҳм қилсангиз ва Ватанимизга қайтаришларини амр қилсангиз. Мен ҳам ўзимнинг оғир ва қувончсиз ҳаётимнинг сўнги кунларини киндик қоним тўкилган юртимда ўтказиш ва ўша ерга дафн этилиш имкониятига эга бўлай, набираларим эса Сиз азиз подшоҳимиз ва Ватанимизнинг содиқ фарзандлари бўлиб ўсиб, Сиз кўрсатган шафқатни бир умр унутмай яшасин, деган умиддаман.

1899 йил 18 октябрь.

¹ Москва. МДХТА, 400-фонд, 1-рўйхат, 2181-иш, 81-84-бетлар.

Мактубни Пензадаги Предточенский кўчасида яшовчи деҳқон Александр Антонович Тихов ёзганлиги қайд этилган. Унинг остига Асалбиби номидан аجدод-авлоди билан фахрий фуқаро саналувчи Иброҳим Раҳимович Баишев имзо чеккан. Албатта, мактубда ўқувчиларнинг дилига хиралик соладиган ўринлар бор. Ўғлининг ҳамда у амалга оширган ишнинг шаънига бунчалар номуносиб ибораларни Она ишлатишига киши ишонгиси келмайди. Аммо бу мактубни рус кишиси, боз устига, подшоҳларига ёқадиган оҳангда ёзиб бергани билан изоҳласа бўлади. Лекин барибир подшо кампирнинг илтимосини инобатга олмади.

Асалбиби оғир бетоб бўлиб ётиб, 1900 йил 9 июнда Пенза шаҳрида вафот этди.

Бегуноҳ аёлларни ўз юртларига қайтаришга уларнинг Фарғонадаги қариндош-уруғлари ҳам қаттиқ ҳаракат қилишган кўринади. Шу ҳаракат натижаси бўлса керак, Фарғона вилояти ҳарбий губернатори 1901 йил 10 августда Туркистон Бош губернаторига хат ёзади. Бу хатда у Андижон қўзғолонида ҳеч қандай иштироки бўлмаган эшон хотинлари ва болаларини Россиянинг Оврўпа қисмига сургун қилишдан кутилган мақсад маҳаллий аҳолида чор маъмурлари улар қилган жиноятга нисбатан шафқатсиз ва беаёв муносабатда бўлганлиги тасаввурини ҳосил қилиш эди, бу мақсадга эса эришилди, эндиликда Муҳаммадали халфа оиласи аъзоларини ватанларига қайтариш мумкин, дейди.

«Эшоннинг хотинлари ҳали ёш, улар туғилиб ўсган қишлоқларига боргач, шубҳасиз, яна турмуш қурадилар ва янги оила шароитида ўз ўтмишларини унутадилар»,¹ дейилган ушбу мактуб сўнггида.

Бу мактубга Туркистон Бош губернатори девони бошқарувчиси жавоб берган. Бу жавобда Муҳаммадали эшон оиласини қайтариш ҳақида Бош губернатор олдига талабнома билан киришга ҳали эрталиги таъкидланган.

1902 йил ёзида бу масалани Пенза шаҳар губернатори ҳам кўтарган. У Россия ички ишлар вазирлигининг Полиция департаментига Муҳаммадали халфанинг хотинлари ва болаларини Ватанига қайтариш хусусида мактуб ёзаркан, ўз фикрини аввало маҳбуслар сургунда ўзларини яхши тутаётганликлари, улар учун хазинадан ажратилаётган маблағ озлиги билан асослайди.

Россия ички ишлар вазирлиги Полиция департаменти шунга асосан Туркистон Бош ҳарбий губернаторига мактуб юборди. Бош ҳарбий губернатор девони бу мактубни Фарғона вилояти ҳарбий губернатори ихтиёрига юборди. Бу мактубга губернатор эмас, балки унинг вазифасини бажариб турган одам жавоб ёзган. 1901 йил 10 августда вилоят губернатори ёзган мактубга зид бўлган бу мактубда шундай дейилган эди:

Мутлақо махфий

Туркистон Бош ҳарбий губернатори девонига¹

(1902 йил 16 августда олинган)

Шу йил 17 июлда ёзилган 410-рақамли мактубга жавобан девонга қуйидагиларни маълум қиламан:

Умуман ислом ва хусусан маҳаллий мусулмонлик билан етарли таниш бўлган шароитда шуни инкор этиш мумкин эмаски, қатл этилган Муҳаммадали халфа, гарчи маҳаллий аҳолининг расмий вакиллари уни, гўеки тасаввур этиб ва амалга ошириб бўлмайдиган, ўзининг ва анчагина ҳамфикрларининг ўлими билан тугаган ишга бош урган аҳмоқ, деб, шубҳасиз, носамимий баёнотлар бераётганликларига қарамасдан, маҳаллий халқ тасаввурда халфа ҳали узоқ вақт ғози инсон сифатида тилга олинмаганда ҳам, гарчи у ғазоват эълон қилган, лекин кофирлар устидан ғалаба қозонолмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда хотираси «ҳақ йўлида» ҳаётини қурбон қилган жабрдийда, шаҳид бир инсон сифатида яшайди ва номи шон-шарафга бурканади.

Халфанинг мусулмонлар назаридаги бу муқаддаслиги муносабати билан Фарғонага нафақат унинг жияни — халфанинг ўзи ўлкада руслар ҳукмронлиги тугатилганидан кейин хон қилиб кўтаришни мўлжаллаган Мусулмонқулнигина эмас, балки унинг ёш ўғиллари Абдужалил (11 ёш) ва Абдураҳимнинг (9 ёш) қайтиши ҳам статс-маслаҳатчи Наливкиннинг фикрича, мақсадга мувофиқ эмас, чунки бу ҳодиса маҳаллий мусулмон аҳоли ўртасида мусулмон одамнинг Маккадан ҳожид бўлиб қайтишидан ҳам зўрроқ шов-шувга сабаб бўлиши мумкин. Шу билан бирга халфанинг тўрт хотини ва қизини сургундан қайтариб, жияни ва икки ўғлини Россияда қолдириш ҳам ноқулай, зеро бундай шароитда уч боланинг ахлоқий ва моддий шароити анча ёмонлашади.

Шу боисдан вилоятда сиёсий осойишталикни сақлаш мақсадларида ва яхши хулқлари Пенза шаҳар губернатори томонидан қайд этилган маҳбусларга марҳамат кўрсатиш маъносида, мен юқорида номлари зикр қилинган шахсларнинг Фарғонага қайтиши ҳақидаги таклифни рад этиб, уларнинг ҳозирги аҳволларини оз миқдорда мусулмонлар яшайдиган жанубий губерниялардан бирига кўчириш ва яшашлари учун хазинадан ажра-

¹. УзМДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-иш, 57-бет.

¹. УзМДА, 1-фонд, 4-рўйхат, 338-иш, 64-бет.

тиладиган маблағни кўпайтириш билан яхшилаш мақсадга мувофиқ деб ўйлайман.

Бунга шунга қўшимча қилиш шарафига муяссарманки, зарур материаллар йўқлиги сабабли мен Носиров хусусида бирон-бир хулоса айтолмайман, ҳарбий прокурорнинг ичида шу материал ҳам бўлган рапорти 1899 йил 11 майда ёзилган 6576-рақамли рапорт билан ўлканинг катта бошлиғи жанобларига юборилган.

Ҳарбий, губернатор вазифасини
бажарувчи (имзо)
Маслаҳатчи (имзо)

Россия ички ишлар вазирлиги Муҳаммадали халфа оиласи аъзоларининг ватан-ларига қайтишига сургун муддати тугагач, 1904 йил 4 мартда рухсат берган.

* * *

Муҳаммадали эшон фарзандларининг кейинги тақдирлари қандай бўлган? Григорянц таҳририятга кўк дафтарни келтириб бергач, мен шу ҳақда ўйладим ва масалага аниқлик киритиш мақсадида 1993 йил 12 апрелда Марҳаматга бордим. Марҳаматлик ҳамкасбларим Обиджон Маҳмудов ва Тошпўлат Тоштемиров Муҳаммадали эшон ҳақида халқ оғзида юрган хотиралардан гапириб беришди ва мени Неъматпошша умрининг охирида яшаган Бобохуросон қишлоғига ҳамда эшоннинг набираси (Абдурахимнинг қизи) Анор Раҳимова яшаётган Юовш қишлоғига олиб боришди.

Неъматпошша Бобохуросон қишлоғида 50-йилларнинг бошида яшаган кулба бузилиб, ўрни қабристонга қўшилиб кетибди. Биз бу аёл билан анча йиллар қўшни бўлиб яшаган Ш. исмли одамнига кирдик.

Дарвоза олдида бориб овоз бергандик, ичкаридан ўрта бўйли, қорачадан келган 35-40 ёшлардаги йигит чиқди. Биз у билан саломлашгач, мақсадимизни айтиб, отаси уйда бор-йўқлигини сўрадик.

— Кираверинглар, дадам уйдалар, ичкарида бемалол ўтириб гаплашасизлар,— деди йигит.

Мўйсафид айвонда болишга ёнбошлаб ётган экан. У илиқ саломлашиб, ҳолаҳволимизни сўради. Биз ундан Неъматпошша ҳаёти ҳақида гапириб беришни илтимос қилдик.

Мўйсафид ерга қараб бир оз ўйланиб туриб:

— Мен олти йил фронтда бўлганман, у аёлнинг ҳаётини яхши билмайман-ку,— деди.

— Фронтдан қачон қайтгансиз?

— 1946 йилнинг ёзида.

— Неъматпошша 1951 йилда ҳам ҳаёт экан-ку. Сиз қўшниси бўлгансиз.

— Қўшни бўлганимиз билан кириш-чиқишимиз дуруст эмас эди, шунинг учун уни яхши биламан деяолмайман.

Суҳбататга чолнинг ўғли аралашди:

— Дада, Дукчи Эшон оқланибди, бу киши шу одамнинг авлод-аждодини суриштириш учун Тошкентдан атайлаб келибдилар, Неъматпошша аммам ҳақида билганларингизни хавотирланмай гапираверинг.

— Йў-ў-ўқ... Мен хавотирланаётганим йўқ, Неъматпошша аммангни мендан кўра Ориф махсум яхши билади, у ўгай ўғли ҳисобланади, меҳмон ўша одам билан гаплашса яхши бўларди.

— Хўп, сиз билганингизча сўзланг, Ориф махсум билан ҳам учрашамиз.

— Ҳай... Ҳув, анови ерда уйи бўларди, ора-сира бизникига ҳам чиқиб турарди...

Сиз Ориф махсумнинг олдида боринг...

Биз ўрнимиздан турдик. Чолнинг ўғли хижолат бўлиб, бизни кузатиб қўйди.

Ориф махсумнинг уйига кириб борганимизда мўйсафид ҳовли чеккасида пешин намози учун таҳорат олаётган экан. Кампири унинг олдида бориб меҳмонлар келганлигини айтди. Чол биз томонга ўгирилиб:

— Улар кимлар экан?— деди.

— Бири райондан, иккинчиси Тошкентдан келибди.

— Каттаконларми ёки шунчаки меҳмонларми?

— Буни ўзларидан сўрайсиз.

— Каттаконлардан кўрқаман-да, кампир...

Чол юз-кўзини елкасидаги қийиқчага артиб, биз томон юра бошлаганда «оддий одамлигимни» кўрсатиб қўйиш учун унинг олдида югургилаб бориб, икки бўкилганча қўлини олдим, ҳол-аҳволларини сўрадим.

Сўрига ўтиргач, чол фотиҳа қилди. Мен биринчи бўлиб гап бошлаб, Мингтепадан чиққан Дукчи Эшон оқланглигини, энди унинг авлод-аждодини топиб ёзиш вазифаси қўйилганлигини айтиб, эшон ва унинг қизи Неъматпошша ҳақида гапириб беришни илтимос қилдим. Шундан кейин мўйсафид соқолини тутамлаб силаб, «ундай бўлса яхши-ку», деди-да, сўз бошлади.

— Ёшим 84 да. Эшонни кўрмаганман, аммо уни кўрганлар билан суҳбатлашганман.

Менинг фикрим шундайки, эшон ҳақида унинг ўлимидан кейин тарқатилган гапларнинг кўпи ёлгон. Йигит кезларимда бир даврада Дукчи Эшон ҳақида гап кетгани ёдимда. Шунда кимдир унинг халфаларига «Қўй халфа», «Бузоқ халфа», «Эчки халфа», «От халфа» деб ном қўйиб, назр-ниёз келтирган муридларини алдаганлигини гапирди. Даврада олойлик бир мўйсафид ҳам бор эди. У эшонни ёмонлаётган одамни койиб: «Муҳаммадали эшонни ёмонламанглар, у авлиёлиги бор одам эди», деди. Кейин шу чол ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани гапириб берди. У бозорга ўн-ўн бешта қўй олиб келиб сотибди-да, биттасининг пулини эшонга атабди. Йўлда келаётиб, эшоннинг олдида белимдаги катта пулнинг бир бўлагини ажратиб беришим ноқулай бўлар, дебди-да, керагини олиб, ортиқчасини йўлнинг овлоқ жойида тупроққа кўмиб, устига белги қўйиб кетибди.

Эшоннинг олдига боргач, у билан гурунглашиб ўтириб:

— Мана, эшоним, Сизга атаганимни олиб қўйсангиз,— дебди.

Эшон пулни олиб, муридиди дуо қилибди, кейин қулиб:

— Пулнинг асосий қисмини худога ишонмабсиз, менга ишонмабсиз-ку, тупроққа ишонибсиз-да,— дебди.

Ҳалиги одам мулзам бўлиб қолибди.

— Неъматпошша ҳақиқатда менинг ўғай онам бўлади,— деб гапини давом эттирди Ориф ота,— у 1954 йилда вафот этган. Уни лаҳатга ўз қўлим билан қўйганман, хайр-худойисини ҳам ўзим қилганман. Қишлоғимиз қабристонидида катта оқ терак бор, Неъматпошша аямнинг қабри ўша теракнинг яқинида.

Неъматпошша аям уч марта турмуш қилган, лекин уч турмушидан ҳам фарзанд кўрмаган. Менинг отам — Мўтабархон Умархон ўғли сўнги эри эди. Отам вафот этгач, у ёлғиз яшади. Лекин уни ташлаб қўймадик, доим ҳолидан хабар олиб турдик.

Неъматпошша аям оғзида илми бор, ҳалол-ҳаромни ажратадиган аёл эди, одамлар унга ихлос қилишарди... Агар биров эҳсон қилиб, товўқми ёки хўроз олиб бориб берса, унинг оёғига ип боғлаб ўн беш-ийгирма кун боқарди-да, «ана, энди ҳалол бўлди», деб сўйишга рухсат берарди. У жуда озода, гулни яхши кўрадиган аёл эди. Ун беш сотихча келадиган томорқасининг гир атрофида беҳи, ҳовлисида атир гуллари, жамбил, райҳонлари кўп бўларди.

Ориф махсум Ювош қишлоғида эшоннинг ёши олтимишдан ошиб қолган Анор исмли невараси. яшашини айтди. Биз бу аёлниқига ҳам бордик. Анор Раҳимова эшоннинг кенжа ўғли Абдурахимнинг қизи. Бу одам 1943 йилда вафот этган. Анор опанинг айтишича, отаси икки хотин олган, иккчи хотиндан олти фарзанд — икки ўғил, тўрт қиз кўрган. Уғиллар вафот этиб кетибди, қизлар эса ҳаёт.

Анор опадан Абдужалил ва Ҳамробибининг тақдирини сўрадим. У Абдужалил амакимни эшитганман, лекин кўрмаганман, у отамдан аввал вафот этган бўлса керак, лекин Ҳамробибни аммамни билмайман, деди.

Муҳаммадали Собир ўғли — миллий истиқлол курашчиси

Андижон кўзғолониға яна беш йилдан кейин 100 йил тўлади. Утган аср охирида юз берган бу воқеа Туркистон ҳаётида тасодиқий ҳодиса эмас эди. Бунга қадар ҳам ўлдака мустамлакачиларға қарши ўнлаб исёнлар бўлган. Жумладан, 1876 йилда юз берган Пулатхон кўзғолони, 1878 йилда Мингтепада бўлган Етимхон исёни, «Олой маликаси» Қурбонжон додхо бошчилигидаги исён, 1884 йилда Оқбувра соҳилларида эшонлардан бири кўтарган исён, 1892 йилда Тошкентда юз берган «вабо исёни», 1893 йилдаги Фарғонада бўлган Собирхон исёни бунинг яққол далилидир.

Бу исёнлар турли сабаб-баҳоналар билан бошланган, лекин моҳияти бир: мустамлакачилик зулмидан эзилган халқнинг ўзига хос қаршилиги ифодаси эди.

Андижон кўзғолони ўтган асрнинг сўнги чорагидаги энг катта кўзғолон эди ва у ўша даврдаги халқ қаршилиқ ҳаракатининг маълум бир якуни ҳам бўлди. Туркистонда яшаган ва Андижон кўзғолони ҳақида китоб ёзиб, 1925 йилда Парижда нашр эттирган Жозеф Кастаньенинг китобига ёзилган сўзбошида таъкидлангандек, «бу кўзғолон объектив равишда инқилобий ҳодиса эди, чунки у чоризм мустамлака сиёсатини қўпорди ва подшо тузуми таянчларига болта урди».

Чор Россиясининг аксарият тарихчилари Дукчи Эшонни чоризм мустамлака сиёсатининг душмани бўлганлиги учун қоралаб, кўзғолоннинг асл сабабларини хаспўшлаб, жамоатчиликдан яширишға ҳаракат қилишди. Уларға маҳаллий сотқин феодал-клерикал гуруҳларнинг хоҳиш-иродаларини ифодаловчи ижодий зиёилар ҳам қўшилиб, Муҳаммадали халфанинг обрў-эътиборини тўкадиган шеърлар, мақолалар ёзишди. Иш шу даражаға бориб етдики, андижонлик шоир Қози Раҳимхўжа эшон «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1903 йил 14 марта сониди (6-сон) Андижон зилзиласи ҳақида

шёр ёзиб: «Бир эшон халқнинг ғазабини қўзғайди. Бу иши билан ўзининг ҳам, халқнинг ҳам обрўсини тўқди... Барча мусулмонлар худони унутмай, оқ подшога итоатгўйлик билан хизмат қилганларида бой ва тинч яшардилар. Исён натижасида Андижон худонинг қаҳрига учраб, вайронага айланди», деди.

Лекин ўша даврда Туркистондаги халқ қаршилик ҳаракатлари тўғрисида илғор рус жамоатчилиги вакиллари орасида бошқача фикрларни билдирган кишилар ҳам бор эдики, шу жиҳатдан машҳур шарқшунос олим Н. Веселовскийнинг сўзлари диққатга сазовордир. У 1885 йили ўлкадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни ўрганиш асосида қуйидаги хулосага келган эди: «Биз цивилизация олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осиеликларга тинчлик, осойишталик бердик, деб ўйлаймиз. Аммо булардан юксакроқ ва олиёроқ туйғу борки, бу — миллат, унинг ифтихоридир. Мусулмонлар ҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқ. Бизнинг ҳукмронлигимизга қарши ғалаёнлар бўлса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кун ўзини намоеъ этади».

Октябр тўнтаришидан кейин Андижон қўзғолониға сиёсий муносабат бирмунча ўзгарди, уни миллий озодлик ҳаракати сифатида таърифловчи бир қатор мақолалар, асарлар пайдо бўлдики, Фозилбек Отабек ўғлининг «Дукчи Эшон воқеаси» ҳужжатли қиссаси бунинг яхши намуналаридан биридир. Назаримизда, чор тузуми тугаб, коммунистик тузум эндигина оёққа тураётган, ҳали фуқаролар уруши алангаси тўла сўнмаган мамлакатда бундай мақола ва асарларнинг пайдо бўлиши Октябр инқилоби Туркистонга экспорт қилинмаганлигини асослаш учун керак эди. Мамлакатда коммунистик тузум мустаҳкамлашиб олгач, бу воқеа ҳақида ҳақий жиҳатда таърифи фикр билдиришга деярли чек қўйилди. Ҳатто бу қўзғолонни «янглишиб» мақтанганлар ҳам замона «шабадаси» қаёққа эсаётганлигини дарҳол фаҳмлаган ҳолда хатоларини тўғрилаб, қоралаб мақола ёзишган. «1898 йилдаги Андижон қўзғолони ва Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон реакция миллиятчилик ҳаракатлари эди, — дейилганди шундай мақолалардан бирида. — Бу қўзғолонлар ғазоват шиори остида, яъни «кофирларни қириш» ва турк султони ҳомийлиги остида, феодал-монархия тузумини тиклаш шиори остида рус халқига қарши қаратилган қўзғолон эди.

Ўрта Осиёни Россиядан ажратишга бир неча йиллар давомида уриниб келган Англия, Туркия давлатлари бу қўзғолонларнинг ташкилотчиларидандир»¹.

Фақат эллигинчи йилларнинг ўрталарига келиб, Москвада В. И. Лениннинг тўла асарлар тўплами нашр этилиб, унда «Пролетариат доҳийси» Андижон қўзғолонини чоризмнинг мустамлака сиёсатиға қарши қўзғолон сифатида тилга олганлиги маълум бўлгач ва 1956 йилдаги КПССнинг XX съезидан сўнг жамятда бошланган «юмшаш» даври тўфайли маҳаллий олимларимиз томонидан Андижон қўзғолонини ўтган асрдаги миллий озодлик ҳаракати сифатида таърифлаш учун уринишлар бошландики, бунга К. Ф. Қосимбековнинг 1978 йилда Тошкентдаги «Фан» нашриётида рус тилида чоп этилган «XIX аср охири — XX аср бошларида Фарғонадаги халқ ҳаракатлари тарихидан» рисоласи яхши мисол бўла олади. Муаллиф Андижон қўзғолони айрим тарихчилар камситиб ёзганидек, ўн беш-йигирма дақиқада тугаган шунчаки бир кичик исён эмас, балки бутун Фарғона водийси, қўшни Еттисувилотга, Тўқмоқ ва Прежевальский уездларигача бўлган ҳудудни қамраб олган халқ ғалаёни эканлигини тарихий ҳужжатлар ва далиллар орқали исботлашга ҳаракат қилган.

Шу пайтгача Андижон қўзғолони бошлиғи Муҳаммадали халфа — Дукчи Эшон шахси ҳақида анчагина салбий гаплар айтилган. Бунда, аввало, ҳар бир тарихий фожиадан кейин унинг асосий айбдори бўлган шахсларга таъна тоши отадиганлар кўп бўлишини унутмаслик керак. Андижон қўзғолонидан кейин ҳам шундай бўлган. Бу қўзғолон ўнлаб кишиларнинг ўлими, юзлаб кишиларнинг қамалиши ва каторгага жўнатилиши, минглаб оилаларнинг хонавайрон бўлиб, уй-жойидан, мол-мулкидан ажралиши, болаларнинг тирик етимга айланиши билан тугади. Бундай шароитда фожиянинг сабабчиси бўлган кишилар маломатга қолиши, улар ҳақида ёмон гаплар «бичиб-тўқилиши» табиий ҳолдир. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Муҳаммадали халфа шахсияти ҳақида айтилган салбий фикрларнинг аксарияти ўз исботини топмаган. Буни айрим муаллифлар ўша пайтдаёқ тан олишган.

Мана, «Туркестанские ведомости» рўзномасининг 1899 йил бошидаги бир неча сонидан чоп этилган «Мингтепалик эшон Мадали» мақоласининг муаллифи Т. Ситняковскийнинг фикри: «Мадали эшон ўзининг ихлосмандлари воситасида товламачилик, ўғридик ва очик талончилик билан шуғулланган, деган гапни кўп киши айтди. Лекин мен бу борада аниқ маълумотлар тўплай олмадим. Бу гаплар эшон қатл этилганидан сўнг шунинг учун айтилаётганлиги равшанки, уни деб кўп кишилар мулкдан ва фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум бўлдилар. Мадали ўғрилик ва талончилик билан шуғулланганлиги ҳақида гаплар нотўғри эканлигини тан олиш керак».

¹ «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1952 йил 7 сентябрь. С. Ражабов. «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамияти».

Туркистон ҳарбий округ суди ҳарбий прокурори Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондонига 1898 йил августда ёзган рапортида шундай дейилади: «Мингтепалик эшоннинг ҳаммага равшан бўлган тамагирликдан холи инсонлиги, умумий одатга зид равишда муридлари ҳузурига назр-ниёз йиғиш учун бормай, уларнинг ўзлари келтирганига қаноат қилганлиги ҳам халққа озмунча таъсир кўрсатмаган».¹

Эшон Чортоқда қўлга олинганида ёнидан йигирма тийингина пул чиққан. Чор аскарлари унинг уйини бузишганда яширган тилласа бўлса оламиз, деб ҳаммаёқни кавлаб, тит-пит қилиб ташлашган, лекин ҳеч вақо топишолмаган. Тўғри, эшоннинг Мингтепада, Уш, Марғилон, Андижон уездларига қарашли бошқа қишлоқларда анчагина ерсувлари, тегирмони бўлган. Лекин у бу мулклардан тушадиган даромадларнинг асосий қисмини оч-яланғоч кишиларни едириб-ичириш учун сарфлаган. Бу фикрни яна шу далил тасдиқлайдики, эшон қатл этилгандан кейин унинг одамлардан қарздор эканлиги маълум бўлади. Жумладан, андижонлик яҳудий, читфуруш бой Аббос Пинхасов Муҳаммадали халфа қатл этилганидан кейин Туркистон Бош губернаторига ёзган мактубида эшон ундан жами 2427 сўм қарздорлигини, буни эшоннинг котиби бўлиб хизмат қилган Мўмин исмли йигит тасдиқлашини ёзади.² Эшон ўлиmidан аввал хизматида бўлган косибларига Мингтепада Эшончек деб ном берилган йигирма беш хонадонли кичик қишлоқ қурдирган. Шу қишлоқни қуришда қўли калталиқ қилиб, бойлардан қарз олган.

1901 йилда Андижон кўзғолони ҳақида китоб ёзиб, Қозонда нашр эттирган В. П. Сальков Муҳаммадали халфани ёмонлашда ҳаммадан ўзишга ҳаракат қилган. Жумладан, у эшонни ўқишни билган-у, ёзишни билмаган чаласавод, маиший бузуқ бир шахс сифатида таърифлашга ҳаракат қилган. Ҳарбий тарихчи, 1906 йилда Санкт-Петербургда нашр этилган уч жилдлик «Урта Осиёнинг босиб олиниши тарихи» китобининг муаллифи, генерал-лейтенант М. А. Терентьев эса эшоннинг уйи тинтув қилинганда етти юз эллик бешта китоб чиққанлигини таъкидлаган. Унинг ёзишча, булар Шарқ шоирларининг асарлари, ҳадислар, фикҳ адабиёти, Қуръон оятлари чоп этилган, ислом тарихига доир китоблар, турли қўлёзмалар эди.

«Туркестанские ведомости» рўзномасининг 1899 йил 7 ноябр сонида «Жаноб В. В. Бартольдга жавоб» сарлавҳаси остида тахририятга ёзилган мактубда Тошкентдаги жамоат кутубхонасининг қўлёзмалар бўлимига «Кейинги пайтда мингтепалик эшондан мусодар қилиб олинган 300 тадан ортиқ қўлёзма келтирилганлиги, лекин ҳали ўрганилмаганлиги» таъкидланган. Бу қўлёзмалар ҳозир Ўзбекистон Фанлар академиясининг шарқшунослик институтида сақланади. Уларнинг бир қисми Муҳаммадали халфа қаламига мансуб ҳикматлардир. Шу далилнинг ўзи эшон ёзишни билмайдиган, чаласавод одам эди, деган фикрнинг пуч гап эканлигини исботлайди.

Юқорида Муҳаммадали халфа беш марта уйланганлигини, ўртада фарзанд бўлмаганлиги учун учинчи билан ажрашганлигини айтиб ўтган эдик. Мусулмонлар ҳаётини яхши билмаган мустамлакачилар шуни баҳона қилиб, уни маиший бузуқликда айбашмоқчи бўлишган. Лекин маҳаллий халқ вакиллари эшоннинг бу ишида шариатга хилоф ҳеч бир ҳолат йўқлигини ўша вақтдаёқ таъкидлашган.

Еки Муҳаммадали халфага катта айбнома сифатида ёпиштиришга ҳаракат қилинган «оловсиз» ош пишириладиган ошхонасини олайлик

Ситняковский, эшон бу ошхонаси андозасини ҳажга борганда кемада кўрган бўлса керак, кемаларда иссиқлик катта сигимдаги идишларнинг биридан иккинчисига металл қувурлар орқали узатилади, деб ёзган. Дарҳақиқат, эшон бинокорлик иши билан қизиқадиган одам эди, чет элларда бўлганда ҳам бу соҳада кўп янгиликларни кузатган бўлиши мумкин. Ситняковский фикрига ишонадиган бўлсак, эшон кемада кўрганлари асосида қозонхона (котельный)нинг жўн намунасини қурган. Лекин бу ўринда шундай савол туғилади: металл қувурдан иссиқ сувни, буғни узатиш мумкин, оловни узатиб бўлмайди-ку?

Марҳаматда бўлиб, ўз ўлкаси тарихи билан қизиқадиган зиёлилар билан суҳбатлашганимда бошқа бир гапни айтишди. Уларнинг фикрича, эшоннинг «сирли ошхонаси»даги қозонлар электр қуввати билан қайнаган. Бу электр қувватини қозон остидаги «доим чўғ бўлиб турадиган» спиралга механик ҳаракатни иссиқлик қувватига, иссиқлик қувватини электр қувватига айлантириб берадиган электрофорд машинаси етказиб берган. Ертўлага ўрнатилган, дискаси қўл билан айлантирилган бу машинани эшон ҳаж сафарига борганида Ҳиндистондан келтирган, машинани созлаб, ишга туширган усталарни ҳам чет элдан олиб келган. Бу гап ҳақиқатга яқинроқ.

Фикримизча, «сирли ошхона» ҳақидаги ортиқча шов-шувларга эшоннинг муридлари сабабчи бўлишган. Эшонлик анъанасига биноан пирнинг ҳар бир ишидан фазилат ахтариш, уни улуғлаш муридларнинг бурчи саналган. Бундай вазиятда оддий қишлоқ ша-

¹ УЗМДА, 1-фонд, 32-рўйхат, 91-иш, 42-бет.

² УЗМДА, И-1 фонди, 32-рўйхат, 182 «а»-иш, 121-бет.

роитида янгилик бўлган «сирли ошхона» ҳақидаги гап-сўзлар эшон истаган-истамаган тақдирда ҳам эл орасига ёйилиб кетиши табиий бир ҳолдир.

Бизнинг Муҳаммадали халфани фариштага айлантириш мақсадимиз йўқ. У ҳам барча инсонлар сингари маълум камчиликларга эга бўлган бўлиши мумкин. Қолаверса, ожиз бандада табиий бир истак — ўз нуфузи учун курашиш истаги бўлади. Эҳтимолки, у ҳам шу истак йўлида баъзи бир ножўя хатти-ҳаракатларга йўл қўйгандир. Аммо бу нуқсонлари уни шахс сифатида қоралаш учун етарли асос бўлмайди.

Хўш, Муҳаммадали халфа асли қандай одам эди, у қандай фазилатлари туфайли қисқа даврда бундай катта обрў-эътиборга эга бўлиб, халқ қўзғолони бошлиғи даражасига кўтарилди?

Тожик қишлоғилик 60 ёшли бир мўйсафид Муҳаммадали халфа билан Маккага борган. Шу мўйсафиднинг ҳикоя қилишича, улар Макка сафарига Ҳиндистон орқали боришган. Аввал Самарқандга, ундан Каттакўрғон, Бухорога ўтишган. Кобул, Пешовар, Бомбейда бўлиб, у ёғига Жиддагача кемада кетишган. Жиддадан Маккага келиб, бу ерда бир ой туришган. Мадинага боришган. Мадинада Муҳаммадали халфа ичбуруғ касалига чалиниб, бир ой бетоб бўлиб ётган. Тузалгач, Маккага қайтиб, бу ерда яна бир оз вақт яшаган. Кейин шериклари билан келган йўли — Ҳиндистон орқали Ватанига қайтган. Йўлда Муҳаммадалининг ичбуруғ касали қайталанди ва яна тузалади. Шундан сўнг у умрининг охиригача бирон марта ҳам касал бўлмаган.

Маккадан қайтишда шериклари билан Бомбейда 12 кун, Кобулда 9 кун, бошқа шаҳарларда тўрт-беш кундан тўхташади. Йўлда Муҳаммадалининг пули тугаб, шерикларидан қарздор бўлиб қолади. Уратепага келганда бир танишидан юз сўм олиб, қарзини тўлайди.

Тожик қишлоғилик мўйсафид ўз хотирасида Муҳаммадали халфанинг уйига кимлар билан қайтганлиги ҳақида ҳеч нарса демаган. Лекин бошқа манбаларда унинг Ҳиндистондан уйига уч-тўрт нафар ажнабий киши билан қайтганлиги таъкидланганки, бу «сирли ошхона»га электр қуввати етказиб берадиган машина ҳақидаги гапнинг ҳақиқатга яқинлигини исботлайди.

Ҳаж сафарига роппа-роса 20 ой кетиб, у 1886 йилнинг ноябридан 1888 йилнинг июнь ойигача давом этади.

Одатда киши сафар чоғида яқин кишисини ҳам янгитдан кашф этгандай бўлади. Шу ўринда Тожик қишлоғилик мўйсафиднинг эсдалигидаги бир нарса эътиборни тортади. Муҳаммадали халфа ҳаж сафарига бирга борган шерикларининг аксариятини яхши билмас, яна улар орасида энг ёши эди. Бундай шароитда кишининг атрофидагиларнинг ҳурматини қозона билиши ўзи бўладиган иш эмас. Муҳаммадали халфа эса қисқа вақтда ҳамроҳлари ҳурматини қозонади. Узидан ёши улуғ кишилар унга бир неча марта ўз хизматларини тавсия қилишади. У эса қатъиян бош тортади: «Ахир, акалар, мен мусулмончиликдаги бешта фарзи айнинга биттасини адо этиш учун ҳаж сафарига чиққан одамман. Сафар чоғида озгина азият чекмасам, ҳожи бўлишга аҳд қилганимнинг маъноси қайда қолади?» дейди.

Муҳаммадали халфа обрў-эътибори бениҳоя ўсган пайтларда ҳам ўз ризқ-насибасини меҳнати билан (дукчилик қилиб) топишга интилган, ҳалол билан ҳаромнинг фарқини билган, тасаввуф таълимотига амал қилиб, содда ҳаёт кечирган одам эди. У баъзи-баъзида — улуғ айём кунларидагина сариқ шойидан тикилган тўн кияр, қолган вақтларда эса фақир кишилардай бўздан тикилган тўн кийиб, эшак миниб юрарди. Ҳузурига келган кишиларни ўзи кутиб олар, ўзи дастурхон ёзиб, нон-ош кўяр, ўзи чой қуйиб берарди.

Муҳаммадали Султонхон тўранинг муриди ва халфаси эди. Ўз навбатида Муҳаммадали Султонхон тўранинг жияни бўлмиш Иноятхон Искандархон тўра ўғлини ўзига халфа этиб тайинлайди. Муҳаммадали шу муносабат билан ёзилган гувоҳномада бу диний лавозим Иноятхон тўрага Баҳоуддин Нақшбанддан мерос бўлиб қолганлигини таъкидлаган. «Мен ва ўтмишдошларимни нақшбандийлар дейишади», деган у шу гувоҳномада. Унинг муридлари барча нақшбандийлар сингари узун оқ кўйлак ва иштон, оқ дўппи кийиб юришарди.

Маълумки, нақшбандий оқими (тариқати)нинг асосчиси Саид Муҳаммад ибн Жалолиддин (Баҳоуддин Нақшбанд) исломни тозалаш, илк ҳолига қайтариш ғоясини илгари сурган, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом таълимотига қатъий итоат этишга чақирган буюк зотдир. Баҳоуддин Нақшбанд хайр-эҳсон ҳисобига эмас, балки ўз меҳнати билан яшашни тарғиб қилган. «Дил ба ёру даст ба кор («Дил ёр (худо) билан, қўл иш билан банд бўлсин») деган у. Узи ҳам шу шиорига амал қилиб, деҳқончилик ва турли мато ҳамда газламаларга нақш солиш билан шуғулланган.

Муҳаммадали халфанинг эшон сифатида обрў-эътибори ўсган пайтларда ҳам дукчилик касбини ташламаганлиги, одми кийиниб, содда ҳаёт кечирганлиги унинг нақшбандийлик тариқатига амал қилганлигидандир.

Муҳаммадали халфа ўрта бўйли, ақлли кўзлари ўйчан боқадиган, бир қарашдаёқ кишини эсанкиратиб қўядиган даражада салобатли одам эди. У қорамағиз, калта бўйин, битта-яримта оқ оралаган сирак соқолли, пастга қараб кенгайиб кетган узун бурунли бўлиб, аста-аста улуғвор қадам ташлаб юрар, паст, ёқимли овоз билан сўзларди. Баъзан

ғазабланган пайтларда овози момақалди роқдай гулдираб, одамларни даҳшатга солар ва улар тавба қилганларини билмай қолишарди. Баъзан эса бу овоз кишини эритиб юборадиган даражада ёқимли жаранглаб, эркаловчи оҳанг касб этарди.

У қийин пайтларда ҳеч қачон довдираб қолмаган, ҳамиша ҳақ бўлган, мағлубият нималигини билмаган.

Эшонни яхши билган кишиларнинг сўзига қараганда, унинг ташвишли қиёфада, доимо норози, ниманидир излаётган, ғамгин бир ҳолатдаги пайтлари кўп бўларқа.

Унинг ички осойишталигига нима халақит берган? Унга нима етишмаган? Қарийб ҳар куни бу қадар ҳаяжонланишига нималар мажбур қилган?

Муҳаммадали халфанинг шахсиятини яхши англашда биринчи «калит» унинг нақшбандий тариқатига мансублиги бўлса, иккинчиси ўсиб, камолга етган даври, уни қуршаган кишилардир. Муҳаммадали халфанинг туғилиб ўсган даври чор мустамлакачилари Туркистон шаҳарларини бирин-кетин босиб олган йиллар эди. У Султонхон тўрага мурид бўлган давр эса рус қўшинлари Қўқон хонлигини тор-мор қилиб, бўйсундирган йилларга тўғри келади. Султонхон тўра эса Худойёрхоннинг яқин кишиларидан эди. Шу боисдан бу одамнинг ғайридин мустамлакачиларни бутун вужуди билан ёмон кўрганлиги табиийдир. Бундай вазиятда ундаги мустамлакачиларга нафрат суюкли муридига ўтмаган, деб айтолмаймиз. Мустамлакачиларнинг маҳаллий халқ динига, тилига, миллий урф-одатларига, табиий бойликларига ўта беписанд муносабати Муҳаммадалидаги бу нафратни баттар алангалатди.

Андижон қўзғолонида Муҳаммадали халфанинг атрофида бўлган асосий кишилар Султонхон тўранинг ҳам муриди бўлишган ёки Қўқон хонлиги қўшинида хизмат қилган, 1876 йилдаги Пўлатхон исёнида қатнашган кишилар эди. Мана шу далилнинг ўзи ҳам Андижон қўзғолони халқ қаршилик ҳаракатининг давоми эди, деб хулоса қилишимизга имкон беради.

Дукчи Эшоннинг шуҳрат юлдузи порлаган йиллар мустамлакачилар Туркистон ўлкасини бошқаришда ўзгаришлар қилган давр эди. Шу пайтда, яъни, 1886 йилда марказдан юборилган маҳфий наслаҳатчи Гирс бошлиқ махсус комиссия ўлкадаги аҳвол билан танишиб, уни Россиянинг ажралмас қисмига айланибди, деган хулосага келади ва ҳарбий-бошқарув аппаратини қисқартиришга, халқ турмушига империянинг Оврўпа қисмидаги шаҳарларда ва вилоятларда бўлганидек, қисман демократияни жорий этишга қаратилган ислохотлар қилади. Бу ислохотга биноан вилоят ва уездлардаги давлат идоралари ходимларининг миқдори камайиши билан бирга, бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар, бийлар илгаригидай уезд бошлиқлари ва ҳарбий губернаторлар томонидан тайинланмай, аввал халқ томонидан сайланиб, кейин уезд бошлиқлари ва ҳарбий губернаторлар томонидан тасдиқланадиган бўладилар. Айнан шу ўзгариш бўлис бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар, бийларнинг халқнинг маънавий раҳномолари бўлган эшонлар ва уламоларга маълум маънода боғлаб қўяди. Эшонлар ва уламоларга ким кўпроқ маъқул бўлса, сайловда ўша одам ғолиб чиқа бошлайди. Шундай қилиб, ўлкада икки ҳокимиятчиликка ўхшаш бир ҳолат юзага келади.

Чор маъмурлари бу вазиятни сезмаган, деб бўлмайди. Улар, шубҳасиз, эшонлар ва уламоларнинг халқ орасидаги обрўлари юқорилигидан ташвишланишган. Лекин ўз тарафларида турган, маҳаллий халқ тили, урф-одатини яхши билган кишиларнинг озлиги, иккинчидан, қаршилик ҳаракатининг кучайиб кетишидан ҳадиксираш уларни кескин чоралар кўришдан тийган.

Мустамлакачилар матбуотида эшонлар ҳақида салбий фикрлар билдирилган дастлабки мақолалар ҳам айнан шу 1886 йилдаги ислохотдан кейинги даврда пайдо бўла бошлади. Бунга таниқли миссионер Остроумовнинг 1896 йилда Қозонда чоп этилган «Сартлар» китобидан ўрин олган Сатторхоннинг «Туркистонлик эшонлар» мақоласи яхши мисол бўлади.

Худди шу кезларда Марғилон уездидаги бўлис бошлиқларидан бири Муҳаммадали халфанинг уйига келиб, унинг қабулига киролмай, уч соат ташқарида ўтирган экан. Ниҳоят, эшон уни қабул қилиб, нега кофирлар билан дўстлашиб, «нон-қатик» бўляпсан, нега вино ичяпсан, нега шариат қонун-қоидаларига дуруст амал қилмаяпсан, деб койийди. Бўлис бошлиғи ўз шаънига айтилган таъна-дошномларни сукут сақлаб тинглайди ва бу гаплардан чор маъмурларини хабардор қилмайди.

Туркистон истило қилингунга қадар Қўқон хонлиги худудида мусулмонларнинг ахлоқи, юриш-туришини мухтасиблар ёки раислар, жамоат тартибини эса қўрбошиллар (миршабларнинг бошлиқлари) назорат қилишган.

Раис лавозимида яхши хулқ-атвори ва шариатни билиши билан ажралиб турадиган кишилар тайинланарди, сабаби, улар мусулмонлар диний бурчларини қандай бажараётганликларини назорат қилиб туришарди. Шунинг учун уларни раиснаълам ҳам дейишарди.

Раислар масжидларда мусулмонларнинг беш вақт намоз ўқишини кузатишарди. Бунда улар оддий намозхоналарнигина эмас, имомларни ҳам кузатишган. Агар раис имом Қуръон оятларини нотўғри ўқиётганлигини ёки халқ ўртасида обрўи дуруст эмаслигини сезса, масъул шахс сифатида бу ҳақда қозига хабар берар эди. Қози имомни

ҳўзурига қақириб, унга танбеҳ берар ёки ўрнига бошқа одамни тайинларди.

Мабодо имомнинг хатти-ҳаракатларида эътирозга молик томони кўринмаса, раис ундан одамлар қандай намоз ўқиётганини, уларнинг умумий хулқ-атворларини сўраб-суриштирарди. Агар маҳаллада намоз ўқишга ялқовлик қилаётган, ичкилик ичиб, наша чекаётган, қимор ўйнаётган одам топилса, имом бу одамнинг номини айтар, раис уни қозининг олдига олиб борарди. Қози гуноҳкорни тавба қилдирарди.

Раислар болалар тарбияси билан ҳам шуғулланишган, шаҳар дўконлари ва савдо расталарида, бозорларда савдонинг тўғри юритилишини назорат қилишган. Раислар ёлғиз кўчага чиққан аёлларнинг хатти-ҳаракатларини ҳам кузатишган. Ундан кимнинг аёлисиз, қаёққа боряпсиз, кўчага чиқиш учун эрингиздан рухсат олганмисиз, деб сўраган. Мабодо аёл қониқарли жавоб бермаса, унга танбеҳ бериб, дарҳол уйига қайтишни буюрган.

Ўлка истило қилинган, чор маъмурлари бундай тартиб туб манфаатларига хизмат қилмаслигини билиб, раислик лавозимини тугатишди. Натижада халқ ўртасида секин-ас-та ёлчителиб намоз ўқимайдиган, шариат қонун-қоидаларини назар-писанд қилмайдиган, ичкилик ичиб, наша чекиб, шаҳар кўчаларида гандираклуб юрадиган одамлар пайдо бўла бошлади.

Муҳаммадали халфа эшон бўлиб танилганидан кейин қилган дастлабки катта иши чор маъмурларидан берухсат Марғилон, Ўш уездларида раис лавозимини тиклаганлиги бўлди.

Мустамлакачиларнинг асл мақсадлари миллий мактабга муносабатда ҳам яққол намоён бўлди. Муҳаммадали халфани вақф ҳақидаги қонунлар бекор қилинганлиги беҳуда ташвишлантирмаган. Илгари вақф ҳақидаги қонунларда вақф мулкларидан тушган маблағлардан фақат диний мақсадларда фойдаланилмай, маориф ва маданиятни ривожлантириш билан боғлиқ тadbирлар учун ҳам фойдаланилган, мактабларда фақат диний илмлар эмас, дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Ўрта асрларда Абу Али ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий сингари улуғ зотлар ана шундай мактабларда ўқиб вояга етишган.

Тўғри, XIX асрга келиб бу мактабларда туб ислохотлар ўтказиш зарурати юзага келганди, лекин мустамлакачилар бундай йўлдан боришмади. Улар маориф ва маданиятга хизмат қиладиган вақф мулкларини тугатиб, фақат диний мақсадлар учун мўлжалланган вақфларни қолдиришди. Миллий мактаблар фақат диний илмларни ўқитадиган бўлди. Аниқ фанларни ўрганмоқчи бўлганлар рус-тузем мактабларида ўқишлари мумкин, деган қоида жорий этилди. Бу халқни ўз тили ва урф-одатидан узоқлаштириб, руслаштиришни кўзловчи тadbир эди, албатта. Аслида ўлкада чинакам миллий мактаб таълими йўқ қилинди. Буни ақл-идрокли кишилар ўша пайтдаёқ тушуниб етгандилар.

Ерли халқ вакиллари аксарият ҳолларда ўз фарзандларини рус-тузем мактабларида ўқитиб «кофир қилиш»ни истамади. Бундай мактаблар ташкил этилган, ўтган олти йилда ўлка бўйича (1890—96 й.) уларга атиги 335 нафар бола жалб этилди, холос.

1867 йилда Туркистон Бош губернаторлиги ташкил этилиб, унинг ҳудуди маҳаллий халқларнинг миллий одатлари, иқтисодий ривожланиш ва ҳўжалик юритиш хусусиятлари ҳисобга олинмаган ҳолда бир неча маъмурий бирликларга бўлиб юборилди. Ўлканинг миллий ҳудудларга парчалаб юборилиши чор ҳўкуматига Туркистонни ўзининг мустамлакасига айлантириб, бойликларини талаб олиб кетишда ва маҳаллий халқларни эзишда жуда қўл келди.

60-йиллардан бошлаб мустамлака Туркистонга кўплаб руслар ва украинлар кўчиб кела бошладилар. Бу жараён айниқса Каспийорти темир йўли қурилгандан кейин кучайиб, қисқа даврда Туркистондаги рус посёлкалари сони юзга бориб қолди. Туркий халқларнинг қадимий юртида русча ном билан аталган темир йўл бекатлари, аҳоли тўрар жойлари пайдо бўла бошлади. Келгиндиларга Туркистон Бош губернаторлигининг жойлардаги маъмурлари энг яхши ҳудудлардан уй-жой ва ер майдонлари ажратиб бера бошладилар. Ана шу даврда Фарғона, Чу водийлари, ва Еттисув оралиғида руслар ва украинларнинг йирик колониялари ташкил этилиб, маҳаллий халқлар унумсиз ва камсўв ерларга бадарға қилиндилар.

Чоризм ўз мустамлака сиёсатида Туркистонда йирик саноатни ривожлантирмаслик йўлини тутди. Бу рус капиталистларига арзон хом ашёга эга бўлиб, улардан Россияда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариб, яна Туркистонга олиб келиб, юқори нархда сотиб бойиш имконини берди. Маҳаллий халқлар орасида эса ерсиз, ишсиз, қандай кун кечиришни билмаган оч-яланғоч кишилар кўпая бошлади.

Фақат шугина эмас. Мустамлакачиларнинг ўлкада пахта экиладиган майдонларни кенгайтиришга зўр бериб уриниши ҳам халқнинг турмуш даражасини пасайтириб юборди. Масалан, 1890 йилда Фарғона водийсида 33 минг 492 десятина ерга америка пахтаси экилган бўлса, орадан беш йил ўтган, 88 минг 858 десятина ерни эгаллади. Водийда пахтачиликнинг кенгайиши натижасида, яшаш учун зарур бўлган бошқа неъматларни етиштириш камайди. Оқибатда озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи кўтарилди. Галланинг нархи 1890-1894 йиллар мобайнида 2,5 баравар ошди. Озиқ-овқат моллари билан чайқовчилик қилиш авж олди.

Мана шу аҳвол пировард натижада Муҳаммадали халфани халқ ўртасида ғазоват эълон қилишга ундади.

Андижон қўзғолони миллатчилик руҳидаги, рус халқига қарши қаратилган қўзғолонмиди? Йўқ, бундай қўзғолон эмасди. Қўзғолон билан боғлиқ тарихий ҳужжатлар синчиқлаб кузатилса, маҳаллий халқ вакилларининг бу исёнига оддий рус кишилари хайрхоҳлик билан муносабатда бўлганликларини ифодалаган далилларни учратиш мумкин. Жумладан, қўзғолон қатнашчиларининг биринчи гуруҳида судланиб, қатл этилган дўкондор Рустамбек Сотиболдибек ўғли ҳарбий лагер ёнида яшаган рус доктор ва фельдшер аёллар билан яхши муносабатда бўлган. Рустамбек қўзғолондан сўнг қамалиб қолгач, бу аёллар унинг олдига кириб, ҳолидан хабар олиб туришган.

Андижон уезди бошлиғининг 1898 йил 7 июлда ҳарбий прокурорга ёзган мактубида Андижон госпитали шифокорлари баъзи бир ярадор қўзғолон қатнашчиларини яширганликда айбланганлар¹.

«Андижоннома» рўзномасининг 1993 йил 2 февраль сонисида босилган «Дукчи Эшон фарзандларимиз» деб номланган мақолада Қорақўрғон қишлоғилик марҳум МадмуСОта болалигида қўзғолончиларга қўшилиб Андижонга борганлиги, қўзғолон мағлубиятга учраганда уни бир рус аёли уйига яшириб, ўлимдан асраб қолганлиги ҳақида сўз боради. Жалолқудуқлик қўзғолон қатнашчилари бўлган Абдулазим ва Бахтиохун исмли деҳқонлар рус кишиларини ўлдирешда айбланганларида уларни катта фельдшер Василий Хорев ҳимоя қилган².

Андижон қўзғолони моҳиятан хоризмнинг мустамлака сиёсатига қарши қўзғолон эди. Чинакам эркин жамиятнинг давлат тузуми ўз ахлоқига муносиб бўлишига интилади. Мабодо давлат тузуми ташқаридан келтирилган бўлса, демак, халққа бегона бўлса, у ҳеч қачон унинг равнақи ва камолотига хизмат қилмайди ва эртами-кечми халқ миллий руҳини қаноатлантирадиган ҳолатга келади. Ана шундагина давлат тузуми дини асосида шаклланган жамият ахлоқига мувофиқ бўлади ва халқни ўз виждонига мувофиқ яшай бошлайди.

Чоризм Туркистонда ўрнатган давлат тузуми дини асосида шаклланган жамият ахлоқига зид эди, худди шу боисдан ҳам маҳаллий халқлар бу давлат тузумига қарши дастлабки йиллардан оқ пинҳона ва ошқора курашиб келдиларки, Андижон қўзғолони бу курашнинг энг ёрқин ифодасидир.

В.П.Салков Андижон қўзғолони ҳақидаги китобида қўзғолон мағлубиятга учраганидан кейин маҳаллий миллатга мансуб кишилар Дукчи Эшонни сўкиб юрганликларни ҳақида ёзаркан, улар қўзғолончилар раҳбарини умуман қўзғолон кўтарганлиги учун эмас, балки бу ишга бевақт киришганлиги, етарли қуролга эга бўлмай, пухта тайёргарлик кўрмай қўзғолон бошлаганлиги учун сўкишаётганларига эътиборни қаратади. Дарҳақиқат, одамлар бу фикрларида ҳақ эдилар. Муҳаммадали халфаниннг ҳарбий илмдан хабарсизлиги, халқнинг умумий савияси пастлиги, қўзғолонга ташкилий жиҳатдан пухта ҳозирлик кўрилмаганлиги унинг бошидаёқ мағлубиятга учрашининг асосий сабабларидандир. Агар шу камчиликлари бўлмаса, шубҳасиз, Муҳаммадали халфа Туркистоннинг шайх Шомилига айланарди.

Аммо Муҳаммадали халфаниннг номи биз учун шу туришида ҳам азиз ва мўътабардир. Муҳаммадали халфа биз учун мустамлакачиларнинг зулм ва истибдодига қарши жангга кирган мард қўзғолончи сифатидагина эмас, балки бугунги кунга келиб катта миқёс олиб кетган миллий фожияларимиз, йўқотишларимизни олдиндан кўра олган зукко инсон сифатида ҳам қадрлидир.

Андижон қўзғолони мағлубиятга учраши муқаррар эди. Лекин бу қон тўкишлар беиз кетмади. У хоризм тузуми халққа мутлақо бегона, қонхўр тузум эканлигини намойиш этди. Инкинчидан, у миллий зиёлиларнинг кўзини очиб, Туркистонда жадидлар ҳаракатининг ўсишига замин яратди. Миллий жадидлик ҳаракатининг йирик намоён далари Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар Қорилар Ватан истиқлолига эришиш учун аввал халқни замонавий билимлардан баҳраманд қилиш кераклигини тушуниб етдилар.

Муҳаммадали халфа, мустамлакачилар таърифлаганидек, диний ақидаларга берилиб, содда халқни аҳмоқона ҳаракатга бошлаган мутаассиб эмас, балки мустамлакачилар зулмига қарши мардона бош кўтариб, халқни озодлик учун тенгсиз жанг бошлаган миллий қаҳрамонимиздир. Унинг номи кўп минг йиллик тарихимиз давомида юртимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун курашган Спитамен, Жалолидин Мангуберди, Маҳмуд Таробий сингари улуғ зотлар номи билан бир сафда туради.

¹ УзМДА.И-723-фонд, 1-рўйхат, 20-иш, 118-бет.

² УзМДА.И-723-фонд, 1-рўйхат, 28-иш, 4-5-бетлар.

Салим Ашур

АТИРГУЛ

Достон

Фақат...
Фақат унутиб юбордим Сурхондарёни.

Мени алдадинг-а Олма Дарахти,
Сиздан аввал мени авради бир қиз.
Бирор бўғинимни кўрмадим бахтли,
Оппоқ суюгимда қиличлардан из.

Куз эди, чаноқдай очилди оғзим.
Бўғзимдан мен кесиб ташладим:
«Севаман!»
Тошдан унган гулда қолди озиғим,
Бир мажруҳ юракка эга ман.

Бобожоним, Олма Дарахт,
Менга бергил бир дирҳам.
Сусамбилнинг бозоридан
Сотиб олай хотирам.

Фариштанинг бўйнига
Ҳиллол тақиб қўяман.
Севишимга ё ишонсин,
Ё ўзимни сўяман...

Фақат...
Фақат унутиб юбордим Сурхондарёни.

Ойни тўсиб қўйдинг, Олма Дарахтим,
Бағрим ангоридан кўчди далалар.
Энди оғзимда ҳам оғриydi — тани
Пахтадай оқ, тошдай қаттиқ болалар.

Тиззамнинг кўзлари чучмома кўрди,
Бошида осмондан паранжиси бор.
Буғдойзорни ўроқ — қулоғим ўрди,
Чанқадим... Булутдай кетди ихтиёр.

Мени шаҳар олиб келган арава,
Филдирагинг синсин эди йўлларда.
Замбарикдай чириб кетсам жазиллаб,
Чумолилар есин эди чўлларда.

Итлар қопмас эди қалбимни,
Чопмасдим дилоғриқ, шикаста.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!..

Шохларинг синди-ку, Олма Дарахтим,
Кафтларингга эланиб тўкилсам агар,
Ҳовучинг тўлади шиғирдоқ қумга,
Учажаксан Дарахт — боғлик кабутар.

Қишлоқни хушхабар мисоли келтир,
Даштлар руҳин томиз нафасларимга.
Заҳар ичирайин, игна юттирай,
Ҳозлардай таранган ҳавасларимга.

Атиргул чайқалади,
Осмонлар лойқаланди.
Товонимда тикон эмас,
Атиргул лўқиллайди.

Янтоқларнинг гулида
Очилар калтакесак.
Сенга керак бўлмаса,
Атир, дилни шарт кесай!

Бошингга салладай ўрадинг, Дарахт,
Сурхондарёни.
Балиқлар баргларга эврилди,
Нон каби синдирдим Дунёни.

Ва мен
Чигитдай кўкардим қаёққа тушсам.

Оққуш, йиғлайсанми, мабодо,
Медуза — юлдуздай ёнсаму учсам?!

Кесаклар гуллайди соянгда,
Тошлар сув ичади булоқдан.
Сенинг йўлларингни кўраман,
Синдириб ташланган туроқда.

Дил куяр, дил суяр, дил куяр,
Ташкану Ереван, Парижда.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Арабий хурмодай ўсар Ёвропо,
Кўксингга шарқона кунлар солмадим.
Мен Сурхондарёдан чиқиб кетдим,
аммо
Сенинг ҳам кўнглингга кира олмадим...

2

Олма Дарахт, мунгли ҳофизим,
Минг бир томиримдан кўкарган бурғу.
Халқимни пайқамай қолди ҳофизам,
Юрагим — заминга санчилган урғу.
Сочларингга қафасланган аждарлар
Кифтларингга кўнган қушни алдади.
Унута бошладим она-халқимни
Ва бирдан сескандим ялдода..
Аслида уйимни унутдим бир оз,
Отамни, онамни, сени ҳам, синглим.
Мен ўзга бир уйнинг мафтунни бўлдим
Ва ўзга бир халқнинг; адашди кўнглум.
Учдимми алдоқчи ҳуснга қулдай,
Кирмоқчи бўлдимми кибор доирага?
Аммо, Олма Дарахт, битта илдизинг
Ўзбекистонда, бири Қоҳирада.
Кесакка айланган гулга ўхшаган,
Ё гулга эврилган кесакдай опа,
Тирноғинг остида чаноқ тишларининг
синиғи.

Чириган олмадай топталдинг...

Театрудан сархуш чиқаман бу дам,
Ҳамма бир-биридан маданиятли.

Машиналар делфинлардай одамларни
қирғоққа олиб учар,
Шу ерда кўрдим мен аристократларни.

Опа, халқ ўзингсан, булар халқ эмас,
Булар каретада оқбилақлардир.
Оппоқ рўйжаларда уйқуларида
Қишлоқни данақдай чақмоқ тилақларидир.

Жодида тўғрадинг узун сочингни,
Арралаб ташладинг номусинг.
Опажоним — халқим,
Оролдай қуриётган кўзларингга
Қовўрғамнинг илиқларини қусдим.

Қовурғам синди чирт-чирт,
Чиллик қилиб ўйнайман.
Атиргул, кўксингни бер,
Кўкрагимга қўяй ман.

Қорлар ёғди йўлингга,
Гуллар билан супурдим,
Юрагимнинг қониқи
Лабларингга тупурдим.

Юнусобод узоқ, Тахтапул қаттиқ.
Мен ожизман: дод-дод.
Севмайсан, нима қилай,
Кел, яхшиси, от-от.

Тишларингдан ўқ яса,
Холларингдан тош-тош.
Қошингнинг бир учига
Киприк каби ос-ос.

Кунни ютиб кун ўтди,
Мен ҳам сени ютаман.
Юрагимнинг ўрнини
Силаб-силаб ўтаман.

Кошки тикан бўлсам,
Бармоғингга суқила олсам.
Суғира билмасанг ниналар била,
Мен сенинг танингга абадий қолсам.

Сенинг вужудингга кўз бўлиб очилсам,
Сенинг баданингга қошдай кўкарсам.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Йиғлай оласанми агар ўлолсам?

Тумордай мен сени бўйнимга осиб,
Юракдай жисмимда олиб юрсайдим.
Аммо мен... Атиргул... Атиргул...
Кичрайдим... Атиргул... Кичрайдим...

Бармоғингга қора узук тақмагин,
Бўйнимга моҳитобонни тақаман.
Юлдузлардай узук-узук боқмагин,
Юлдузлардай ёниб-ёниб боқаман:

Ҳар битта Ватаннинг тоғи бор, Атир,
Ҳар битта Ватаннинг дарёлари бор.
Дарёларига тўлиб-тўлиб оқувчи
Халқи бор, эли бор, дунёлари бор.

Дарё, халқларни сиз олиб оқсангиз
Келажак денгизи томонга ҳар вақт,
Айтинг, қаёққача бора олади
Дарёси қуриган Ватанда бир халқ?

Энди пахталар ҳам оқ бўлмайдами,
Энди пахталар ҳам қонлар рангида?!
Энди гўдаклар ҳам жим ўлмайдилар,
Энди гўдаклар ҳам ҳақнинг жангида...

Токка илинган чаккажалтадай
Чивин босиб эски ҳовлида қолмадим.
Мен Сурхондарёдан чиқиб кетдим, аммо
Сенинг ҳам қалбингга кира олмадим!

3

Мен сени соғиниб йиғласам,
Кўзимдан ёш эмас, қон оқди.
Сен кетдинг осмон қанотларида
Қароғимга чўкиб офтоб ёнди...

Баҳор оқар эди, куз оқар эди,
Қишлоқ четидаги ариқдан.
Хатлар оқизардим гулларга ўраб
Зовурда топилган кўшиқдан.

Сув олгани чиққан қиз,
Челагингда балиқ бор.
Мактуб ўқийман десанг,
Балиқнинг қорнини ёр.

Кўзида бир ҳалқа бор,
Ойкулоғида арра.
Уйингни қайиқ каби
Тешиб ўтар, Ойсара.

Ўтди йиллар олти марта айланиб,
Юлдуз каттармади, ой кичраймади.
Уйингнинг олдида кўй ҳайдай десам,
Тезроқ кеч кирмайди... ҳеч кеч кирмайди.

Эски иморатнинг томига чиқиб,
Уйингга бўй чўзиб қарайман.
Йўқ дема, Ойсара, йўқ дема,
Сенга-ку эрликка ярайман.

Фақат...
Фақат унутиб юбордим Сурхондарёни.

Қамишдан най ясаб, тилимдан булбул,
Баланд гужумларда, тепаликларда
Оёқ-қўли чопилган айиқдай йиғладим,
Бепарвосан дарс олиб капалаклардан.

Қишнинг охирими, баҳорнинг боши,
Сочингни тўзғитиб тарадинг.
Ҳовлингда толларнинг шохи қайрилган,
Пилла қурти каби оппоқ қарадинг.

Сочингни қордай оқ қатиққа ювдинг,
Ичгиларим келди сочинг сувини.
Ичига қайтарилган ёқангдан
Кўрдим томоғингнинг тубини.

Киндигимдан кўкарди
Филқулоқ кунгабоқар.
Ялпизларнинг баргида
Синган кипригим оқар.

Агар яхши кўрмасанг,
Тошлар отиб олай ўч:
Севилмаганим учун,
Ҳеч севмаганинг учун.

Алам қилди қилча суймасинг,
Аччиқдан эшак тишлаган янтоқни едим.
«Худо, ўзинг кечир»,
Дея шу оқшом,
Симторга ёйилган
Атлас кўйлагингни ўғирлаб кетдим.

О, уни қалбимга кийиб яшадим,
Тунларда қучоқлаб ухладим.
Мен ислаб тўймадим, ўпиб тўймадим,
Тўймадим... тўймадим... кўйлақларингни.

Қизларнинг кўйлагида
Сийнабанди бўлади.
Лабларингни текизсанг,
Минг йиллик дард ўлади.

Кунгабоқар кўп бўлса,
Ой, юлдуз кераги йўқ.
Тишларинг орасида
Чақиб отажаксан ўқ...

Опам кўрпаларни йиғиштираркан,
Кўйлагингни тоғди ёстиқ остидан.
Мушуклар бир ёмон миёвладилар,
Кўнғизлар ажралди мунис дўстидан.

Хазрон-яфроқлардан ўчоқ ясадим,
Шеърларим ёзилган дафтардан ўтин...
Кўйлагинг кулини кўзимга суртдим,
Кўйлагинг кулини едим бус-бутун.

Фақат...
Фақат унутиб юбордим Сурхондарёни.

Ариқнинг бўйида тўпландик — синф,
Жуда яқин эди ажралишмоқ дам.
«Хайрлашмоқчийдим,— дедим,— кетаман».
Сен эса... мен билан... сўзлашмадинг ҳам!

Мен эса... ортингдан толе истадим,
Бахт тилаш ҳамиша ожизлик иши!
Кўлингдан бир йигит етаклаб кетди
Қип-қизил томларнинг оқ-ойдин қиши.

Мен ҳали севардим ўз қишлоғимни,
Ҳали севар эдим Сурхонни юрт деб.
Мен эса... бутунлай кетдим, гар қайтсам,
Аждарҳо... Аждарҳо, хўп, мени ют, деб.

Севгингни ташласанг ҳам
Юртингни ташламагин.
Кўп қизни унутсанг ҳам
Юртингни унутмагин.

Сени ҳеч ташлолмайман,
Унутолмайман сени.
Олисдаги кўшиқдай
Ҳеч кутолмайман сени.

Фақат...
Фақат унутиб юбордим Сурхондарёни.

Чақмоқлар синади гугурт чўпидай,
Осмон ғижимланар рўмолча мисол.
Кўкалдош, бобожон, Олма Дарахтим,
Олисдаги юртга соғинчдан тимсол.

У сенинг олдингдан ўтади ҳар кун
Автобусларда.
Мен кеча у билан ёнма-ён кетдим...
Кетдим афсусларда...
афсусларда.

Ҳилол — бу дунёга менинг сўроғим,
Унутилиб кетай — дилим шикаста.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Осмонимга офтоб бўлиб кирмадинг,
Мен қаттиқ севишдан толмадим.
Мен Сурхондарёдан чиқиб кетдим, аммо
Сенинг ҳам кўнғулунгга кира олмадим...

4

Оқшом дарвозаси ёпилган,
Занглаган тарновдан тонг томар: чак-чак.

Наҳорда деразалар очилган,
Эзгу фаришталар келиши керак.

Сен малаксан, парисан,
Лайло йигирган ришта.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Парилар, малаклар лабимга қўнар,
Уларнинг таъмини сезар яна жон.
Ҳатто шайтонлар ҳам йўқлаб қўяди,
Фақат йўқламайсан ўзинг, Атиржон.

Илонлар исмимни ёзади қумга,
Қурбақа мени деб пуфак шиширар.
Барчага керакман қайноқ қон каби,
Сенга керакмасман, Атир, бир тошча.
Садоқатли итинг бўлай,
Бошингда бургутинг бўлай,
Оғушимда дур бўлсанг,
Қучоғингда йигитинг бўлай.

Мен ҳамма эшикни очаман катта,
Ҳамма деразани очаман.
Дунёда не бўлса келади, кетар,
Фақат сен келмайсан, кетмайсан, Атир...

Ҳали сенинг шаклинг бошқача пайтлар,
Қулоғимга айтдилар номингда азон.
Мен илк марта кўрганимда: биз
Она Балиқ қорнида ётгандик ёнма-ён.

Ёнма-ён кетамиз автобусларда,
Балиқнинг қорнида ётган сингари.
Аммо мен ёнинга бора олмайман,
Борсам оёғим синади.

Тунлари ухламай хатлар ёзаман,
Ўқ теккан бўридай бўлиб овора.
Ухламай камалак кўприк устида
Ўн қават гулханлар ёқар минора.

Тонглар қоронғуси — сиёхранг номус.
Учинчи қаватнинг деразасида
Хира нур.

Шохдаги беҳига қараган каби
Олмаранг деразага термуламан,
Агар кўриб қолсанг, майли ур.

Аммо сен ҳеч кўрмайсан,
Аҳволимни сўрмайсан.
Ёки мени ўзига
Қамаб қўйган тўрмисан?

Самалўт тез учади,
Пойезд гурра кўчади.
Сувлар оқаверсалар
Аламларим ўчади.

Соғинч каби очдим эшигинг,
Синглинг... синглинг мени қарғади.
Юрагимнинг қонин оқизиб,
Қайроқдай юзингга қайрадинг.

Юрагим қуёшмас, тош эмас,
Кундан-кун кичрайиб борадир.
«Севаман» деб шивирласанг ҳам
Ерилар, жаҳонни ёрадир...

Симлар қоқишимни тақиқлаб қўйдинг,
Хатлар ёзишимни ман этдинг мутлоқ.
Мен эса ит каби атрофингдаман,
Яқин боролмайман, кетолмай узоқ.

Кўнглунг сенинг тош экан,
Кўзимдаги ёш экан.
Аҳдинг сенинг қаттиғу
Менинг шахдим бўш экан.

Йўлларда бекатлар кўп,
Одамлар турар тўп-тўп.
Ҳамма жойдан излайман,
Аммо сен йўқ, изинг йўқ.

Фақат...
Фақат унутиб юбордим Сурхондарёни.

Онасига ўхшайди.— Қари.
Отасига ўхшайди.— Ишда.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Кўзлари оҳуники,
Лаблари — икки тўлқин.
Шу қиз насиб бўлмаса
Жон нимта-нимта ўлсин!

Бармоқлари узун-эй,
Иягида холи бор.
Пешонасида холи —
Қатлим муҳри каби тор...

Ҳатто сувратингга раво кўрмадинг,
Мен эса ўғирлаб кетдим қаҳрдан.
Термулиб тураман то оқшомгача,
Термулиб тўймайман саҳардан.

Расмингни ишладим каттакон
Қуёшга ўхшатиб темирдан.
Менинг ҳам аҳдларим олтиндан қаттиқ,
Менинг ҳам суягим сабрдан.

Йигирма иккига тўлган кунингда
Совға айладим.
Атрофингда қуёш атрофидаги ердай
Айландим. Айландим. Айландим.

Эшитдим, сувратни олган эмишсан,
Ҳавас қилган эмиш дугоналаринг:
«Бизни ҳам бир йигит шунчалик севса,
Ўлса... ва тирилса... ҳижронимиздан».

Севган эмас ҳеч ким менчалик вайрон,
Ҳеч ким севолмаган мендай бир кўришда.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Суякларим ўрнида пичоқлар ўсар,
Мен қаттиқ севишдан толмадим.
Мен Сурхондарёдан чиқиб кетдим, аммо
Сенинг ҳам қалбингга кира олмадим...

Қовоғидан қормас, пахта ёққан куз,
Оёғимда кирза, пайтаваси ҳўл.
Кўнглум бир шум хабар сезганди,
Бир ошнам мен сари солганида йўл.

Салим...— деб жим қолди.
Қалбим титради,
У катта кўчани келди ёқалаб.
Минг битта томирим узилди,
Келди бир шум хабар орқалаб.

— Салим... — деб жим қолди,
Кўкрак қафасдан
Юрагим — қўш учиб қутулди.
Бир ангишвонада эркили бу юрак
Осмон турмасига тутилди.

— Салим... — деб жим қолди.
Оёғим ёғочдай — толдим-эй.
Орамиздан гап-сўз қочган эди-да,
Атирдан хавотир олдим-эй.

Дунё ёниб хор бўлсин,
Кўк лочинга тор бўлсин.
Минг йил уруш турса ҳам,
Зилзилалар қўпса ҳам,
Фақат Атир бор бўлсин!

Қирғоқларнинг мускули —
Кўприклар тебранишда.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Атирдан хавотир олдим-эй:
— Нима гап?
— Тинчлик.
— Нимадир бўлдимиз Атирга?
— Йўқ, йўқ...— кулди. Сўнг жимлик.

Аниқ эди нимадир рўй бергани:
— Атирга нимадир бўлдимиз?
У мажруҳ жилмайиб кифтимга қўл ташлади.
Мен эса... ўлмадим...
Мен эса... ўлдим.

— Йўқ,— деди,— бунчалик ҳаяжонланма,
Атир пахта териб юрибди.
Феруза айтдики, кеча ундан
Ўзи келиб аста сени сўрабди.

Оҳ, дедим, ғамимнинг харсангтошлари
Деразаларини синдирди осмоннинг.
Тўпиғимга қўлимни қўйдим:
— Атир соғ-саломат бўлса...
Сув босмайдими?..

Ортиқ тутолмади ўзини дўстим,
Мени қучоқлади:
— Отанг ўлибди!..
Мен эса севиниб кетдим жуда ҳам,
Атир, Атир, сенинг тириклигиндан!

Отамни кўмгани кечикдик, пахта,
Узум кўнгироқлар чалади қишда.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Соғиндим. Соғиндим. Соғиндим.
Суягим новотдай эриydi.
Қирғоққа сакраган балиқдай,
Тилларим қуриydi, қуриydi.

Онамнинг ҳолидан хабар олмасам,
Атирни ўйласам туну кун,
Шу қиз менга энг азиз бўлса,
Ўзинг кечир, ота, ҳаммаси учун.

Қабрингга бош уриб келдим-ку,
Кўксимга тош уриб келдим-ку.
Минг бор сени кўрдим тер босган тушда...
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

6

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Яшил томиримдан кўкарган туйғу.
Сен Она Буғунинг шохисан,
Шоҳингга лаб босиб чаламан бурғу.

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Кичик ҳаётимда энг катта хатом.
О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим.
Беқадр ўлиш учун кўкарган отам.

О, Олма Дарахтим, қўли кетмонда,
Бели ғўзаларда қартайган Она.
На дўстлар ва на қиз севади,
Мени
Севгувчи бор бўлса, ўзингсан яна.

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Дунёда ҳеч кимга керак бўлмасам,
Ўзинг тупроқ ташла қилсам худкушлик.
Тангридай кечиргин агар ўлмасам.

О, Олма Дарахтим, раҳминг келсин-эй,
Найза бўл, чуқурроқ босай кўксимни.
О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Дор бўл, томоғимдан осай ўзимни.

Мен нега йиғлайман? Нега йиғлайман?
Қайга тўкай кўксимга сиғмаган дардни?
Атиргул ҳайдади, кет деди,
Наҳот бир пул қилдим ўзим қадримни?

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Ўз ўрнин тополмай кўп бўғилганлар.
О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Севилиш бахтидан кеч туғилганлар!

Менинг қўлларим йўқ, чопиб ташланган,
Менинг оёғим йўқ — бўри еган шом.
Тўрт мучам бўлса ҳам... ўзимга қарши,
Илон қилган каби тилимни ҳаром.

Кўзим йўқ, оқ-қора ажратолмайман,
Юрагим — қон босиб занглаётган ўқ.
Булар бор бўлса гар, журъатим,
Журъатим ҳам бўлса,
Оддий омадим йўқ, менинг бахтим йўқ.

Ватан, юрт, халқ дея қайғуролмасам,
Қалбимни ўша қиз банд этса яна,
Улимимга рози севсам мен уни,
Қандай кунлар учун туққандинг, она!

Атиржонни кутаман,
Жаҳонни унутаман.
Менга эрга тегмаса,
Дунёдан тоқ ўтаман.

Елтегирмон айлансин,
Оёқ-қўлим бойлансин.
Мен ўламам, чашимимга
Атиргулим жойлансин.

Мен энди дунёни қайта кўряпман,
Муҳаббат бор деган гап ёлғон экан.
Яхши одамлар кам китобдагидан,
Ишончим, умидим пуч, талқон экан.

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Сенинг япроғингда болта чархлайман.
О, Олма Дарахтим, мени алдадинг,
Ўзингдан кўр, сени чопиб ташлайман.

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Менинг юраккинам, севгилим менинг.
Мунтазам алдадинг йигирма тўрт йил,
Энди мен бўламан қотилинг сенинг!

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Онам, синглим, севгилим, бебахт.
Умид, ишончларим пуч кўринади,
Эй рўё, эй мавҳум, эй сароб Дарахт.

Мен сенга яхшилик қиламан, Дарахт,
Илдизингдан узиб ташлаб танангни.
Ёр севсанг менчалик фидо севмагин,
Ёр севиб унутма, ахир, онангни.

О, Олма Дарахтим, Олма Дарахтим,
Дилимда энг сўнги кураш туяман.
Сени чопган ўша болта остига
Ўзимнинг бошимни қўяман!

Ҳаётим тугаши олдидан сездим,
Унутиб юбордим Сурхондарёни.
Яхши одамлар кам китобдагидан,
Севги деб тушундим дунёни.

Аламлар нимта-нимта қилса ҳам,
Мен қаттиқ севишдан толмадим.
Мен Сурхондарёдан чиқиб кетдим, аммо
Сенинг ҳам қалбингга кира олмадим.

Такомил топмади толеим
Тошкану Ереван, Парижда.
Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!
Мен ёки қишлоқда ўламан
Ва ёки ўламан хорижда.

Фақат...
Унутиб юбордим Сурхондарёни.

Атиргул... Атиргул... Атиргул...
Фаришта, қиз эмас, фаришта!

Асад

Дилмурод

ҒАЗОВАТ

Роман

Муқаддима

ачон тугаркин бу кўҳна дунё ғалваси? Беминнат фароғат, беминнат тўкинлик насиб этармикин-одамзодга? Кимсан — Бухоро ҳокими жаноб Бурҳониддинни шундай армон қамраган. Тахтга минсам, тугал бахтим шу деб ўйлаганди, аттанг, пуч экан. Энди кўзига яққол кўрина бошлади чархнинг кемтиги! Елғиз ўзини ўзи саволга тутди: мен кимман? Пешонамга яна не ёзуқлар битилган? Жавоб ўрнига тубсиз бўшлиқ ва тақир саҳро, шу тақир саҳрони қучган қоронғилик пардаси ғира-шира гавдаланади. Астагина оҳ тортади: майли, бари-барига — Чигатой пўписасига ҳам, Маҳмуд ялавоч инжиқлигига ҳам, Бўринайхон билан Жомғуржин керилишларига ҳам чидайди, шу тож-тахт учун тишини тишига босади. Аммо, бугунгиси... ошиб тушди. Оҳ, бетамизлар-а!

Эрталаб нимагадир алағда эди. Сўнг ясовулбоши кириб, қаро терга ботган кўйи ҳодисотни маълум қилдию яшин чалган каби саҳнда тек қотди. Авваламбор кўзига ширин жони кўриниб кетди. Чинданам салтанат остонасида ақлга сиғмас бир бало узала тушиб ётгандек....

Энди пешонасини қайси деворга уриб ёрсин! Кимга ҳам оғиз очиб бўлади бу воқеа ҳақида?!

Суюнган тоғлари, ишонган боғлари саналмиш вазиру вузародан таскин берувчи бирон маслаҳат чиқишига сира ишонмасди. Қолаверса, улар билан бу ҳақда сирлашиш бориб турган ақдсизлик бўлур эди. Боши ғовлаб кетди. Ахийри Алиакбар хожа ал-Бухорийга даракчи жўнатишни маъқул кўрди. Хожа дунё кезган, паст-баландни кўрган, фақат ўша етиши мумкин бу мушкул савдо тағига. Агар шайтони лаъин васвасасига учган ўша нобакорни топиб берса, хожани қулоғига сийму зарга кўмади. Дўппи кетса кетсин, обрў кетмасин.

Диққати ошган ҳоким эшикоғасини чорлади:

— Ҳануз хабар йўқми ундин?

— Тақсир!..

Саройга хос тоза либосларга ўранган қирқ ёшлардаги эшикоғаси бошқа сўз тополмай новдадек эгилди.

— Яна киши йўлланг!— бўкирди Бурҳониддин ер тепиниб.

Эшикоғаси тисарила-тисарила чиқиб кетгач, ўйлади: «Лаънати хожа Бухородамикин ёки пири муршиди Маҳмуд ялавоч қошига лўкиллаб қолганмикин?» Асли ҳоким Алиакбардан анча-мунча шубҳаси бор, тушмағур билиб-билмай кўп ликиллатади-да думини. Бир кун ундоқ, бир кун бундоқ: қиёфасиз махлуқнинг ўзи. Таажжубки, айтишларича, кўп вақтини Хўжандда кечирармиш. Ёмби топганми, нима бало, Хўжанддан?!

Майли, итми-битми, нима бўлганда ҳам, бугун ҳокимга худди шу хожа жуда-жуда керак. Қурғурнинг бир фазилати бор. Ҳовли-ҳарамини тарк этиб ойлаб кетаолади. Уни шаҳарма-шаҳар, далама-дала, қишлоқма-қишлоқ изғишга чиқарган.

— Ассалому алайкум, тақсири олам!

Ногоҳ хаёли пардек тўзғиди. Ижозатсиз кирган бетавфиқ бандани жеркиб бериш учун лаб жуфтладию ўзини интиқ қилган Алиакбар хожа ал-Бухорийни кўриб юмшади.

— Э, хожа, бормисиз?— Ҳоким бир кўнгли тахтдан тушиб, кучоқлашиб кўришгиси келди, яна ўзини тийди.— Сизни кутиб кўзимиз тешилди-ку!

Алиакбар хожа кутилмаган чорловдан хушнуду хушхол эди, нечукким, бирдан ичига ғашлик чўкди. Тахтда виқор тўкиб ўтирган, қалин қошлари такаббуруна чимирилган ҳокимга синовчан тикилди: «У, туллак, яна икки оёғинг бир этикка тикилмиш чоғи, сўроқлатиб қопсан!» Узи эса соқол босган бетида хайрихоҳлик ила икки қадам илгари босди:

— Замонида камина улў Чингизхонни ҳам соме қилмиш.

— Биламен, сиз мўътабар одам,— деди ҳоким тахт сиртига зарб қилинган садафларни оҳиста силаб.— Аммо ҳар қанча мўътабар бўлманг, биз билан ҳисоблашмакка мажбурсиз. Сиздин холислик талаб қилишга ҳақлидирмиз.

— Қиблагоҳим, дилингни оғритган бўлсам афу этгайсиз,— қовун туширганини пайқаб, бошқатдан тавозе билан қўл қовуштирди хожа.— Қулингиз ҳар не хизматга тайёр, амр этгайсиз.

Ҳоким пича юмшади, лекин шунда ҳам қовоқ очмай. ўзини бошига мислсиз кулфат тушган, мададга муҳтож одамдек тутди. Рўпарасида қад буккан бу бандани чақириб бекор қилдимми? Бу ҳам бориб турган суллох, ичиди икки дунёдаям гап ётмайди. Лекин иложи қанча, унга ёрилмаса, ҳасратини айтадиган бошқа одам топмоғи маҳол.

— Жаноби хожа,— синиқ кулди ҳоким Бурҳониддин.— Бугун эрталаб Эрали ҳузуримга бир ханжар олиб кирди, айтишича, Арк дарвозасига танчиғлиқ эрмиш!

— Ё раббий!— ёқа ушлади хожа.— Бу не каромат?

— Фақир ҳам билолмай доғдамен.

— Бухоро мусулмонлари диёнатларини ютқонлари рост шекилли, уч кун бурун андоғ кўргилик Шаҳобиддин Манғитий хонадониди ҳам содир бўлмиш, бош вазир жаноблари ақлдан озмишлар.

— Ростингизми, хожа?

— Тангри ҳаққи, ростим, жаноб!

Энди сабр ҳам, қаҳр ҳам кифоя қилмай қолди, баттар каловланган, рангида қон қолмаган ҳоким Бурҳониддин беихтиёр тахтдан сирғалиб тушди. Шундоғ алфозда эдики, иложи бўлса ҳозироқ салтанатдан кечса, бўйнига сиртмоқ бўлиб тушмоғи мумкин бўлган барча ҳашам, ҳою-ҳаваслардан бир умрга қутулса! Чинданам тахт бехосият эрурми? У кимга вафо қилибдики...

— Хожа, азизим, балони даф этишда кўмагингизга муҳтожмиз,— деди Бурҳониддин илтижо билан.— Имоним комилки, бунинг тагига фақат сиз етурсиз, сиз.

Ҳукмдор дегани Чингиздек, жилла қурса Чингадойдек бўлса экан! Оғзидан гапи тушиб кетаётган мана бу банда жафокаш улусга қандоғ оталик қилур?! Ҳайф сенга бунингдек улў мартаба. Аммо ўзи дилидагини тилига чиқара олмади. Одатдагидек турланиб-тусланди.

— Сиздек оқил ва танти ҳукмдорнинг илтимоси мен учун фармони олийдир,— деди ниҳоят хожа, ўзини холис хизматга ҳамиша шайдек кўрсатиб.— Токи тирик эканмен, хизматимни аямасмен.

— Офарин сизга,— Бурҳониддин мамнун ҳолда хожанинг кенгина елкасига қўл

Ёзувчи Асад Дилмурод халқ қаҳрамони Маҳмуд Торобий ҳақида тарихий роман ёзиб тугатди. Роман тўла ҳолида «Камалак» нашриётида нашрга тайёрланмоқда. Ойномамиз ҳажмининг қисқарганлиги ва баъзи сонлар кўнми ҳолда чиқарилаётганлиги сабабли, асарнинг бир қисмини эътиборингизга ҳавола этаймиз.

ташлади.— Густоҳ банда кимлигини билиб бергайсиз, иншооллох, пайни қирқурмен. Мана бу сизга хамир учидан патир,— ҳоким танга тўла халтача узатди.— Фақат бу гап ораимизда қолгай.

Хожа халтачани олар-олмас таъзим қилди: «Айтганингиздек бўлгай...»

Хожа чиқди. Жимжит хобгоҳда ёлғиз қолган Бурҳониддин узоқ кезинди, хаёлига бирон маънили фикр йўламасди. Таскин берар деб май буюрди, кайфи ошгандан сўнг Эралибекни эслади, уни ҳузурига чорлаб, Арк теварагида соқчиларни кўпайтиришни буюрди. Ярим оқшомгача базми жамшид қуриб, дардини енгиллатган бўлди. Ниҳоят, бу эрмак ҳам кўнглига урди, аёнлар билан созандаларга хушламайгина жавоб берди. Тунни қандай ўтказишни ўйлаб турганда ўқдек отилиб Эралибек кирди. У дор остидан қочган одам каби гулдирарди: «Тақсир, тақсир!...» Кайфи тарқаган, гарангсиз қолган ҳоким унинг қўлида шам ёруғида ялтираётган дандон сопли ханжарни кўрди. Бу ханжар учидан оёқ тагидаги эроний гиламга бамисоли олов тусли қон чакиллаб томаётгандек эди...

БИРИНЧИ БОБ Аршдан тушган дарвеш

аҳмуд ялавочнинг кўнгли аллапайтдан бери ғаш... У ғийбатга, фисқу фуҷурга ботган саройни тарк этиб, бир вақт ўзи шаҳар ташқарисиде, Сирнинг ўнг соҳилида қурдирган кўшкни хилват тутган. Ислимии нақшлар билан безатилган шинам айвонда у хомуш ўлтирар, руҳида бир толиқиш бор эди. Бу толиқишни тоза чечаклар, сабзалар бўйи билан тўйинган баҳор ҳавоси ҳам даф этолмасди. У мағрибдан машриққа қадар чўзилган олис тоғларга жимгина тикилади, аста-аста юриб Сир бўйига тушади. Сокин оқаётган дарё ботаётган қуёш нурида шафақланиб жимирлайди.

Соҳил жимлигини кимнингдир ғўнғиллаши бузди. Дарахтзор оралаб ўт-ўланни босиб, кўшк сари баланд бўйли, елкалари кенг, тимқора қалин соқоли кўксига тушган дарвеш келар эди. Дарвеш... Қараши хотиржам, вазмин одимлайди. Устида хирқа, бошида чўнқайма кигиз қалпоқ, белидаги чилвирига осилган кашкули оҳиста силкинар, йўнилмаган эгри таёғи кўлтиғига қистириғли. Кўшкка яқин қолганда, у шитоб билан ўнг томонга бурилди ва бир зумда шарпадек йўқолди. Таажжуби ортган Маҳмуд ялавоч унинг ортидан хомуш қараб қолди. «Ғадо эркан, садақа қилмоғим жоиз эрди», деган ўй кечди миясидан ва шошилмай кўшкка кўтарилди. Эртаси куни қуёш ботар маҳали қора соқолли дарвеш яна соҳилда пайдо бўлди. Энди у ҳассасага таяниб келар, чеҳраси алланечук ҳорғин эди. Кўз қири кўшкдамиди, шафақланган дарёдамиди, билиш қийин... Озгина май ичиб сархуш бўлган Маҳмуд ялавоч дарвешга пешвоз юрди. Уни кўшкка чорлаб, жиндек суҳбатлашиш нияти бор эди. Лекин Оллоҳнинг бандаси яна ногоҳ йўлини ўзгартирди, ҳаял ўтгунча бўлмай, дарахтзор ичига кириб кетди. Ноиб оғринди, аммо ҳар кеч бу ғўшада ҳозир бўладиган қаландарга қизиқиши ортаверди. Нечундир, кўнгли у билан дарди-ҳол қилишни тусарди. Бир куни чошгоҳда хос навкарлар сардори амир Зувалак ундан хабар берганда, бирдан дили равшан тортиди.

— Хўш, қани у бандани хокисор?— деди ошиқиб.

— Қиблагоҳим, ул бандани хокисор бориб турган безбетдир,— деди амир Зувалак дарғазаб ҳолда.

— Қандоғ фаҳм этдинг?

— Камина йўлини тўсдим, сиздек зоти шариф кутаётганини маълум қилдим. Аммо йўлидан қолмади, бор, хўжанга айт, садақасига зор эрмасмен, ўз камига яратсин, дейди. Жоним бўғзимга тикилиб, ҳассасини тортиб олдим-да. яғринига туширдим.

— Боплабсен... Аммо у фақир садақа қилмакка мойиллигимни қаёқдан билибдир?

— Ҳайронман, тақсир... Бир балоси борга ўхшайди. Ижозат этсангиз, ҳибсга олдирсам.

— Эҳ, Зувалак, қани сенинг бурунги шахтинг, фаҳму фаросатинг, бир қаландарни туттиш учун ҳам менадан изн сўрайсанми? Тез жўна, ер тагидан бўлса ҳам топ!

Амир Зувалак зувва йўқолди. Гумашталари билан Сир бўйидаги хилватгоҳлар оралаб кезди. Шаҳристон қўчалари, мусофирхона, карвонсарой, қиморхона, исловатхоналарни тит-пит қилди, гадо ва қаландарлар тунайдиган хароботларни қолдирмай қараб чиқди. Йўқ! Қора соқолли дарвеш ерга кирганми, осмонга учганми — беиз, бедарак эди. Лекин, эртаси амир Зувалак хўжаси қошига юкуниб бориб, бир қошиқ қонидан кечишни сўраб турганида ҳалиги дарвеш осмондан тушдими, ердан чиқдими, яна пайдо бўлди. У сўқмоқ бўйлаб илдам юриб келиб, ноибни ҳам, соқчибошини ҳам таажжубга қўйиб, хонтахта ёнига чўкди.

— Жаноб, камина ўз оёғим билан ҳузурингизга келдим, амирингиз гуноҳидан кечгайсиз,— деди у дўриллаган товушда ва бақувват қўлини кўксига қўйди.— Анчадан бери кутасиз фақирни, агар бирон кор-ҳолингизга ярасам деб, мана, келдим.

— Кутганим рост, аммо... сиз...

Чигатой ҳоқоннинг Мовароуннаҳрдаги дасти узун, бели бақувват ноибни ночор

илжайиб, гудранди. Рўпарасидаги барваста коматидан шижоат, тийрак қарашидан қатъият ёғилаётган нотаниш кимсага ҳавасланиб тикилди. Кўзлари... Оҳ, бу кўзлар одамзод кўнгли туб-тубини ҳам бемалол кўра олишига, шуурдаги ҳар қандай ниятни уқа олишига ишониш мумкин эди. Илгарироқ шунингдек бир сеҳргарни Чиғатой саройида учратган, Саккокий деган ўша зот қароматларини кўриб неча марта ақли лол қолган эди.

Нақл этадиларким, айни авж баҳорда Чиғатой аҳли аёли, аркони давлати билан поёнсиз даштда ўтов тикиб, барра гўштига тўйиб, уд тинглаб сархуш ўлтирганида, иттифоқо осмонда турналар арғамчи солиб ўтаверибди. Мунажжимлар пири Саккокий ҳам шикорга чиққан, ҳукмдорнинг ўнг тарафида кўр тўккан экан. У ногоҳ кўкка кўз ташлаб сўрабди: «Кўнгиллари шу қушлардан қай бирини тилайдир?» Пири беҳад катта кетганини кўрган ҳоқон масхараомуз кулибди ва камон буюрибди: «Қарвонбошисини, ўртадагиси ҳам охиргисини!» Мулозимлар ҳали камон келтириб улгурмасларидан «қур-қур»лаб учиб бораётган уч парранда Саккокий афсуни билан бирдан ўмбалоқ ошиб қуйига шўнғибди ва гуп этиб ҳоқон ёнига тушибди. Унча-мунчага ҳайратланмайдиган ҳоқон ўшанда бир ёқа ушлаган экан...

— Дарвеш, сўйла, кимсен, қаерликсен?— ниҳоят орага чўккан жимликни кўтариб сўради Маҳмуд ялавоч.— Хўжанд қавмидан эмассен чоғи?

— Кимлигимни ўзингиз айтдингиз,— кулиб, ноибдан нигоҳини олди дарвеш.— Қайси жой иссиқ, юмшоқ, тўкин бўлса, ўша ер манзилим эрур!

— Тўғрисини айт, дарвеш, саргардонлик жонингга тегмадими?— меҳрибонлик ҳисси билан сўради Маҳмуд ялавоч.— Ахир, қуш ҳам ўз инида арзанда, шодланур!

— Оқилона фикр қилаёсиз, жаноб,— ноибни хайрихоҳлик билан қувватлади дарвеш.— Қуш бола очганда бир шодланур, қачонки боласи қанот боғлаб ўзи билан учганда икки шодланур! Дунё кезмакдин ортиқ лаззат топилмас!

— Фақир ҳам сен айтаётган дунёни қаричма-қарич кездим, аммо лаззат эрмас, азоб ва ғам кўрдим, англадимки, одамзоднинг бошида паноҳи, супрасида урвоғи бўлмаса бекор,— дарवेशни мот қилганига амин бўлган Маҳмуд ялавоч мийиғида кулди.— Биласен, қуруқ гап қулоққа ёқмас.

— Ўзимга маъқулини дебмен, айб санамангиз.

— Ҳа, ҳа, тушунамен, қаричингдин ортиғига ҳаддинг сифмас,— энди завқ билан очилиб кулди ноиб.— Қаён иссиқ, юмшоқ ва тўкин эрса, ўша ер манзилим демишсен, шундоғ жойни сенга раво кўрурмен, рози бўлурсенми?

— Миннатли паловдан миннатсиз ёвгон аълодир, бегларбеги.

— Не гумон қиласанки, фақиҳ миннатпараст?

— Ҳукмдорлар хушлагани шул эрур,— деди таъна оҳангида дарвеш, энгил сўлиш олиб.— Алар аввал мурувват кўргазидирлар, кейин эрса... ҳар не яхшиликларини бурундан булоқ қилиб оқизадирлар.

— Ҳаддингдан ошмагайсен.

— Сиз ўзингиз миннатга кўмилган, каминани ҳам анингдек жазога маҳкум этмакчисиз,— муғомбирона илжайди дарвеш, кашкулини тинғирлатиб чертаркан.— Йўқ, худойим сақласин, неки топган-тутганингиз ўзингизга бюурсин.

Оббо, шаккок банда-ей! Тилини бир қарич қилиб бунча чўзмас! Нимасига бу қадар ишонади? Асли дунёдан маза-матра кетгани, одамлар ўртасидан меҳр-оқибат кўтарилгани шудирки, ётай деса жойи, ейин деса бурда нони йўқ, йиртиқ ҳирқа, кўҳна қалпоқ, дардисар кашкулу ҳассасидан бўлак давлати бўлмаган бурдсиз саёқ кимса Чиғатой ҳоқоннинг Мовароуннаҳрдаги ноибини изза қилиб, таъна-маломатга кўмиб турса!

— Биродар, тилингдин тойдинг, лекин, майли, фақир афу этурмен,— нигоҳини номаълум нуқтага қадади Маҳмуд ялавоч.— Худо ҳақи, ақлим етмайдир, ёруғ дунёга келгюн эркансен, нечун одам боласидек яшамайсен?!

Нечундир дарвеш бўзарди, жимгина ненидир мулоҳаза қилди: чамаси, уни ноиб овозидаги ўкинч оҳанги лол қолдирган эди. Беихтиёр у бошини кўтариб, одатига кўра баланддан келишга тиришаётган амалдор сўхбатдошига синчков тикилди, унинг кўзларидан юраги тубидаги асл муддаосини ўқиб олмоқчига ўхшарди.

— Сиз ўзингиз одамдек яшайсизми, тақсир?

— Шукр, бир нимарсада камлик сезмасмен.

— Бир нимарсада сезасиз, шу кунгача сезмаган бўлсангиз, энди сезасиз,— мойлаб қизартирилган кашкулини меҳр билан силади дарвеш, сўнг жим қолди.

— Нимага шама қилаётирсан?

— Э-э, қўйинг, ўзим ҳам билмасмен... узр, узр,— дея у юзини дарёга ўгирди.

— Билсангиз, жаноб, каминан аллақачон шоҳлик мартабасига эришибмен, баланд тахтдин тушгим келмас. Сиз-чи, сиз... икки дунёдаям дарवेशлик тўрвасини бўйнингизга осолмайсиз. Осолсангиз... ташланг устингиздаги аломат либосларни, мамим каби кийим кийинг, асо ушланг, бирга-бирга чўл кезайлик, кенту шаҳар оралайлик...

— Водариф, фақир сени авлиё дебмен, уччига чиққан телба экансен-ку,— бошини сараклади Маҳмуд ялавоч.— Ялангоёқ, яланғош чўл кезиб, кенту шаҳар кезиб сен не яхшиликка етишибсенки, фақир етишамен?!

— Ё раббано, сиз сўқирлик дардига мубталосиз... Ҳа, ҳа, сиз камина етишганимни кўрмагайсиз, билмагайсиз, चुнки ул аршдадир, ул аршда ҳомийлик қиладир, ер юзидаги уволу савобни тарозига соладир, орифларни алқайдир, жоҳилларни қарғайдир,— дарвеш ваъз айтаётгандек вазмин қиёфа олди.— Шукр, камина умр бўйи унга сиғинамен, ул зот абадий барқарор ва абадий воҳид эканини эътироф этибмен. Сиз сиғинган зот эрса йўллик ичра таслим эрур, у сизга не ваъда қилғон бўлса, барини ўзи билан қаро ер тагига олиб кетмиш, эрта-индин бу қиблагонингиз ҳам ёруғ дунёни тарк этгусидир, сиз ёруғ дунёда ёлғиз сувратингиз билан сўппайиб қолурсиз.

Дасти узун, нафаси ўткир Маҳмуд ялавоч ҳали-ҳали армонда: нега ўша палла оғзига келганини қайтармай вайсаган, ўзини осмону фалак чоғлаган ярамас банда шохини қайириб қўймади, нега уни жаллод ихтиёрига топширмади, зиндонга солиб азобламади. Энди тасаввур қилиб кўрса, ўшанда у алланечук қарахт бўлиб қолган, инон-ихтиёрини қандайдир куч измига бериб қўйган эди. Эзмалик қилаётган дарвешни жимгина тинглар, шунга маҳкум этилганига ўзини ўзи ишонтирар эди. Сўнг, бирдан ҳушёр тортди, ба- бир бир машқи сустроқ эди.

— Жазаванг қўзимиш, дарвеш, бас! Индамасам фақиҳни кофирга чиқазиб қўядир-сен. Фақир ҳам аршу аъло соҳиб қодир эгамга топнурмен. Муҳаммадга уммат эканлигимга ўзи гувоҳ! Сен андоғ алжирашингни қўй, билмаган одамингга тухмат қилма! — Маҳмуд ялавоч кафтини аста чаккасига босди, қисқа сукутдан сўнг деди:— Ғам чекма кўп, шукр, фақиҳнинг, юзи ёруғ!

— Элингизга ҳам айтинг шу сўзингизни!

Жиддий қиёфада, истеҳзосиз, самимий жавоб қилди дарвеш ва ё раббано дея қўзғалди. Барваста қаддини ғоз тугиб, чилвирини таранг қилиб боғлади, қўлини кўксига босганча, ноиб билан хайрлашди. Ноиб қилт этмади, дилида шу дамгача пинҳон бўлиб келган аллақандай яра кўзи ногоҳ очилиб кетгандек эди...

Исм-шарифи, макони номаълум дарвеш, амир Зувалак айтганидек, чиндан ҳам безбет, бетгачопар экан. Маҳмуд ялавочнинг шундоқ ҳам зим-зиё дарди-дунёсини бешбаттар қорғонғиликка гирифтор эди. Илгари билмасмиди, юраги тагида йиринг бойлаб ётган яра борлигини... Нимадандир эзила бошлаган кезлари сал сезгандек бўларди. Ҳамроҳига айланиб қолган ғашлик буровга олғанида юраги, йўқ-йўқ, юраги таги сим-сим тилиб қўярди. Дарвешнинг сўзлари нақд ўша жойга бориб теги, шунда яраси ситилди. Бағрини зах ерга бериб ўйлади: э парвардигор, бунга ҳам бир даво бормикин ё йўқ?! Ғойибдан нидо келди: мулла Маҳмуд, сен бор-йўғи ўртаминена бир тижоратчи эдинг, фалакнинг гардиши билан ялавоч-элчи бўлдинг. Айт-чи, шундай шарафга ҳамроз бўлсанг ҳам имонингни сақлаб қололдингми? Қайси бетинг оқ, қайси бетинг қора, билармисан? Афсуски, билмассан. Бироқ дардинга малҳам излайсан, излайсан, топмоғинг эса душвор.

Маҳмуд ялавоч ўз ёғига ўзи қоврилди. У ёруғ дунёдан бадар кетишга рози эди. Таваккалига бирон ёққа бош олиб кетайин деса, бир томонда сарой ташвишлари оёғида кишан бўлиб ётибди, бир томонда хотин, бола-чақа ғами... Ҳаммадан аламлиси, у ҳар қадамда, ётган-турганда Бешбалиқ дағдағасига нишон эканлигини ҳис этади.

Зерикарли кунларнинг бирида Чиғатой хоқоннинг иззатли элчиси Тобур қиётни қабул қилди. Нечундир бу гал Тобур қиёт анчагина димоғдорлигини сездириб қўйди. Элчи ҳадыга қўшиб сургичланган мактуб топшираркан, пўнғиллади: «Жаноб, сиз Чиғатойнинг боғлаб қўйган итисиз, ҳар не амрига кулоқ осмоғингиз керак!» Нимадир Маҳмуд ялавоч ичини куйдириб ўтди. Ҳе, турқи совуқ, Чиғатой ити ким: уми ёки сен? Ўйламай-нетмай бидирлашини қаранг. Ахир, у кимсан жаҳонгир Чингиз назарига тушган одам эмасми? Қолаберса, унинг олдида Чиғатой ғимирлаган бир кўнғиз... Мавриди келса, у билан бир ҳисоб-китоб қилади. Қоронғи гўрига аламу армон билан кетмас. Чиғатой шунчалар бемехрки, ноиб улусдан тўплаган бож, хирож, ўлпон, пай солиқларини Бешбалиққа мунтазам жўнатиб турса-да, ундан тузукроқ муравват кўрганини эслолмасди. Бунча қаҳрга қўммаса у Мовароуннаҳр аҳлини? Айтганча, Чиғатой Тобурдан мактуб ҳам йўллабди. Ўчмафат хоқон мактубида солиқлар миқдорини ошириш, босқоқлар жадал ва хавф-хатарсиз ҳаракат қилишлари учун барча зарур чораларни кўриш устида гап борарди. Буниси майли, одатдаги юмушлар... Чиғатой тез кунда Бешбалиққа қирқ нафар онаси ўлмаган сулув қизни тухфа қилиб юборишни сўрабди. Қайсидир ўғли уйланаётган экан, шу муносабат билан у саройини ва тўй ҳашамини Мовароуннаҳр гўзаллари безашини орзу қилибди. Ҳали бу савдо ҳам бор экан.

Тобур қиёт келтирган бир нарсасига ўн ҳисса нарса олиб жўнандан кейин Маҳмуд ялавоч хоқон хоҳишини қай йўсинда бажо келтиришни ўйлаб боши қотди. Шундоқ қилсинки, сих ҳам куймасин, кабоб ҳам... Шу қарорга келгач, у машварат чақирди. Машваратда кўпдан бери Хўжандда туманбоши лавозимида турган Чекан қўрчи, хос навкарлар сардори амир Зувалак, бош вазир Нодирхўжа Шафқатий, девонбеги Мирғиёс синчи ҳозир бўлишди. Туни билан режа тузган ноиб асл муддаосини ҳозирча улардан ҳам яширишни маъқул кўрди.

— Билурсиз, сарой ҳам турли икир-чикирларга кўмилганини... Мулозимлардин шикоятлар эшитиладир. Шу боис, ҳар не важни осон қилмак ниятида сарой хизматиға тағин

қирқ канизак олмакка қарор бердим.

— Кўп маъқул ўйлабсиз,— деди Мирғиёс синчи тавозе билан.— Шукр, хазинангиз ақчага тўла, аларни мояна билан таъминлаш бобида қийналмасмиз.

— Бу ишда ёрдамингизга муҳтожмен,— деди ноиб маъюсланиб.

— Ташвиш тортманг, жаноб, сизнинг номингиздан сарой учун сўралса, ҳар қандай ота-она арзандасини йўқ демас...— Қуллуқ қилди Нодирхўжа Шафқатий, унинг ҳалим-дек юмшоқ товуши хастаҳол эшитилди.— Ишончли кишиларимизни сафарбар этурмиз, иншооллоҳ, тилагингиз мустажоб бўлур! Ҳатто камина ўн гулидан бир гули очилмаган дилбандимни сизнинг мурувватли илкингизга топширишга розимен.

Маҳмуд ялавоч қалин қабоқлари ичра кўмилган чағир кўзлари билан кулганча мам-нунлик изҳор қилди. Иш хамирдан қил суғургандек осон кўчаётгани кўнглини ўстирди. Қирқ сулув саройда тўпланса кифоя, сал вақт ўтгач, уларни хуфия тарзда Бешбалиққа қандай етказишни ўзи билади. Илоҳим, амир Зувалакнинг боши тошдан бўлсин. Енг ичида иш битиришда у чунонам устаси фаранг. Бир хавотир бор, лақмалик қилишганини сезиб қолган ота-оналар саройни бошларига кўтариб, доду фиғон қилишлари мумкин. Лекин уларга жавоби тайёр: «Хотиржам бўлинг, алар Чиғатой тўйида қатнашиш учун кетишди, тўй ўтиши билан кучоғингизга қайтишади!» Нима бўлганда ҳам шунга ўхшаш гап таркатади, орада битта-яримта шаллақисининг оғзини мойлайди ва амаллаб сувдан қуруқ чиқади.

«Яхши бузоқ икки онани эмади». Бу ақидани у азалдан миясига сингдириб олган, бинобарин, кўпинча шунга амал қилиб келди. Ҳозир ҳузур билан тахтга суянаркан, мийиғида кулди. Рост, Чиғатойни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ, аммо... на иложки, ҳозирча «жилов ул суллоҳ қўлида, шул боис унинг кўнглини топишга ҳаракат қилади-да. Ҳали Маҳмуд ялавочни ҳаётдан умиди кўп, чунончи, ўғли Масъудбекни бирон шаҳар ҳокимлигига кўтаришни мўлжал қилган, бу ниятини ушатишда Чиғатойга суянмаса бўлмас.

Беқасам чопон, учи қайрилма сахтиёний этик кийиб, ихчам салла ўраган баланд бўйли, хушмўйлов эшикоғаси шовурсиз кирди. У чўғдек ёнаётган эроний гилам бўйлаб тахт сари чаққон йўрғалаб борди-да, хаёлчан ўлтирган хўжасига мулоийм табассум қилганча найча қилиб ўралган мактубни тутқизди. Эшикоғаси бўсағагача орти билан тисарилиб бориб, секин ғойиб бўлгандан сўнг ноиб мактубни очди ва шошилмай ўқиди:

«Ортоға, Тобур таширфидин воқифмиз. Чиғатой ҳаддидан ошибдир. Сиз эрса ул бетавфиқ амрини вожиб санамақдасиз. Фикрингиздин қайтинг. Хоқонга рад жавоби йўлланг. Билингки, бугун бўлмаса эртага барибир найрангингиз очилур, жонингизни эрса нишонга олурлар. Ноиблик тахти сабил қолмасин».

Ажабо, мактуб имзосиз эди. Ким ёзиши мумкин уни, юрак ютиб? Ноиб эшикоғасини итоба олди, эшикоғаси кўржиб кетди ва мактубни қайсидир мадраса муллаваччаси тайин-тайин қилиб ташлаб кетганини айтди. Негадир шунда ноиб хаёлида алп келбати, қоп-қора соқолли дарвеш жонланди. Бу ўшанинг иши, фақат ўша шундай каромат қилишга қодир... Фақат беозор, жаҳонгашта бир қаландарнинг сарой ғалваларига аралашиб юриши унга эриш туюлди. Чамаси, бу ерда бошқа бир гап бор, сарой кишиларидан қай биридир, ҳасади келиб, йўлига тўғаноқ бўлишга қасдланган. Ким экан ўша суллоҳ? Ким бўлса ҳам, Маҳмуд ялавоч совунига кир ювиб улгурмаган экан!

иғатой хоҳишидан кўра ўз режаси Маҳмуд ялавоч учун ҳамма нарсадан қадрли эди. Нима бўлганда ҳам қулай имкониятни бой бермаслиги керак. Тезда мактубни унутди, унда орага солинган пўписани ҳам эсдан чиқарди. Кўпинча ичкарида бошқа, ташқарида бошқа гап қиладиган бош вазир Нодирхўжа Шафқатийни муттасил тергади, сарой оёқ-қўли чаққон канизакларга муҳтожлик сезаётганини, айниқса, кейинги вақтларда нуфузли меҳмонлар шарафига уюштирилаётган базмлардан путур қочганини эрта-кеч таъкидлаб турди. Бош вазир билан девонбеги йўллаган оқсочлар ҳар кун турли хонадонларга тумшуқ тиқишар, бўй етган қизларни кўз остига олиб, ота-оналарни тилёғламалик билан аврашарди.

Кунлардан бирида Нодирхўжа Шафқатий кулиб деди: «Ҳазратим, кўп қайғу чека берманг, учраган дарахтни тепсангиз ондин дувидлаб ойдек-ойдек қизлар тўкилур!» Кўп ўтмай бош вазир топиб сўйлаганига имон ўғирди, кўнгли равшан тортди. Сарой ҳавоси ва туз-насибасини ҳавас қилган пушти-паноҳлари розилиги билан Аркака юзланган тўда-тўда қизлар ноиб ақлу хушини ўғирлади. Ҳарир парда ва чимнат ортидан ўғринча сузилишлар, нозу истиғно билан киприк қоқишлар... Қани буларнинг ҳаммасини ўз изнига олиш иложи бўлса?! Амр этдики: «Канизакликка саралаб олинг!»

Ажаб савдо юз бериб жанжал чиқишига озгина қолди. Хушнуд ноиб эса мийиғида кулди: ана, улар, оққушлар янглиғ тизилганча Чиғатой ҳузурига кириб боришади. Чиғатой, нигоҳида сук, Мовароуннаҳр малакларига пешвоз юради. Тилидан миннатдорлик сўзлари учади, бу сўзлар Хўжанддаги садоқатли ноибга аталган...

Аттанг, кутилмаганда оёқ остидан ғалва чиқди. Нима бўлди — билмайди. Сарой аъёнларидан битта-яримтаси оғзидан гуллаб кўйганми ёки ҳалиги безбет дарвеш кароматини такрор қилганми? Қўйинг-чи, шаҳар бархандек кўзғалиб қолди. Шафқатий мадрасасининг хипчадан келган, оқ салла ўраб, оқ яқтак кийган эътиборли муллабач-

чаларидан бири шаҳар бозорининг қоқ ўртасида, айни пешинда, сухандонлик қилди: «Хушингни йиғиб ол, фуқаро, Маҳмуд ялавоч қизларимизни Чигатойга арзимаган пулга сотмоқчи». Бу гапни эшитиб тажанг бўлган фуқаро ноиб саройини босмоқ учун отланди, иттифоқо, жоме масжидида пешин намозини ўқиб, хос навкарлари қўриқчилигида кўчага чиққан ноиб можародан хабар топди. У ўйламай-нетмай ёнидагиларга буюрди: «Бурдаланг, Худодан безганларни!» Сўнг у имога маҳтал сарбозлар қилч яланғочлаб аҳли бозорни қандай тумтарақай қилганини синиқ кулганча от устидан томоша қилди. Кўнгли ғаш... Бетавфиқ улус суюлиб, ўздан кетиб бораётганини ўйлади. Бу кунда шаҳару теварак-атрофдаги қишлоқларда бузғунчилар уруғи урчиган, улар авом орасида юриб булар-бўлмас маломатлар тарқатиб ташвиқот юргизишади. Мана бугунги нохушлик ҳам шунинг оқибати бўлса ажабмас. Шаккоқлар жиловини бўш қўйгани учун унинг ўзи ҳам айбдор. Алами келиб ноиб алланечук кўнишди. Худди шу он калта соқол қўйган, кўзлари қийғирниқидек тик боқувчи жуссадор йигит рўпарадан чиқиб, камондан ўқ узди. Маҳмуд ялавоч бир инграндио эгар қошига қулади. Ўқ ўнг елкасига санчилган эди.

Бунча совуқ экан ажал нафаси. Ноиб зимзиё бўшлиқда муаллақ тургандек эди. Беихтиёр унсиз оҳ чекдию зилдек оғирлашган танаси қўйига, аллақандай тубсизлик сари эна бошлади. Оқ нурлар билан қопланган баҳаво манзилда уни ҳарир кийимдаги хушсурат фаришталар илиқ қаршилашди. Улар меҳрибонлик билан баданию юз-кўзларини силаб-сиппалашарди. Теваракини қоплаган сабзаворлар ичидан сирли шивирлашлар эшитилади. Шивалаб ёмғир ёғаётир, у ҳўл ўт-ўланлар оралаб борадир. Ивиған уст-бошим қачон қурийди, деб ўйлайди. Бир вақт қараса... Ё, фалак, манов банда ким?

Жиққа терга ботган Маҳмуд ялавоч беҳосдан чинқириб юборди, аста кўзини очаркан, тепасида хиёл қимтиниб, паришонҳол ўтирган дарвешни кўрди. Аввал уни танимади, танигач, зўр-базўр илжайди. Анча-мунча ҳушини ўнглагандан кейин дарвешдан сарой табиби мулла Ибод Хўжандийни суриштирди. Дарвеш елка қисди. Пойгакда қўл қовуш-тирган амир Зувалак аста келиб, ёнига тиз чўкди. У нукул шивирларди: «Хайрият, эгам ёрлақади, эгам!»

— Амир, не қўйга қўйдинг фақирни? — анчадан кейин тилга кирди Маҳмуд ялавоч. — Энди ҳолим не кечгай, наҳотки, дийдор маҳшарда қолур?

— Андоғ деманг, қиблагоҳим, иншооллох, умрингиз узун бўлгай, — таскин берди ноибга амир Зувалак. — Хайрият, бахтимизга мана бу зот бор эрканлар, жароҳатингизга бир дору суркадилар, андин сўнг чеҳраи муборагингизда тириклик нишонаси барқ урибдир.

«Дарвеш, дарвеш!..» Ноиб шифтга тикилганча, дилида недир эзгу истаклар кўзғалиб такрор қилди бу сўзни. Бозор майдонидан чиқаверишда рўпара бўлган йигитни, чийиллаб учиб келган камон ўқини тасаввур қилиб кўнгли чучмал тортди. Неча кун беҳуш ётди, мана бу банда елкасидан ўқни қандай суғуриб олди, ярасига малҳам босди — билмайди. Э, дариг, у бўлмаса ҳоли не кечарди?!

— Сен фақирнинг азиз меҳмонисен, — деди ниҳоят Маҳмуд ялавоч ютиниб. — Хоҳласанг саройда қол, тоабд бошимда кўтаргаймен! — Дарвешдан садо чиқмагач, сўради: — Не ғалат кимсасенки, фақирдин исми-шарифингни яширадурсен?

— Исми-шарифимни дарвеш Адойи дерлар, — кулди у хотиржам.

— Балли сенга, дарвеш Адойи, қилган яхшилигинг мендин қайтмаса эгамдин қайтсин, — Маҳмуд ялавоч юзига чин миннатдорчилик ифодаси балқиди. — Аммо, то танда жоним бор экан, хизматингга яраша сийламакка уринурмен, иншооллох, оёққа туриб кетсам!

— Ҳар не сийлов каминага чикора... Нафсим ҳеч нарса тиламас, — хиёл маъюс тортди дарвеш. — Айтганча, жаноб, кулфатдин мен сизни огоҳ этган эрдим, нечун инобатга олмабсиз?

— Оҳ-ҳо, мактуб эгаси сенми? Узим ҳам сезган эдим, — яраси зирқиради қоғи. Маҳмуд ялавоч лабларини жуфтлаганча жим қолди, заҳил тортган юзида шубҳа аломатлари зуҳур этди. — Сенга осон, жаноб Адойи, аммо менга-чи, менга ҳам осонми? Сен бир бедана, ўрми, жарми, битбилдиқ! Мен эрса... юртни ўйлаймен, халқни деб ғам ютамен.

— Йўғ, оға, адашмасам, сиз кўпроқ ширин жонингизни ўйлайсиз.

— Балки сен ҳақдирсен... Лекин, айт-чи, жонни, бола-чақани ўйламай яшаб бўлурми? — овози инграниб чиқди Маҳмуд ялавочнинг. — Ҳар ким чекига тушганини тортгай... Сен дарвеш, фақир ҳукмдор. Чарх иккимизни ҳамсўхбат қилганини кўринг.

— Эҳтимол бу чархнинг хатосидир.

— Андоғ демагил, фақир сени топганимдин мамнунмен, — деди фахр билан Маҳмуд ялавоч. — Ўйлайменки, мендек ҳукмдор кўнглини овлаганингда сен ўзинг ҳам шодсен.

— Бир қошиқ қонимдин кечинг, тақсир, камина қўл-оёғингизда кишан кўрамен, — кесатди дарвеш Адойи. — Қўл-оёқда кишан билан ўзни ҳукмдор санамак қай рисолада ёзилган?

Маҳмуд ялавоч жавобга безиллади. Танидаги оғриқ руҳига кўчгандек бўлди.

— Дарвеш, сен ўқ ярасини тузатмакдасен, бироқ ичимдаги азалий ярани тирнай-

тирнай қонини оқизмакдасен,— деди аллатовур надомат билан ноиб.— Шафқат қил... Айтдим-ку менга осонмас деб. Сен хайриятки фақат кишани эслатдинг, аммо бўйнимга гул осилганини билмайманми? Ҳеч ким менга шафқат қилмади, ҳеч бўлмаса сен аягин, ниманг кетади аясанг, дарвеш?!
— Тангри аясин сизни, тақсир.

— Ҳа-ҳа... Тани бошқа дард билмас... Сенга таъна қилиш бўлса, таънадан осони борми? Агар чарх сени менинг ўрнимга қўйса кўрадинг Гоҳ Хоразмшоҳ қўлида, гоҳ Чингиз қафтида ҳаппактош бўлсанг билардинг. О, бечорагина, бурро тилингни кесиб итларга ташлашмасмиди! Қўрқув тушгач жонингга... тиз чўкардинг, эмаклардинг, этак ўпардинг, ёлборардинг. Жаҳонни титратиб турган ҳукмдор эса, аҳволингни кўриб ғолибона тиржаёди, ўз жонингни қайтариб ўзингга ҳадя қилади, эвазига эса имонингни, ҳа, ҳа, имонингни сўрайди. Неча марта ўзимга ўзим савол берганмен: мол-ҳол, жон ширинму ёки диёнат? Жавобини билардим, лекин ўзимни билмасликка солдим, ҳа, ҳа, атай... Чунки энди менга барибир, мен бу фоний дунё устидан, ғаламисликда шайтонни ҳам ора йўлда қолдириб кетадиган зўравон ҳокимлар устидан кулишим керак эди. Йўқса улар мени нобуд қилишарди. Чингиз бу дунёдан ўзини ғолиб санаб кетди, асли у эмас, мен ғолиб эдим! Унинг қиличи зўр чиқди, менинг ўйлаб топган йўригим! Охирида эса томошабин бўлдим! Кўрдим мени таҳқирлаган разиллар аҳволини, сичқон ини минг танга бўлди уларга?!
«Бир ҳовуч разилга қасдма-қасд! Е, раббано!»— ёқа ушлади дарвеш Адойи; унинг тик боқувчи қағир кўзларида нимадир яшиндек ёниб ўчди.

— Тақсир, разиллардан ўпкалайсиз, ортингизда алар билан бирга хокисор фуқаро ҳам борлигидан тондингизми?
— Фуқаро? Не ул? Чибин билдим ани... Ҳануз чибин атармен,— қалин лабининг бир четини буриб қўйди ноиб.— Фуқаро деб оғиз кўпиртирма, дарвеш, фуқаро на яхшиликни, на ёмонликни ёлчитгай! Бунга ўзим гувоҳ... Фуқаро зўр экан, нечун Чингиз лашкари йўлини тўсмади, хўш?

— Бўхтон қилманг фуқарога... Тўсди, о, тўсганда-чи! Аммо сиз шоҳлардан ортгандан сўнг унинг кўнглига кириб олдингиз, унинг журъатини, сабру бардошини қурт бўлиб кемирдингиз. Бу даҳшат эди, даҳшат!
— Мен, мен-а? Тўхмат бу!

Алам, аччиқ алам ўтганидан Чиғатой ноиб аста-секин тўлғанди, отилиб турмоқчи ҳам бўлди. Аммо жароҳат санчиғи бирдан жунбишга келиб, жисми-жонини тўшакка баттар михлаб ташлади. Энди у ҳаддан ортиқ чарчаган, баҳсу мунозара юргизишга бошқа ҳоли қолмаганди. Ярим соатлардан сўнг дарвеш Адойи унинг ярасига малҳам суркади, сўнг Арк ҳовлисиغا чиқди.

Қоронғиликка чулғана бошлаган ҳовли сокин... Ҳар замонда мудофаа девори устида, учбурчак шинаклар ёнида нари-бери ивирсиб юрган соқчиларнинг гўнғирлаб гаплашгани эшитилди. Соқчилар машъал ёқишди, у маҳобатли пешайвон тошустунига суянди, нечундир кўнгли ғаш эди. Кўз ўнгига Маҳмуд ялавочнинг заъфар қиёфаси келди. Ажабо, бу қандай киши? Икки ўт ўртасида қолган ожиз банда эмасми? Йўқ, у бахтиёр — бахтиёрлиги шундаки, омадсиз эканини билмайди. Агар саҳрода ҳазрати Хизрни йўлиқтириб қолса у нима сўрарди? Шаксиз, ҳамма ўзи каби бўлишини...

ҳли сарой орасида озми-кўпми обрў-эйтибор қозониб, каттами-кичикми нуфузга эга бўлиб келган мулла Ибод Хўжандийнинг жони нақ ҳалқумида: таг-туғи номаълум бир жодугар саройда намунча пашшадек айланишиб қолди? Нонини яримта қилмасайди. Пихини ёрган экан, иложини топса Маҳмуд ялавочнинг у енгидан кириб бунисидан чиқса. Ноибни жоду қилди, оёққа турғазди. Бу ишни нега у эпломлади, эплаганда қандайдир гадоининг эмас, ўзининг ошиғи олчи турарди. Шунча илму ҳикмати билан ҳеч нарсага ярамаса-я! тўнка экан, тўнка! Аввалдан Маҳмуд ялавоч билан ораси совуқроқ эди; бу ҳол аzza-баzza тантиқ ўғлини суннат қилдирган кундан бошланди. Ростини, ўзиям сўқирлик қилган-да, бечора болагинанинг дингилгинасидан сал олворган экан, томни бошига кўтариб чунон йўғладики! Сўхта босади, малҳам суркайди, қўйруқ билан асални аралаштириб боғлайди, қани энди тузалса! Табиблик номини кўтариб юрганларига пушаймонлар еди. Ҳазаб кўзиган Маҳмуд ялавоч уни саройдан қувиб юбормоқчи бўлди. Орага бош вазир Нодир-хўжа Шафқатий тушди, йўқса... кавуши ўнганган эди. Шундан бери ҳеч омади чопмайди. Сал илгарироқ катта малика Сарвихон бикач оғриб қолганда ҳам бирор дори-дармони билан тайинли ёрдам беролмади. Мана энди буниси чиқди оёқ тагидан. Қайси касофат экан ноибга ўқ узган? Шу воқеа бўлмаса, аввалги кўрғиликларни бир амаллаб босди-босди қилган эди. Аммо буниси... Лаънати ноиб аввал кафанини бичмаган бўлса ҳам энди бичади, саройдан энди думини тугади. Ваҳ, бу жодугар, девор тагида қолгур, Хўжандда қаёқдан пайдо бўлди?! Худо ҳақи, у жодугар, жодугар бўлмаган тақдирда ҳам жосус, қайсидир мамлакат хуфьяси. Кеча-кундуз ухламай саройдан сир ўғирлайди, ноиб ҳазрати олийларининг-ку тоза бурнидан бурундиқ ўтказиб олган, ноиб

шу кунларда унингиз томоқ емайди, унингиз мажлис кўрмайди, зиёфатларга бормайди. Кеча кўрдик, дарवेशи тушмагур Шафиқия мадрасасида изгиб юрган экан, жаноб ноибнинг арзанда ўгли Масъудбек билан. Ниҳолдек нозик йигитни қаланғи-қасанғи гаплари билан ўзига оғдириб олса нима бўлади? Чув тушади-ку йигит бечора, бу дунёси ҳам, у дунёси ҳам куйиб кетади. Йўқ, бу беандишалikka жим қараб туриш — гуноҳи азим, ноибга барини оқизмай-томизмай айтиши керак. Лекин, ажабо, ноиб басир, кар — унинг оху ноласини тингламади. «Мулла Ибод, бу кунингдан кўра ўлганинг яхши, уч пулга арқон беради, ўзингни осл!»— деди, ҳа, ҳа, шундоғ дағдаға қилди. Қани шу дамда ер ёрилсаю қаърига тушиб кетса! Аламига чидолмай, уйда кўрпага ўраниб ётди, димикиб ўлишига озгина қолғач, бош вазир ҳузурига бориб, дардини ёрди. Нодирхўжа Шафқатийнинг ҳам ҳасратидан чанг чиқиб турган экан, уни тинглаб ўтириб, баттар тутақди. «Мулла Ибод,— деди талмовсираб,— сизнинг ғамингиз ғамми, биздан аҳвол сўрамайсизми? Жаноби ноиб эсини паққос епти: худобезори ғадони менинг ўрнимга кўтаришни ният қилти. Келганингиз яхши бўлди, бир тадбир ўйлаб топмасак, шўримизга шўрва тўкилгай!» Сўнг икковлон маслаҳатни пишитиб, саройга йўл олдилар. Бу гал мулла Ибод қўл қовуштириб турди. Нодирхўжа Шафқатий ичидаги зардобни қатра қолдирмай тўкди: «Ҳазратим, бир қошиқ қонимдан кечинг, сизнинг муборак оёғингизга санчилаётган тикан камина оёғини ҳам қақшатадир. Сиз ақли расо инсонсиз, аммо бу кунда бир ноқису нотавон сизни қарахт қилмиш. Ани зудлик билан тафтиш қилмоғингиз жоиздир. Кўпдан бери Балх ва Ҳирот амирлари Найманнинг қолган-қутган беклари билан тил бириктириб, Чигатой бошига ғавғо орттириш пайидалиги сизга аён эрур. Сизнинг қўйингизга илон каби кириб олгон бетовфиқ ўша ножинлар айғоқчиси эканини ишончли одамларимиз маълум қилдилар. У ўртадаги хуфийлар орқали Ҳиротга ва Балхга мужда етказар экан!» Кечагина тўшақдан турган Маҳмуд ялавочга бу гап палахмондан отилган тошдек ёмон теғди. Ҳайтовур, у бош вазир муждасига ишонини ҳам, ишонмасликни ҳам билмасди. Фақат «ишончли одамлар» кимлигини сурштириш калласига келмади, бирон тайинли фикр ҳам айтмади. Бош вазир не кўйга тушганини табиб билмайди, аммо ўзининг ҳафсаласи пир бўлди. Эзилиб, ранг-қути ўчиб, уйига келди ва яна ими-жим кўрпага ўралиб ётди. Эл орасида юролмай, саройга боролмай қолганини ўйласа, ичини нимадир омбирдек бурай бошлайди. Ярамас ноиб бунча ғўдаймаса! Анов томонда орқа тоғи бор-да, ўшанга суюнади. Аммо, шошмасин, ўша хоразмлик иблисни бир бопламаса, ёруғ жаҳонда юрган экан. Етти йиллик чаён захрини қаро кунда асқотар деб шишада сақлаб қўйибди. Бир йўлини қилиб ўша савилни доригами, майгами, овқатгами қўшиб берса... Аммо буни эплаш осонмас. Тозидек сезгир соқчилар кўзини шамғалат қилиш лозим. Бахтига, шу кун уни саройга индамай ўтказиб юборишди. Уззукун у вазирю вузаро билан бирга бўлди. Кўз қири эса дарвеш Адоийда эди. Мавридини топиб унинг халтасини ўғирлади, кейин билдирмай жойига қўйди. Шунақа қалтирадики! Лекин ҳадемай насиб этадиган қувонч олдида бу кўрқув сира арзимас эди. Ана энди Маҳмуд ялавоч онасини кўради, ҳайё-ҳуйт деб нариги дунёга сафар қилади, анови шайтон ҳамтовоғи эса Чигатой қаҳрига учрайди. Энди ҳаммаси зора ўнглиниб кетса, илоҳим, ноиблик тахтига Нодирхўжа Шафқатий кўтарилсин.

еҳ тушишини ва Маҳмуд ялавоч дори ичадиган пайт бўлишини мулла Ибод ичи тирналиб кутди. Кўнглида ғулғула, бир жойда ўтиролмай, аёнлар суҳбатига аралашолмай, айвонда асабий кезинади. Кўтилмаганда миясига бошқа фикр келди. Бордию дарвеш Адоийни буткул шармандаи шармисор қилса-чи?! Шунда бир ўқ билан уч кийикни қулатмайди: Маҳмуд ялавоч тирик қолади, дарвеш Адоий таъзирини ейди, ўзи эса эски мавқеини тиклаб олади. Эшикоғаси ҳайҳайлаганига қарамай, мулла Ибод хобгоҳга шахт билан бостириб кирди; у остонада тимирскиланиб тўхтаркан, бир ҳайрон бўлган ноибга, бир беозоргина жилмайиб турган дарвеш қўлидаги пиёлага ваҳима аралаш тикилди. Орадан тахминан бирор дақиқа кечди, аммо у товуш беришга ботинмади, тиззалари қалтирай бошлади.

— Ноиб жанобларини билмадим, аммо камина сизга мучтоқ эдим,— ноўнғай жимликни бузди дарвеш Адоий, хотиржам алфозда.— Хўш, нечун индамайсиз?

Ҳануз қарахт табиб жаноблари... алҳол кўзлари бежо, афти ҳам аллатовур кўпчиган, қотма чаккаларидан иссиқ тер қуйиларди. Ниҳоят, аста илгари босди, сўнг бирдан ўзини ноиб пойига ташлади.

— Қиблагоҳим, бу ножинс жодугарнинг сизга қилган ҳар не қаромати ёлгон, тангрига қасамки, ул бетовфиқ жонингиз қасдидаги балойи азим эрур!

— Не деб алжирайсен, мулла Ибод?— деди ноиб энсаси қотиб.

— Пиёладаги заҳар, ичманг, асло ича кўрманг!

— Нима?— бақрайиб қолди ноиб, анчадан кейин ўзига келиб жаҳл аралаш сўради:— Шу гап ростми, дарвеш?

Маъюс турган дарвеш Адоий пинак бузмади.

— Ғўлин шимийетримисен, гумроҳ?— деди тоқатсизланиб ноиб.

— Тақсир, аввал ўзи нўш этсин, шунда билингай,— суҳбатга аралашди бир чеккада қўл боғлаган амир Зувалак.

— Тўғри, шундай қилсин,— уни қувватлади мулла Ибод.
— Сиз ҳам шу фикрдамисиз?— ноибга кўз қирини юборди дарвеш.
— На ишқ, булар дилимга шубҳа солмишлар.
— Яхши, фақат бир шартим бор,— деди ўйланиб дарвеш Адой.— Бул доридан каминадан сўнг мулла Ибод ҳам татисинлар.

— Албатта, албатта, сиз тирик қолсангиз,— деб илжайди табиб.

Энди дарвеш Адой нигоҳида бир қадар қатъият, умидворлик зухурланди, у пиёладаги гулобни суюқликни бир томчи қолдирмай сипқорди, сўнг кафти билан бамайлихотир лабларини артди. «Хайрият,— деди ичида мулла Ибод кулимсираб.— Тамом, заволи етмиш! Бу кундан саройда камина байрам қилурмен!» Нечундир табиб жанобларининг асаби симдек таранг тортилди. Ҳозир қулайди, ҳозир... Аввал муздек кўкаради, кейин бўғилади, телбаваш қиёфада чинқириб юзтубан йиқилади. Беш, ўн... дақиқа кечди, барзангидек кўкрак кериб турган дарвешни жин ҳам урмади.

— Навбат сизга, мулла,— деди ниҳоят дарвеш Адой, пиёлага шишадан дори қуяркан.

Шўрлик табиб нақ шайтони лаъин рўпарасида тургандек эди. Лаънатининг бир мўйига ҳам путур етмади. Наҳотки у ишониб юрган нарса кучдан кетган бўлса... Еки у адашиб шишага бошқа нарса томиздимми? Шиша бегона деса... Йўқ, ана, ўзи: сиёҳ рангда, бўйни ингичка... Ҳалиги шубҳаси тўғри, бирон нарса аралашган-у, унинг захри кесилган. Э, аттанг, яхши режа ўйлаб топган эди-да! «Лекин бу иблис, иблисга ҳамтовоқ!» деди ичида табиб ва пиёладагини кўтариб юборди. Ўша заҳоти, ҳа, ўша заҳоти томоғига чиппа олов ёпишди, олов бир зумда бутун жисмига ёйилди, «куйдирмакда» дейишга улгурди, холос. Ногоҳ товуши ўчиб гуппа қулади. Юз берган ҳодисага ноиб ҳам, амир Зувалак ҳам ҳайрон. Бирпасдан сўнг амир Зувалак жасад тепасига борди ва унинг ваҳм қотган кўзларини кафти билан юмдириб қўйди.

— Жаноблар, бу доруга заҳар қўшилгани рост,— деди анчадан кейин дарвеш Адой таассуф билан.— Аммо бу разил ишни камина эмас, марҳум банда адо қилган.

— Сиз бундин воқиғидингиз?— бетоқат сўради ноиб.

Дарвеш жавоб ўрнига истеҳзо аралаш кулимсиради.

— Ахир сиз андин менга ичирмакчи эдингиз-ку?

— Асло, асло... Камина табибни кутдим.

— Оғу нечун сизга таъсир қилмабдир?— ноиб гиламда жонсиз ётган мулла Ибоднинг чўяндек қорайган бетига кўз қирини юборди: ичини ҳар хил гумон таталаётган эди.

— Камина болалигимда қорақурт ютганмен. Чарвига ўраб!..

— Қорақурт?

— Шундоғ... Анинг захридин ўткирроқ заҳар бўлсагина каминани йиқитиши мумкин,— энсасини қашиб қўйди дарвеш Адой.— Раҳматли падарим қорақурт ютишнинг хислати тўғрисида кўп аломат ҳикоятлар сўйлардилар.

— Ваҳ, одамзод!

Тўғри, бу бандага Оллоҳ назари тушган, унга асло фириб бериб бўлмас, лекин унинг ўзи истаган одамани истаган пайтида деворга суюнтириб кетгай. Унинг кўнглини тополсайди, саройда қолармиди. Ноиб шундай бир одамга муҳтож, агар фисқу фасод ичида эсон-омон юрмоқ истаса, ғанимларини мот қилмоқ пайида бўлса, уни ҳузурда олиб қолиши керак. Сезади, дарвеш ўғли Масъудбекка ихлос қўйган, шундан фойдаланади, ўғлимни паноҳингга ол, ақлу ҳушини пешлаб бер, давлатга кўмаман, деб кўнглини овлайди.

Амир Зувалак гумашталари мулла Ибод жасадини замбилга солиб, хобгоҳдан олиб чиқишди. Эртаси куни сирли ўлим топган табибни тупроққа топширишди. Жанозага Маҳмуд ялавоч билан бирга дарвеш Адой ҳам қатнашиб савобгар бўлди. Жаноза ўқиладиган пайтда бош вазир Нодирхўжа Шафқатий алағдалик билан кўп типирчилади, бир неча бор у мулла Ибоднинг ўғли Содиқбек сари энгашди ва дарвеш Адойни кўрсатиб неларнидир пичирлади.

ИККИНЧИ БОБ

«Учқур арғумоғингни эгарла!..»

аҳаннам дегани балки шудир. Ҳар нарса бу ерда мубҳам, малолли, кеча билан кундуз фарқсиз кечади. Ойдин нима — алҳол унутилган, унутилган... Димиққан ҳавода сокин бир ларза сезилади, ларзаки, ер юзидаги жамики ваҳимани жамлаган. Девор, не-не бандиларни кўрган бу девор, недандир хижолатдек, соқовланиб гунг-гурс туради.

Не аламки, куни кеча Худо қарган қаттол ғўша Маҳмуд Торобийни зимзиё қўйнига олди. Толиқиб, бир ҳолга келган, сабр косаси лим-лим тўлган Шамсид-

булди. Имо-ишорасидан билдик, Оллоҳ ниятига яраша одамчи муллобди. Фақат, бечора гунг экан...

артарош эпчил одам экан, унинг ғовлаган соч-соқолини бирпасда кузаб қўйди. Сўнг қайта-қайта таъзим қилиб жўнаб қолди. Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас яна бир кимса кўриниш берди. Бу шўрлик ҳам соқов эди. У қалин шоҳи матодан тикилган оқ шалвар, энги узун оқ кўйлак, зар жияк солинган қизғимтир банорас камзул, бахмал дўппи ва сахтиёний этикни бурчакдаги миз устига тартиби билан териб қўйгач, аста икки букиди. Сўнг ичкари хонага бошлади, баҳодир у ўзини буғхонада ювинтириб қўймўқчи эканини англаб, бундай хизматни рад этди. Ҳузур қилиб ўзи ювинди, жиндай бўлса-да олам ғалваларидан, руҳини чулғаб олган оғриқлардан йироқлашди.

Жон-тани қушдек энгил тортган Маҳмуд баҳодир гумашта келтирган либосларни бир хижилланиб, бир ҳавасланиб кийди. Энди руҳида ҳорғинлик эмас, шижоат ҳоким эди. Фақат, таажжубки, тақдир сийлаётирми ёки масҳара қилаётирми? Ҳар ҳолда у ортида кўнглига яқин кишилар турганини тасаввур қилгандай бўларди. Ажаб умид билан тагин ўзини кўзгуга солди, энди рўпарасида бутунлай бошқа одам бўй ростлади: шаҳзода сувратли ўғлон! Сал озганини айтмаса, нақ ёшлигига, қачонлардир ўжар Субуҳабини мафтун қилган хушсуврат йигит ҳолига қайтган эди. Во дариг, ўша меҳрибон, гулираъноси бугун ёруғ оламда йўқ, уни етиму ўксик қилиб кетди.

Оғир хотиралар гирдобига тушган баҳодир қароқларига иссиқ ёш қуйилди. Шу дам ҳабаш аёл товуши эшитилди.

— Нозаниндай бўлиб кетибсиз, йигит, қани, юринг.

— Опажон, айтинг, камина қайдамен?— ўксиниш аралаш сўради баҳодир.— Эшитимсиз, Бухоронинг қадимги подшолари ўз ёвларини қатл олдидан шундоғ ардоқларлар!

— Бундай хаёлларга борманг, сиз юлдузи кулган йигитсиз.

Энди тақдирга тан беришдан ўзга илоҳ қолмади, охирига қадар кутишга қарор қилди. Шошилмай ҳовлини кесиб ўтишди ва қибла тарафдаги муҳташам иморатнинг иккинчи осёнасига зина бўйлаб кўтарилди. Топ-тоза пат гиламлар тўшалган кенггина йўлак уларни ислимий нақшлар чекилган бағдодий эшик рўпарасига етаклаб келди. Аёл эшикни тортинмай очиб, ҳангу манг бўлиб келаётган йигитни хушмуомалалик билан ичкарига чорлади.

Чоркунжак саҳн нозик гулбарглар тасвири туширилган эроний гиламлар билан сарафроз, этакроқда зарҳал билан зийнатланган хитойи чинни кўзалар тизилган, улар ёнида уд чалаётган аёллар қиёфаси ифодаланган ҳайкалчалар турар эди. Уртадаги узун хонтахта сархил неъматлар билан тўлғазилганини кўрган Маҳмуд баҳодир култ эткизиб ютинди, аммо нафси қанча хуруж қилмасин, дастурхонга узалмади.

Ҳабаш аёл манзиратни жойига қўйгандан сўнг хонадан шарпадек сирғалиб чиқди, ҳаял ўтмай эшикда зардўзи дўппи кийган, сочини майда ўриб елкасига ташлаган, қош-кўзига дид билан ўсмаю сурма қўйган зулфи гажак нозанин кўринди. Жувон босайми-босмайми қилиб оҳиста юриб келар, дуркун қоматидан ажиб назокат ёғилар эди. У қўлидаги майкўзани хонтахта четига эҳтиётлаб жойлаштирди, энгил таъзим қилгач, ҳайратга чўмган йигит рўпарасига омонатгина чўкди, сўнг қайрилма киприкларини тезгина кўтариб, йигитга бир кўр қараб олди.

— Исминг недир, эй пари?— Маҳмуд баҳодир жувоннинг ойни уялтиргудек жамолига асир бўлган эди.

— Фақира Моҳигулмен,— деди у ҳаяжонли товушда.

— Моҳигул, Моҳигул... Биноий исм,— деди Маҳмуд баҳодир завқланиб. — Ҳўш, Моҳигул, сўйла-чи, сен билан мен қандоғ гўшада ўлтирибмиз, кимнинг тасарруфидамиз?

— Авф этгайсиз, барно йигит, фақирага бул борада сўйлашмак тақиқ этилмиш,— гуноҳкорларча бўйинини эгди Моҳигул.

— Ажабо, нечун?— таассуф билдирди баҳодир.— Унда не борада сўйлашмакка изн бермишлар?

Моҳигул жавобга ийманиб, гулдор чинни майкўзага кўз қирини ташлаб қўйди. Гўё бу билан дедик, куйган жонимни итотга олиб нима қиласиз, қийнаманг, фақирнинг вазифаси ушбу идишдаги нарса бирлан кўнгил овлашдир. «Унда нечун жимсен, тўлдирмайсенми, сипқормаймизми бу тириклик сувини!» деб юборишига оз қолди. Зўрға ўзини тийди, ўз жодусига тортаётган майкўзага тикиларкан, зиндонни, у ердаги можароларни эслади, шўрлик хотини билан ўғли қисмати ёдига тушиб, кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш айланди. Моҳигул унинг суву селоб бўлиб ўлтирганини кўриб шошди, чеҳрасида бир таассуф зуҳурланди, сўнг бир иштиёқ билан майкўзага қўл чўзди.

— Ҳайронмен, сиздек мард бир одам дилида армон не қилсин, алам не қилсин,— ингичка қошларини чимирди Моҳигул.— Мабодо бўлса, мана бу чоғир барини ювгай, барчасидан фориғ этгай!

— Камина ғўрлигимда ондин гўйиб-тўйиб ичдим, наф топмадим, у ҳам бандаларни алдагай, ваъдаси ҳам, хумори ҳам ёлғон!

— Қисмат алдовидан кура май алдови афзал, паҳлавон,— деди жувон ўғринча

қараш қилиб.— Бул чархи кажда май қудратига суянмасангиз нимага суянурсиз?

— Майи нобга суянмак девоналик.

— Оллоҳ ўнг қилгай девонанинг ишини!..

Косагул жувон ширин жилмайди. Ғамзада Маҳмуд Торобийнинг юраги сим-сим тўкилди, ташналик, жонни чатнатиб юборадиган ташналик яна ружу қилди. Босармикин шу азобни майи ноб? Оҳуваш косагул табассум қилмакда: босади, босади... «Ол, ола қол, андуҳдин фориф бўлгайсен!» Унинг амрига бўйсунгиси келади. Ғойибдан эса сокин бир нидо эшитилади. «Тутгил ўзингни, ул сени мазахлайдир!»

— Моҳигул, жомни қўй жойига... Айт, ундаги нарса нима, ажалми, тириклик муждасими, адоват шарбатими?— ўзида тушунуксиз бир ғашлик туйди Маҳмуд баҳодир.— Айт, қай бири? Қай бири? Фақир они ичай, сархуш бўлай! Нафс балоси ғолиб бўлиб ўзлгимни ботқоққа итқитай! Йўқ, Моҳигул, шафқат қил, менга раҳминг келсин, жомни яшир, кўзим тушмайдиган жойга яшир!

Моҳигулнинг гул-гул очилган чеҳраси бирдан сўлғинлашди, не қиларини билмай жовдиради. Ахир у нозу карашмаси, асалдек ширин лутфу карами билан не-не муз дилларни эритмаган, не-не алпларни тиз чўқтирмаган, аммо мана бу йигит ҳатто қўлидан қадаҳ олишни ҳам истамай турибди.

— Ихтиёрингиз,— дея зардали шивирлади у,— фақира бир жориямен.

— Асло! Сиз дилдорсиз!

— Маним кунини ғанимингизга ҳам кўрсатмасин эгам.

Энди Моҳигул товушини ўксиниш босиб кетди, яна бирор лаҳза хомуш тургач, май тўла жомни аста лабига теккизди ва бирдан охиригача симирди. Тубсиз қароқларида ажаб ҳузур аксланди, кафти билан аста дудоғини артди.

— Сезиб қолсалар ўлдиранлар,— деди алланечук саросималаниб.

— Ўлдиранлар? Кимлар?

— Шафқатсиз Гуранинг одамлари.

— Тавба, Гура дедингми?

— Тили-забонимни очиб қўйди манов нарса... Хай, остирса остирар ўша сатанг,— лабини бурди Моҳигул.— Билсангиз, барно йигит, биз ҳаммамиз Гура хотунга тобемиз. Бу ҳовли-ҳарамга қўшиб бизни Чиғатой Гурага тортик қилган, Гура ўғли Ганду Чинони шу ерда жойлаштирамоқчи эди, арзандаси ўлиб, нияти амалга ошмади.

— Шундоғ дегин, энди камина ҳам анга тобеми?

— У ёғини билмадим, йигит...

оҳигул, майи ноб таъсирга берилган Моҳигул ҳақиқат бетидаги пардани тортиб туширди. Сўнг ўзи кўрқиб кетди, катта бир гуноҳга қўл ургандек нафас ютиб ўтирди. Зимдан унга қараркан, Маҳмуд баҳодир шуурини ғазабга ўхшаш нарса чулғаб олди. Кўз ўнгида атласу кимхобга бурканган, нозик қўллари ва қулоқларида тилла тақинчоқлари ялт-юлт қиладиган Гура хотуннинг келишган қадди-бастӣ гавдаланди. Гура, Гура... Оҳ, телбагина аёл, нега ундай қилдинг, не муддаода ўта қалтис ишга журъат этдинг? Наҳотки баҳодир юрагидаги музни эритмоқчи бўлсанг? Сен билмайсенки, баҳодир бошига не савдолар тушди, у нима ғамда-ю, сен эса кўнгил кўчаларида сарсону саргардонсан!

Унғайсиз жимлик... Моҳигул нигоҳида маъюсланиш... Лекин у ўзини тўтолмай нуқул жилмади, кулгичлари ҳусни мулкини тагин ҳам нурлантиради. Дафъатан кўнгли мусика тусайди, кула-кула, саллона-саллона тоқчадан садаф билан мунаққаш қилинган жонона танбурни келтиради. Нозик панжалар ҳароратини туйган танбур ҳазин нолишлар билан исён кўтаради.

— Амр этсангиз, қайси куйни чалай?— деди Моҳигул танбур пардаларини эҳтиёт-корлик билан созларкан.

— Қай бири ёқади ўзингга, ўшани чалгайсен...

Нигоҳини бир нуқтага қадаганча Моҳигул секин бош ирғади, нигоҳида ўша маъюслик... Бутун инон-ихтиёрини у танбурга берган эди, ниҳоят исёнкор торлар эшила-эшила, гўё унинг юрагидаги аламу армонларини оҳангга сола бошлади. Бўлмани тутган куй бир титраниб тинган маҳалда гумашта зира ҳидини анқитиб барра кабоб келтирди, иштаҳаси очилиб, Маҳмуд баҳодир «ҳужум»га ўтди...

— Чал, эй малак, чалавер!— деди сархушланиб.

Шамдек эриб, тўлиқиб ўлтирган жувон йигитнинг ҳар не тилагига иштиёқманд эди, ногоҳ кўзлари чакнади, танбурни шундоғ сайратдики, бутун борлиқ унинг измига бўйсунди. Ҳам руҳан, ҳам жисман чарчаган йигит куй шавқидан эриб мудради, кейин уйқуга чўмди. Уйқусида ҳам мусика садоларини ҳис қилиб ётди. Ажабки, энди танбурни Моҳигул эмас, Гура хотун чаларди. Гура хотун бир ҳолда... Олтинранг сочлари тўзғиган, қовоқлари кўпчиган, дудоқлари қакроқ... Ахирини у танбурни бир четга қўяди, нечундир хўрсинади, ўксиниш аралаш шивирлайди:

— Ҳей, ўғлон, учқур отингни эгарла, мени мингаштир, ғурбатдан холи хилват жойларга олиб кетгил!..

— Гура, Гура, сен мени зиндондан қутқарибсан-у, аммо шайтони лаъин қафасига солмишсен!

- Йўқ, ўғлон, энди сен на зиндонда, на қафасдасан, озодсан!
- Ҳазратим-чи?
- Ҳазрат ҳам ҳур...
- О, Гура, жоним садаға сенга!
- Эгарла учқур отингни, ўғлон!

Гира-шира қоронғуликка чулғанган кенг даштнинг у бурчидан-бу бурчига саросар чопганча Маҳмуд баҳодир бедовини қидирди, тополмади, кўнгил ғуссага тўлди. «Отим қаён қолди?» дея алам билан ғудранди ва ўз товушидан уйғониб кетди. Аллақачон тонг бўзарибди. Ташқарида саҳархез қушлар мажлис тузиб чаққақлашар, деразалардан тушаётган шафақсимон ёруғлик бўлма нақшларини қирмизи тусга бўяган эди. Бундай шоҳона масканга қандай келиб қолганини дафъатан эслолмади, кейин зиндондан ўзини ўғирлашгани хотирасига келиб, ғалати ҳолга тушди. Ҳовлига чиқиб ювинди, сахийлик билан ифори бўй таратаётган гулларни томоша қилди, нечундир бир ғашлик билан изига қайтди. Бўлмада ҳабаш аёл қаршилади, унинг қовоғидан қор ёғарди.

- Не мужда бор, опача?— хавотир аралаш сўради баҳодир.
- Ҳозиргина Гурадан элчи келди, шўрликни зиндонга тикмишлар!— шундай деркан, ҳабаш аёл ҳўнграб юборди.
- Сабаб?— деди баҳодир анграйиб.
- Сабаби аён, ўзингизни гўлликка урманг... Бўринайхон тўполон кўтармиш,— пиқиллаганча давом этди у.— Хоним огоҳ этибдики, энди бунда узоқ қолмоғингиз хавфли, тезда бошингиз оққан томонга жўнар экансиз.

Бўлмага ранг-рўйи ўчган Моҳигул кирди. Бугун у ясан-тусанни ўзгача қилган: сочини иккита қилиб ўрибди, зардўзий дўпписи устидан чамбарак қилиб айлантрибди. Усма-сурмани қош-кўзига кечагидан ҳам нафисроқ қилиб сурибди, ёноқларини билинар-билирмай упа-эликка бўябди. Эгнида марғилоний саккиз тепки атлас кўйлак, лозима, оёғида учли зар қавуш, бежирим зар нимчаси тикмачодек кўксини таранг тортиб туради. Дудоқларида синиқ бир кулги...

— Йигит, сиз энди озод қушсиз, учасиз-кетасиз,— Моҳигул бўсагадан берироқда паришонқол тўхтади, бир озор билан сўйлади.— Тирик бўлсангиз, унутмайсиз бу ёруғ оламда бир мушфиқ тутқун борлигини... Шўрлик умид узмаски, бир кун қайтиб келурсиз, ул бечорани жабру жафолардин халос этгайсиз.

— Йўқол, гўрсўхта, кимнинг кўзи учиб турувди сенга,— ҳабаш аёл Моҳигулни кўксидан итарди, у бош эгиб чиқиб кетгач, баҳодирга юзланди.— Гура яна демишки, сиз қайда бўлманг, ўзи топиб олармиш, сиздин ҳар не кўмагини дариф тутмасмиш.

Қандайдир куч Маҳмуд Торобийни жоду қилди ва у танидаги карахтликини аниқ туйди. Хаёли эса чирпирак бўлиб кетди. Ахир қандоғ гап: гулдек нозик, паридек сулув малика зиндон комида қурт-қумурсқаларга таланиб, хор ва абгор бўлиб ётса! Ох, Гура, Гура! Сенинг ҳам пешонанг шўр экан-да? Шўр бўлмаса... Йигит муштларини тугди, нимадир кўксидан аланган оташ бўлиб ёнди. Майин бир товуш янгради қулоқлари тагида: «Учқур арғумоғингни эгарла, ўғлон!..»

УЧИНЧИ БОБ

Ер ости мамлакатида

Ўжанд арки ташқаридан ҳам, ичкаридан ҳам кўриқланади. Муюлишларда, маҳалла, бозорларда хуфиялар изғийди. Вазирлар, уламолар, лашкарбошиларгина эмас, айғоқчи изидан айғоқчи қўйилган. Чингизийларга тақлидан ноиб Маҳмуд ялавоч шундай қондани яшириқча жорий этган, боринги, арк девори устидан қуш ҳам учиб ўтолмас. Баъзан у кечки пайтлар амир Зувалак билан бирга сайрга чиқади, шу баҳонада посбонлар ҳушёрми, ғафлатдами — ўзи текшириб кўради. Жума куни кечқурун у соқчибошини ҳузурига чақиртирди, ундан шаҳар осойишталиги қай даражадалигини суриштирди, фуқарони қон-қақшатаётган ўғри-каззоблар қўлга тушган-тушмаганлиги билан қизиқди. Сўнг гапни айлантриб келиб, дарвеш Адойига тақади.

— Тўғрисини айт, амир,— деди у жиддий тарзда,— сенингча, у қандоғ одам, ишонса бўлгаймиди унга?

— Ҳушёр, зол... Атрофингизга ўралашаётганидин хавотирдамен,— чўчинқираб сўзлади амир.— Кўп гапирадир, кўп кароматлар кўрсатадир, асалнинг ҳам ози яхши, қиблагоҳим.

- Фақирга қилган яхшиликларидин тонасенми?
- Асло тонмасмен... Аммо... айтмак қийин...
- Чайналма, амир!
- Фаҳми ожизимча, дарвешлик анга касб эмас, шунчаки ниқоб,— сал дадиллашди амир Зувалак.— Гаплари ғалат... Ҳеч эътибор қилдингизми? Эсланг-а, оёқ-қўлингизга кишан солинганини айтиб, сизни масҳара қилмиш! Хўш, не тилакда... не кишанни писанда қилур?

— Ҳа, ҳа, чиндан қизиқ...

— Сиз анинг олдида ипакдек эшиласиз.

Нечундир Маҳмуд ялавоч елка қисди, кулимсиради.

— Масъудбекдин гап сўранг.

— У ўзини кўпрак ўғлига яқин олмакда.

— Худо ҳақи, дарвеш Масъудбек бошини айлантириш билан овора,— дарғазаб қиёфага кирди амир Зувалак.— Алар суҳбатидан воқиф эмасмен, аммо кўнглим сезмакдаки... дарвеш уни бад кўчага судрамакда. Шу сабаб, афу этинг, қиблагоҳим, ул жодугар ордидан одам кўйдим.

— Бу тадбиринг маъқул, амир.

— Ҳузурингизга кела туриб ҳам аларни бирга кўрдим. Арк айвонида гурунг курмишлар. Одатдагидек, дарвеш вайсамакда, Масъудбек анинг оғзига термулган... Илоҳим охири бахайр бўлсин...

Шубҳа... Шубҳа имонни ҳаром қилади. Ноиб ўйга толди, амир Зувалакка жавоб бергач, негадир юраги қисилаверди. Истайдимми, йўқми, у дарвешга суюниб қолди, энди унингсиз кўп нарсани тасаввур қилолмайди. Дарвеш ҳам унга, сарой тутумига ўрганаётгандек эди. Ажабо, у ниқобда юрган бўлса, унда ким эрур?! Аршдан тушган фариштами, шайтони лаъинми? Ёки Арабдан, ёки Хуросондан, ёки Ҳинддан келган жосусми? Асл нияти недир? Унга таъна тошларини ёғдирган бўлса нима қилибди? Эшитардики, тарки дунё қилган, тангри дийдорига ошиққан орифийлик даъвосидаги кимсалар адолатпеша ва чўрткесар бўлурлар! Хўш, у, Қайғотойнинг суюнган тоғи дарвеш таъналарига не муносиб жавоблар берди?! Фақат тилини ари чаққандек гўлдиради, бор бўй-баста билан рўпара бўлган ҳаққа тик қарашдан чўчиди. Дарвеш Масъудбекка хайрихоҳ эканлигини яширмайди, бир гал у ихлос билан деди: «Илоҳим тангри Масъудбекка узоқ умр берсин, анинг пешонаси ёруғ!» Ушандан бери у Масъудбекдан бир қадам ҳам ажралмайди, бири пилик, бири... амир Зувалак таъкидича, алар ҳозир ҳам бирга эмишлар. Алар ҳузурига бориб, суҳбатларига секин қулоқ тутса...

Арк айвони ярим айлана шаклида, забардаст пештоқни оқ мраммар тошдан бино қилинган улкан устунлар адл кўтариб туради, шифт вассажуфт, деворларга ганчдан ислимий нақшлар чекилган, лоланусха зар қандилларда милтираб ёнаётган саноксиз шамлар ён-атрофни кундузгидек чароғон қилган эди. Айвон ўртасидаги кўк кимхоб ёпилган миз ёнида, пастак нақшинлар курсиларда ўлтирган дарвеш Адойй билан Масъудбек баҳса шўнғиган... Нигоҳларида жиддийлик, завқ... Мулоқотга шу қадар теран берилишганки, сал нарироқда тўхтаган ноибни пайқашмади.

— Энди, айт-чи, йигит, тўққиз учга етгайми?— миз устида турган қизил бахмал муқовали рисолани аста ёпиб сўради дарвеш Адойй.

— Етмагай, оғажон.

— Нечун?

— Дуо кетмиш... Яъни, бани одам йилнинг тўққиз ойида фақат йиғиб-теради, аммо шу йиғиб-тергани уч ойлик қишга камлик қилади,— Масъудбекнинг тийрак кўзлари сокин порлар эди.— Жамийки тирик жонни қийнаган нарса шу, тирикчилик ғами.

— Баракалло, баракалло,— деди дарвеш Адойй қониқиш билан; бирпасдан кейин яна савол ташлади:— Сенда катта омонат бор, эгасига қачон қайтарарсен?

— Амр келган куни, тақсир.

— Жуда соз... Кеча ила кундуз орасида не ётадир?

Кўп балони билади бу жаҳонгашта дарвеш... Шукр, ўғлининг ҳам мияси тўла, жавоблари аниқ, пухта эди. Ажабо, энди нима деркин? Қизиқ, ўзи ҳеч ўйлаб кўрмаган экан, чиндан ҳам кеча кундуз оралиғидаги илғаб бўлмас масофани не унсурлар забт этмиш?!

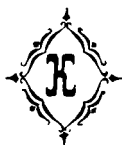
— Тақсир, бу савол кўп мажҳул... Ҳамма ҳам англамас алар ораси не эканини,— деди қисқа мулоҳазадан кейин Масъудбек.— Фаҳми ожизимча, ул оралиқдаги нарса ҳар кимга ҳар хил қиёфада кўринур. Каминага эрса ул нарса гул ва шамшир сувратида намоён бўлгай!

— Оҳ-ҳо, гул ва шамшир! Дидингга балли, йигит!— деди дарвеш Адойй қувониб.

утилмаган маъни... Не хулоса яширинган тагида! Ҳеч нарсага тушунмаган ноиб заҳархандали жилмайди. Секин хобгоҳга қайтди, уйқуси қочган эди, кеча ва кундузни ҳам боғлаган, ҳам айирган нарса бутун шуурини қамраб олди. Эрталаб у тахтда қунишиб ўтирганда ҳам шу ҳақда ўйларди. Ҳеч ақлига келмаган экан... Кеча, кундуз... Ажабо, ўғли улар ўртасида гул ва шамшир кўраркан, у-чи, у нима кўради?! Нечундир у бирдан кўрқиб кетди, тасавурида тубсиз бўшлиқдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Кейин... хаёлида чалажон илон чангаллаб олган баҳайбат калхат гавдаланди. Нега, нега? Сабабини билмайди. Бирдан Чингизни эслади, қулоқлари тагида унинг бир баҳонада айтган гапи янгради: «Маҳмуд, шуни унутмаки, мен калхатмен, хоҳласам ерни чангаллаб кўтараман-да, осмону фалакка парвоз қиламан!»

Нечун уни хотирлади, нечун?!

Хушсуврат эшикоғаси кириб эҳтиром билан таъзим қилганини Маҳмуд ялавоч сезмай қолди. Эшикоғаси дарвеш Адойй исмини тилга олганда бирдан сергакланди.

«Ижозат, кирсин», деркан, нечундир кўнгли бир ёришса, бир хира тортарди. Дарвеш яна жавоб тилайди, кетаман, деб нозланади, сарой ҳавоси димиқтириб юборганидан нолийди. Бирдан энсаси қотди. Э-э, кетса садқаи сар, шунга ҳам ота гўри қозихонами? Қайтанга у саройда пайдо бўлгандан бери ҳаловатини йўқотди, оёғи тагидан ҳали ундай, ҳали бундай ғалва чиқади. Амир Зувалат бост айтади, шакарнинг ҳам ози ширин!

Оқ яктаги устидан анча уриниққан белбoғ бойлаган дарвеш Адоий останада тўхтади. Одатдагидек, шижоат ва улўворлик ёғилиб турадиган чеҳрасида айни пайтда ажаб хотиржамлик зуҳурланган, нигоҳидаги қатъият чўғдек ёлқинланган... Дарвеш беихтиёр бўлма тўрига, тахт ортига тираб қўйилган, учига йўлбарс боши тасвири ўрнатилган залворли найзага тикилганини ноиб пайқади. Бундай найза Чингиз ва унинг ворислари томонидан энг ишончли ҳам эътиборли саркардалар, амирлар, ҳокимларга тақдим этиларди. О, не омадки, Маҳмуд ялавоч шундай шарафга муяссар бўлган, тагин десангиз, ҳурмат ва шараф рамзи саналган найзани ноиблик ёрлиғи билан бирга кимсан етти иқлимни титратган жаҳонгирнинг ўз қўлидан олган. Бу қандай юксак иззат эканини мана бу манглайи қора дарвеш тушунармикин? Элу элат-чи?! Эҳ-хе, нимасини айтасиз, агар у Чингиз даврида эгаллаган нуфузи билан қалқон бўлиб турмаганда бу кунда айшини сураётган амирзода, хонзода, беклар ва ҳокимлар, мўминлар бошига яна не-не кулфатларни соларди, фақат яратганга аён...

— Жаноб, хуш кайфият тилайман сизга,— дарвеш Адоий шон-шавкатини кўз-кўз қилаётган найзага яна бир қаради.— Қалай, яхши ухладингизми? Камина мижжа қоқмадим, тешик-тирқишдан кимдир таъқиб қилаётгандек. Ким экан деб хит бўламен!

— Билмадим... Камина андоғ ухлабменки, думбамни кесиб кетганларида ҳам билмас эдим,— хохолаб кулди ноиб, ёлғонлаганидан асло хижолат чекмай.— Яқин-орада бунақа ҳузур қилмагандим. Тўғриси, жиндай шароб нўш қилувдим, чамаси шу жонимга ора кирди.

Дарвеш Адоий нечундир оғринди, ичида кулди: «Утриклайдир. Суврати ҳам, сийрати ҳам бошқача сўйламақда!» Сўнг у хаёлга толганча дераза сари йўналди. Соқчилар ивирсиб юрган ҳовлини, кўкиштоб осмонни, кунчиқардаги иморат томи узра қанот қоқаётган кабутарларни жимгина кузатди.

— Тақсир, фаҳмимча, бу кеча сиз ҳам тузук ухломдингиз,— бехосдан у ўғирилди.— Ҳа, ҳа, тушингизда сизни арвоҳлар безовта қилди, уларга эргшиб қайгадир бориб келдингиз. Шундоғ эмасми?

Яшин чалди гўё ноибни, яшин... Ақл-ҳушидан ажраганча, не деярини билмай, қотиб ўтирди. Руҳида талваса... Оҳ, бу даҳшат-ку! Қаёқдан билди руҳлар тинчини ўғирлаганини? Тун бўйи ором билмагани тўғри, тикан устида ётгандек тўлғанди, тўлғанди-ей. Бир пайт қарасаки, патлари қоп-қора, тумшуғи оппоқ бир калхат учиб келибди. Калхат уни елкасига миндирибди, сўнг баҳайбат қанотларини ёйганча, кўкка шитоб кўтарилибди. Учибди, учибди, ниҳоят, қирраси осмонга тиралган чўққилар рўпарасида кўнибди. «Сумеру тоғи-ку!» дея ажабланибди ноиб. «Ҳа, Сумеру тоғига келдик, ер ости мамлакати шу ерда!» дея калхат тилга кирибди ва унга сап-сариф ёғду сочаётган тилла дарвозани кўрсатибди...

— Нечун индамайсиз, жаноб?— тахт ёнидаги курсига чўкди дарвеш Адоий.— Худо ҳақи, озгина сўйланг, билгим келмакда.

— Дарвеш, алжирайсен, бу нима қилиқ,— деди ноиб оғриниб.— Фақирни ҳеч қандай арвоҳ-парвоҳ безовта қилгани йўқ, донг қотиб ухладим.

— Афу этинг, камина баъзан шунақа бефаҳммен.

— Ҳаддимдин ошамен десанг-чи, бандаи нотавон?

— Ҳа, ҳа... Фаромушликни қаранг, асли камина ҳузурингизга бутунлай бошқа муддаода келган эдим.

— Хўш, хўш?

— Бугун камина Хўжандни тарк этурмен, берган тузингизга рози бўлинг, яхши-ёмонимни афу этгайсиз.

— Бекор қиласен, дарвеш, Хўжандда камлик кўрмадинг.

— Ҳақсиз, аммо камина бу ерда ортиқ қололмаймен,— деди қатъият билан дарвеш Адоий.— Не қилай, тақдир... Бирламчи, йўл чорламакда, иккиламчи, сарой мен ўйлагандан ҳам ортиқ бижғиган экан! Сиз қандоғ чидайсиз бунга, билмадим. Аммо камина сабрим битди. Ҳатто бунда кафанимни ҳам бичиб қўймишлар. Нодирхўжа бу ишга бош қўшган. Андин сиз ҳам эҳтиёт бўлинг.

— Нодирхўжа!— тахтдан отилиб тушай деди ноиб.

— Доруга заҳар аралаштирмак фикрини ҳам ул зот бермиш.

— Йўғ-е!

— Ҳа, ҳа... Ул зот ноиблик тахтига даъвогар,— дарвеш ноибнинг қоғоздек оқарган бетига бир қараб олди.— Энди хайр, жўнармен, дийдор маҳшарга қолмаса боз учрашурмиз. Ушанда каминани эътироф этсангиз кифоя!

— Сенга туғишганим каби ўрганиб қолувдим.

Хаёлида олис саҳрони, кимсасиз дашту биёбонни жонлантирган дарвеш Адоий жавоб қилмади. Сарой теварагида ўралашиб юрганини ўйлаб, нечундир ўзидан ёжинди.

Бу не хаёт, не тиркчилик? Бунда соҳиб тахт ҳукмдор эмас, гумон ва адоват ҳукмдор! Аттанги, Маҳмуд ялавоч буни ҳам билмайди, бу масканда ҳамма тирик жон, ҳамма нарса менга тобе деб ўйлайди. Кошки шундай бўлса!

— Қасам ичамен, дарвеш, сен телба, андоғ телбасенки, маним тор саройимга эмас, Оллоҳнинг кенг дунёсига ҳам сиймайсен,— деди ҳазил аралаш Маҳмуд ялавоч.— Сен фақирга кўп хизмат қилдинг, кичик бир ҳадям бор, кетар бўлсанг, шуни қабул қилгайсен.

— Камина ҳадя олиб ўрганмаганмен.

— Ужарлик қилма, дарвеш, мендин ёдгорлик... Чархи кайда ҳар не воқеот рўй берур, мабодо бошингга кулфат тушса, тортинмай кел, ушбу нарса кушойиш топишингда воситачи бўлур!

Маҳмуд ялавоч бўлма тўрига ўтиб, нафис жило берилган ёғоч тахмондан ёқут кўзли узук олди. Узукни дарвеш Адоийнинг ўртанча бармоғига авайлаб кийгизди, сўнг уни бағрига босди. «Бор энди,— деди маъюсланиб.— Тангри омадингни берсин!» Дарвеш лаб ёрмади, индамай бурилди-да, остона ҳатлади. Арк дарвозасидан бафуржа чиқди, Хўжанднинг ўрта кўчаси бўйлаб ҳар тарафга шошилаётган, ҳорғин қиёфаларида недир ташвиш аксланган одамлар оқимига сингиб йўқолди...

ихолат, патлари тимқора, тумшуги оппоқ калхат учиб келди. Калхатни мовий тусли жажжи қушчалар ўраб олишганди. У атрофига виқор билан назар ташлар, қизғиштоб кўзлари гўё олов пуркар эди. Баҳайбат қанотларини силкитганда денгиз шовуллашига ўхшаш бир шовур эшитиларди. Мовий тусли қушчалар булбулдек қувноқ нағмалар қилишарди. Калхат оппоқ тумшугини олдинга чўзганда Маҳмуд ялавочни негадир қайноқ тер босди.

Ноиб улкан парранда елкасига миниши зарурлигини англади. Титраб-қақшаб, жони зиркираб минди ҳам... Қуш ҳавога шахд билан кўтарилганда юраги ўйноқлади. Ҳозир гуппа қулайман-да, харсангларга урилиб тариқдек сочилиб кетаман, деб ўйлади. Аммо у йиқилмади. Қуш уни суяб, эҳтиёткорлик билан учарди.

Маҳмуд ялавоч вақтдан, макондан гўё адашганди. Аммо ҳар лаҳзада қандайдир ғойибона куч сезгиларини толиқмай ишлашга мажбур этарди. Гўё у зимзиё тубсиз бўшлиққа зарра-зарра таралади: сўнг яна зарра-зарра йиғилади. Ногоҳ кўриб қолди: бир ҳовуч нур зулмат пардасини шитоб ёриб борарди. Нур гоҳо кўзига тушар, шунда у антикиб кетарди. Нақ қирқ кеча, қирқ кундуз шу ҳолда кечди. Матонатли калхат нур ортидан қолмай учди, учди, учди... Ниҳоят, боғ-роғлар, яшил сабзаворлар билан қопланган жимжит водийда, шарқираб оқаётган дарё бўйида қўнди. Чор атрофни кўкка тиралган пурвиқор чўққилар ўраганди. Ногоҳ Маҳмуд ялавоч Бурҳониддин кўрғони ўртасида қурдирган кўшк деворидаги илоҳий манзарани эслади: «Ахир б Сумеру тоғи-ку!» дея қичқирди. «Топдинг, Сумеру тоғига келди, ер ости мамлакатига йўл шу ерда», чулдираб тилга кирди калхат ва сарғимтир ёғду сочаётган тилла дарвозага ишора қилди.

Тилла дарвоза ғичирлаган товуш чиқарганини, қандайдир ғойибона куч оёғини ерга тегиздирмай ичкарига судраб кетганини Маҳмуд ялавоч элас-элас билди. Зулмат, зулмат... Кўзи бирон нарсани илғамас, тор йўлак бўйлаб борарди. Гоҳо тошгами, суякками тўқишади, кўрқувдан титрайди. «Фақир қайларда адашиб юрибмен?»— хит бўлиб гудранади. Энди у тақир дашт бўйлаб, оқиш туман оралаб илгарилайди. «Бу туман мени ютса керак», деб ваҳимага тушади: қадам босгани қатра хоҳиши қолмади. «Қимир-ла, ҳей, инсон!»— тепадан нидо келди. «Ё раббий, фақир қайга борурмен?»— титраб кетган ноиб кўрқа-писа сўради. Ғойибдаги овоз таҳдид қилди: «Раббано сенга баҳона, улзотни унут!» Ноиб бўғзига йиғмага ўхшаш нарса тикилди: «Нечун?» Ғойибдаги овознинг кескин хулосаси янгради: «Сен жаннатдан ҳам, дўзахдан ҳам мосувосан, Эрлик¹ ҳукмронлик қиладиган ер ости мамлакатига маҳкум этилгансан!»

арди-дунёси баттар қоронғулашган Маҳмуд ялавоч тап-тақир ерга тиз чўкди, гавдасини телбаваш тебратиб, бошига мушглаб ўйлади: «Ё раббано, алҳамдуллиллоҳ, мусулмонмен, мендек банданга жуннатингни раво кўрмабсен, дўзахингни лойиқ кўрсанг бўларди!» Ноиб сукунатга қулоқ солди, лекин энди ҳеч қандай жавоб келмади: тақирда ўша алфозда титраниб тураверди. Кўнгли хуфтон эди. Кимсасиз даштда ҳасратлашадиган бирон тирик жон кўринмасди. Ахийри у чўллаб дарё сари юрди. Энгашганини билади, сув қирқ газ чуқурликка тортиб кетди. Ноилож у изига қайтди, егулик излаб тепалик этагига борди. Сайхонликдаги боғда ўриқдан тортиб шафтолигача, олма-анордан тортиб беҳигача фарқ пишган. «Худога шукр!» деб юборди қувонганидан. Аммо, бахтига қарши, қайси дарахтга яқинлашса, меваси тошга айланиб қолаверди. Ажабки, ўша дарахтдан узоқлашгани заҳоти у чамандек гуллар, мева тугар, меваси дарҳол ранг оларди. Ногоҳ у кенг майдонни эгаллаган гулзордан чиқиб қолди. Гулзорни сарин бўйлар тугган эди. Аммо, у бирдан бад ҳидлар тарата бошлади. Боши айланиб кетган ноиб ўзини чечаклар кўрпасига отди, чечаклар тезда тиканга айланди ва баданига санчилди. Ноиб нолиш қилди: «О, худойим,

¹ Шомонийликка кўра, ёмонлик тангриси.

фақирни қутқаз бу азоблардан!» Юксакларда тантанавор қаҳқаҳа янгради, нидо эшитилдики: «Билиб қўй, эй инсон, ер ости мамлакатига худойинг амри кесмайди, бу мамлакатда ҳокими мутлақ Эрликдир!» Эрлик, Эрлик... алам билан у қўл силтади ва боши оққан томонга кетди. Иттифоқо, омонат қурилган пасқам кулбага дуч келди.

Кулба олдида бир туп зардоли... Ҳосили шигил... Чунон пишганки, зардек товланади. Бир пайт кулбадан одмигина чит қўйлак кийган, бошига дока рўмол ўраган ўрта яшар, ҳушсуврат аёл қувнок ҳолда қўшиқ хиргойи қилиб чиқди. Қўлидаги челаки зардолига тўлдирди, бир донасини оғзига солди. Аёлга ҳаваси келди, зипиллаб бориб у ҳам зардоли шохига осилди, шунда бирдан ер ёрилди, дарахтни қомига тортди. У ўйиқ лабидаги бўзтиканга осилиб зўрға жон сақлади. Аёл бирдан чинқирди (ажабо, уни қайдадир кўргандек эди), супурги билан ноибни савалади: «Шумқадам, ризқимизни қийдинг-ку!» Шовқинни эшитиб, этакда қўш қўшаётган гавдали киши югургилаб келди. У, эгнида бўз қўйлак, бўз иштон, оёғида чорик, қўлида заранг гаврон, нима машмаша, деб дағдаға қилди. Қўшчининг укки кўзларидаги шиддат ноиб юрагига ўт қадагандек бўлди. Ажабо, бу ҳам танишдай... Ғайирона қараши ҳам, ажин босган дўнг пешонаси ҳам, сийрак соқоли, ясси бети, ясси бурни ҳам... кимнидир эслатди, кимнидир. Қўшчиға қайтадан синчиклаб тикилди, кўрдик, энди унинг қиёфасида сокин бир табассум, қўрачиқларида қаҳр... Эсини таниб билган одамларидан бир кишигина бир пайтда шундай турлана оларди. Олампаҳо Чингиз! Наҳотки бу кимса ўша? Унда анови аёл Бурта қурчин экан-да! Э дариф! Бу не кўргиликки, етти иқлимни титратган жаҳонгир, жамийки одамзотни оғзига қаратган қоон энди бунингдек хор: бир ҳабибга, бир гумаштага зор бўлиб ер ҳайдаса... Ҳусни малоҳати ва нуфузи эл ўртасида дoston бўлган Бурта қурчин эса жория аҳволда: қўй-эчки боқиб, хас-хашак ўриб, қозонкуяга ботиб ғарибона кун кечирмақда!

Тақдир кўчаси кўп экан... Хоқонлар хоқони жамийки эришган нарсаларидан юз ўгириб боқийлик томон сафар қилган кун ҳали-ҳали Маҳмуд ялавочнинг ёдида: осмон қовоғини уйган, қўшин таҳликада... Туғга қора латта чатилган, маликалар, канизақлар, чўрилар сурмаранг либосларга ўралган. Қудратли мамлакат тагидан зил еган, лекин бунни ҳали авом билмайди. Содик сарбозлар найзаларини тик тутганча наъра тортишади. Қурбонликлар ҳисобига етмоқ маҳол эди. Шомний қоҳинларгина эмас, жангу жадалда пишиб кетган аскарлар ҳам хоқон кўкнинг ўн етти табақасидаги энг олий жойни эгаллаши, сахийдил Улген хурматиға сазовор бўлишини аниқ-тиниқ тасаввур қилишарди. Хоқон, улар назарида, дунёдаги энг улуғ одам эди. Улуғ одам ўлимида ҳам шараф топиши керак. Хоқон жасади солинган тобут қайси йўлдан ўтса, ўша йўл ёқашида шаҳар борми, кент, овул борми, бари қийратилди, гулдек санамлар чопилди, мўйлави сабзалаган йигитлар сўйилди. «Рухингиз қоон ҳузурига учсин!» дея фидойи тобуткашлар, қулар, ошпазлар, иморатсозлар, зироатчилар, заргарлар, темирчиларни тириклай кўмишди. Ҳатто улар жўши кетиб бир-бирларини чавақлашди, ўз томирларига ўзлар ханжар тортишди. Шўҳрати ер юзаси салтанати шўҳратидан кам бўлмаган самовий салтанат лаззатларидан бебаҳра қолмаслик учун шундай қилишди. Босқинлар давомида жувонмарг қилинган бандалар сон-саногги бўлмагани каби, Чингиз изидан жўнатилган фуқаронинг ҳам сон-саногги йўқ эди.

Мана энди Маҳмуд ялавоч таажжубда: Чингиз билан Бурта қурчин нечун Эрлик ҳокимлик қиладиган ер ости мамлакати — жаҳаннам қаърига тушиб қолди? Ахир улар нафаси ўткир шомонлар томонидан Улген тасарруфидаги ўн етти табақали кўкка, жайнатлар диёрига юборилган эди-ку!

— Хоқоним, хоқоним!

— Э, сенмисан, хоразмлик паҳлавон?— жаҳонгир кулба рўпарасидаги суфа сари юрди, Бурта қурчин унинг тагига бўйра тўшади.— Ҳўш, гапир, не муждалар келтирдинг?

— Қадрингиз билинмақда, қиблагоҳим, беклар сизнинг номингизга иснод юқтирмақдалар, ҳокимлар тожу тахт таллашиб бир-бирларининг суякларини ғажимақдалар, бунингдек аҳволда сиз бино қилган давлат таназзулга юз тутгай,— Маҳмуд ялавоч хоқон рўпарасида бафуржа чўқди.— Чиғатой билан Уғатой орасига совуқчилик тушган, Чиғатой жамийки улусларга ўзи эгалик қилмоқ қасдида...

— Тўхта, бас қил, мулла Маҳмуд!— кутилмаганда хоқон гавронини ерга қарсиллатиб урди.— Энди бунақа фисқу фасоднинг менга сариқ чақачалик аҳамияти қолмаган. Яхшиси, сен улус аҳволидан сўзла, қандай кун кечирмақда авом? Қут-барака борми?

— Сиз кетдингиз, хоқоним, қут-барака ҳам кетди,— деди афсус билан Маҳмуд ялавоч.— Тангри заминни гуллаштиш, бебошвоқ одамлар эсини киритиб қўйиш учун сизни яратган экан, нодонлар бунинг қадрига боришмади.

— Эски дардимни кўзга япсан,— шундай деб жаҳонгир жим қолди, анчадан кейин Буртага қарата деди:— Хотин, ўригимиз қани?

Учоқ бошида куймаланаётган Бурта қурчин индамай қовоқ уйди, кейин суфа пастида қунишганча қўл қовуштирган чақирилмаган меҳмонга таянали қаради. Чингиз нима гаплигини билиб олиши учун унинг надоматга тўла шу боқиши кифоя қилди.

— Биродар, биласан, менинг жойим ўн етти табақали кўк тўрида эди, аммо гуноҳим кўплиги учун Эрлик мени Улгендан талаб қилди, Улген мени жаҳаннам ўлкасига туширишга мажбур бўлди,— энди Чингизнинг укки кўзлари аллатовур ўкинч билан лиммо-

лим эди.— Биринчи куниеъ Эрлик мени оёғимдан осдирди. Шунда Улген... илоҳим у тобад омон бўлсин!

— Бўғилиб кетяпман, хоқоним!— ёқасини йиртди ноиб.

— Соҳибқиронлик қиличини қўлга олганимдан сўнг не-не юртларни вайрон қилдим, одам қонини дарё қилиб оқиздим... Эҳ, нимасини айтасан...— Чингиз ўтирган жойида букчайиб олди, нигоҳи номаълум нуқтада эди.— Тақдирни қараки, Бухоро жангида чирқираб йиғлаётган бир гўдакни чопиб ташламоқчи бўлган сарбозни шаштидан қайтарган эдим. Уша гўдак руҳи Улгенга арз қилибди, шу воқеани айтиб Улген Эрлик билан талашди. Охири Эрлик Бурта ёнимга келишига рози бўлди, бир туп зардоли, бир парча ер, бир жуфт ҳўкиз тақдим этди. Ҳа, айтганча, эчкимиз ҳам бор... Шунақа, тирикчилигимиз ўтаётир, нолимаймиз. Аммо, ошна, ер ости мамлакатаида сенга кун йўқ!

— Оллоҳ каминани ҳам хор қилиб қўймас.

— Ҳали билмайсан Эрлик ғазоби қанақалигини!

— Эрлик билан тил топишармен,— деди кутилмаганда Маҳмуд ялавоч.— Сиздек улуг зот шундай ночор қулбада яшашига мен чидолмасмен. Гумашталарингиз нечун шоҳона сарой қуриб беришмабдир?

— Гумашталарни овод қилдим. Бу кулба, билсанг, сен айтаётган саройдан авло... Ҳай, хотин, ёвғонинг пишдими, келтир, қорним пиёз пўсти бўлиб кетди,— Чингиз Бурта қурчинга қарата қичқирди, сўнг, бемалол чоригини ечди.— Тавба, сенда шафқат ҳисси бор экан-а, менинг аҳволимга ачинапсан. Аммо, инсоф билан айт, аҳволимга нима қипти? Ҳаммаси бинойидек! Кўкдаги салтанатда ҳам, ер остидаги салтанатда ҳам ҳамма баробар, шоҳу гадо йўқ... Тирик жон борки ўз ғамини ўзи ейди, ҳеч ким ҳеч кимга соҳиб эмас. Фақир уруша-уруша, қон тўка-тўка жаҳонгир бўлдим десам, йўқ, адашибман, эришганимни мана ўзинг кўриб турибсан.

— Хоқоним, камина бунингдек бедодликка тоқат қилолмасмен.

— Чидайсан, Эрликни қўлига тушсанг чидашга мажбурсан.

— Амр қилай, гумашталарингиз қайтишсин,— деди дағдаға билан Маҳмуд ялавоч.— Алар сизга улугвор кошона қуриб беришсин, ул кошонада пар тўшакларда ҳордиқ олиб, парилар билан суҳбат қуриб, шоҳона таомлар тановул қилгайсиз.

Чоригини аста бир чеккага олиб қўяркан, Чингиз заҳархандали кулди, сарбсизлик билан ўчоқ тарафга қараб қўйди, чиндан ҳам иштаҳаси қарнай бўлиб кетган эди.

— Ҳовлиқма, хоразмлик паҳлавон, бу ерда жаҳонгир бўла туриб менинг сўзим ўтмайди, сеники қаяқдан ўтсин, бор-йўғи бир ноиб бўлсанг. Э, ҳали билмайсан-да Эрлик қаҳрини, унинг фаришталари ҳар кўзингга мингтадан тикан санчишсами?

Энди Маҳмуд ялавоч шаштидан тушди, йўлда кўрган-кечирганларини эсларкан, тағин ҳам баттар шалвиради, чор-ночор ўйлади: «Во ажабо, умр бўйи ёлғиз Оллоҳга сўғинсам-у, тақдирим Улген ёки Эрлик деган зотлар қўлида қолса?!»

— Хоқоним, абадий содиқ қулингиз бўлишга қасам ичамен, фақирни паноҳингизга олинг,— илтижо қилди Маҳмуд ялавоч.— Утинамея... Ҳар не юмушингизни қилайин: ерингизни ўзим ҳайдаймен, ҳўкизингизни, эчкингизни боқамен, овқат пиширамен, маликам сиз билан машғул бўлмоқлари керак.

— Энди мен бировнинг хизматига муҳтож эмасман.

— Йўқ деманг, хоқоним... Тангри ёрлақасин сизни!

— Сен Тангридан гуноҳингни сўраб олгин.

— Не экан менинг гуноҳим, сизга ўхшаб одам қонини дарё қилиб оқизмаган бўлсам... Беозор савдогар, холис элчимен.

— О, сен-а! Беозор савдогар, холис элчи! Аммо макрингдан ҳам сўйлагил! Сен ҳамиша макр панасида кун кўрдинг, мен буни билардим, лекин индамасдим, негаки менга худди шу нарса зарур эди. Шуни нутмаки, сендаги макр билан мендаги қаҳр бирлашмаса... бирон натижа чиқариш мушкул эди. Сен мен томонга ўтишинг билан Хоразм ожиз чумолига айланди. Агар сен бўлмасанг мен Хоразм олдида ким эдим. Чувалчанг-да. У мени осонгина эзғилаб ташларди. Балки сен ҳали ҳам билмассан: кимнинг олдидаги бурчингни ўтадинг? Сен жаҳолат қонунига кўра иш тутган эдинг, шундай экан, айт-чи, мен тўккан қоннинг тенг ярми сенинг чекингга тушмайдими? Сўйла, қай биримизнинг гуноҳимиз оғир? Меники бир бўлса, сеники икки эмасми?

рға қапишиб қолган Маҳмуд ялавоч кўксидан ҳўрсинки аралаш аламангиз нидо узилди. Томоғи қақраган... Бутун вужудидан қора тер қуйиларди. Тўғри, у буткул беайбман демасди, беайб парвардигор, лекин ҳеч қачон Чингиз пиширган ошга шериклигини ўйламаганди. Ҳа, ҳа, ўйламаганди. Йўқ, у тухмат қилмакда, тухмат! Бурта қурчин дастурхон ейди, овқат сузиб келди. Хомушланиб ўлтирган Чингиз Маҳмуд ялавочни ёнига чорлади.

Маҳмуд ялавоч оч эмасми, унга индамай бўйсунди. Эндигина қошиқни қўлига олганди, ногоҳ суфа устида чағалайга ўхшаш қуш чарх урди, қуш Маҳмуд ялавоч олдидаги сопол товоқни чангали билан ағдариб кетди.

— Кулбамиз устида бало айланишаётир,— тўнғиллади Бурта қурчин.

Маҳмуд ялавоч тепалик томон парвоз қилган қушга дарғазаб тикилди. Чингиз эса мийиғида кулди. «Шукр қил, кўзларингни чўқиламади» деди, кейин товоқни бирпасда

бушатди. Очликдан силласи қуриган Маҳмуд ялавоч суфа устида ғужанак бўлиб ётди, Чингиз чоригини кийиб, гавронини елкасига ташлаб, омочи сари йўл олди.

— Ўлгим келяпти,— деди ноиб жаҳонгир даладан қайтган.

— Бир марта ўлгансан, шу кифоя,— деди совуққонлик билан Чингиз.— Ер ости мамлакатига туғилиш ҳам, ўлиш ҳам йўқ, бунда фақат жазо бор, азоб бор. Юр, хоҳласанг эрта бошингда нималар тушиши мумкинлигини кўрсатаман. Э, аттанг, ундан кўра ўзининг дўзахингга тушаверсанг бўлмасмиди, ошна!

Не даҳшатли макон экан бу макон? Юраги сирқираб кетган Маҳмуд ялавоч анчагача жойидан жиллолмади: тақдирига лаънат ўқиди. Шу асно Бурта қурчин этак тарафдан соқоли узун, соқолидан ҳам шохи узун сарик, шержун эчкини етаклаб келаверди. Бир пайт қуриб кетгур эчки бир силтаниб бўшалди, тирақайлаб қочди, кейин эса маъраганча Маҳмуд ялавочга ташланди. Шўрлик ноиб ана-мана ўзини ўнглагунча қорнига калла қўйди, у қулади. Анча олислаб кетган Чингиз ўзини тўхтатолмай хоҳолаб кулар эди.

— Хоқоним!— дея тўнғиллади ноиб.

Аммо Чингиз эшитмади, олисда элас-элас кўринаётган чўққи сари илдамлаб борарди. Ноилож Маҳмуд ялавоч ҳам униг ортидан судралди, у бошига тушган таҳқирларга чидолмай бетиним хўрсинарди. Ҳамма нарса — тошлар, гиёҳлар, дарахтлар унга қовоқ уяр эди. Бир пайт у чангалзорга ўралашиб қолди, кўрдикки, Чингизнинг пойида чечаклар очилган...

Само билан бўйлашган чўққи этагида нимадир гувларди, аллатовур ваҳимали овозлар акс садо берарди. Ўксиниш, ингранишлар... Бетиним оҳ-воҳлар... Бунда ҳар зарра, ҳар унсур кечмишига яраша уқубатга дучор этилгани аниқлашади. Қўрқув нима? Азоб туғар экан-да уни? Демак, бунда одам эмас, қўрқув туғилади, қўрқув ўлади. Маҳмуд ялавоч зўраки илжайди, туман ичидан кўзига сон-саноксиз ёғоч ва темир дорлар чалинди. Дорларга кимлардир оёқларидан осилган, тагда олов ланғиллаб ёнарди. «Қара, Маҳмуд, бу олов куйдирмайди, музлатади», деб қўли билан ишора қилди Чингиз. Маҳмуд ялавочнинг қути ўчди, эвоҳки, чиндан ҳам маҳкум кимсалар тарашадек қотган, соқоллари, қош-киприклари қиров боғлаган, оғизларидан оққан сўлакайларигача яхлаган. Музлатгучи оташ! Ё раббано, бу салтанатнинг дўзахдан фарқи шул экан-да!

— Маҳмуд, яхшилаб қара, анови икковини таниётирсанми?— хиёл ўксиниш билан сўради Чингиз.

Ажаб синоат... Маҳмуд ялавоч томирларидаги қон ҳаракатдан тўхтаб бошлаганини туйди. Юраги ҳам... шуури ҳам... Э, дариг! Зўр-базўр диққатини бир нуқтага жамлади ва бехос ўгирилиб рўпарасида аста тебраниб турган, бошлари музлатувчи олов ичида қолган кимсаларга текилди. Ногоҳ юраги сувга тушган олмадек қалқиб кетди. Нечун танимасин уларни, нечун? Ахир бири Алиакбар хожа ал-Бухорий, иккинчиси Юсуф Кенка ал-Утрорий-ку! Эсида, 1218 йили улар билан Хоразмга Чингиз тарафидан элчи бўлиб келгани... Йўғ-а, у элчибоши эди, элчибоши! Бу лавозим унинг обрў-эйтибори ва нуфузини осмону фалакка кўтарди, айни пайтда бу лавозим... уни чоҳдан олиб чоҳга тиқмадимми?! Бари шундан бошланди: қаро куни ҳам, ёруғ куни ҳам... Ушанда худо бир асради. Чингизни жинидан баттар ёмон кўриб қолган Хоразмшоҳ уларнинг терисига тириклай сомон тиқишига бир баҳя қолди. Агар ўшанда Маҳмуд ялавоч тадбиркорлик қилмаганда ҳаммаси тамом эди. «Султоним, буюринг, не хизматингиз бўлса қилай, камина Хоразм фарзандимен», деб ялтоқлангач, Хоразмшоҳ ҳовридан тушди, уни ва шерикларини шоҳона мукофотлар билан сийлади. «Чингиз ким, қанча қўшини бор?» қув кўзларини қисиб Маҳмуд ялавочдан сўради Хоразмшоҳ. У ростини сўзласа, эҳтимол Хоразмшоҳ ҳушёр тортармиди? Йўқ, у ўзиникига қолганда ҳақдан тонди, деди: «Султоним, ер юзида куч-қудратда сизга тенг келадиган ҳукмдор йўқ, Чингиз дегани бир бақа, бир ҳовучгина лашкари бор, уни бир ҳамла билан тору мор этгайсиз!» У билмасди мана шу ёлғони Хоразмга кафан бўлганини!..

— Танидим, хоқоним, танидим,— деди у ниҳоят зўр-базўр.

— Алар қорачўғида не кўраётирсан?

— Ҳеч нарса...

— Яхшилаб қара, гумроҳ.

— Қорачўғлари музламиш.

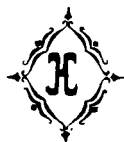
— Уларга лойик мукофот шудир. Ҳали бунга сен ҳам етишгайсан,— шу лаҳза нимадир гумбурлади, Чингиз беихтиёр тисарилди.— Ана, алар ёнида бир дор бўш, шу сени-ки... Энди тадорикингни кўр, ҳозир Эрлик мулозимлари келурлар, оёғингдан осурлар. Жисминг оловга текканда бўзлама, бардош қил, зора енгил тортсанг. Гуноҳингдан тонишни эса хаёлингга келтирма, барини эътироф эт, эътирофинг синдириши мумкин олов кучини!

— Қутулмоқ иложи борми бул офатдан, хоқоним?— деди жавдираб Маҳмуд ялавоч, аста Чингизнинг пинжигга тиқиларкан.

— Билмадим, билмадим... Ал-Бухорий билан ал-Утрорий тоабат маҳкум бўлмиш, сен ҳам ўшалар қаторидасан. Қандоғ қутулардинг? Менга қолса балки бошқачароқ бўларди. Ҳарҳолда менга хизматинг ўтган... Қўй, эзмаланмайлик, оёқ товушлари эшитилмиш, мулозимлар келурлар.

Маҳмуд ялавоч Чингиз этагига ёпишди: «Халос қилинг!» Аммо Чингиз барини тортиб олди: «Имконим бўлса, бу мамлакатдан мен ўзимни халос қилардим!» Шундай дея у ортига бурилди. Ола-була либосларга ўранган ниқобли мулозимлар ҳозир бўлишди. «Менга тегманг!» чинқирди Маҳмуд ялавоч ва ерга узала тушиб ётиб олди. Ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Аламда ўртанаркан, Чингизнинг «гуноҳингни эътироф эт» деган сўзларини эслади. Ўзга не иложи қолди. Балки Чингиз алдаётгандир, ўзи эса чалғиётгандир; музлатгуччи олов жисми-жонига азоб эмас, роҳат бағишлар... Мулозимлар нечун хим, нечун уни дор тагига судрамаётирлар? Алар кўнглини овласами... Қаловини топиб Жоразмшоҳ доридан қутулган эди, йўлини қилса, иншооллоҳ, ер ости мамлакатининг доридан ҳам омон қолгай!

Мулозимлар ҳануз сукутда. Ҳа, ҳа, ўйлагани тўғри, булар ҳам ўзига қарам югурдакларга ўхшаб тамагир чоғи, не сийлов берса, не каломлар айтса. Ишлатмаган не макри қолган? Дилида умид уйғонган паллада чўққи учи бир чайқалди, атроф ёришиб кетди. Мулозимлар уни ҳалқадек ўрашди, ҳазин овозда марсия куйлашганча, рақс тушишди. Эпчил танлар эшилади, буралади, илондек бир-бирига чирмашади. Маҳмуд ялавоч бундай рақсни шомон қоҳинлари қурбонлик чоғи ёки бирон нуфузли марҳум зот ортидан гулом ёки чухра жўнатиш муносабати билан ўтказадиган маросимларда кўп кўрган эди. Нечундир у сархушланди, ногоҳ қадди аста-аста юқорига кўтарилаётганини сезди. Ажабо, у пардек енгил эди, ҳавода кушдек муаллақ сузарди. Бу синоатдан ҳайрон қолди. Қуйида эса фаришталар ҳамон рақсга тушишар, бир маромда марсия куйлашарди, нигоҳларида эса яшилсимон ёлқин... Дафъатан ноиб оёқларига сиртмоқ тушди. Энди у зилдек оғир эди. Аввал қорачиқларини забт этди олов совуғи...

еча кун бўлди, билмайди, узлатга чекингандек Маҳмуд ялавоч... Қорачиқлари чиндан музлаб қолгандек... О, қора калхат! Олпоқ тумшуғи, жияклари қизғимтир ўткир кўзлари! Гўё ўша баҳайбат парранда уни қадам-бақадам таъқиб қиларди. Кўпинча у тонгда учиб келади, ноиб унсиз додлайди ўзини қўш елкасида кўрганда...

Қора калхатни чалғитмоқчи бўлган каби яна Аркин тарк этиб, Сир бўйидаги шинам кўшқда ўрнашиб олди. Озгина бўлса ҳам бу ерда у ўзини эркин сезарди, бу ерда нимадир унга таскин берарди. Ким билади, балки танҳоликдаги майхўрликдир? Бугун айниқса Хўжанднинг қирмизи мусалласига мойил эди. Мўйлави сабзалай бошлаган косагул қўлидаги тилла жомни эҳтиётлаб оларкан, беихтиёр тамшаниб қўйди. Сўнгра жомни бир симиришда бўшатди, шу паллада остонада амир Зувалак пайдо бўлди. У косагулга жавоб берди.

— Хўш, амир, сўйла, не гап?— деди нохушлик билан.

Амир Зувалак асли гурганжлик, отаси амир Матназар Маҳмуд ялавочнинг падари билан қиёматли дўст тутинган эди, катта босқин пайтида у Чингизга қилич ўқталади, лекин омади юришмай, асир тушади. Чингиз амирни қатл эттиради. Ушанда Маҳмуд ялавоч унинг ўғли амир Зувалак жонини тилаб олган, у шундан бери халоскорининг беминнат хизматида.

— Тақсир, амрингизга кўра Шафиқия мадрасасида тинтув ўтказдик,— амир Зувалакнинг қораширғайдан келган ясси бетига ташвиш зуҳурланди.— Муллабаччалар норозилик эълон қилмишлар.

— Баттар бўлишин,— ғудранди ноиб, бепарволик билан.— Шафиқия мадраса эмас, ғаламسخона, фақир ул диёнатини йўқотган ғўшадин Масъудбекни чиқариб олмоқ пайидамен.

— Худо ҳақи, тўғри қилгайсиз... Қиблагоҳим, ушбу далил ҳам шуни тақозо этур.— Амир Зувалак қўйнидан найча қилиб ўралган мактуб олиб узатди.— Тинтув пайтида Қамбарали исмли муллабачча ҳужрасидан топилди.

— Кимга аталган?

— Айтгани тилим бормас. Уғлингизга.

— Уғлимга?!— Таажжуб ичра шивирлади Маҳмуд ялавоч ва мактубни очди.

«Хўжанддек шаҳри муаззамда хушбахтлик ва зукколикда ягона Масъудбек жанобларини ушбу арзи ҳол билан безовталашга журъат этибменки, узрхоҳликда беназир эканлигингизга инонганим туфайлидир.

Камина киндик қоним томғон Хўжанд туфроғини сабил қилганим ва ушбу кунда Бухорода комиллик даргоҳи саналган Конибахт мадрасасида шогирдлик илкени тутганим ўзларининг таъби фаҳмларига аёнدير.

Мадраса мударрислари пешвоси ҳазрат Шамсиддин Маҳбубий орифлик сари интилган зот бўлиб, ҳаргиз иймонларини пок сақламишлар, камсуханлик ва саховатпешаликни мўътабар тутмишлар. Айтадиларки, ул зотга падари бузрукворларидин қоладиган мерос ончаким, ҳатто подшоҳлар ҳам шунча давлат соҳиби бўлмас. Шунга қарамай, касблари фақироналик, кўп вақтларини Ғори дарвешонда хилватда кечирадилар. Саноқсиз мурид излари туфроғини кўзларига сурмиш... Аҳли устод, аҳли толибгина эмас, таъбир жоиз бўлса, бутун Бухоро ул зоти мукаррам қошида таъзимда эрур.

Оллоҳ мурувватига кўра ҳазрат паноҳида таҳсил олиб камолга етган Маҳмуд Торобий исмли зот ила ошно тутинибмен. Кўп хушахлоқ, кучидан кўра чандон ақлига суян-

ган, мўмин дардини ўз дардига йўйган банда эрур. То ҳануз бир киши кўрмабдики, ул якбора адолат зиддига номаъқулчилик қилганини. Баъзи кунлар ул кимса чархи гардун кажлиги ила келишолмаган толибларни йиғиб ваъз ўқийдир, айтадирким, бани одам онасидин ҳур туғилган, дунёнинг серғалва айвонидин рихлатга ҳурликда кетмоғи лозим. Бир гал демишки, аҳли толиб, бошингиз узра ярақлаб турган болтаи қаттолни кўрадир-сизми, йўқми? Алалхусус, холис ниятда айтилган ушбу сухани аркони давлат орасинда ақлга сиғмас қаро бўёқлар билан бўяб-бежалган ҳолда тарқалмиш. Шаҳобиддин Манғитий каби аёнлар фатвоси ила Бурҳониддин Бухорий Маҳмуд Торобийни ҳибсга олиш ҳақида амр айлабдир. Ҳоким хоҳиши Шамсиддин Маҳбубий тарафидан зарбага учраган, шунда ҳам фармон ўз кучида қолган. Тортишув оқибатида ҳоким билан ҳазрат ўртасидан оламушук ўтадир. Сарбозлар эрса қуруқ қайтадирлар, сабабки, Маҳмуд Торобий ини-лари ва Нусрат Ҳожиб, Муҳаммад Хорун, алп Хомуш каби қиёматлик дўстлари билан аларни қилич яланғочлаб қаршилаганлар.

Жонин ардоқлиси Масъудбек, бу кунда анча фаромушмен, негаки, ҳоким билан ҳазрат можароси газакламиш, оқибатда, Шамсиддин Маҳбубий жаноби олийлари шаҳри муаззамдин, сарой аҳлидин совуб, ҳажни ихтиёр этмишлар. Эрта-индин Маҳмуд Торобий ила узоқ сафарга жўнасалар керак. Фаромушлигим боисини англагандирсиз. Энди, билмадим, камина ҳоли не кечадур. Суянчиғимдин айрилмакдамен. Бу шаҳарда бошқа қаровчим ва таъминотчим бўлмаса. Муллабаччалар чор тарафга тарқаб кетмақдалар. Ҳазрат эсон-омон қайтгандан сўнг камина сизни Бухорои шарифга таклиф этамен. Агар сиздек нуктадон зот ул ашроф паноҳида таълиму тарбият кўрса, нур устига чандон нур эрур. Сиҳатингиз ва бахтингиз абадийлик бўлгай. Иншооллоҳ.

Фақирингиз Вафо Хўжандий.
Битдим: 634 ҳижрия, савр...»

уснихат билан настаълиқда битилган мактубни елкаси тиришган кўйи ўқиб чиқаркан, Маҳмуд ялавоч амир Зувалакка не деярини билмай гаранг эди. Бағрини қаҳрга ўхшаш нарса тилимлади. «Фитна ҳиди анқийдур!» деган хаёлга бориб ранг-қути ўчди. Нима қилса бу Масъудбекни, ҳеч қолмади-да гўрлиги! Ҳанузгача ўша кофир билан ора очди қилмабди. Вафо... Вафо ибн Элназар Масъудбекка эргашиб саройга бир марта келган, шундай бўлса-да, турқи-тароватини яхши эслайди. Бўйи теракдек узун, елкалари кенг, туташ қошлари тагидан тик боқувчи кўзлари истеҳзо билан лиммо-лим, юпқа лаблари устидаги мўйлов-часи омонат кўндириб қўйилгандек туюларди.

Вафо ибн Элназар Шафиқия мадрасаси муаллимларини нечундир жинидан баттар ёмон кўрарди. Айниқса, бош муддариси Ашрофхўжа Хўжандийга назари тушганда энсаси қотарди. Кунлардан бир кун Ашрофхўжа қайсидир камбағал толибдан пора ундирганини эшитади, эрталаб ҳовлида таҳорат олаётиб, унинг афтига қарата обдастани отади. Қаншари ёрилиб шармандаи шармисор бўлган аллома даъвои дoston қилгандан кейин қозикалон Қавомиддин Олчиний ҳукмига кўра шаккок шоғирд зиндонга солинди, орадан кўп ўтмай Хўжанд тупроғидан бадарға қилинди.

— Амир, Қамбарали қайда?— деди ноиб хаёлдан чалғиб.

— Ул нобакорни бир тўда шериклари билан зиндон қилдим.

— Тунда бекитиқча... Хўй!— алланечук ваҳима акс этди ноиб қиёфасида.— Иложи бўлса, хат соҳибини ҳам... Бухородаги ишончли кишилар орқали...

Амир Зувалак бир ишшайиб шарпадек ғойиб бўлгач, Маҳмуд ялавоч жомадонда ётавериб сарғайган мактубга ҳадик или тикилди, пар ёстиққа беҳол ёнбошларкан, хаёли қочди. Бундан фитна ҳиди келмасми? Ажабо, ўғли нима учун орага суқилиб юрибди? Ул бетамиз келиб-келиб Вафо Хўжандий билан оғиз-бурун ўпишса... иснод-ку!

ТҲРТИНЧИ БОБ

Ажал рақси

ухоройи шариф ҳашаматли Робия саройи билан фахр этишини Суйгуна Зебо тўнғич акаси Маҳмуддан эшитган, қасри олий таърифи ақлу ҳушини ўғирлаган, токи тирик экан, уни бир қўришга иштиёқманд эди. Тақдир арш меҳри тушган маҳобатли кошонага қизгинани рўпара қилди, фақат, бундай дийдорлашувни у сира кутмаганди.

Меҳрибон акаси Маҳмуд баҳодир Торобқалъа майдони четида нохосдан юзага келган таранг вазиятда (суллоҳ Бўри бир тўда хос навкарлар билан кутилмаганда ёпирилиб келувди) ночорлик тўфайли ўзини Музаффар Камол илкига топширганда нақадар алам ютди...

Қаҳру ғазабга тўлган мўғуллар таъқибидан бир амаллаб қутулишгач, сал енгил нафас олишди, кечаси атрофини саксовуллар ўраган жимжит овлоқда тунашди. Аммо Суйгуна мижжа қоқмади, аччиқ кўзёшлари дарё бўлиб ёноқларини ювди. «Она, онажон, оғир кунингизга ярамаган ношуд болангизни кечиринг!» Тилидан шу сўзлар бир

лаҳза ҳам тушмади. Сўнгсиз ўртаниш ила у азонда отга минди, жиловни тўппа-тўғри Торобга бурди. Не қиларини билмай, Музаффар Камол унга эргашди. Йўғ-а, аввал Суйгунани аҳдидан қайтаришга уринди, аммо ёлборишлари зое кетди. Ҳайтовур қизгина ич-этини еб, безовта бўлганича бор экан, онаизори Озода Зайнаб ҳануз ўша жойда, тақирда ҳол-беҳол инграниб ётарди.

— Мехрибоним!— от устидан ўзини ташлади ҳиқиллаб Суйгуна.

Ранг-рўйи захил тортиб, кўзлари киртайган Озода Зайнаб кўзғалмоқчи бўлди, эпломлади, оғир уф тортиди. Юраги эзилган Музаффар Камол аста келиб, ингранаётган онаизор устига энгашди. Худди шу пайт ён томондаги чалдевор ичидан бир шарпа суғурилиб чиққанини кўрди. Шарпа тозидек сакраб қайсидир девор панасига ўтди, сўнг тапир-тупир қилганча қалъа томон югурди. Йигит сергакланди, кўнглига шубҳа оралади, бу ердан тезроқ жўнаб қолишга ошиқди. Суйгуна онаси бошини тиззасига олиб ўлтирарди, кўзлари тўла мунг, ҳасрат... «Қимирланг, азизим», дея шивирлади Музаффар ва кампирни бағрига босиб кўтармоқчи бўлди, лекин шу он атрофни масиққан отларнинг туёқ товушлари тутиб кетди. Бирдан Музаффар Камол ўзини эгарга олди ва қиличини суғурди. Навкарлардан бир бўлаги уни таъқиб қилишга киришди, у олиш-олиша дарё томон чекинди.

Суйгуна Зебо карахт, доғи аламга кўмилганча, онасини силаб-сийпалаб ўтираберди. Юз навкар бостириб келган Томиш хотиржам алфозда отдан тушаркан, муғамбирона кулди. Жаҳд билан қиз бошидаги қийиқчани олиб олувди, майда ўрилган тимқора сочлари елкасига ёйилиб тушди.

— Бўри тузоғига илиндинг, бечора оҳу,— деди Томиш.— Сардор сени Бухорода тўрт кўз билан кутмакда!

Қаҳри қаттиқ мингбоши номини эшитибок навкарлар чортоқдан кечинган бедовлардек тисарилшди. Барибир улар қизнинг лолагун юзидан нигоҳ узолмай туришарди. Унғайсиз жимликни барваста қоматли, йўғон билакларини жун босган, ўрта ёшлардаги сарбознинг хирқироқ товуши бузди. Кишига нигоҳини тикандек санчиб қарайдиган бу кимса Томишнинг бирга ўсган дўсти Сабук олғир эди.

— Чакки қилаётирсан, ошна!— қайтарди Томиш.

— Ба! Бу дунёда Сабукнинг йўлини тўсадиган одам ҳали онадан туғилмаган! Қани, бўл, Тороб аҳлини тўпла!— У қаҳ-қаҳ отиб кўкрагига муштлаб қўйди.— Кўриб қўйишсин, Сабук ҳали эти ўлмаган оҳу билан қандоғ жанг қилишини!

Жаҳонгир Чингиздан мерос қолган Буюк Ёсо йўриқларига кўра ҳарбу зарбда тап тортмай жон олиб, жон берган мўғул аскарари хоҳиши ҳамма нарсадан устун, илло айни вазиятда унга чексиз имтиёз берилар, ғолиблик нашидасини суришга у тамоман ҳақли эди.

Худди шу лаҳза ноғора оғир-оғир гумбирлади, кўчаларни жарчилар чинқириғи тутди. Ана-мана дегунча Тороб аҳли кенг майдонни тўлдирди. Ажаб иштиёқ билан нари-бери одимлаётган Сабук олғир ярим белигача ечинди ва ногоҳ Суйгунага ташланди. Қизгина устидан бир ҳамладаёқ кийимларини сидириб олди у ёлғиз шалварда қолди. Шўрлик қизгина дод солишни ҳам, бировдан мадад тилашни ҳам билмасди. Шу лаҳза қаники ер ёрилса... У ўзини ночор-нотавон ҳис этди. Қайда қолди қарчиғайи Музаффар Камол, нечун кўмакка учиб келмаётир? Еки унинг ҳам қанотлари қайрилдими?

Лаънати Сабук ожизаларни эрмак қилишнинг ҳадисини олган: нола чекаётган қизгинага арслондек ташланиб, жўрттага қувади, осонгина тутиб олиб қучоғига босади, сочларини силаб ўзича эркалайди, қулоғига неларнидир шивирлайди. Тийиқсиз ҳирс ахийри Сабукни шер қилиб юборди, у ҳар кўйга тушиб, Суйгунани эрмаклашга ўтди. Энди уни эмаклаб таъқиб қила бошлади. Шунда Суйгуна жон ҳолатда совут ёнида турган қилични шартта суғурдию биқинига тиқиб олди. «Оҳ, манжалақи, единг-ку!» дея ингранди сарбоз ва оғзидан қони келиб тақирда чўзилиб қолди.

Майдон шунақа гувладики! Орияти кўзиган навкарлар шаддод қизни бурда-бурда қилиб ташлаш учун тўфондек кўзғолишди. Агар Томиш билан Жорғуржин аралашмаса, чиндан ҳам уни соғ қўйишмасди...

Томиш уни Бухородаги ўша энг машҳур кошинкорий иморатга рўпара қилган чоғдаёқ Суйгуна Зебонинг юраги алланечук жизиллади. Ҳовлисига ёғоч дарвоза орқали кириладиган баланд пештоқли, икки қанотида мовий гумбазларию муқарнасли миноралари қад ростлаган бу қаср Робия саройи эканини у биларди.

Йигирма дақиқалардан кейин Суйгунани зимзиё ҳужрага қамашди. Ҳужра шу қадар тор эдики, сал қимирласа ёки ўғирилса елкалари совуқ деворга тегар, ҳашаматли обида заминида бунингдек дардибедаво хилватхоналар борлиги ақлга сиғмас эди.

«Омад чапга кетмиш!» Қизгина аста-секин ўкинчга тушиб боради, аммо билмайдик, тақдир орқаворотдан бошқа оғир кулфатлар ҳозирлаб қўймиш: янгаси Субуҳа, жияни Жалолиддин ёлғон дунёдан рост дунёга сафар айлаган, тўнғич акаси Маҳмуд баҳодир устози билан зиндон комида, Музаффар Камол кўкрагидан ўқ еган, жасади қайсидир сайхонликда хор... Балки онаизорини туллақлар аллақачон чопиб ташлагандир? Шунини ўйлаганда кўнгли бузилар, тўйиб-тўйиб бўзлагиси келарди. Ҳозир у нажотсиз қуш, ўлимига рози. Тезроқ келишсаю қаергадир олиб кетишса — дорга тортишадими,

азиз бошини жаллод кундасига қўйишадими, сувга чўктиришадими, барибир, бари кўзига жозибали кўринаётир.

ахминан ярим оқшомда дубулға-совут кийган, соқол-мурти кўрпалаган навкар тарақ-туруқ қилиб эшикни очди. Гира-ширада у девмисол бақрайиб турарди. Суйгунанинг эти жимирлади, Бўринайхон одами бўлса керак, деган ўй миясига чақмоқ янглиғ урилди. Сарбоз «орқамдан юр» дегандек ишора қилди ва ўзи қибла томон, қўш табақали бағдодий эшик сари юрди. Эшикни аста очди ва оёқда зўрға турган қизгинани имо билан ичкарига чорлади. Тор, зимзиё, кўрқинчли гўжрандан чиқиб келган Суйгуна ҳайратда: шифти баланд, бениҳоя кенг бўлманинг ганҷкорий тоқчаларида заррин муқовали рисоалар, даф, танбур сингари созлар, хитойи чинни лаганлар, ликопчалар терилган. Бўлма малоҳатидан ҳам кўра, Суйгуна ҳушини ўрталикда қўйилган узун хонтахта атрофида кабутарлар янглиғ тизилган, ҳар хил бичимдаги оқ шоҳи қўйлак кийган йигирма чоғли сулув-сулув қиз кўпроқ ўғирлади. Қизлар упа-элик, ўсма-сурма билан ўзларига оро беришган, шода-шода ҳинд дурлари, Хуросон усталари меҳр билан ишлаган тилла сирғалар, узуклар, балдоқлар уларнинг ҳуснига ҳусн қўшган эди. Нигоҳлари эса ғуссали, тикилишлари муҳаббатдан эмас, мутелик ва хусуматдан сўйларди. Улар хонтахта устини безаган сархил неъматларга қиё ҳам боқмай сукут сақлашарди.

Йўлакда қолган сарбоз эшикни аста ёпгандан кейин Суйгуна Зебо ногоҳ ҳушёр тортди. Ял-ял ёнаётган эроний гиламга қўрқа-пуса қадам босди. Тақдир бу маконга йўллаганини билдириб қўймоқчи бўлган каби кафтига аста йўталди. Қизлар барибир пинак бузишмади. Уқдек таранг тортилган киприклари қилт этмади. «Булар суврат эрмасми?» деган хаёлга борди Суйгуна ва тўрда, адрас кўрпачада чўккан, ўзини сипо ва мағрур тутаетган, бошқаларга қараганда ёши ўтинқираган — тахминан йигирма беш ёшлардаги ҳурилиқо ўзига эътибор бераётганини, ҳатто қизиқсиниб тикилаётганини пайқади.

— Ғаройиб ҳашамат ичра мажлис қурмишсиз,— хонтахта сари юрди Суйгуна Зебо, тўрдаги ҳурилиқодан кўзини узмай.— Айтингиз, не мажлиским, сукут ила кечади?

— Тилингиз бурро, фаҳмингиз аъло экан, оппоқ қиз,— ҳурилиқо нозик бармоқларини кўксига босиб, синиқ кулди.— Бул гўшани Робия саройи дерлар. Бунда кимлар мажлис қурмаган? Борар жойларини билганлар ҳам, билмаганлар ҳам... Ҳай, жонгинам-а, мени яхшилаб таниб қўйинг, мен онабоши Садафбиби бўламен, бахтиқаро онабоши... Мана бу Нигина, бу Мубарро... Аммо сиз кўзга жуда яқин экансиз, хунуқкина бўлиб туғилсангиз не қилар эди?!

Эрта-индин йигирма билан юзлашадиган Суйгуна Зебо тангри ато этган ҳусну малоҳати билан ҳар қанча ҳаволанса арзийди. Неча ҳафта-ойдан бери ўзига оро беролмайди, шунга қарамай, лобарликда тенгсиз эди. Ҳатто ҳорғинлик ҳам ранг-рўйига ярашиб тушган, дуркун кўкси, лўппи ёноқлари, бўлиқ билаклари бир-бирига монанд, бир тутам кўнғиркоқ сочи манглайида, бир саф майда ўримлар эса ёноқларига талпинган гажаклари ила қовушиб недир муддаода, эҳтимол, ошиқоналик даъвосида, нозик бўйни оша елкаларини мастона-мастона қучган...

Тахминан ярим соатлардан сўнг пушти матодан тикилган қўйлак кийган қирқ ёшлардаги ҳушрўй-аёл Суйгуна Зебони кичикроқ бўлмага олиб ўтиб ювинтирди. Сўнг ҳафсала билан уни ясантирди: ёқасига садаф қадалган оппоқ қўйлак кийгизди, сочини икки толим қилиб ўрди, қош-кўзига ҳафсала билан ўсма-сурма тортди. Ниҳоят, сандиқчадан ипга тизилган дур, билакузук, сирға оларкан, ҳавас билан кулди. Тақинчоқлар Суйгунага чунон ярашганини кўриб кўзлари чарақлади.

— Вой, дод-ей, сен қайси онадан туғилгансан ёки осмондан тушган фариштамисен?— у Суйгунага суқ билан тикилар, ёноқларини силаб-силаб қўярди.— Сен шаҳзодаларга муносиб малак эркансен, билмадим, не муддаога эришулар сени руҳлар ёнига жўнатиб?

Суйгуна Зебо аёлга қизиқсиниб тикилди. Бурчакдаги ойнада ўз аксини кўрганча, неқўкким бармоқ тишлади. Ойнадан ғамзали қараш қилаётган сулув нигоҳидаги ўт еру кўкни ёндирмоққа қодирдек эди. Туйқус аёлнинг ҳалиги гапи хотирига келиб ғашланди. «Руҳлар ёнига? Тавба!» Қизгина бўшашган кўйи пичирлади, аёл изидан ҳашаматли бўлмага қайтди. Ҳалигилар ҳануз ўша алфозда, бир-бирларига елка тираганча, хомуш ўлтиришганини кўриб алағдалиги ортди. Анча кейин сезди ўшалардан бирига айланиб қолганини...

Неча кун ўтди, билмайди, у ўз хаёли билан машғул, у ўз фикр-ўйи билан овуна бошлади. Қани, Тангридан мурувват бўлиб, онаизоридан, акаларидан бирон мужда келса... Музаффар Камол ҳоли не кечди? Онаизорини йўқлаб Музаффар Камол билан Торобга борганида нечун янгаси билан жиянини учратмади? Шу хил жумбоқлар миясида тўхтовсиз ғивирларди. Неча дафъа у қизларни суҳбатга тортишга уриниб кўрди, бариси бекор кетди: улар на бир нарса тотинишади, на борди-келдидан гаплашишади.

Робия саройининг ҳашаматли бўлмаси Суйгуна кўз олдида назокатини кун сайин йўқотиб борарди. Энди у хаёлий рангларга бурканган мунаққаш гўшада эмас, туриш-турмуши зулматдан иборат бўлган зиндонда, юмшоқ пар тўшаклар устида эмас, тақир

харсанг теграсида ўтиргандек қийналади. Ҳузурларига ҳар куни ўн марталаб кириб чиқадиган, истаса қарғиш-алқиш, истаса хушқаломлик билан муомала қиладиган хушрўй жувонга умидвор тикилади. «Опа, жоним опа, не қилурлар бизни?» дея сўроқлайди изиллаб. Аёл оғиз очмайди, хонтахта устидаги егуликларни алмаштиради, унинг ўрнига ўзини онабоши деб таништирган ҳурилиқо жавоб беради: «Пишириб ерлар бизни!» Шундай деркан, унинг нигоҳида теран бир мунг акс этади, Суйгунанинг юраги шиғиллайди, негаки, бу мунг эртанги кунидан огоҳ этгандай бўлади.

Маза-матрасиз иззат-икром Суйгуна Зебони толиқтирди, ҳар кун эрталаб хушрўй хотин кумуш баркашда қатлама-сомса ёки иссиқ жиззали патир, қаймоқ кўтариб кирганда бирдан бўғилади, унга ўлим тилайди. Ажабки, аёл бугун бошқача эди, эрталаб у хиёл ҳовлиқиб, ҳаяжон билан кириб келди. Унинг хуш-хандон чеҳрасига тикилиб Суйгуна, ҳозироқ ташқарига қанот қоқиб учиб чиқадигандек, хиёл енгил тортди. Жория йўрғалаб бориб онабошига юзланди.

— Садафбиби, жоним, изимдин юргил, булар ҳам кўзғалсинлар!— деди у сурмали кўзларини сузиб.

— Йўлни қай ерга солурмиз, опажон?— сўради Садафбиби талмовсираб.— Бизни кўп боқдингиз, туғишганингиздек сийладингиз, қарз бўйнимизда қолган экан, барига рози бўлгайсиз.

— Ундай деманг, биби!

— Ота-онамиздин ризолик тилолмадик.

— Оҳ, ҳур синглим, нечун бундай қайғуга изн бермишсен, бахтинг очилиб турган бўлса... Ношукрлик қилма, кўзёшларингни арт, изимдин тушгин, булар ҳам тезроқ кўзғалсинлар.

— Опа, опажон, сўзлангиз, бизни не тақдир кутмакда?— олов сочди кўзларидан Суйгуна Зебо.— Балки бизни жардан ташлаб юбормакчилар? Балки дорга тортмакчилар, балки аждаҳо комига луқма қилиб тиқмакчилар? Нечун индамайсиз, нечун?

— Ҳур синглим, хуну бийрон бўлма, бахтинг очилмиш... Агар мен ҳам ёш ва парисиймо бўлсайдим, сизлар билан муборак сафарга отланардим,— у хусну жамолини камситишга уринаётгани Суйгуна Зебони ҳайрон қолдирди.— Афсус, бу саодат фақирага насиб этмас, фақира бундин қисилганмен.

— Йўқ, опажон, Тангри сизга мурувват қилмиш!— деди Садафбиби йиғидан ўзини зўрға тийиб.

— Ношукргина, бўла қолинглар. Сафо бўлмасида Тамуғин ота аркони давлат пешволари билан кутади, тағин ул зот бошимда ёнғоқ чақмасин!

Сафо бўлмасин... Тамуғин ота... Нечукким бу тушунчалар қизлар тасаввурини чақмоқдек ёритиб ўтди. Барибир улар шошилишмади, қадам олишлари пойма-пой, оғир эди. Олдинда бораётган онабоши томоғини нимадир ғиппа бўғди, аммо у йиғлашдан чўчиди, издан ғамгин келаётган қизларга ўзини хуш-хандон кўрсатишга тиришади. Ёнма-ён одимлаётган Суйгуна унинг чеҳрасидаги шикаста табассумни ҳам қилломай қийналади. «Нечун у кулмакда?»— дея ўзича ғудранади ва бир-бири билан кесишган йўлаклар бўйлаб қайгадир ошиқаётган одамларни кўради...

Узун йўлакдан анча юришгандан сўнг Сафо бўлмасининг бағдодий эшигига рўпара бўлишди. Эшикнинг икки тарафида найза-қалқон ушлаган соқчилар гердайи туришарди. Ичкари ола-ғовур, ҳар жойда тўда-тўда бўлиб олган сарой аёнлари, шаҳарга таниқли бой-боёнлар, беклар, лашкарбошилар, авлиёлар ўзларича бугунги маросимни муҳокама қилишади, ҳоким Бурҳониддиннинг марҳум ўғли Ганду Чинони хотирлаб ўтказилаётган ушбу маърака салтанатга ҳам обрў келтиришини чечанлик билан таъкидлашади. Фақат Бўринайхон оғзига талқон солиб олган, у суҳбатга жимгина қулоқ тутар, ҳар замонда зуғум билан атрофига алангларди. Томиш кўриниши билан дарҳол уни бир чеккага тортди.

Бурҳониддин меҳру муҳаббатини қозонган икки лашкарбоши орасида кечган суҳбатдан ғофил бўлган Суйгуна Зебо саросима ичида, турфа хаёллардан алағдаланиб, ўксина-ўксина одимлар эди. Афту башараларида истеҳзо ва ғайирлик зухурланган бу одамлар не муддаода? Оҳ, тун-чи, тун намулча таҳликали? Осмондаги юлдузлар гўё тўкилиб битган, йўқ, юлдузларни тубсиз бўшлиқ буткул ютган, деразадан яйдоқ осмоннинг ўзи ним талғир тусда кўринар эди...

афо бўлмаси олдинги бўлмага қараганда қарийб уч баробар кенг, шифти ҳам бениҳоя баланд, фақат кўримсиз: кўндан бери таъмир кўрмаган деворлари ёрилган, нақшсиз, ганч сувоқлари кўчиб тушган, саҳнга обаки чоркун-жак ғишт фарчланган, на шам, на қандиллар кўзга ташланар, равоқли токчаларда жинчироқлар тутаб ёнар эди. Девор тагида, тахминан ҳар тўрт-беш қадамда қотиб турган зангори шалвар ва нимча кийган гумашталар машъала тутиб олишганди. Жинчироқлар ҳам, машъалалар ҳам қора мовутдан узун камзул кийган, юм-юмалоқ калласи тақир, кўса киши — Тамуғин ота буй-бастини ёритишга хизмат қилаётгандек эди.

Кохин маросимга мос кийинган: эғнидаги камзулига қуш патлари, айиқ териси

қадалган, нари-бери юрганда бўйнидаги садаф, бўри ва йўлбарс тишларидан қилинган шода шиқирларди.

Тамуғин ота мўғул қавмларида Аланқува хотун замонидан бери одат бўлган русум— марҳумлар хотирини шарафлаш маросимларини ўтказавериб кўзи пишган. Шомонийликда ўзини беназир санайдиган бу зот улуғ Чингизнинг кўпгина нуфузли авлодлари назарига тушган, зеро, қазои муаллақ билан юзлаган жаҳонгир руҳини эътиборга молик, яъни олий даражали қурбонликлар билан сийлашга нафаси ўткир авлиёлар қаторида фатво берган ва бу билан ҳамиша фахрланарди. Мана энди у Бурҳониддиннинг марҳум ўғли Ганду Чино ёнига янги чўрилар йўллаши керак.

Маросим ҳар жиҳатдан бекаму кўст бўлишини яхши кўрадиган Тамуғин ота бирор қоида бузилмишга тоқат қилолмасди. Айниқса бугунги маъракага алоҳида иштиёқ билан ҳозирланди. Пихини ёрган қоҳин кўпдан ҳоқим марҳаматига сазовор бўлишни орзу қиларди. Ҳоқимга яқинлашмак — ҳою ҳавасга берилиш, ажаб ноз-неъматлар билан файзли зиёфатларга кўмилиш, обрў-иззат орттириш, мўмай ҳадяларга сазовор бўлиш дегани. Асли у ўзини тарки дунё қилган банда каби кўрсатишга тиришарди, лекин... нафси бало — кўксининг аллақайси бир тубида ўрнашиб олган очофат ҳис кеча-кундуз ёмирлаб оромини бузгани бузган.

Тамуғин ота ана шуларни ўйлаганча Гура хотун билан етаклашиб кириб келган Бурҳониддин сари пешвоз юрди, тавозе билан таъзим бажо айлагач, унинг тумшугига исирикдонни яқинлаштирди. «Кетгил бундан, ёвуз руҳлар, Эрликнинг безбет қашқирлари!»—дея минғирларкан, ҳоқим нечундир афтини буриштирди.

— Сизнинг қадамингиз билан мажлисимиз обод бўлмай,— дея илжайди қоҳин, сўнг Гурага қарата лутф қилди:— О, хоним, баҳор чечагидек очилиб кетибсиз. Сизни кўрган ҳар қандоғ фаришта ҳасадда куймаги тайин!

Асли Гура бир вақтлар юрагида чексиз доғи алам қолдириб нариги дунёга бевақт кетган ўғли Ганду Чино ёди билан боғлиқ маросимга одмигина кийиниб келган, шунга қарамай, у чиндан ҳам маложатли, нозик қадди-бастидан илоҳий бир жозиба ёғилаётгандек эди. Аммо у пихини ёрган қоҳиннинг таърифу тавсифига эътибор бермади, гўё уни кўрмагандек, овозини эшитмагандек, хотиржам илгари босди.

Энди бўлмада машъала кўпайган, бўлма кундузгидек ёруғ, шифт эса осмон гумбазидек гунгурс турар, ундан гўё қоҳиннинг кенг очилган қўлларига Улгеннинг хайру эҳсонлари тўкиларди. Аста-секин қоҳин ҳайкал сувратига кирди, хиёл бақрайган кўзларида недир даҳшат қотди, недир илтижо аксланди. Ўзини улуғ шомонлар авлодидан санайдиган бу банда ҳолатидаги беқарор шиддат ранг-рўйларида қон қолмаган қизлар юрагига оғриқ ва талваса солди. Қизлар Улген бахш этадиган нурни сира тасаввур қилишолмади. Борлиғини нур эмас, зимзиё бўшлиқ қаърида кўраётган Суйгуна Зебо эса қоҳинга жимгина тикиларди, гоҳо хаёлида кўча-кўйда мудом жазаво билан зикр тушадиган дарвешлар жонланарди.

— О, мўътабар Улген, кел, бад ниятли Эрлик зуғум ила қавмларимизни ҳоритмиш, ёлбораман, уни даф этгил!— Тамуғин ота қўлларини силкилаганда чопонига қадалган айиқ териси парчалари ва қуш патлари ялтирар, унинг важохатидаги ваҳимани кучайтирарди.— Қудратли Улген, амр этгил, мана бу оқбилак бибижонлар Бурҳоннинг ўғли Ганду Чино билан дийдорлашгайлар, улар жаннат салтанатида ул ўғлонни оқ ювиб, оқ тарагайлар, ўғлонга сочларини супурги, қўлларини косов қилгайлар!

— Овмин!— деди гуриллаган овозда қоҳин гумашталари.

— Овмин!— деди аъёнлар, беклар, аслзодалар, навкарлар.

Суйгуна Зебо оёғида мажол қолмади, ҳар замонда гумбураб эшитилаётган довул садоси қулоқларини батанг қиларди. Қоҳин ваъзидан билди сал-пал, вазифаси нелигини... Лекин бу нарса сира ақлига сиғмасди, қоҳинга нафрат билан қаради. Қоҳин эшик томонга ажаб тарзда сирли имо қилди. Шу заҳоти кўк шалвар ва қирмизи нимча кийган чиройлигина йигит катта мис баркаш кўтариб унинг ёнига борди. Баркашда бўри ва арслон тишларидан тузилган шодалар чошланган эди.

— Бибижонларим, олис сафарингиз чоғида ушбу муқаддас шодалар ҳамроҳингиз бўлсин, алар сизлар Чиғатой ва Бурҳониддин элчилари эканлигингизни билдириб тургай!

Шодумон қийқиқлар янгради. Шавкатли Чиғатой шаънига олқишлар ёғилди, ҳоқимни ҳам мақтовларга кўмишди. Шовқин-сурон остида Тамуғин ота қизлар бўйнига муқаддас шодаларни осиб қўйди. Лекин қизлар юзидан маъюслик аримади, онабоши Садафбиби ердан нигоҳ узмас эди. Хўрлиги тутган Суйгуна Зебо шодани бўйнидан шартта юлиб олди ва пойига ташлади. Қизгина қилган шаккокликни фақат Бўринайхон сезди, ичида қулди. «Кўзида олов бор, олов, уни ўчириш керак», дея алланечук ҳавас билан пичирлади лаблари.

Ниҳоят, Тамуғин ота жойига қайтди. Қоҳин шишиниб, бўғилиб бораётгандек эди. Қорачиқларида аллатовур яшил аланга товланди. Қўллари аста-секин юқорига кўтарилди. Дераза оша кўкка тикилганча ажаб ихлос билан хитоб қилди: «Муруват қил, юбор тезроқ фаришталарингни, қудратли Улген!» Лабларидан охириги сўз учиши билан довул қаттиқроқ гумбирлади, гўё шифт силкинди, бир нечта машъала ўчди, ним қоронғилик

чўқаркан, очиқ эшикдан шовурсиз қанот қоқиб шарпалар кирди. Қора либосларга бурканган шарпалар ҳануз ўртада ғамгин ўй сураётган қизларни ҳалқага олишди. «Қуллуқ сенга, марҳаматли паноҳим!— нидо қилди Тамуғин ота, титраётган панжаларини чаккаларига босиб.— Фаришталарингни юбориб юзимни ёруғ қилдинг: энди кўнглим тўқ, фаришталаринг аларни Ганду Чино қучоғига элтишига ишонаман!» Коҳин жим бўлди, охирги машъала ҳам ўчирилди, тоқчалардаги жинчиروқларгина қолди. Энди Улген фаришталари мунчоқдек тизилганча, узун қўлларини бир маромда силкита-силкита қизлар атрофида йўрғалашар, шиша каби йилтираётган кўзларида недир рағбат акс этганди.

— Бошланг тун сайлини, алар руҳини кўрқувдан халос этинг, алар руҳига ёруғлик беринг, токи салтанат эшиги олдида титрашмасин,— хайрихоҳ оҳангда хитоб қилди коҳин, у қўлларини гоҳ юксакка кўтарар, гоҳ пастга туширарди.— Ганду Чино мусибат тоғидан чекинмиш, аларни абадий ҳузур берадиган булоқ бўйида кутгай. Ганду Чино пешонасига юлдуз балқиган ўғлон, аларга ҳам юлдуз улашадир. Бошланг тун сайлини, бошланг, алар билишсин саодатли фурсат келганини!

— Бошланг, бошланг!— чинқиришди гумашталар.

Сафо бўлмасида қоронғилик қуюқлашди, зил жимлик чўқди, бу жимлик аро енгил шовур тараларди; қора либосли фаришталарни зулмат пардаси ютиб юборгандек бўлди. Ҳар замондагина улар кўзга чалинади: ингичка гавдалари илондек буралади, қўллари тун қушларининг қанотлари янглиғ енгилгина биланглайди. Маҳкумалар эса дилдираб туришади, ногоҳ улардан бири беҳол инграниб қулади, Нигина билан Суйгуна уни аста суюшди.

— Алар руҳини кўрқувдан халос этгайсиз,— жимликни бузди Тамуғин ота товуши хириллаб; сўнгра у, ажабтовур бақрайганча, қўли билан қандайдийр ишора қилди, довул ва ноғоралар сокин гумбирлаб тинди, фаришталар эса туртина-суртина ўзларини эшикка уришди. Алланечук енгил тортган Бурҳониддин Гурани етаклаб йўлга тушди. Аммо маросим давомида афту ангоридан истеҳзо аримаган Бўринайхон анчагача жойидан қимирламади, бош вазир, девонбеги, қозикалон, Ёклар ғойиб бўлишгандан кейингина Суйгунага совуқ назар билан бир қаради-да, бурнига бурундук солингандек оғир жилди.

Маҳобатли Сафо бўлмаси дилхаста, маҳзун, афтодаҳол қизлар ихтиёрида қолди. Ярим оқшомгача уларни ҳеч ким йўқламади, ниҳоят, зангор шалвар, қирмизий нимча кийган, калта қилич осган беш-олти гумашта қовоқларидан қор ёғдирганча уларни ташқарига қорлашди. Шаҳар чеккасида, яйдоқ дашта, бир вақтлар Ганду Чино дафн этилган жойдан берироқда қазилган чуқур — руҳлар мамлакатига элтувчи чоҳ ўн гулидан бир гули очилмаган сулувларга мунтазир эди...

БЕШИНЧИ БОБ

Ғазоват

на нима кутсин чархи каждан Маҳмуд Торобий? Чарх раъйини синдирмак осон эмас ахир! Гура хотун тасарруфидаги ғаройиб қасрда чорасиз ётганча шу хил ўйлар гирдобида алағда эди. Борлиқни шом қоронғиси чулғаганда жулдуз кийимга ўралиб, бошига учлик кигиз қалпоқ кўндириб, тол ҳассаса сўяниб қаср дарвозасидан олазарак чиқди. Ҳар қадамда ис олишга устаси фаранг хуфиялар изғиб юрганидан воқиф, шу сабабли у юрак ҳовучлаб,

ботиниб-ботинмай илгарилар, олисда бирон навқар қораси кўринса тезда ўзини панага урарди. Нима бўлганда ҳам қандайдир бир илинж юрагига қувват бағишлар, энг муҳими, журъат ва шижоатни сўндирмасликка ундарди. Уша илинж ила жинкўча, пасткўчалар бўйлаб узоқ юрди, Бухорони яхши билишига қарамай, қайсидир маҳаллада адашиб қолаёзди. Бири-бирига мингашиб кетган чалдеворлар уни чалғитди. Хароботлар оралаб бораркан, кўнгли бузилар, шаҳри муаззам ҳусни малоҳатини ғорат айлашга фатво берган кажрафтор фалақдан ўзича нолирди.

Маҳмуд баҳодир бир ошнасиникида бирон ҳафта хуфия турди, сўнг маҳалладан маҳаллага, ҳовлидан ҳовлига ўтиб, ниҳоят, Абу Ҳафс тепалигига етиб келди. Тепалик жимжит, ой ёруғида ўнқир-чўнқирлар оқариб кўринар, ҳар замонда аллақардандир бойқушнинг безовтаҳол сайраши элас-элас эшитилар эди. Маҳмуд баҳодир аллатовур энтиқди, сўнг тепалик этаги бўйлаб масжид рўпарасида чўққайиб турган мезанани нишон олиб юрди. Мезанана эллик қадамча қолганда давангирдек икки йигит чаққонлик билан йўлини тўсди.

— Қайт орқанга, гумроҳ!— деди бири дўлайиб.

— Балки бу жамоамиздадир?— деди иккинчиси қоронғида кўзларини чақнатиб.

— Билмадим... Ҳой, гумроҳ, айт-чи, тўққиз учга етгайму?

— Етмас!— деди Маҳмуд баҳодир чўзиб ўтирмай.

— Ие, мулла Маҳмуд, худога шукр-е, ўзингмисан?!— биринчи давангир уни даб-дурустан қучоқлаб олди.— Танимабмен, сен ҳам танимадинг. Камина Алп Хомушмен! Қани, амр қил, баҳодир, қайси ярамас мўғулнинг калласини сапчадек узай?!

— Шошилма, йигит,— дея кулимсиради баҳодир.

— Барини ҳазратдан эшитдик, Гура хотун аломат иш қилмиш... Неча кундин буён йўлингизга кўз тутамиз.

Алп Хомуш бағрида Маҳмуд баҳодир Тороб бўйини туйгандек бўлди, дили яйради. Беихтиёр болалиги эсига тушиб кетди. Нақадар шўх, гажир эди Хомушиддини тушмагур: жардан жарга булутдек кўчарди, текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди. Эҳ-ҳе, унга қўшилиб қанчалар абгор бўлган, қанчалар!

Ҳозир Алп Хомуш изидан шошилмай одимларкан, Маҳмуд баҳодир бир севинар, бир ўкинарди. Хонақоҳ остонасида Алп Хомуш уни яна бағрига босиб ўпди, у «бисмиллоҳ...» дея аста ичкарига қадам босди. Хонақоҳда учта яримлаган шам липиллаб ёнади. Тўрда Шамсиддин Маҳбубий соқолини силаб хомушгина ўлтирибди: чамаси, у қандайдир масалага жавоб кутади. Ҳазратнинг икки тарафидан шайх Иброҳим, Мўмин темиртак, Наврўз чопсан, Музаффар Камол, Ҳур Қийғир, Кичкина Қийғир, Вафо Хўжандий ва яна тўрт-беш нотаниш йигит жой олишган эди. Улар жиддий нигоҳларини ерга қадаб чуқур мулоҳазага берилишган. Остонада типпа-тик турганча Маҳмуд баҳодир аста йўталди, дастлаб уни Ҳур Қийғир кўрди ва телбаваш қиёфада қичқирди: «Улуғ сардоримизнинг қадамларига ҳасанот!» Баҳодирни соғинч ҳисси ўртаётган эди, у беихтиёр яйраб кетди, укаларини ачомлаб ўпди. Раҳнамойи олий — ҳазрат Маҳбубийни, сўнг дарвешлар пири шайх Иброҳимни бағрига босганда қароқлари жиққа ёшга тўлди.

— Ов, кўзи бежо банда, бормисиз,— Ҳур Қийғирга қарата кўзини қисаркан, Наврўз чопсан қаҳ-қаҳ отиб кулди.— Менга қаранг, вой-бў-ў-ўй, сўппайиб бурунгинангиз қопти-ку, а? Энагар Бурҳон кана зиндонда қарашмас эканми?

— Балки сизга қарашар, мулла Наврўз, бир бориб кўрмайсизми Бурҳон қаққашонини?!— синиқ илжайди Маҳмуд баҳодир.— Сизга атаб боқиб кўйган кўчқори бўлса, ажаб эмас!

— Бурҳон кўчқор боқишни билмас, кана семиртиришга устаси фаранг,— оҳиста кулганча гуруннга қўшилди Мўйин темиртак. Бу ҳазилдан сўнг ҳамма мириқиб кулди, негадир ҳовоқ солиб ўтирган ҳазрат Маҳбубий чехрасига ҳам илиқ табассум ёйилди.

— Хўш, ўғлим, қалайсиз, букилганингиз йўқми?— анчадан кейин меҳрибонлик билан сўради ҳазрат Маҳбубий.— Фақир буларга Гура хотун журъатини сўзладим. Булар минг бир режа тузишиб, охири зиндонбон Муқбил маймоқни ийдирмак тараддудида эканлар. Муқбил маймоқ соясиндин ҳам чўчийдиган кўкнорихаёл бандалигини булар қаёқдан билсинлар.

— Муқбилни латифа қилишибдир, эшитдингизми?— деди Вафо Хўжандий жиддий қиёфада, ҳамма эътиборини ўзига қаратиб.— Бир кун эрталаб маймоқ посбонликда турган экан. Қараса, Арк тарафдан Бурҳониддин келаётган эмиш, боши иккита кўринармиш. Ҳоким яқинлашгач, у депти: «Жаноб, камина бу кеча калламни йўқотиб эдим, ана сизнинг елкангизда кўрдим, инсоф билан қайтариб беринг!» Зиндонбон даъвойи достонини эшитиб ҳокимнинг жаҳли чиқибди. «Нималар деб валдираяпсан, энаси байтал,— деб уни жеркиб ташлабди.— Мен ўзим калламни йўқотмишмен, бу ёққа ўшани қидириб келаётирмен!»

Қаҳқаҳа шифтни кўтариб ташлагудек бўлди.

Маҳмуд баҳодир айниқса ҳузур қилди, кўнглини ғашлик бир зумга бўлса ҳам тарк этди. Маза қилиб куларкан, туйқус бир четда суҳбатга ҳам, ҳазил-мутойибага ҳам аралашмай жимгина хаёл суриб ўтирган Музаффар Камолга кўзи тушди. Музаффар ҳам унга ногоҳ қаради, лекин шу заҳотиёқ нигоҳини яширди. Ҳазрат жигарбанди кўзга тик боқиб сўзлайдиган йигитлардан эди-ку, унга не бўлибдики, бу қадар бўшашган?

— Йигит, сиҳатинг тузукми? Суйгуна ҳақида каминага не хабар берурсен?— деди кутилмаганда Маҳмуд баҳодир.

Энди Музаффар Камол ерга батамом қапишиб қолаёзди, думалоқдан келган буғдойранг юзи чўяндек чуйқалаб кетди. Ахир, нимани гапирсин, ёв олдига тушиб қочганиними, Суйгуна Зебо ҳаёти ва номусини таҳлика остида қолдирганиними? Йигит оломон билан тўлган майдонда Суйгуна Сабук олғирни чавақлаганидан, уни Бухорога келтиришгани, Робия саройида ҳибс қилишганидан беҳабар эди. У ўшанда дарё соҳилида изидан қувиб келган ўн чоғли мўғул билан якка ўзи солишди. Курагидан яраланиб йиқилди. Суллоҳлар уни ўлдиға чиқаришди ва тақирда ташлаб кетишди. Агар шу атрофда сурув боқиб юрган Тошман калта исмли чўпон ўтиб қолмаганида, ҳоли не кечиши ёлғиз Оллоҳга аён эди.

Бир ҳолда Бухорога келгандан сўнг Музаффар Камол Суйгуна тутқундалигини сезиб, дардини Жўра говбошга ёрди. Жўра говбош тумшугини тикмаган туйнук йўқ-да. Бир вақтлар, Гура хотун ҳазратникига эмин-эркин кириб-чиқиб юрганда у малика билан танишган, унинг энг яқин, кўнгилтопар жорияси бўлмиш Зубайдахон билан танишиб қолган эди. Бир амаллаб у Зубайдахон билан алоқа боғлади, Зубайдахон Суйгуна Зебо Робия саройида пинҳона сақланаётганини маълум қилди.

— Суйгуна ҳибсдами?— деди баҳодир мушгини тугиб.

— Ҳа... Оға, ҳар не миннатингиз бошим устига... Лекин, камина... Торобга кирмайлик деб бир неча бор айтдим Суйгунага,— бор хил аламзадалик бор эди Музаффар

Камол товушида.— Ҳарчанд ёлворганларим зое кетди. Лаънати Бўринайхон Торобда Томиш дастасини пистирмага қўйган экан, қалъа майдонида...

— Сен эплаб солишмагансен,— гиналади Шамсиддин Маҳбубий.

Зил-замбил жимлик чўкди, отасидан бундай гапни кутмаган Музаффар Камолнинг дарди-дунёси қоронғилашди. Алам ичра шахт қўзғалдию ташқарига отилди.

— Дилини оғритилгангиз,— деди Маҳмуд баҳодир аста.

— Оғригани тузук... Оғриса... ҳушёрроқ бўлади,— деди ҳазрат ранги ўзгариб.— Қани, менга айтинг-чи, Торобга Зор Жаҳон билан учрашувга борганда эҳтиётсизлик қилмаганига ким кафолат беради?

— Йигитга унақа гуноҳларни ағдарманг.

— Ағдарманг, ағдарманг... Шунга ўхшаш эҳтиётсизликлар туфайли ишимизнинг чуви чиқди. Хол мерган ўлдирилди, Вардонзе. Шофиркон, Варахшадаги ишончли одамларимиз калласи танидан жудо қилинди. Тагин айтолмасман не бўларини!

азрат куйинганича бор: омад чиндан юз ўгирди. Ниятлари улўф эди, авваламбор Торобни ғазоватга тортишни, сўнгра теваракдаги қолган шаҳару кентларни ҳарбу зарбга оғдиришни мўлжаллашган эди. Ғазоват белгиланган кунда, эвоҳки, ваъдани қуюқ қилган валломатлардан ҳеч бири қорасини кўрсатмади. Чор тарафдан гўё қўллари қирқиб қўйилган эди. Шўрлик Холдор мерган-ку, жувонмарг бўлди. Ҳатто Зор Жаҳон ҳам, Нусрат Ҳожиб ҳам, Алп Хомуш ҳам бедарак бўлишди. Кишини умидсизлик чоҳига иргитадиган бу сир тагига ҳали Маҳмуд баҳодир этган эмас, лекин нима бўлганда ҳам ўктамлик билан кўплардан ажралиб турадиган Музаффар Камол хонлиқдан холи эрур. Бунга имони комил! Фақат, ҳайронки, ўшандай разилликка борган ким? Ким жамоа шўрига шўрва тўкилишида жонбозлик кўрсатди?

— Ҳазратим, тороблик биродарлардин мужда йўқми?— деди ниҳоят, Маҳмуд баҳодир хўрсиниб.

— Зор Жаҳондин мактуб бор,— Шамсиддин Маҳбубий нечундир безовтаҳол қимирлаб қўйди, елкасига тегирмонтош ортилган каби букчайиб олди.

— Нималарни ёзибдир?

— Аҳвол танлигини... Жомғуржин ўша куни Нусрат Ҳожибга қўшиб уни ҳибс қилган ва қалъа ертўласига қамаган. Уч кунча бурун бир амаллаб қочишибди. Ишончли одамлар билан тагин тил бириктириш пайида эмишлар.

— Жуда соз!

— Зор Жаҳон сиздин ҳол сўрамиш, сизга муштоқ...

— Ҳа, ҳа... Иншооллоҳ, дийдорлашурмиз.

Абу Ҳафс хонақоҳининг кенггина ҳужрасида, милтиллаб ёнаётган шамлар ёруғидаги гурунг кейин чунон қазиди. Узлуксиз азоб, тайинсиз шубҳа, аччиқдан аччиқ ғашлик комида қолиб келаётгани сабаб асаби таранг тортилган Маҳмуд баҳодир баҳсга ҳадеганда аралашавермади. Ахийри у жойида ёнбошлаб, кейин қаттиқ уйкуга чўмди. Субҳи содиқдан хабар бериб хўрозлар маст қичқира бошлаганда кимдир оҳиста туртди. Масрурона бир шивирлаш эшитилди: «Оға, оға, суюнчи! Суюнчи чўзинг!» Ажабо, бу ким бўлди, Музаффар Камолми? Баҳодир шошди, чунон шошдики! Алланечук севинч ила кўзини очди. Ўзини яхшироқ ўнглаб улгурмасидан қиз боланинг кўнгилга яқин, дардга малҳам бўлиб босилгудек соғинчли нидоси хонақоҳ бўйлаб таралди...

онақоҳ гумаштаси эрталаб ташқарида, мезана тагидаги супада дастурхон ёзиб нонушта тайёрлади. Бомдоддан кейин, Мўйин темиртак ўзини мезбон санаб, биродарларини супага чорлади. Чойни ўзи қайтарди, нон ушатди. хушсуханлик билан манзират қилди. Новвой ҳозиргина тандирдан узган иссиқ ширмой нонга кўзи тушгандан кейин Маҳмуд Торобий нақадар очикқанини билди, тезгина оғзига бир бурда соларкан, салом бериб бир чеккада ўлтирган Суйгуна Зебога гинаомуз қаради.

Суйгуна хижолат оғушида... Бир жиҳатдан тўлиб, тўлиқиб бораётган эди, ҳатто тийғи қаттолга монанд узун киприклари хиёл намланган. Юпқа дудоқлари қимтилган. Нечукким, гапиришга чоғи келмас. Нимани гапирсин, нимани? Бари тушдек ўтди-кетди, энди бошидан кечирганларини тўкиб-сочгани билан бирон фойдаси борми? Бекорга ярасини янгилагани, акаларини эса қайғуга ботиргани қолади.

— Сўйла!— дея қистади Ҳур Қийғир.

— Сендан умидимизни узган эрдик,— ғудранди Кичкина Қийғир.

Ҳайхотки, шунда Суйгуна Зебр бир титранди; кўксини сим-сим ўртаган нарса маъюслик чўккан қароқларидан жола бўлиб қуйилди. Хаёлидан эса очик майдонда, улус кўз ўнгида, номусига тажовуз қилмакчи бўлган Сабук олғирни чавақлаб ташлагани, сўнг ҳибс қилингани, коҳин Тамуғин чангалига илингани, у бир тўда сулув қизлар билан уни марҳум чингизийлар хизматиға, руҳлар мамлакатаға тириклай жўнатиш учун ҳукм ўкигани, йўлда соқчиларни чалғитиб қочгани, Садафбиби ва Нигина деган қизларни изидан эргаштиргани липиллаб ўтаберди. Биргина бошига шунча ғаму кулфат тушди. Биров ишонар бу можароларга, биров ишонмас!

— Энди тийиларсен, бир ўлимдин қолмишсен,— деди анчадан кейин Маҳмуд баҳодир зарда билан.

— Тийилсам чарх вафоси ортарми?— деди Суйгуна Зебо тўнғич акасига жавобан.— Ортса, майли, розимен!

— Чархни қўйгин ўз ҳолига!

— Чарх нечун мени ўз ҳолимга қўймас!

— Сен шаккок... оғритмишсен онаизоринг дилини!

Бехосдан Суйгуна Зебо қичқириб юбораёзди: «Сиз-чи, сиз форигми андоғ гуноҳдин?!» Зўрга ўзини босди, шу лаҳза Тороб қишлоғи этагида, тақир ерда, ҳалиги олатасирдан кейин ҳуш-беҳуш инграниб ётган шўрлик волидасини кўргандек бўлди, бирдан томоғига аччиқ йиғи тикилди. Лаблари гезарди, чеҳрасида беадад афсус-надомат ифодаси изғиди, тўнғич акасига нимадир деб оғиз жуфтлаганда Абу Ҳафс тепалиги кунчиқар томонида кўндаланг тушган кўчадан от чоптириб ўтган жарчи товуши эйтиборини тортди. Ҳамма, каби у ҳам ўша ёққа қаради.

— Халойиқ, эшитмадим дема, бугун пешинда Арк майдони томошахона бўлур. Салтанат ғанимларини зиндондин бўшатган ожизаи нотавон Гура хотун боши жаллод кундасида танидин жудо қилингай! Улуғ ҳоқонимиз Чифатой ҳазратлари шундоғ амр бермишлар.

Ҳамма ҳангу манг: жарчи алжираётирми ёки улар янглиш эшитишдими? Ана бедодлик! Манманлик дардига мубтало бўлган Чифатой ўзининг тус жиянини ўлимга буюрмишми? Нечун Бурҳониддин орага тушмабди?

— Эсини еб қўйибдир, ул нокас,— тўнғиллади Маҳмуд баҳодир.

— Зўр келса у онасини ҳам аямас,— деди бўшашган ҳолда Шамсиддин Маҳбубий.

— Ул онадин эрмас, иблисдан тўғилган,— қаҳрини тўқди Хур Қийғир.

— Биродарлар, каминага ижозат беринг, Бешбалиққа борай, хобгоҳига кириб ўша ярамасни топай, киндигидан ханжар солиб бўғзигача обборай,— деди одатдагидек қизишиб Наврўз чопсан.

— Иним, Чифатойни чавақлаганингиз билан бир натижа чиқмас,— деди вазминлик билан Маҳмуд баҳодир.— Эҳтимол Гурани қутқарурмиз, мана бу чинакам савоб эрур!

— Бир оғиз сўзингиз кифоя, Гуранинг ҳатто тирноғи ҳам мертилмас, иншооллоҳ,— қўлини кўксига босди Наврўз чопсан; у қилич дастасини қисиброқ ушлади, зимдан Хур Қийғир билан Кичкина Қийғирга маъноли нигоҳ юборди.

онга бўялиб, оҳу фарёдлар ила чулғаниб, юракларни сирқиратадиган томошаларга Бухоро элининг тоб-тоқати йўқ... Лекин бундан бош тортган тақдирда ҳам шўрига шўрва тўкилади. Шу боис шаҳар оёққа қалққан: темирчилар, косиблар, кўнчилар юмушларини чала қўйиб, заргарлар, савдогарлар дўконларини ёпиб-ёпмай, каппончилар, мардикорлар, куллару кошинпазлар, мисгарлар, сомонфурушлару баззолар чопонларини елкаларига ташлаганча шу тарафга шошилишади. Майдон шу қадар тирбандки, дон сепилса ерга тушмас.

Дафъатан Арк дарвозаси шарақлаб очилди. Дабдабаю асъасага мойил аркони давлат кўринди. Олдинда ёқут жиға кўндирилган симобий салла ўраган, жиякларига зар тикилган банорас чопон кийган Бурҳониддин виқор билан йўрғаларди. Ҳоқим ортидан чеҳраларига алланечук ҳадик оралаган Бўринайхон, қозикалон Расулберди, бош вазир Шаҳобуддин Манғитий бедана юриш қилиб илгарилайди. Аркони давлат халойиқдан ажралиб турган бой-боёнлар, беклар, уламолар ёнига қўшилди. Олий насабли зотлар маҳобатли девор тагида тирғилиб олишди. Икки тарафни узун найзалар билан қуролланган хос навкарлар эгаллашди. Олдинда, саҳн ўртасида, кунда қўйилган, бўйи нақ икки газча келадиган, билаклари харидек йўғон, калласи қозондек катта, ниқоб кийган жаллод қўлида ойболта билан тош қотган.

Бир пайт зиндон тараф шовқин-сурон бўлиб қолди. Одамлар ўлгудек калтакланган, қонига бўялган, қўллари боғлиқ Муқбил маймоқни зиндон дарвозасидан тепиб-тепкилаб судраб чиқишганини кўришди. Кимдир шўрликка ачинди, кимдир бу кунингдан кўра баттар бўл, деб таъна тошларини ёғдирди. Зиндонбон навкарларни кўтара қилиб сўкар, ҳар замонда пўнғилларди. «Сиз фақирни хор қилдингиз, аммо қадримни Яратган эгам билур!» Навкарлар уни жаллод рўпарасида тип-тикка қилиб қўйишди. Гура хотинни эса аравада олиб келишди. Маликанинг чеҳраси сокин, елкаси узра ёйилиб тушган паришон сочларини панжараси билан тарарди. Ҳар замонда у ёнида букилиб ўтирган, пиқ-пиқ йиғлаётган жорияси Зубайдахонга маънос тикилади ва унинг кўнглини кўтариб қўяди. Зубайдахон, чамаси, маликаси ёнида ўзининг ҳам боши кесилишини англаган, ёш тўка-бериб қобоклари шишиб кетган эди. Гура, умрида бунча кўп оломонни кўрмаган Гура таажжубда: буларни ўлимни намунча қизиқтирмаса?! Аллақачон у ажалига рози бўлган, фақат ўтли қарашлари, илиқ сўзлари билан кўнглига чўғ ташлаган ўша азамат туфайли... Айниқса, мана шу лаҳзада жаллод кундаси бахш этадиган неъмат унга нақадар лаззатли туюлди, ҳатто дилини бир хил ғурур қамради: «Мен жонимдан кечдим, аммо сендан кечмасман, кечмасман! Буни биласанми, билмайсанми, бепарво йигит?!» Гура ажаб

энтикиш билан шивирлади, сўнг оломон ичидан ўшани қидирди, йўқ, тополмади. Бир ўртанда, бир ўртанди!

— Ҳазрати олиялари, сиз гуноҳингизни бўйингизга олурсизми?— ҳоким Бурҳониддин имоси билан тилга кирди қозикалон Расулберди.— Не вайдан андоғ машъумона йўл тутдингиз?

Ҳамон Гура ғамгин кўзлари билан Маҳмуд Торобийни қидиради, нечукким у йигит дийдорига зор-интизор, охири бор кўзларига тикилса-да, сўнг жон узса, майли. Шу ўй бутун хаёлини эгаллагани боис қозикалон сўроқларини эшитмади.

— Англаб етгансизми гуноҳингизни?— яна савол ташлади қозикалон, бир оз асабийлашиб.

— Тавба,— ўзини ўнглаб олди ниҳоят Гура хотун,— бу не бедодлики, кунда пойига келтириб ақлингни пешламоқчи бўлурлар!

— Биласизми гуноҳингиз нелигини?— бетоқат бўлди қози.

— Йўқ, билмайман,— деб Гура тескари ўғирилди.

— Салтанат ғанимларини озод этмишсиз.

— Ажаб бўпти.

— Улуғ хоқонимиз фармони адолатли фармон, шундоғми?

— Шундоғ.

— Охири тилагингизни айтинг, ҳоким жаноблари Чифатой номидин инобатга олмакчилар,— қозикалон томоқ қирди, «тўғрими» дегандек, Бурҳониддинга қаради.— Қани, хоним, қулоғимиз сизда, бўла қолинг.

— Ҳоким маним тилагимни эшитмакка қодир эканми?— заҳархандали кулди Гура хотун, лабларини қимтиб.— Ул бир қўғирчоқ бўлса! Ҳаммангиз қўғирчоқсиз, жаноблар, ҳаммангиз! Чифатой истаган пайтида ҳар бирингизни бурдалаб итлари олдига улоқтиради.

— Бунинг тили заҳардан аччиқ,— орқадан пўнғиллади Бурҳониддин ранг-қути ўчиб.— Улуғ хоқонимиз билади кимга қандай жазо беришни. Жаллод, кўрсат ҳунарини!

Тўлиб-тошиб турган майдон оҳ дея оғир чайқалди, сўнг қабристон сукунати чўкди. Узун оёқларини ваҳимали кериб турган жаллод косасидан чиққан кўзларини Гурага қадади. Энди Гура саросимада, фақат бу ҳис қўрқувдан эмас, кимнингдир дийдорига интиқлик туфайли туғилгани англашилади. Йиғига зўр бераётган Зубайда билан қучоқлашиб хайрлашди, сўнг майдонга яна бир назар ташлаб, кунда сари илдам борди. Чамаси, аёл киши ўз ўлимини бундай совуқдон кутиб олиши жаллодни ҳайратга солди, у бош чайқаганча ойболтасини ҳозирлади. Шу маҳал оломон орасидан хирқа ва учли қалпоқ кийган барваста киши ажралиб чиқди, эпчиллик билан жаллод ёнида пайдо бўлди. Қаландар нигоҳида ўт чақнарди, ногоҳ қўлида ханжар ялтиради, у «Е, раб!» дея ханжарни хангу манг ҳолда тисарилган жаллод қорнига тикди.

— Ким бу азамат?— оппоқ соқолини силаб сўради бир қария.

— Ие, Маҳмуд баҳодир-ку!— деди кимдир.

Сўнг олатаси тўполон бошланди. Қий-чув, камон ўқларининг визиллаши, қиличларнинг шарақа-шуруқи босди. Росмана жангни кўриб оломон тисланди. Аллақачон саҳнга кўтарилган Вафо Хўжандий билан Наврўз чопсан Бўринайхон йигитларини қилич билан қаршилашарди. Мингбоши ташаббус қўлдан кетганини фаҳмлади шекилли, зипиллаб Арк дарвозаси томон югурди. Сўнг қоч-қоч бошланди.

Маҳмуд Торобий, қўлида ханжар, кунда олдида маънос турар, бир чеҳраси сўлиқи-раган Гурага, бир карахт бўлиб қолган Зубайдага, бир ерда чўзилиб ётган жаллодга тикиларди, кейин майдон жунбишга келганини кўриб қичқирди:

— Халойиқ, қачонгача зулматга ботасен?— Майдон узра Маҳмуд Торобийнинг йўғон овози гулдиради.— Зулматдан халос бўладиган вақтинг етмадими? Мўғул зогларига қачонгача масҳара бўласен, қачонгача аларнинг товонини ялайсен?

— Маҳмуд Торобийга қулоқ солинг!— қичқирди ҳазрат Маҳбубий.

— Ким шаҳидликдан қўрқмагай, у енгай!— гулдиради Маҳмуд баҳодир овози.

— Биз ўлимга борурмиз, ўлим халоскоримиз!— шайх Иброҳим олдида турган Кичкина Қийғир қиличини боши узра кўтарди.

— Уғлим, Маҳмуд, сен бошла, сен билан бирга жаҳаннамга ҳам киришга тайёрмиз,— деди жазава билан Мўйин темиртак.

— Ур, ёвни ур!

Бу тоб саросар оломондан ажралиб чиққан юз чоғли ёш-яланг Арк девори таги билан чекиниб бораётган навкарларни таъқиб қилишга тушди. Шунда мўминлар қонида қудрат ва шижоат ниҳон эканлиги, бу кучлар уйғонганда ҳар не разолатни бурдалаб ташлаяжаги аёнлашди.

Бўринайхон иззати

ввалгидек чув тушиб қолишдан чўчиган Маҳмуд Торобий теваарадаги шаҳар ва кентларга чопар йўлламади, тўғриси, бу ҳақда ўйлашга вақти ҳам бўлмади. Аммо эл ичида гап ётмас: ғазоват овозаси яшин тезлигида тарқалди. Маҳмуд баҳодир шижоати азоб-укубат танида ётган кишилар дилидаги аламу армонларни кўзгаб юборди. Бир неча кун ўтар-ўтмас Варахшада касиблар ва темирчилар тўполон кўтаришди, аввал улар мўғул босқоқлар ва ерлик бойлар додини беришди, кейин зудлик билан келиб Маҳмуд баҳодирдан паноҳ тилашди. Кўпдан тинчи бузилган Ойтуғди, Реза, Манғит қишлоқлари ёш-қариси калтак, ўроқ, болта кўтариб Тороб сари силжишди.

Тороб тўполон ичида қолди, биров бировни танимасди, издиҳом билан қишлоғига кирган Маҳмуд баҳодир Наврўз чопсан билан Вафо Хўжандийга тезда Жомғуржинни ушлаб келишни буюрди. Аммо доруға аллақачон жуфтакни ростлаган экан, ҳеч қаердан топишолмади. Сўнг Хур Қийғир унинг изидан икки азамат йигитини жўнатди.

— Во-о, энагинангни от қувласин, Жомғуржин, сичқон инини шунақа ижарага оларкансан-ку,— ҳамроҳларига дағдаға билан сўзлар эди Зор Жаҳон.— Бошимизга не кунларни солмадинг-а!

— Отам, дилдан қарганг, Жомғуржин деганлари тезроқ жардан учиб ўлсин,— деди қувлик билан Наврўз чопсан.

— Иншооллоҳ, у бундин ҳам баттарроғига йўлиқай. Аммо, ўғлим, Жомғуржин битта эмас-да! Буларнинг бари бошимизга битган бало!

— Рост айтасиз, Бўриси ундан бешбаттар!

— Бўри одамлари билан шу атрофда писиб ётибди, иложини топсаю бизни ғажиб ташласа,— деди хиёл ғашлик билан Зор Жаҳон.— Аммо ярамаснинг иззатини жойига қўйиш керак.

— Очиғи, Бўри сиз билан бизни назарига илмас, ул ярамасни Маҳмуд Торобийнинг муборак боши қизиқтирур,— нигоҳини бир нуқтага қадаган Наврўз чопсан юзига нимадир соя солиб ўтди.— У Чиғатойнинг назарига тушмакчи.

— Баланд дорга осилибди-да?

— Шунақа... Лекин биз қараб турарканмизми?

— Иншооллоҳ, баҳодирнинг бир мўйи ҳам мертилмас!

— Уни Оллоҳнинг ўзи паноҳида асрагай!

Бу сўзлар замирида аламзадалиқ ҳам, армон ҳам, озгина эҳтиром ҳам бор эди, буни Маҳмуд Торобий англаб, паришонҳол кулиб қўйди. Улус дилида қайнаб-тошаётган иззату ҳурмат туйғусини у ҳар қадамда ҳис этарди, бундан гоҳ қувонар, гоҳ истиҳола қилар, гоҳ Торобнинг хилват жойларида ёлғиз кезиб, оғир-оғир хаёлларга ботар эди.

Етти пушти ғалвирсоз ўтганига қарамай, падари Қоплон баҳодир қилич чопқилаш, найза ирғитиш, камондан ўқ узиш ҳаддини мукамал эгаллаган эди. Аммо падари бузрукворининг энг ажойиб хислати мардлик эди, шу боис тиш-тирноғигача қуроолланган мўғул бостирад келганда шошиб қолмади, даҳшатли жангда Торобқалъа қўшини сардори Муҳаммад Фирдавс ҳалок бўлгач, у вақтни бой бермай ташаббусни қўлга олди, «баҳодир» унвонини ўшанда орттирди ва ҳатто бу унвонни Маҳмудга мерос қилиб қолдирди. Қамал узоққа чўзилиб, Тороб тиз чўкишга мажбур бўлди ҳамки, Қоплон баҳодир қиличини ташламади, қонхўр ёв билан кўп олишди. Уша йиллари Маҳмуд отаси тўплаган даста билан хилват тўқайда яшириниб яшаганини, очдан ўлмаслик учун кийик ва тустовуқ овлаганларини ҳануз яхши эсларди.

— Баҳодир, иним, хуш кўрдик,— виқор тўкиб турган йигит этагини тавоф қилди Зор Жаҳон.— Дийдорингизга боқиб тўймаймиз, илоё эгам сизга басаломат имону узоқ умр берган бўлсин.

— Қуллуқ, тақсир, қуллуқ,— бош ирғади баҳодир.

— Торобдан ўргилай, энди ул ўзимизники!

— Иншооллоҳ, Бухорога ҳам етишурмиз,— Маҳмуд баҳодир оти сағрисига қамчи билан секин уриб қўйди.— Аммо, ўртанаменки, Оллоҳ раҳматиға етишганлар қайтмагай, алар дилимизга азоб солиб кетмишлар!

— Айниқса волидан муҳтарамангиз...

Яна алланечук титраниб қикди Зор Жаҳоннинг товуши... Ошнасининг бу хайрихоҳлиги Маҳмуд баҳодирга оз бўлса ҳам таскин берди. Эвоҳ, чарх чиндан ҳам қаттол эканки, уни аямади, бевафо дунёнинг тубсиз гирдобига яна бир марта хас каби ирғитди. Ахир, ўртанмасинми, куймасинми? Ул зоти шарифанинг не оғирини енгил қилди? Аксинча, шўрлик бошига оғир савдолар солди, ҳаммадан аламлисиди, уни ёмон кўзлардан асролмади. Энди кўкси тўла армон: жиллақурса тобуткашлиқ қилолмади. Дийдор маҳшарга қолди, маҳшарга! Дилини тийқиқсиз безовталиқ чулғаган шу маҳалда Жўра говбош чопиб келиб, ўзини унинг пойига отди.

— Тақсир, ёғий босмиш!

— Ёғий!— у беихтиёр қиличини қинидан сўғурди.

Кўпдан сезарди Бўринайхон ошкора ҳарбу зарбга талабгор бўлишини, Торобга қутурган туядек ташланишини, шунинг учун ҳам у бунга зимдан ўзини ҳозирларди. Мана, ўйлагани келди, энди у ҳам тап тортмай, кўкрагини кериб майдонга чиқиб лозим. Фақат ғазаб, билақдаги куч кифоя эмас, иймони комиллик ҳам зарур савашув чоғида. Буларни бирлаштиролса... насиб қилса, ниятига етгай! Аммо Бўринайхон ҳам пихини ёрган: у жаҳонгир Чингиз товоғидан ош еб, ул жангари сабоғини кўрган! Шундай ёвуз билан бел олишининг ўзи бўлмас!..

Кунботарда кўтарилган чангу тўзон қишлоқ сари лаҳза сайин яқинлашар, унинг даҳшатли шиддати безовата юрагини қамраб олаётган каби Маҳмуд баҳодир таҳликага тушган, қилич дастасини тутган кўли увишиб қолгандек эди...

— Эшитдингизми, ёғий устимизга келаётир?!— деди ниҳоят Маҳмуд баҳодир тева-рагига аланглаб.

— Эшитдик, тақсир, эшитдик,— деди Наврўз чопсан муштини ҳавога ўқталиб.— Ёв қошимизга ажали билан келур!

— Иншооллоҳ!..

— Бўрининг кафанини бичурмиз!

— Бурҳон кана учун ҳам тайёр кафан!

Ажабо, Маҳмуд баҳодирга нимадир етишмаётгандек эди, ногоҳ халойиқ нигоҳидаги ажаб устиворликни ҳис этгандан кейин шаҳиди ўзгарди, Шамсиддин Маҳбубий билан шайх Иброҳимга қараб олгач, юракдан чиқариб қичқирди:

— Жони-жигарларим, жон эмас, номус азиз, номус!

— Бале, ўғлон!— қувватлади шайх Иброҳим.

— Сиз каминага инонурсизми?— сўради у.

— Уғлим, сизни Яратган Эгамнинг ўзи йўлламиш бизга,— деди Шамсиддин Маҳбубий ғазоватчилар номидан,— сиз тоабод сардоримиз бўлурсиз. Сиз белни маҳкам боғланг, биз мазлумларни саодат сари етакланг. Жонга жон, қонга қон!

— Халойиқ, билгилки, шiorимиз ягона: «Биз ўлимга борурмиз, ўлим халоскоримиз!»— шамширини боши узра кўтарди Маҳмуд баҳодир.— Ҳар бирингизни, илоҳим, Оллоҳнинг ўзи қўлласин, азизларим! Сизнинг пок имонингиз қиличдир, унга ҳеч бир ёғий бас келолмагай. Имон билан ўлимга борурмиз, ўлим эса халоскоримиз! Ёҳу, ёҳу, сен имон! Ёҳу, сен акбар! Йўл бергайсан илоҳим, улўғ ғазоватга!

— Ғазоват!— дея қичқирди шайх Иброҳим.— Имонимиз қилич, имонимиз найза! Пешонангда юлдуз ёнишини кўр, халойиқ!

Маҳмуд баҳодир мунаққаш эгарда қийғирдек қўнган, чарс нигоҳида ғазаб, аллатовур чатнаган лабларида шивир: «Бу не, жунунми ёки шунчаки ҳовлиқиш? Балки бу муваққат талвасадир? Йўғ-а, тепадан Яратганининг ўзи кўриб турибди-ку: сабр косаси тўлган, ортиқ тоқат қилолмасмиз. Узоқ қўзилган мутелик хотимаси — жиҳод! Ё, акбар!» Баҳодир сезимларидаги ўртанишни туйиб, ўзидан нажот кутаётган халойиққа юзланди. Худди шу лаҳзада майдон узра Шамсиддин Маҳбубий овози янгради:

— Шодлан, мағрурлан, халойиқ, душманга эркини бермаган Ёфас ўғлон авлоди эканингни унутма! Шоҳ Арслон, Малик Санжар ва Жалолиддин Мангуберди қони томирингда кўпирсин. Фаҳр қилгинки, бу кунда Маҳмуд баҳодир Оллоҳдин мадад тилаб, майдон талаб қилибдир!

— Биз Маҳмуд Торобий билан бирга борурмиз ўлимга!

— Ғазоват!..

— Улган шаҳид, ўлдирган ғозий!

Шамсиддин Маҳбубий билан шайх Иброҳим юзларига фотиҳа тортишди: «Ов-ми-инин!» Сўнг оломон бараварига ушбу каломни такрорлаб, еру кўкни ларзага солди. Энди жиҳод кичик жилғадан нақд наҳрга айланганини пайқаш қийин эмасди, олий саодатга етишмак қасдини қилган қўлларда попуқдор найзалар, пўлатдан ясалган ойболталар, тиканакли чўқморлару калтаклар аёвсиз силкинар, чанг-тўзонли ҳавода ҳосил бўлган ғаройиб манзара Маҳмуд Торобий кўзини жимирлатарди. «Ҳийй!»— дея баҳодир бедовига қамчи босди, бедов кейинги оёқларида тикка турди ва пишқирганча йўртиб кетди. Тўлиб-тошган оломон ҳам кўзғалди, оломон эмас, улкан черик даҳшат ичра таг-туғи билан кўчгандек эди...

Шаксиз, жанг олдидан Бўринайхон «Суст навкарни ўзим бўғиб ўлдиргум! Ё ҳаёт, ё мамот!» деб фармон берибди. Чамаси, аламзада сардор бугунидан ҳам, эртасидан ҳам деярли умидини узган сарбозларни анча руҳлантирган кўринади. Гўё Чингиз арвоҳи мадад-учун келгандек, улар қонга ташна қиличларини ҳавода ўйнатиб ғазоватчилар устига ёпирилиши ва ўлар-тириларида қарамай савашга киришдилар.

утун ҳарбу зарб майдонида ҳокимлик қилаётган мана шу урҳо-ур Маҳмуд Торобийда бир қўрқув, бир ғазаб уйғотади, илло у чингизийларга хос бунингдек хиёл ясам шиддатни ҳазм қилолмас, улар шиддатини ўйлаганда ёки бунга дуч келганда ғашлик билан қоришиқ ҳасадга ўхшаш бир ҳис вужудини чулғаб оларди. Ажабо, нечун унда бу хил ҳолат кечур? Наҳотки ожизлиги тўфайли? Ахир у савашуварда ҳеч бир паҳлавондан қолишмайди-ку?

Мана, ҳозир ҳам зулфиқорини ўйнатиб ўртага тушганда ёғийнинг манман деган валломати

ҳам зору зор қақшамакда-ку. Аммо улар кўпчилик... эҳ-хе, қаёқдан пайдо бўла қолишди. Гўё у тубсиз гирдобга тушиб қолди. Эвоҳ, бу тузоқ-ку! Ҳарнечук, Бўринайхоннинг ҳийлаю найранги! «Таним қуршовда, руҳим-чи?!» Ногоҳ шу фикр келди хаёлига ва ўзига сиртмоқ ташлаш пайидаги икки сарбозни чаптастик билан қонига бўяди. Шу асно қарасаки, Бўринайхон нарироқда, бедов устида қаққайиб турибди. Илло нигоҳидаги ҳасад захрига чидаш маҳол!

Маҳмуд баҳодир шижоати тошиб чинқирди: «Ҳей, Бўри, танти бўлсанг туш майдонга!» Хос навкарлар сардори заҳархандали иршайди ва бурнини жийирди. Сўнг эҳтиёткорлик билан издиҳом орқасига ўтиб, чекинишга амр берди.

— Ака, сезишимча, Бўри шу атрофда тунайдн,— мўғул сарбозлар фавкуллда тезлик билан олислаб кетгандан сўнг гап қотди Муҳаммад.— Азонда пойлаб бориб аларни боссак... не дейсиз?

— Маъкул, аммо урдасидан чиқамизми?

— Ихтиёрни каминага қўйсангиз.

— Жуда соз, фақат Суйгуна қалъада қолсин.

Қайноқ терга ботган Суйгуна Зебо сал нарироқда ҳамма гапни эшитиб турарди. Акаси қилган ҳалиги гап унга камситишдек туюлди, аллатовур ўксинди. Нима, бировдан камлиги борми? Йўқ, асло! Қиличбозликми, камонбозликми — ҳадисини олган. Ҳозир ёмон солишимди? Барзангидек уч мўғул орасидан эсон-омон қутулиб чиқди. Музаффар Камол ўровга тушиб қолган экан, унга ёрдамга шошилди. Рўпара келган ғулабир сарбоз калласини сапчадек узиб ташлаганини, эҳ, акажони кўрмади-да, кўрса бунақа гап қилмасди.

Суйгуна Зебо қулоғи динг эканини Ҳур Қийғир пайқади, шу сабаб акасига нима дейишни билмай ғулдираб, нари жилди. Фаши келган Суйгуна унинг изидан жўнади, ёнидан ковоқ солиб ўтган Суйгунага Маҳмуд баҳодир ажабланиб тикилди. «О, шаддоо қизгина, илоҳим сени ўзи паноҳида асрасин», деб қўйди ичида.

Маҳмуд баҳодир кўнгли аллатовур ғаш, кеча ҳам тахликали... Ишқилиб тинч ўтсинда! Суллоҳ Бўри кўпам йироқлашиб кетмагандир, ҳаммани ухлатиб бостириб келиб қолса ҳам ажабмас. Мўғул деганнинг одати шунақа, кучи етмадими, бас, ҳийлаю найрангга ўтади.

Маҳмуд баҳодир ғазоватчиларни хавф-хатардан яна бир марта огоҳ этди. Шунинг учун ҳам хонадонларда жинчиروқлар ва шамчиноқлар деярли ўчмади: соқчилар бир зум ҳам ором билишмасди. Бундан ташқари, қалъа майдони теварагида, кўчалар, иморатлар атрофида қилич осган, найза, ойболта тутган чопонли эркалар бир-бирларига ҳазил-мутойиба отган кўйи айланиб юришарди. Ҳар жой-ҳар жойда олов ёқишди. Атроф ёришди: ўт нурида қалъанинг забардаст девори яллиғланиб кўринарди. Осмонни тўлдирган юлдузлар таажжубда: Тороб тунини чароғон қилган гулханларда не синоат пинҳон?

— Тақсир, қорин ноғора чалаяпти-ку?!— Зор Жаҳонга қараб кулди Маҳмуд баҳодир.

— Ҳозир дастурхон қилурмиз,— Зор Жаҳон гулхан ёнида олача гиламга белбоғини дастурхон қилиб тўшади, бир зумда кулча, қатпатир, ширгуручли товоқ, майизу ҳолва билан тўлдирди.— Олинг, биродари азиз, камига маъзур тутгайсиз.

— Уҳ-ў, зўр-ку, ҳеч камчилиги йўқ!

Иштаҳаси карнай Маҳмуд баҳодир бемалол чордона қурди, сўнг тасбеҳ ўгираётган ҳазрат билан шайхга қаради: «Қани, бошлангиз!» Ширгуруччи ҳамжиҳатлик билан баҳам кўришди. Чой устида суҳбат Бўринайхон таъзирини егани устида борди. «Ҳали у бизни тинч қўймас», деди алланечук хавотир билан Шамсиддин Маҳбубий. Маҳмуд Торобий унинг фикрини маъқуллади. Рақиби жанг кўравериб пишиб кетган, ҳийлагарликда ҳеч ким унинг олдида ип ечолмайди. Тунда соқчилар қалъани мижжа қоқмай кўриқлаши керак. Акс ҳолда... чув тушиб қолиши мумкин. Баҳодир шубҳаси Зор Жаҳон билан Наврўз чопсанни кўпроқ ташвишга солди. «Ҳа, у бориб турган туллак», дея тўнғиллади Зор Жаҳон ва посбонлардан хабар олиш учун қўзғалди.

Маҳмуд Торобий умрини темирчилик билан кечирган чол изидан анчагача қараб турди, сўнг гиламга аста ёнбошлади. Нимадир ичини аста-секин тимдалади, ажабо, дилида тушунуксиз ғашлик... Бир нарса етишмаётгандек диққати ошади. Аксинча, хотиржам тортса, шодланса арзимасми, ахир, шукрки, улус у тарафда, не-не покдомон одамлар қўлтиғига кирди.

Азонда сал мизғиган экан, иттифоқо Наврўз чопсан уйғотди.

— Жоним оғам, муборак бўлсин, Ҳур Қийғир Бўри ноқасни ҳибс қилиб келтирмиш,— деди у қулоғи тагида дўриллаб. Босинқираб ётган баҳодир сакраб туриб кетди, у ён-бу ёнига алангларкан, майдон этагида хору абгор тизилган сарбозларни, улар ичида шумшайиб турган Бўринайхонни кўрди. Таҳорат олиб бомдодни туширгандан сўнг ўша тарафга ошиқди.

— Тақсир, оғзи-бурни қонга беланган махлуқ илқингизда,— Маҳмуд баҳодирга пешвоз юрди Нусрат Ҳожиб.— Жамоа ҳукм чиқармоқликни сизга топширур: осдиразизми, чопдиразизми, ихтиёрингиз!

Ажабо, Маҳмуд Торобий кўнгли бўм-бўш... Фақат руҳида тизгинсиз бир бўрон

қўзғалаётгандек. Алхазар, алхазар у «оғзи-бурни қон махлуқ» рўпарасида тўхтади. Унинг кўпи-чланг, кўқариб кетган башарасига ҳам алам, ҳам ғолиблик нашидаси билан тикилди. Кўзи олдида эса — липиллаб оқиб бораётган қоп, тупроққа қизил чизиқ тортганча думалаб кетган бош...

— Нусрат, Бўри полвонга яроқ беринг!

Рухидаги бўрон нидосига қулоқ тутдими? Балки унча-мунча нарсани назар-писанд қилмайдиган иззат-нафси амрига бўйсунгандир? Буни ўзи ҳам билмади, ўз хоҳишига шу қадар берилгандики, ҳатто атрофидагилар оҳ тортганча бир чайқалиб олганини ҳам пайқамади. Елкасини қиса-қиса Нусрат Ҳожиб Бўринайхонга қилич тутқазгандан кейин гулдирарган товушда наъра тортиди. Баҳодир шаҳти бениҳоя, лекин тўши ҳам, боши ҳам яланг эди, аксинча мингбоши жибада, дубулға кийган, билакларигача ҳимояли эди. Ярамас, дарҳол қалқон панасига олди кўксини, баҳодир нидосига жавобан ҳайқирганча, кутилмаганда ҳамлага ўтди. Баҳодир чап берди, сўнг ғазаб билан чунон қилич урдик, Бўринайхон қалқони қўлидан учиб кетди. Кейинги зарбда у қиличидан ажралди. Баҳодир ҳам қиличини улоқтирди, кела-сола буқа каби сузмоқчи бўлаётган рақиби белига ёпишди ва одатига кўра уни силтаб юборди. Бўринайхон чирпирак бўлиб ағдарилиб тушди, энди у бошидан жудо бўлиш ҳақидаги ўйдан эмас, бунингдек аянчли ҳолга тушганидан ўкинди. Баҳодир эса унинг яқинига ҳам йўламади, нарироққа бориб, тўрсайиб турди.

Ана шунда кимсан Чиғатой хоқон қўшинида садоқат билан хизмат қилиб келаётган, ҳув жар ёқасидаги шармисорликни айтмаса, то шу кунга қадар мағлублик нималигини билмаган қаҳри қаттиқ саркарданинг афти шунақа буршидики! Юрагини алам ёндирди: не-не ботирларни ер ўпишга мажбур қилган, не-не кентлар ва шаҳарларни қон қақшатган алп келиб-келиб бир тасқара ялангоёққа иккинчи гал масҳара бўлиб ўтирса-я! Мингбоши важоҳат билан қўзғалди, ердан қиличини олди-да, сарбозлардан бирига юзланди.

— Йигит, шафқат қил, калламни уз, иззат билан кетай ёруғ дунёдан,— деди мингбоши алланечук дағаллик билан.— Истамайман мана бу қурбақалар қўлида ўлишни, бундай шармандаликдан Тангри асрасин!

Ранг-қути ўчиб титрай бошлаган ёшгина сарбоз не қиларини билмай аста тисарилди. Ҳафсаласи пир бўлган Бўринайхон унинг кексароқ шеригига илтижоли боқди. Аммо буниси ҳам сардор хоҳишини бажо келтиришга ботинмади.

— Кўрнамаклар!

Бўринайхон бир зум нафасини ютиб тек қотди. Анчадан кейин эса бошини ҳам қилганча гандираклаб юра бошлади, ҳали йиқилганда бошидан тушган дубулғасини дуч келган тарафга тепиб юборди, худди шу маҳалда майдон узра ингичка хитоб янгради: «Мушқулдинги мен осон қиламан, паҳлавон!» Нечундир сардор қулоқлари шанғиллаб кетди, ҳатто устидан бир челақ совуқ сув қуйиб юборилгандек ҳолга тушди. Овоз эгасини у таниган эди. Чиндан ҳам бир неча дақиқадан кейин рўпарасида Гура хотун пайдо бўлди.

— Гура, ёпирай, сенмисан?— деди Бўринайхон ўзини босиб олишга тиришиб.— Унгимми, тушимми? Алар туркига қандоғ чидаб юрганингга ҳайронмен!

— Бўри, бер қилични, истагингни адо этай,— деди Гура хотиржамлик билан.— Биласан, Аланқува авлодиданман, майли, сендек соҳиби иқтидорга шарафли ўлим насиб этиши учун қўлимни қон қилсам қилибман!

— Тангрига қасамки, ўн йил илгари сенинг қўлингга жон беришни орзу қилардим. Ишон, Гура, энг катта тилагим шу эди. Энди... фақат номус амрига қулоқ тутгум!— Сардор кўкси оғир кўтарилиб тушди, қисқа сукут сақлаб, деди:— Гура, айтгил, эшитиб кетай, сен кимга вафо, кимга жафо қилдинг?! Айт! Сир сақлаганинг билан кошки билмасам! Алвидо, ўз кўнглига ўзи эгалик қилолмаган санам!

Майдон зил сукутда... Ногоҳ Бўринайхон бир оҳ чекди, олазарак кўзларидан икки томчи ёш сизиб чиқиб гўштдор ёноқлари бўйлаб думалади. Кейин бошини адл кўтарди, жимгина хаёл сураётган Маҳмуд баҳодирга, чимирилиб турган Гурага алланечук виқор билан қаради, сўнг бехос бўғзига қилич тортиб юборди...

ЕТТИНЧИ БОБ

Талваса

лхазар, алхазар: тенги йўқ қудрати билан машҳур тожу тахт — улуғ Чингиз асосини қўйган салтанат таназзул сари оғмаги наҳотки тайин?! Тайёрга айёр бўлиб олган Чиғатой қўл қовуштириб ўтиришдан нарига ўтмайди чоғи. Бухоро узра пайдо бўлиб чор тарафга таҳдид солаётган қора булут чиндан-да еру кўкни ағдар-тўнтар қилиб ташласа, у — кимсан Маҳмуд ялавоч, мислсиз шуҳрату беҳисоб мол-мулк эгаси, қай кунга тушади? Илло хонумони кўймасми? Оғир, беадад оғир! Нима бўлганда ҳам ётиб қолгунча отиб қолиш керак. О, калланг сапчадек узилгур Чиғатой, инингда нимани пойлаб ётибсан?! Отасига ўхшаб бу банда ҳам нақд илон ёғи ялаган, зеро биладидики, ул ярамагурнинг умиди ўзидан, Бухорога ўша қўшин тортиб борсин, қони-жони бир қавмлар бир-бирлари гўштарини очофатларча ғажисин, деган хаёлда бўлса не ажаб. Қалтис вазиятда пайт пойлаб, жонни ва тахту тожни қутқарадиган чораи тадбир излаб, биқиниб ётишдан қулайи борми?

Балки, хоқон ҳали можарони эшитмагандир, лекин, хабар олган бўлса, тезроқ Бориб исёни бостири, деган маънода фармони олий ҳам юборар? Йўқ, ундай амр келмади. Мовароуннаҳрга Чиғатойнинг ўзи қадам ранжида қиларкан. Махсус чопар муждасига кўра, Маҳмуд ялавоч хоқонни Самарқанд остонасида кутиб олиши, баҳаво дала-даштда бир кун-ярим кунлик ҳордиқдан сўнг, у билан биргалашиб Бухоро сари юриши керак эди.

Тайсаллаб, мулоҳаза юритгани вақт қани, шу сабаб у учқур бедовни миниб, Самарқанд ҳоқими Сайфулла Акбарий ҳузурига ошиқди. Ғазоватдан алақачон дарак топган Сайфулла Акбарий дасти узун бекларни қанотига олиб, йириккина кўшин сафлаганини, мудофаа девори тепасидан қуш ўтолмайдиган қилиб мустақкамланганини кўрди. Тадбиркор ҳоқим билан ноз-неъматларга тўла дастурхон устида узоқ маслаҳат қурди.

Ҳали олис-олислардан улўғ хоқон тушган аравани қўриқлаган жанговар карвон кўнғироги эшитилар-эшитилмасдан шаҳар аъёнлари, аслзодалару савдогарлар, ақобиру ашрофлар, дин арбоблари Миёнкол тоғи этакларига мўру малаҳдек кўчишди. Ёқимли шабадада оҳиста чайқалаётган ям-яшил дарахтлар билан қопланган адирлар этагида, қирғоғини емириб оқаётган сой шовуллаши эшитилиб турадиган теп-текис сайхонликда сон-саноксиз дошқозонлар ўрнатилди, қулай жойларга баҳмалу шоҳи, бўз чодирлар тикилди. Кўркам тепаликда кўндирилган оппоқ кигиз ўтов узра чингизийлар сулоласи шавкати ифодаляйдиган бежирим оқ байроқ сокин ҳилпирай бошлади.

Эртаси куни чошгоҳда Жом тарафдан чанг-тўзон кўтарилиши билан кўналғани бараварига гумбурлаган беҳисоб карнай-сурнай, ноғоралар саси тутиб кетди. Шиддат-ла кириб келаётган карвонда ҳам ажаб улўғворлик, ажаб кўтаринкилик мужжасам эди; карвон гўё бу дунёнинг ғам-ғуссаларию чарх бевафолиги, беқарор турмушнинг жамийки икир-чикирларини тап тортмай, бемалол босиб-янчиб келарди. Олдинда сулоланинг энг мўътабар хоқони ташрифидан огоҳ этувчи, рангин либослар кийган, қуролли етти азамат йигит (бири оқ ўтов устидаги байроққа ўхшаш туғ кўтариб олган) сурон солиб, ҳайкириб, отларини илдам йўргалатарди. Кейинроқда катта издиҳом: беҳисоб хос навкарлар қуршовида шоҳона безатилган, момикдек юмшоқ кўрпачалар, лўлаболишлар кўйилган соябонли арава илгарилайди. Аравада соҳиби даврон нечукким хомуш ўлтирарди, тигдек ўткир нигоҳи номаълум нуқтада — совуқ йилтирайди.

ош йўл ёқасида сафланган мўътабар зотлар ёнидан шитоб билан елиб ўтган илгор дастага деярли ҳеч ким эътибор бермади, аммо шоҳона безатилган арава яқинлашиши билан чолғуларнинг масрурликка даъват этгувчи алёрлари яна ҳам баланд пардаларда янгради. Хоқонга озор бермаслик тилагида бир маромда елаётган арава ўнгга бурилиши билан Маҳмуд ялавоч эллик қадамча нарида илҳақ турган, бир хилда кўкиш дастор ўраган, шошилмай пичоқ қайраётган кишиларга имо қилди. Шу заҳоти кулликлаб кўйилган етмиш туя, етмиш бия, етмиш қўй-қўзи бир йўла бўғизланди, йўқ, мўғул одатига кўра, чавақланди. Ниҳоят, арава оҳиста тўхтади, баланд мартабали зот олдиға фақат Маҳмуд ялавоч яқинлашишга журъат этди. Хизматга шай мулозимларни бир чеккага суриб, бир оёғини улов зинапоясига омонатгина теккизган Чиғатойга кулимсираганча қўл чўзди, бир кўнгли унинг этагини ўпмоқчи бўлди, аммо қандайдир куч амри билан ўзини тийди, сўнг меҳмонни даст қучоқлаб олмоқчи бўлди. Аммо Чиғатой унга рўйхушлик бермади, зинапоядан ўзи силтаниб, қоплондек чаққон сакради. Оҳ, қанийди ер ёрилса, Маҳмуд ялавоч ерга кириб кетса!

— Қадамларига ҳасанот,— деди ноилож илжайганча.

Чиғатой гунг... Лаблари гезарган... Салдан кейин чаккасини ҳафсаласиз қашиганча тўнғиллаб сув сўради. Зумда ҳозир қилинган муздек айронни ҳузур қилиб симирғач, теварагига нописандлик билан аланглади, совуқ нигоҳи беҳос ўзини хотиржам тутишга тиришаётган Маҳмуд ялавочда тўхтади. Ич-ичидан қоврилаб турган ноиб ҳам унга тик қаради. Тавба, етти иқлимни эгаллаган Чингиз ҳатто бунақа иззатни кам кўрган, зеро, у эҳтиром изҳор этгандан меҳру мурувватини аямасди, бу бўлса...

Наҳотки, ўғли Масъудбек ҳақ? Наҳотки, у Чиғатойдан кўрқади? О, ҳатто буни ўйлаш ҳам аламли! Хўжанддан узилганда, Самарқандга яқинлашганда ўйлов қилдики: майли, хоқоннинг ҳурмати яқинлашганда қўйиб кутиб олсам олай, аммо унга заррача сир бой бермайман, ҳатто икки энли паст тушмайман! Уйлови бошқачайди, мана, амали бошқа: тиззалари қалтиради-я, ҳатто этагини ўпмоқчи бўлди-я! Лекин, хайрият, ўпмади, ғурурини кўпам поймол қилмади. Чиғатойман деб кўкрак керса керибди-да!

Рости, хоқоннинг ўзига ярашиб турган келбати, шу келбатга муносиб ҳавоси ҳам бор. Олтмишни қоралаб қолганига қарамай у қирчиллама йигитдек бақувват: беҳисоб лаълу ёқут қадалганидан деярли бўш жойи қолмаган заррин жиякли қора мовут чопонда бениҳоя барваста кўринади, шошилмай, виқор билан қадам ташлаганда нафис ишлов берилган саҳтиёний этиги енгил товуш чиқаради.

Лекин икки кўзи... бамисоли сариқ ёғду сочаётган икки чироғ! Қалин қобоқларида умидсизлик билан қатъият оралиғидаги бир тушунча ифодаси... Ясси юзи маъносиздек. Пучуқ бурни сергўшт ёноқлари билан баравардек туюлади. Ҳар замонда силлиқ жағида илиниб тургандек таассурот уйғотадиган сийрак соқолини алланечук эринчаклик билан силаб кўяди...

— Жаноб, оқ ўтов сизга мунтазир!

Энди Маҳмуд ялавоч товушидаги такаллуф оҳангида анчайин дағаллик сезилди. Бу суллоҳ кўйиб берса менинг юртимда ўзича шишиниб боряпти. Бас, илонга илон, шерга шер бўлиш керак. Етар шунчаси, ахир, қачонгача унинг соясига кўрпача тўшайди? Тўғри, у бир тоғ, лекин, нега тоғни тоабад елкасида кўтариб юриши керак?!

Чор-атроф кафтдагидек кўриниб турадиган тепаликка Чиғатой учун алоҳида ўрнатилган, найзабардор навкарлар кўриқлаётган маҳобатли оқ ўтов ичкариси нақшинкор саройдек шином, ораста — ипак кашталар билан жиҳозланган, оёқ остига чўғдек туркман гиламлари тўшалган, адрас кўрпа-кўрпачалар солинган эди. Синчков Маҳмуд ялавоч илғадикни, фавқулдда бу ҳашамлар меҳмон дилига маъқул бўлса-да, у ичидагини сиртига чиқармай турибди.

Узоқ йўлда бениҳоя чарчаган Чиғатой юмшоқ жойга гунгурсдек чўзилгандан кейин Маҳмуд ялавоч ғаш ҳолда изига бурилди, қўналғада ҳукм сураётган бесаранжомлик дилини баттар ранжитди. Хоқонни кутиш маросимида ким ҳозир бўлган бўлса — бари недир илинжда елиб-югуради, хушомадни ўрнига қўйиб яхшй кўрингиси келади. Биров демайдики, ҳой, одамзот, тавозени намунча жойига қўймасанг! Бундоғ ер билан битта бўлиб иззат ва бойлик орттиргандан кўра, қадди-бастингни адл тутсанг-чи. Номингни, имонингни булғамасанг-чи! Бундан кўра ғарибликда жун кечирганинг афзал эмасми?!

Маҳмуд ялавоч мўғул боёнлари рўпарасида ялтоқланиб гап сотаётган Сайфулла Акбарийга нигоҳ қадаб ғижинди, сўнг ўзидан ҳам койинди. «Мен-да хом сут эмган бандаман, ўзимни гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ташлаймен», деган мулоҳаза билан тагига ўт ёқилган дошқозонлар томон жилди, бовурчиларга зарур кўрсатмаларни бергач, шошилмай ортига қайтди. Ўтов ичи димиққан, хоқон сокин уйқуга чўмган, теран жимликни ғўнғиллаб учаётган ёлғиз пашша бузаётган эди.

— Бу юрт чибини ҳам тинчлик бермас,— ғўлдираб, гавдасини кўтарди хоқон.

Ноиб мийиғида кулди: «Баттар бўл, тулки!»

— Ҳозир бу ярамас таъзирини берамиз,— Маҳмуд ялавоч хоқон оромини бузган жондорни дастрўмоли билан истар-истамас ҳайдади.— Нечун бунчалар таъна, олам-паноҳ? Сиз Мовароуннаҳрда ардоқлисиз, мўмин бандалар сизга юкунмак ила бахтиёр-дирлар.

Ногоҳ олов сочди Чиғатойнинг укки кўзлари! Дилидан бир совуқ ўй ўтди. Қаранг-а, ардоқли экан Мовароуннаҳрда... Нонкўрнинг ўйлаб топган гапини қара... Андава тортишга бирам устаси фаранги! Нима қилса ҳам жонинию молини асраб қолса! Ахир у гарангми, билмайдими, бамисоли лангиллаб турган бир тандир-ку бу лаънати Мовароуннаҳр! Ҳўлу қуруқни баравар ёндиришга қодир! Шуми уни ардоқлагани! Ҳей, дариғ, нима бўлди қудратли Чиғатойга? Жаҳонгир чироғини ёқиб ўлтирган заковатли ва матонатли ўғлонга! Наҳот унинг отамерос даҳшатли қиличига бу ёввойи ўлканинг тўфондек кўтарилаётган қаҳру ғазоби бас келса? Балки ўша тўфонга куч бераётган касофатлардан бири — шу Маҳмуд ялавочдир?

— Шундоғми, жаноб?— деди хоқон нигоҳи ўтли ёниб.— Сал оширдинг чоғи? Мусулмонлар менга юкунмакдан тонмоқ ниятида эмасмилар?

— Йўғ-е!

— Унда нечун сўйламассан Бухоро маломатидан?

— Бухоро... Ҳа, айтганча... Бежизмас ташвишингиз!

— Мен уларнинг калла суюгидан итимга ялоқ қилишни ор кўраман!

— Хоқоним, бу ўринда Бурҳонни айбламак ножоиз,— деди қисқа сукутдан кейин ноиб.— Ғиштни қолипдан кўчирган Гура хотун! Худо ҳақи ўша! Лекин билмадимки, бу не савдо?

Нохуш хабарни Чиғатой ҳафта бурун майин жимирлаб оқаётган анҳор бўйида, оқбадан тераклар соясида кўйилган тахтиравонда ҳордиқ олаётган паллада эшитганди. Шамсиддин Маҳбубий билан Маҳмуд Торобий зиндондан жуфтакни ростлашибди. Не илож, бунга чидаса бўларди, аммо... даҳшатлисиз, уларни қочиршида жиёни Гура ҳомийлик қилибди. Бу қандоғ жафо!..»

Чиғатой ўша куниёқ Бухорога фармони олий жўнатди: «Кундада, жаллод ойболтаси остида беномус боши узилсин!» Ҳали юрагини куйдирган алам ўтига жиндай сув сеялмай туриб, Бухоро ғазоват комига тортилгани ҳақида хабар келди. Маҳмуд Торобий Гуранни жаллод ойболтаси тагидан тортиб олибди, сўнг ўзига ўхшаган жангариларни салтанатга қарши гижгиллабди.

— Сендан сўрамагим керак не савдолигини,— дағдаға билан жимликни бузди Чиғатой.— Сен ҳам ўзингни Гура хотун панасига тортмоқчисан шекилли? Эсингни йиғ, ўлмасам кўрасан: Бурҳон билан Бўрини товдан тириклай юмалатаман!

— Алар шу жазога лойиқ!

— Шуну билки, жаноб, зўравонликни биз қилурмиз, токи бизга қилич ўқталмакка қурблари етмасин!

Энди Маҳмуд ялавоч не калом, не мулоҳаза билан вазиятни юмшатишни билмай жавдиради, хайриятки, бовурчилар бениҳоя улкан хитойи чинни лаганда иштаҳа қўзғаб буғланаётган, зира-мурчга ва саримсоққа бўктирилган димлама киргизишиб, уни танг

аҳволдан қутқаришди. Аввал хоқон таомга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади, ноиб лутфу карам билан бир неча бор манзират қилгандан кейингина икки бурда гўшт еди, сўнг, иштаҳаси йўқлигини айтиб, жойида мудрашга тушди.

Маҳмуд ялавоч сезадики, Чиғатой зоҳиран асабий, жунунваш бўлгани ҳолда ботинан осойишта, беғам... Қизиғи, хоқон қачон мурувват кўргазишни билмаса ҳам қачон қаҳр-ланишни ёки қачон сабр-бардошли бўлишни яхши билади. Бирор шаҳарга қадам ранжида қилганда хоқон бозор кезиш, нарху навони суриштиришни ёқтирарди: баъзан заргарлик дўкони ёнида соатлаб туриб қолар, дидига ўтиришган буюмни албатта харид қиларди. Дала-дашда юрганга эса унинг жон-дили ов, навқарлар учиб бораётган қўшни. Ҳатто кўзидан уришини оғиз кўпиртириб мақташарди. Хусусан, Маҳмуд ялавоч хоқоннинг шикорга ўчлигидан тузуккина воқиф, шу боис эртаси куни уни Миёнкол тоғида кийик ва каклик овлашга чорлади. Кутилмаган таклиф хоқон чиройини очиб юборди, лекин у жайрон, бўри ёки йўлбарсни поёнсиз адирларда отиб ўрганган эмасми, бир-бирига туташ тизмалар ҳамда айқаш-уйқаш ўнгирларда омади чопмади. Чарчаб, ҳолдан тойгани, асабийлашгани қайта ортиқча бўлди.

Ажабки, Миёнкол суюкли жонлуғларини улуғ жаҳонгирнинг довқур арзандасидан ўлиб-тирилиб яшираётгандек эди. Миёнкол бағрини тилкапора қилиб ташлашга қасдланган каби, елкаларига ўргатилган лочин қўндириб олган бадқовоқ қўшчилар қатор тизилганча, камонларини шай қилиб, илгаридеки шиддатланиб боришарди. Одатдагидек, Чиғатой аъёнлари ва хос навқарлар иҳотасида, кўзини қисиб олган, ҳеч кимга гап қўшмас, ўз хаёли билан машғул эди. Тўриқ бедовга оғир чўккан Маҳмуд ялавоч негадир ўнғай-сизланади, гоҳо ичида алам билан сўкинади, бағритош соҳиби давроннинг гўрига ёшиш қалайди.

Иттифоқо, пасту баландни гумбирлатганча елиб боришаркан, бир томони ҳар ёнга марварид томчилар сочиб оқаётган сойга туташ тик газа рўпарасидан чиқиб қолишди. Газо четидаги баланд қоя устида жунни ерга тегар даражада ўсиқ, шохлари буралиб кетган, пахмоқ соқолли така атрофни мағрур кузатиб турар, ҳар замонда кавш қайтариб, хавотирили тарзда маъраб-маъраб кўяр эди.

— Ноиб жаноблари, — ногоҳ оти жиловини тортди Чиғатой, — айт-чи, ҳув анови не махлуқ?!

— Така эрур, — деди ноиб бепарволик билан.

— Янглишдинг, жаноб, ул кийик. Наҳотки кийикдан такани фарқ қилолмасанг?!

— Йўқ, олампаҳо, янглишмадим, ул така эрур, тоғ такаси, — яна хотиржам жавоб қилди ноиб. — Аммо эти кўп мазали, кийикникидан асло қолишмас!

— Ҳей, сурбет, басир бўлибсан-ку! — олайди хоқон.

Бечора ноиб, ичи музлаганча, сукут сақлади. Бешбалиқдан ташриф буюрган меҳмонлар, ҳатто ўз аъёнлари (фақат амир Зувалак аламини ичига ютиб хўмрайиб олганди), хусусан, Сайфулла Акбарий ўзига тиржайиб қараётганини илғаб, чунон эзилдики! Оҳ, лаънат, барига лаънат! Тоза жонидан тўйди-ку! Қуриб кетсин бунақа амалдорлик... Аммо, бас, фикридан қайтмайди: осдирса осдирсин, сўйдирса сўйдирсин!

— Олампаҳо, бунингдек ўтрик... Такани кийик дейилмоғида не маъно бор? — деди қисқа жимликдан сўнг Маҳмуд ялавоч, елка қисиб. — Сиз хоқон, фақир... Лафзни бузмак Тангрига ҳам ёқмас!

— Менга ёқибдими, Тангрига ҳам ёқади, — чўрт кесди хоқон. — Сен буни қачондан бери сезмайдиган бўлиб қолдинг, калтафаҳм?

— Тақсир, ноиб жанобларининг бир қошиқ қонидан кечинг, — ногоҳ гап қотди Сайфулла Акбарий, хоқонга хайрхоҳлик билан. — Адашмасам, кейинги вақтда ул зотнинг қорачуғи чиндан ҳам хиралашган, шу боис...

— Қорачуғи хиралашган банданинг ақли хиралашмасми, ажабо? — масхарали тиржайди хоқон. — Хўш? — Маҳмуд ялавочга бир қараб олди. — Жаноб, бу аҳволда биз тарафдан ишониб топширилган тожу тахт ташвишларига қандай чидамақдасан? Аммо энди тушундим: Бухоро нечун бу кунда устимизга қутуриб от қўймиш!

— Бухоро йўриғи бўлак, тақсир, — деди Маҳмуд ялавоч энсаси қотиб, сўнг надомат билан ўйлади: «Бари Бухоро туфайли... Бир ваз топса-да, суяк суягимгача ғажиса!» Кўнгли чўкиб, ўзини ёмон ҳис қила бошлаган ноиб отини қичаб олдинга ўтди ва алланечук ғашлиғу ғайирлик билан камонини такага тўғрилади. Аттанги, камдан кам хато кетадиган ўқи бу гал фириб берди.

— Шунақа, нишонга ҳаммиша ҳам теккизавермайсан, — буткул ўзини қўйвориб пинчиг қилди Чиғатой. — Аммо ўйловинг бошқача, худди Тангри ҳаммиша сен тарафда... Элингга қайишганинг тузук, аммо бизни ҳам унутма, тузимизни егансан!

Энди Маҳмуд ялавоч, ўзини бу дунёдаги энг ёлғиз, энг ҳимоясиз, энг нотавон одам қаторида кўриб, ғамгин қиёфа олди, Чингиздан қолган оғзи катта арзандага не деб жавоб қиларини билмай, хушсиз ҳолда ортда қола бошлади...

аҳмуд ялавоч ўзини ўзи койиди: қаёқдан ҳам ўйлаб топди шу широк савилни? Агар маза-матрасиз кечган ўша сайру томоша бўлмасайди... ҳалигидай нохушлик юз бермасмиди, шундоқ ҳам тирноқ тагидан кир қидириб ўлиб-тириладиган Чиғатой унақа тўнини тескари кийиб олмасмиди...

Йўқ, у билан ўчакишмагани маъқул, томирларида жаҳонгир қони кўпираётган бу доғули билан талашиб-тортишиб нимага ҳам эришарди. О, унинг қаттоллиги! Худо ҳаққи, у адолатни менсимас, аммо шафқатсизлик бобида отасидан ўтказади. Наҳотки кўрмаётган бўлса тирноқларидан чак-чак қон томиб турганини! Кеча бекор қилди, шаккоклик билан, йў-е, ношудларча бетига сапчилади. Ў, гумроҳ! Нима, қоядан учиб ўлгир ўша такани «кийик» деб қўя қолса имонини лойқа босармиди? Ёки осмон узилиб устига тушармиди? Э, бандаи мўмин, шоҳлар кўнглини овлашда устаси фаранг эдинг-ку, нима бўлдики, бундай лаб-даханингдан тоядиган одат чиқардинг?..

Миёнколни манзил тутгандан бери Маҳмуд ялавоч деярли ҳаловатини йўқотганди, энди эса тунлари умуман мижжа қоқмай, ўз ёғига ўзи қоврилиб чиқадиغان бўлди. Чеғарасиз азоб экан уйқусизлик! Ажабки, ёстиққа бош кўяр-қўймас, киприклари қовушар-қовушмас чўққидаги ҳалиги мағрур така, бурама шоҳларини ўқталганча, тепасида савлат тўкиб турволади. Айниқса ярамаснинг бақрайган ўлимтик кўзлари... ваҳима! Эвоҳки, Чиғатой шу жонлўғ нигоҳлари билан ўзига ўқрайиб боқаётгандек...

Айниқса бу кеча сира ором ололмади, киприклари тош бостирилгандек оғир, лекин қошки уйқу келса... Чамаси, қай маҳалдир сал пинак қилди, йўқ, асло унақамас, пинак қилгани ёлғон, дард, ҳа, беадад дард чекди. Очиқ кўзлари аллабир нуқтага қадалганди. Ажабо, бу не нуқта? Даҳшат ифода этмиш! Епирай, ахир бу сиртмоқ-ку! Шифтда, кўндаланг тўсинда осилган! Ким илдириб кетди уни, ким? Хос навкарлари қаерда? Амир Зувалак-чи?

Билдики, бу Чиғатой шумлиги, агар у имо қилмаган эрса ҳеч ким журъат этолмасди. Илон ёғини ялаган хоқон нимага шама қилаётгани аниқ: ҳой, яратганнинг ношукр бандаси, қорнинг тўйиб эганни танимай қолибсан, агар ҳаддингдан шунақа ошаверсанг, қисматингга шу нарса ёзилгай!

Эсида, қайсидир йили, не сабабдандир қовоқ-тумшук қилиб Бешбалиқ билан муомаласини совутганда, Чиғатой хос элчиси Тобур орқали, эскирган ёғоч сандиқда, дамида қон қотиб қолган аломат бир шамширни ҳадя қилиб жўнатганди. Тобур келтирган матоҳ туфайли ўшанда у ўз ёзуғини англаган, жони ҳар лаҳза қил устидалигини сезиб, тақдирига тан берганди. Уйлай-ўйлай, ахйир, сийму зар билан зийнатланган мунаққаш сандиқни беҳисоб жавоҳирот ва қимматбаҳо молларга тўлдириб, оралиқда бир жуфт оқу қизил атиргулни жойлаштириб, асьасаю дабдаба билан жўнатганди хоқонга. Нима қилсин, ўйлаб топгани шу бўлди, илло шу билан дилидагини шоён этиб, анча хотиржам тортиди. Лекин, энди буниси... Сиртмоқ! Рост, буниси яна ҳам даҳшатлироқ. Қандай жавоб берса жаҳл отига минган соҳиби давронга маъқул тушарай? Нега ўзингни гарангликка урасан, эй, хом сут эмган банда, унга сендан атиги биргина нарса керак — содиқлик!

Маҳмуд ялавоч ажални эслатиб ваҳима солаётган арқонни амир Зувалакка ҳам кўрсатишни истамади, уни шоша-пиша ечиб олиб яшираркан, оёқ-қўлида бир живирлаш сезилар, дард-дунёси зимзиё эди. Ажал нафаси... худди кўкдан келмиш! Не синоат, ҳукмдорлар қаҳри ҳар нарсага кодир экан-да! Нима, у ҳукмдор элмаси, бу жаҳонда унинг сўзи кесмасми? Шукр, у ҳам соҳиби даврон, унинг ҳам ҳар каломи мисоли шамшир, фақат, ҳайҳотки... ҳайҳот!

Тонг азонда, букаламун фалақдан ўзича нолиб, мўғул тупроғига илк бора қадам босиб, Чингизга учраган, унга элчибошликка ёлланган кунини (о, ўша машъум 1218 йил-а!) қарғаб ётганда, Чиғатойдан мужда келди. Ҳозир Чиғатой ҳузурига боргандан кўра бирагўла Азроилга йўлиқиб қўя қолгани минг марта аъло эди, лекин иложи қанча, ҳеч нарса кўрмаган-билмагандек, ясама табассум билан оқ ўтов остонасига қадам қўйди. Чамаси, хоқон ўзи каби тунни бедор кечирган: қовоғи солиқ, нигоҳи ҳорғин, алланечук бўшашиб ўлтирар, умуман, бутун туриш-турмушида қатъиятдан кўра бир хил аламзадалик кўпроқ зуҳур эди.

— Жаноби ноиб, Маҳмуд Торобийни танийсанми?— беихтиёр қўлларини кўксига қовуштирди хоқон: у шундай юмшоқ оҳангда савол ташладики, кеча бетига сапчиланган ноибга нисбатан заррача гина-кудурати йўқлигини очиқ эътироф этгандек бўлди.

— Танимасмен ул бадкирдорни,— деди ноиб бир ажабсиниб, бир ташвишланиб.

— Шунақа дегин? Аммо энди танийсан!— истеҳзо аралаш илжайди Чиғатой.— Хабарким, ул кўрнамак ўзини Бухоро султони деб эълон қилибди! Хўш, қалай, маъқулми? Маъқул бўлса... янги подшоҳни қутлагани Бухорога тезроқ жўнашга тўғри келади.

— Тавба, тавба!— деб ёқа ушлади ноиб.

— Аввал жиловни бўш қўймагин эди.

— Рост айтасиз. Аммо, хоқоним, туркийларда бир нақл бор: бузоқнинг югургани сомонхонагача! Иншооллоҳ, унинг ваҳимаси ҳам кўпга бормағай!

— Эҳтимол... Қиблагохим дердиларки, илдизингга болта уришларига йўл қўймагил, минг йилдан кейин бўлса ҳам асорати билингай,— Чиғатой ноибга синчковлик би-

лан разм солди.— Хўш, ул нобакор болта ўқталаётган экан, томиримизни мўлжал олмаётганига ким кафолат беради?!

нди Маҳмуд ялавоч оғзига талқон солмиш... Ҳарҳолда, у олампаҳо дардини озми-кўпми тасаввур қила оларди. Шаксиз, жангу жадал кўравериби кўзи пишган Чифатой бир вақтлар Бухоро осонгина қўлга киритилганини, аммо энди худди ўшандай осонгина бой берилиши мумкинлигини ўйлаб астойдил қайғураётганди. Фалокат олдини фақат кўп сонли, аҳил, бақувват қўшингина олиши мумкин; заҳирада турган аскарлардан бир қисмини Беш-балиқдан шошилини чақириб олиш зарурати туғилди. Бу фикр Маҳмуд ялавочга ҳам маъқул тушди, шунингдек, ўз навбатида, у Сайфулла Акбарий, Чекан кўрчи, амир Зува-лакка Хўжанд, Самарқанд ва Панжакент черигини жанговар ҳолатга келтириш ҳақида фармон берди. Ҳар қандай тўсиққа қарамай, тез орада Бурҳониддин навкарлари билан бирлашмоқ жоизлигини қатъий ўқтирди. Маҳмуд ялавоч кутилмаганда бошқача қиёфа олгани, исёни бостириш учун жаҳд кўрғазигиша киришгани Чифатойни анча мамнун қилди. Афсуски, ҳоқон қувончи узоққа чўзилмади. Бурҳониддин Бухорони, ўз жонини асраб қолиш ниятида, кичик бир даста билан тарк этганини эшитиб сочини юлди. Тўғриси, у бу муждага ишонмади, Маҳмуд ялавоч кўз ўнгига жиққа терга ботган чопарни кўтара қилиб сўқди, ҳатто уни фитначига йўйиб, қаро ерга тириклайин кўмдиришига бир баҳя қолди. Нохуш хабардан адоий тамом бўлаётган Маҳмуд ялавоч қиблагоҳига таскин беришдан нарига ўтолмади. Тўғри, унинг кўнгли юпанчга муштоқ, аммо ҳозир юпанч нимани ҳам ўзгартирарди? Тағин, қарангки, орадан беш кун ўтгач, Чифатой оқ ўтов олди-даги сайҳонликда машварат ўтказаетганда, узоқ йўл босиб ҳолдан тойган Бурҳониддин оҳу фиғон билан келиб ўзини унинг оёқлари остига ташлади.

— Пушти паноҳим!— деди ҳиқиллаб.

— Хўш, Бурҳон баҳодир, ҳолинг қалай?— Бухоро ҳоқимини ҳалимдек юмшоқ товушда мазохлади Чифатой.— Ун минг лашкар билан бир қарғага бас келолмабсан-да, суй сенга!

Чифатой ҳар қанча заҳрини сочмасин, Маҳмуд ялавоч кўксини раҳму шафқат ҳисси камраб олди. Чиндан ҳам Бурҳониддин ночор аҳволда: шўрлик, қаноти синган, абгор, нотавон, бор-йўғидан айрилган, Улген ўзидан юз ўгиргани ва бутун аъмоли-бадини Эрлик ихтиёрига топшириб қўйганини ифода этишга калом тополмасди.

— Қиблагоҳим!..

— Бухоро учун бошинг билан сен жавоб берасан,— сабр косаси тўлган Чифатой ногоҳ ўкирди.— Наҳотки қўшинни ташлаб қочдинг? Ақлга сиғмас... Чингиз тузини еган бирон саркарда ҳалигача бу қадар густоҳлик қилмаганди!

— Қиблагоҳим, билмабсиз уларни... Тангрига қасамки, улар шайтонваччалар эрур,— Бурҳониддин кўрқа-писа ўзини оқлай бошлади.— Қулингиз кўп азият чексам-да бўлмади, улар мени ҳам, черикни ҳам жоду қилишди. Бухорони жанг қилмай олишди.

— Жанг қилмай? Е тангри!— кўкка илтижо қилди Чифатой.— Шу қадар ҳезалак эканингни билмабман. Гап шу жаноб: бир ой муҳлат, Маҳмуд Торобийни бир ёқли қилсанг қилдинг, бўлмаса ўзингдан кўр, май ўрнида қонингни ичаман.

Яшин чалган каби бир тўдғонди Бурҳониддин, у Бухоро тақдири ҳам, ўз тақдири ҳам қил устида қолганини аниқ тасаввур қилди ва аста эмаклаб бориб ҳоқон этагини ўпди.

Унинг наинки қўшинни, қолаверса, бутун Бухорони ўз ҳолига ташлаб келгани фақат Чифатой эмас, бошқалар кўнглига ҳам ғулу солди. Ноиб айниқса дилгир. Маҳмуд Торобий эрта-индин зўрайиб Нур, Самарқанд, Панжакент тарафларга юриш қилиши тайин, шунда Чифатой у билан хоҳласа уришади, хоҳламаса ими-жимиде пойттахтига жилади. У-чи, у қайга боради?! Хоразмга қадам босолмас... Умр эса охираб қолди. Аҳволи шу тариқа бораверса, шўрига шўрва тўкилиши тайин. Омад қайтса қийин-да... Не йўриқ билан унинг пайини қирқиш мумкин? Еки эси борида этагини йиғиб, бирон ёққа жуфтакни ростласинми? Илон ёғини ялаган Чифатой назаридан қочиб қутулиб бўлармикан?

Чифатойнинг авзойи бузук, Маҳмуд ялавоч назарида у ҳаёт-мамонт масаласи муҳокама қилинаётган машваратда эмас, оламдан ўтган яқин кишиси таъзиясида ўтиргандек эди. Шаксиз, Чифатой тақдир чархпалаги тескари айланиб кетишидан чўчимакда: жаҳонгир отаси каби жанг майдонида шармандаи шармисор бўлишга унинг ҳам қилча тобу тоқати йўқ эди. У биргина қоида, қон-қонига сингиб кетган биргина йўриқ билан устивор: мен кучлиман, ким бўлишидан қатъий назар, ҳамма менинг пойимга бош уриши керак! Ниҳоят, у Маҳмуд ялавочга қарата деди:

— Жаноб, шайланинг, эрта тонгда Бухоро сари от солурмиз!

Бу муждани ноиб нохуш қаршиласа-да, мамнун бош ирғади.

Шомга яқин машваратчилар чор тарафга тарқашди. Қовоғи солиқ Чифатой хос мулозимлари ихотасида оқ ўтов сари юрди, Маҳмуд ялавоч бўсафага қадар унинг изидан тимирскилиб борди. Ҳоқон бир нарса демагандан кейин ўз ўтови томон шошилди. Бугун аср намози қазо бўлди, энди инсоф қилиб шом ва хуфтонни вақтида адо этса... Шу хаёл билан ўтов орқасига ўтиб таҳорат олди, алланечук енгил тортиб, қиблага тикилди. Кўёш ҳозиргина ботган, осмон чети, чўққилар гардиши қирмизий тусда товланади. Пойидан то олисдаги ҳув мунғайган қоялар этагигача бўлган масофада гулобий бир ёғду пардаси

сокин живирларди. Ҳозир ноиб юрагига қил сизмасди, шу боис ҳам шом арафасидаги жозиб манзарадан завқлана олмади. Шошилмай артинганча эрта нималар бўлишини ўйлаб турганда ўнг тарафдаги қалин бутазордан беҳос жулдур кийинган дароз киши чиқиб келди. Киши шитоб билан унга яқинлашаркан:

— Ассалому алайкум, хўжам!— деди қироат билан.

— Кимсен, гумроҳ, бемаҳалда не муддаода санғимишсен?— ёқасига туфлаб қўйди Маҳмуд ялавоч.

— Камина Вафо Хўжандиймен, Бухоро элчиси!

Жулдир кийимли киши қатъий оҳангда лутф қилдики, у ўзига ҳам, ўзига берилган ваколатга ҳам бениҳоя ишониши англашилди. Аллақаеридир зирқираб кетган Маҳмуд ялавоч хиёл тўрсайганча, хиёл ҳовлиққанча унга зимдан разм солди. Кўзига инсу жинс кўринаётирми, нима бало?! Йўғ-а, ростдан бу ўша, Хўжанддан бодарға қилинган шаккок муллабачча-ку! Ҳа, худо ҳақи ўша, ана, узун бўйли, елкалари кенгина, юзи чўзинчоқ... Бухорода кўним топгани ростмикин? Элчиман, дейдими, вой худойим-эй, наҳотки уни ўғли юбормиш?! Аммо, йўқ, амир Зувалак кишилари Масъудбекни аллақачон ҳибс қилиб, Хўжандга жунатишгандир!

— Бул қаро кунда Бухородин ит ҳам, бит ҳам кутмасмен!

— Тақсир, каминани танимадингизми?

— Танидим. Сен устозига таёқ кўтарган исқирт шоғирдсен.

— Лекин ҳозир камина исқиртлигимни билдиргани эмас, бошқа тилакда келдим,— Вафо Хўжандий нигоҳида таассуф аксланди.— Сизга айтадиган муҳим гапим бор.

«Ифлос қадами ўтовни ҳаром қилгай!» Маҳмуд ялавоч Вафо Хўжандий хатини эслади ва шундай хаёлга борди. Лекин чақирилмаган меҳмон хатти-ҳаракатида ажаб қатъият туйиб, ноилож уни ичкарига етаклади. Ҳарҳолда эгам меҳмонни фаросатдан қисмаган экан, Чиғатойнинг серсавлат ноиби юмшоқ кўрпачада ўлтиргунга қадар пойгакда қўл боғлаб турди, сўнг бафуржа тиззалади.

— Хўш, биродар, сўйла,— деди тажанглик билан Маҳмуд ялавоч, сўнгра у ўзини шундай қиёфага солдики, ўтов бўлмасида гўё бўлак ҳеч ким йўқ эди.

Ҳали нечукким Вафо Хўжандий ошиқаётган эди, энди эса бир қадар хотиржам... Фақат ноиб истеҳзосига жавобан чеҳрасида сокин бир киноя зўҳурланди. «Билардим, сенга рўпара бўлиш осон эмаслигини, лекин иложим қанча», деган фикрни бошидан кечирди. Энди ноиб нигоҳи нақд тиканга айланганини билди, бир пайт ўртанча бармоғини безаб турган ёқут кўзли узукни аста суғурди ва унга узатди. Узукни айлантириб кўраркан, ноиб юмалатиб қўйилган кундадек қотди. Во ажабо, бу ўша, дарвеш Адоийга қилган совғаси эди.

— Тақсир, узук эгаси сиздин мадад сўрайдир,— Вафо Хўжандийнинг дафъатан янграган овози ноиб хаёлини тўзитди.— Ул зот бошига ташвиш тушубтур.

— Узук эгаси... дарвеш Адоийми?

— Йўқ, тақсир, Маҳмуд Торобий!

Кимдир шундоқ ҳам бўшашиб, лаб-лунжи гезарган Маҳмуд ялавочнинг қоқ манглайига гўё чўқмор билан туширди, андоф туширдик, шўрлик тариқдек тирқираб сочилди. Қанчадир вақтдан сўнг ўзига келганда, суллоҳ элчи, қачонлардир кекса муаллимни шарманда қилган Вафо Хўжандий қора дажжол янглиғ рўпарасда кўланка солиб турарди. Нимадир деб ёўлдиради унга қарата, чамаси, айтдики: «Алжирама, гумроҳ банд!» Сўнг у титраб-қақшаганча узукни кўзларига яқинлаштирди. Йўқ, адашмабди, бу — ўша, ўша, ўша... Ё раббано, Маҳмуд Торобий уни қўлга туширганми ёки дарвеш Адоий унинг ўзи эрурми?!

— Илтимос, ўзингизни босинг, гап жиддий масала устида бораётир,— эшик тарафга ўгринча қараб қўйди Вафо Хўжандий.— Кулфат орттирсанг тортинмай кел демишсиз, ўзлари келолмай, каминани юбордилар.

— Фақир Маҳмуд Торобийни танимасмен, — ноиб ғижинган кўйи узукни Вафо Хўжандийга иргитди.— Билиб қўйинглар, фақир бошим кўчада қолмаган, назаркарда кишилар ҳомийлигида эрур, бекорга овора бўласизлар.

— Ваъдангизга вафо қилмас экансиз, биз ҳам қўл қовуштириб турмасмиз,— Вафо Хўжандий жўрттага узукни тепага отиб чаққонлик билан қайтариб илиб олди, шам шуъласида унинг жодуваш жило бериши ноиб кўнглига ваҳима бўлиб кирди.

— Айт, гумроҳ, не қилмоғим керак,— деди у тамом бўшашиб, анча мулоҳазадан кейин.

— Бирламчи, ишончли кишилар орқали Самарқанд ва Хўжанд фуқаросини оёққа тургазгайсиз, токи улар ғазоватни маъқуллашсин, иккиламчи, ихтиёрингиздаги ёлланма қўшинни зудлик билан Маҳмуд Торобий илқиға юборурсиз.

Энди Маҳмуд ялавочнинг соқол босган энли, сергўшт бетини алланечук совуқ бир истеҳзо, хиёл дилгирлик, умидсизлик билан қоришиқ таъна кўланкаси қоплади...

— Биродар, Тангрига қасамки, келгинди ғаламисларни ўзим ҳам жинимдан баттар ёмон кўрамен,— у чуқур сўлиш оларкан, беихтиёр бошини ҳам қилди.— Ишон, уларни кўргани кўзим, отгани ўқим йўқ! Лекин... не қилайки, ипсиз боғланганмен!

— Тақсир, «лекин»га бало борми?..

— Фақирга қийин, билмайсен, фақат сен эмас, бошқалар ҳам билмас,— унинг бўғзига аччиқ нарса келиб урилгандек бўлди.— Бу юртни бошқариш... осонми? Эҳ-ҳе! Қани худо чинакамига ёрлақанга бир валломат чиқсаю унга топширсанг барини!

— Уша валломат Маҳмуд Торобий эрур!— деди Вафо Хўжандий ҳаяжон оғушида энгил таъзим қиларкан, унинг тубсиз қорачиқларини ажиб бир шижоат ёлқини чулғади.

— Оширма, галварс, у бир ялангоёқ бўлса!

— Сиз бунча паст кетманг, Маҳмуд Торобий Бухоро султони-ку!

— Султон-а?! Қўй, ошна, калламни қотирма, келган жойингга жимгина қайтиб кетавер!— деди қўнишиб Маҳмуд ялавоч.— Сен кўкларга кўтараётган ўша теги паст султонга икки дунёда ҳам ишонмаймен! Тавба, у бутун ер юзини измига солган мўғулни йиқа оларканми? Хўп, йигит, сен шунга кафолат берасанми? Кафолат беролсанг... айтганингга юрай, аммо... сен гўдакларга ишонадиган бўлсам ҳар не боримдин ажралиб қолишим тайин!

— Тақсир, нечун бу қадар қалтирайсиз, бас, ўзингизни қўлга олинг, ечиб ташланг танингиздаги кўринмас ипларни!— юмшоқ-юмшоқ сўзлай бошлади Вафо Хўжандий.— Шундагина ҳар не борингизни сақлаб қолурсиз!

— Бари сенга осон чоғи!

— Оллоҳ сизга имкон яратмиш, гуноҳингизни ювиш учун бундан қулайроқ фурсат қайтиб келмагай!

— Жонингни суғуриб олмай, қайси гуноҳимни пеша қиласен, нокас?!

— Яхшиси, эслатмай, ўзингиз билурсиз.

Маҳмуд ялавоч бемаврид келган меҳмонга тикилиб карахтланди, бир ўксинса, бир ғазабланди. Оббо бетавфиқ-ей, ўйламай-нетмай алжирашини... Аттанг, ўшанда, вақти борида, ярамасни зиндонда чиритиб юбормаган экан-да! Энди бойқушдек сайраб жиғига тегмакда! Ҳатто жари-ўри номаълум, зимистонга кўмилган даҳшатли йўлга бошлаш пайида! Айниқса, таги-тугини биров билмайдиган анови дарвешни боласидай кўриб ардоқлаганини айтмайсизми? Не кун эдики, кўзини парда қопламиш: уни авлиё санади, ўзига бош вазир қилиб олмоқчи бўлди! Ана лақмалик! Меҳр боғлаган кишиси илон экан, заҳарли илон! Агар бундан Чиғатой хабар топса борми, тамом, терисига тириклай сомон тикади! Энди бошини қайси деворга уриб ёрсин, ё раббано!

— Йигит, одамни роса ҳовлиқтирдиг, шунча кўп юк орттирдигки елкамга, мажақланишим аниқ,— деди ниҳоят Маҳмуд ялавоч, чеҳраси хиёл нурланиб.— Озгина ўйлаб кўрай, жавобини иншооллоҳ, эрта кечқурун айтурмен.

Вафо Хўжандий бош ирғади. Сўнгра у энгил таъзим қилиб шоҳона безатилган ўтовдан чиқди. Ўзини бениҳоя аянчли хўрликка гирифтор этилгандек ҳис этаётган Маҳмуд ялавоч уни бутазор томонга алағдалик билан кузатиб қўйди. Хуфия келган элчини тева-ракда изғиб юрган соқчилар кўриб қолишдан чўчиди. Хуфтон қоронғилиги ичра у алам билан ер тепинди, телбаваш алфозда уриниб-суринганча ўтов теваарагида айланди. Наридан-бери хуфтонга юмалаб олгандан кейин амир Зувалакни ҳузурига чақиртирди. Амир Зувалак ҳеч қачон хўжасини бу қадар абгор, бу қадар афтодаҳол кўрмаган эди. Сўзларига диққат билан ҳўлоқ солди. Сўнг у қайгадир ошиғич жўнади, шу кетганича кичик саҳарда ҳориб-чарчаб қайтди. Сокин ўтовда мижжа қоқмай ўлтирган ноибга тавозе билан нимадир узатаркан, чуйкалган бетида аллатовур фахр зуҳурланди. Шам ёруғида товла-ниб кетган нарса ёқут кўзли узук эди...

1994 ЙИЛ ОЙНОМАДА ҚУЙИДАГИ АСАРЛАР БОСИЛИШИ МУЛЖАЛЛАНГАН:

- ҚУРОНИ ҚАРИМ ЭЪЛОН ЭТИЛГАНДАН СЎНГ...
- АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ САНЪАТИ
- ХАЛҚ ҚУШИҚЛАРИ ҚАНДАЙ ЯРАЛГАН?
- АДАБИЙ ЖАРАЁНДАН КЕЛИБ ЧИҚҚАН САВОЛЛАР

Мақсуд Бекжон

ЎЧИРАСАН ЎЗ РУҲИНГ ТУРҚИН

• • •

Руҳинг дақиқалар исканжасида,
Лаҳзага сиғмоқчи бўлар кайфият.
Беҳол типирчилар кун панжасида
Чечакдай таъсирчан, яҳши бир ният.

Кўксингни бир зумлик шукуҳ ўпирар,
Қувончдан жимирлар вужудинг бир дам.
Нарсалар сут каби тошар, кўпирар,
Сўнг яна сут каби қайтади бирдан.

Соат деворига урилиб, гангир
Ҳали забони йўқ гўдак — хотира.
Йўлинг ўтилмаёқ кўққисдан чангир,
Сени кутиб ётмас титраб, қалтираб.

Тўлғоқдан инграюр сония — юкли,
(Қурби етармикан унинг туққани?)
Табассум туғилар ғам-ташвиш юкли —
У сенга танишдир, у сени танир!

• • •

Кўзингни юмасан — юмилар оғриқ,
Кўзингни юмасан — йитади кадар.
Қийноқларинг асли кўзингга боғлиқ,
Кўзларингни юсанг, кетишар бадар.

Дунё рухсорини қўйма ичингга,
Кўзларингни чирт юм, кирмасин бехос.
Чин ёлғонга дўнсин, ёлғонлар чинга,
Қовоғингга улкан тегирмонтош ос.

Атрофингда сузар нусхалар масрур,
Қайғу нөлигини билишмас улар.
Сурув-сурув бўлиб кезишади «хур»,
Бир-бирига боқиб, бахтиёр кулар.

Улардан ўрнак ол, улардай яша,
Турмуши уларнинг тақлидга лойиқ.
Сен ҳам ўпқонларга ўзингни ташла,
Агар жарга ўзин отса халойиқ.

Кўзларингни чирт юм, кирмасин инсоф,
Кўзларингни чирт юм, кирмасин зиё.
Кўзи юмуқларнинг бахти қордай соф,
Кўзи очикларнинг кўргани — зиён.

Қийноқларинг фақат кўзингга боғлиқ...

Елғон

Сен ёлғон сўзладинг, ёлғонинг
анча ўзиб кетди сендан, чироғим.
Энди эҳтиёт бўл у ҳазилкашдан,
у айёр беркиниб пойлайди сени.
Шум боладай бақириб ҳар муқолишда,
юрагингни ёрар ҳазилкаш ёлғон.

Мутлақ бахтиёрлик

Мени қийнамайди саволлар,
Куним ўтмас жавоб ахтариб.
Ҳар лаҳзам ўзимга ҳавола,
Секин одимлайман уфқ сари.

Менга ётдир дунёвий оғриқ,
Юлдузларда ҳаёт борлиги.
Менга ётдир коинот бағри
Ва инсоннинг унда хорлиги.

Мени қийнамайди жавоблар...

Мабодо

Мабодо, гужумга айланиб қолсам,
Ғашингга тегмасдим, ишончим комил.
Е агар шудрингдай кўкда йўқолсам,
Унда ҳам таъбингни хира қилмасдим.

Анҳорга дўнсам мен, бир кун, мабодо,
Ёқтирган бўлардинг мени, шубҳасиз.
Сувимдан ичардинг, ичгандай бода,
Мабодо, оқсам мен жимгина, сассиз.

Менга ишқинг тушган бўларди бир кун,
Мабодо, пойандоз бўлсам пойингда.
Сен мендан ўтардинг қувноқ ва дуркун,
Изларинг қолса гар ўтган жойингда.

Кўзгуга айланиб қолсам-ку агар,
Мени жондан ортиқ севган бўлардинг...

* * *

Тушунтириб ўтирмақ оғир,
Тушунтириб ўтирмақ қийин.
Ҳисларимнинг елкаси яғир,
Юрагим, сен қалинроқ кийин.

Тушунтириб ўтирмоқ нега,
Хазонларга зарурми изоҳ?
Шундоқ ҳам сен бу мулкка эга,
Нечун яна қўймоқлик тузоқ?

Сени таъқиб этади изҳор,
Сенга паноҳ ҳозирлар гунглик.
Ҳар жумлада бир хоинлик бор,
Шунинг учун шеърларинг мунглик.

Шеър ёзишни ташлайсан бир кун,
Оқ қиласан ёзганларингни.
Учирасан ўз руҳинг турқин,
Кўмиб ташлаб қазганларингни...

Сенинг йўқлигингда

Мен яна ҳеч қаерга шошилмаяпман;
мен яна йилларнинг ўрқачига чиқиб, ойлар барханлари аро кунботар тарафга ба-
майлихотир кетаётган бадавийман;
мен яна саҳрода яшаб, лаҳзалар, соатлар, кунларнинг кадрига етмайдиган чўпон-
ман;
мен яна ўз умри ўзининг жонига теккан қарғаман...

Кесик ҳаловатлар

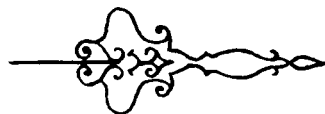
Рухинг момақаймоқнинг шамол юлган парку гули каби енгил ва илдизсиз, эсаёт-
ган барча уфқ шамолларига тобе, сезгир ва беқарордир. Қоғозга бехосдан чизиблиб кет-
ган дайди бир чизикда ҳам сен улкан бир фалокат ёки чексиз бахт тимсолини кўришга
мойил турасан. На қайғу бор, на севинч. Қайғу ҳам, севинч ҳам тинимсиз бир-бирининг
ичидан чиқиб, яна бир-бирини ютиб юбораверади. Ҳаловат узоқ давом этмайди, зеро,
у тобора ўсиб (ёки кичрайиб — бунинг аҳамияти йўқ, чунки, кичрайиш ҳам ўсишдир)
боради. Сен ҳаловатнинг фақат кичик бир бўлагидангина баҳраманд бўлишинг мумкин,
холос.

Сен «кесилган ҳаловатлар» куйчисисан.

Икки юрак

Улар бир-бирини шундай яхши тушунар эдиларки, бирдан икковини ҳам даҳшат
босди. Негаки, улар ўзларидаги сезгирлик, заковат нималар эвазига келганини ҳали
унутишмаган ва ҳозир бир-бирларидан: «Сен қайси сўкмоқлардан, қайси йўллардан
ўтиб кошимга келдинг?» деб сўрашдан ўзларини зўрға тийиб турар эдилар...

Эркин Аъзам

ПАКАНАНИНГ

ОШИҚ КҰНГЛИ

(Бўй ва мўй ўстириш тажрибаси ёхуд руҳ тарбияси)

Қисса

1

 амма бало шундаки, у ўзи ҳақида бошқача фикрда эди. Узини барвастаю басавлат деб билмаса-да, ҳарқалай, хийлагина улуғвор ҳисобларди. (Кўнглида, албатта.) Юрганда жуссасига яраша пилдирабгина юрмай, салмоқ билан, бутини йиртгудек йирик-йирик қадам ташлар, гапирганда маврид-бемаврид сўлиш олиб, салмоқ билан, таъсирчанликка интилибми ёки диққатни тортиш учунми, худди махфий бир синоатни очаётгандек пичирлаб гапирар эди.

Бари бефойда! У пак-пакана эди. Узини салобатли тутишию салмоқ билан одим отиши бир пул: гўё ёш бола катталарга тақлид қилгандек кулгили, бачкана чиқарди. Товушини не мақомга солмасин, натижа ўша-ўша — баайни чала пуфланган сурнай.

Лекин — кўнгли!.. Э, бу бир бошқа дунё экан. Кўнгли — подшо. Кўнгли — хазина. Кўнгли — бало. Эгам уни одамнинг сирт-сиёғи, бўй-басти ёки мол-мулкига қараб тақсимламайди.

Пакана эса ўзига, ташқи қиёфасию туриш-турмушига ўшал мўъжиза дунёдан туриб қарардики, ҳолига маймунлар йиғлаши шундан. Ачинмай илож йўқ. Кўнглини кўргазмага қўйиб бўлмас! Қўйганда ҳам кўрган харидор аввал эгасига назар солади: бўй-басти қандай, афт-ангори?

Аксига — нотавон бу кўнгли гўзалликка беҳад ошуфта, ўта севувчан, меҳру муҳаббатга ташна зор эди. Кўнгли дафтарининг ана шу қисми ўзи бир дoston. Уни варақламаслик, уни менсимаслик — шундоқ ҳам кам-кемтик Паканани баттар камситиш, ерга уриш билан баробар; бу тарихсиз унинг ҳаёти ғариб, ўзи эса қиёмат Пакана эмас, оддий бир бўйи паст-пачоқ кимса бўлиб қоладикки, унақалар оламда сон мингта, ҳар бирини таърифламоққа бу танбал қаламга сўз қани, сиёҳ қани!

Пакана юрган йўлида шарт-муқаррар кимнидир суйиб қолаверади. Буни қарангки, ё ёши ўзидан катта, ё бўйи ўзидан узун сарвқомат қиз-жувонларга хуштор бўлади. Уйга келибоқ ўшанинг аслидан чандон кўркама хаёлий сиймосини яратади — у рассом — шу баҳона назарга илиниб, изҳори дил этмоқ пайида, иложини топиб уни эгасига тортиқ қилади. Кўнгли боғлаганлари кутилмаган тўхфадан ҳайрат-ҳаяжонга тушишади, миннатдор бўлиб, эвазига унга кулиб-кулиб боқишади, раҳматлар айтишади, лекин... яна учратганда ё танимагандек индамай ўтиб кетишади, ё Пакана уларни иттифоқо бошқа биров билан кўриб қолади. Доим шундай бўлган. Зикрхона бу ёқда-ю, ҳалимхона у ёқда. Сув келтирган хор-зор-у, кўза синдирган — азиз. «Айшни нодон суриб, кулфатни доно тортадур». Пакана талай вақт ўзини қўярга жой тополмай, «ул бевафо»нинг доғида қўйиб-ўртаниб юради. Яна бир бевафога йўлиққунича, унга ошиқу беқарор бўлгунича!

Бу ҳолнинг адоғи, кўнгилдаги чандиқнинг саноғи бормикан? Бўлса, ишонаверинг, Пакананинг ўзи-да ҳисобдан адашади.

Ёшлигида у киноактрисаларга ишқибоз эди. Хушрўй-хушрўйларининг суратини «Кино» журналидан қирқиб олиб, дарсхонаси деворларига ёпиштириб қўяр, дилига энг яқин бировининг каттақон қилиб потретини ҳам чизган эди. Кейин ўшани Тошкентга ҳам кўтариб келди — эгасига ҳада этиб, баҳонада... Бу ерда бошқаларига чалғиб, бир маҳаллар кўзларига сурмаи сулаймон бўлган сиймо аллақайси ижарахонада чанг босиб қолиб кетди. Ҳозир ўша актриса билан театрда бирга ишлайди. Уни ҳар кўрганида ёшлиқдаги маъсум тасаввур ва изтироблари ёдига тушиб, пушаймон қилади.

Бир куни кўрғазма-дарсхонасига нима иш биландир отаси кириб қолган, чиқиб онасига: «Хотин, ўғлингни тезда уйлаб қўймасак бўлмайди, ишлар чатоқ», деган. Бу гапни эшитиб Пакана ерга кириб кетгудек бўлган. Бироқ у анчадан кейин, ўттизларга яқинлашганда уйланди. Уйланиши ҳам ҳеч кимникига ўхшамаган, Пакананинг ўзигагина хос антиқа тарихки, унга-да гал келар.

2

Пакана ўзининг пакана эканини, бу ҳол унчалик ҳам фазилат саналмаслигини илк бор талабаликда пахта теримига чиққанларида Азизадан эшитган. Азиза театршунослик бўлимида ўқир, жуда сулув, отасини бениҳоя бадавлат одам дейишар, ҳашарчи қизга кунора шаҳардан тансиқ таомлар ортган оқ «Волга» келиб турар эди.

Балли шунга. Бадавлат одамнинг қизи эканига қарамай, кўнгилдан кўнгилни фарқлай билди. Кўркам-кўркам не-не бўлажак актёру режиссёрларни доғда қолдириб, қай бир фазилати билан Пакана ана шу дилбарни ўзига ром қилиб олган эди. Ахир, ҳазил гапми, гулхан атрофидаги тунги давраларда соатлаб ишқий шеърларни ёддан ўқиганида анов қадди расоларнинг ялтироқ туси ўчиб кетарди-да!

Шундай қизғин, музаффар ўтган бир базмдан сўнг, овлоқинада энтика-энтика ўптираркан, шаддод қиз нима деди денг:

— Сал узунроқ бўлганингиздами, сизни ҳеч кимга бермасдим-а, Пакана ака. Қишлоқданмисиз, райондами, боймисиз, камбағалми — қараб ўтирмасдан, ҳар қанақасига тегиб олардим!

Дарҳақиқат, қиз дуркунроқ, қучоғида мушуквачча мисол типирчилаб ўйин кўрсатаётган йигит эса узоқина эди. Кўрган одам, талай вақт кўришмаган иноқ-босилқа опа-ука экан, деб ўйлаши тайин. (Азиза унча узун эмас, қиз боланинг ўртабўйи ҳам новча кўринади.)

Пакана шу гап билан ўрталарида бегоналик девори ўрнатилганини пайқайди.

Маъшукасидан ажралгач, одатдагидек, ёнди, куйди, тутайди, бироқ гапнинг моҳиятига парво қилмади — паканалигига ўкингани йўқ. Зеро, шу чоққача бўйининг узун-калталиги хаёлига келмаган, қайтага, баъзи найновларнинг довдирлигию калтафаҳмлигидан кулиб, ўзининг пишиқ-пухта, уддабуронлиги билан фохрланиб юрар — қисқасини айтганда, гап ташқи қиёфада эмас, ички дунёдадир, деган сохтанамо, ночорроқ руҳда тарбия топган эди. Энди билса — бари сафсата. Дунё — новчаларники экан. Дунё — кўркамларники экан. Қолгани бир пул. Ақл-фаросат деган матоҳлар ҳув кейинги ўринларда туради. Кўркамлик, хушқадлик — қарийб бахтдек гап, омад деганларига тайёр пиллапоя, оёқ қўйсангиз — кифоя. Жисмоний жиҳатдан бирон-бир нуқсонли одам, билинги, кўпинча бахил бўлади. Бахилнинг эса боғи кўкармас. Ана шундай сарсон бир ҳалқа бу.

Мағлубият кетма-кет такрорланаверди. Энди Пакана ҳолига қараб, бўйчанроқ қиз-жувондан ўзини четга ола бошлади. Шундай қилгани сари уларнинг жозибаси кўпроқ тортар, кўнгли суст кетганларининг аксарияти бўйчан бўлиб чиқар эди. Улар билан рўбарў бўлиш nasib этганда, узоқроқдан туриб ёки зина-пинага чиқибми, иложи борича тикроқ кўринишга тиришиб, асабий бир ҳолатда сўзлашарди. Узида пайдо бўлган тағин бир одатни сезиб қолди. Ким билан ёнма-ён турмасин, беихтиёр зимдан бўй ўлчашар экан: елкасидан келаманми, тирсагидан? Жамоат орасида, кўча-кўйда ҳам гоҳо теварагига разм солиб қолади. Тавба, ҳаммасининг бўйи баланд-а! Худо шундай ҳам урадимиз одамни?!

Кейин-кейин Пакана бир санъатни ўзлаштирди. Новчароқ одам билан учрашганда орқага тисланиброқ, қия қараб (одатдагидек пастдан эмас) гаплашади — шунда фарқ унча билинмайди.

Таажжубли ҳол: (жуссаси кичикроқ бўлгани учунми) у азалдан новча, норғул одамларни ёқтирар, кўпроқ ўшанақалар билан дўст тутинмоққа интилар эди. Узи сингари паканаларга эса тоб-тоқати йўқ, уларни қитмир, муғамбир билиб, жинидан баттар ёмон кўради. Рассомлик билим юртида бирга ўқиган собиқ сабоқдоши, отнинг қашқасидек элга таниқли ҳажвчи Обид Асом бундан мустасно, албатта. Аввало, Обиджон Паканадан ҳам паканароқ, қолаверса, ўлгудек истеъдодли, касофат. Уни яхши кўрмай ҳам, тан бермай ҳам илож йўқ.

Алҳосил, пайғамбаримиз бундоқ демишлар: «Одамнинг новчаси аҳмоқ келади, Умардан бошқа; паканаси фитнакор келади, Алидан бошқа».

Бўйи пастлиги туфайли унда-бунда панд еявергач, Пакана умуман паканалик, унинг сабаблари тўғрисида кўп бош қотирадиган бўлиб қолди. Урта бўйдан пасти — то жимит одамларгача пакана ҳисобланади. Ҳамма бунақаларга ярим одам, чала одамми-ей дегандек бепасанд муносабатда бўлади: «Кичкина бўлишига қарамай...», «Бўйи бир қарич-у...», «Муштаккина кўрингани билан...» ва ҳоказо. Қисқаси, одам ҳисобида йўқдек. Хўш, нима бўпти? Пакана ҳам — одам. Фақат қўл-оёғи ихчамроқ-да, холос. Сизда бор юрак унда ҳам бор (агар каттароқ бўлмаса), сизда бор мия унда ҳам бор (агар зўрроқ, ўткирроқ бўлмаса)! Нима, шу аъзолари ҳам кичкина бўлиши керакми энди? Тавба! Дунёга донғи кетган не-не улуғлар, не-не алломалар паст бўйли бўлган. Ана — Наполеонни олайлик, Неронни олайлик, Пушкин, Ганди, Ленин, Сталин... эҳ-хэ, бу ёғи шу ўзимизнинг Обиджонга қадар! Сизларда-чи, фақат улуғ Пётру Гулливер! Баттар бўлларинг! Бор қувватни бўйга сарфлаб... Худо бўй бериб ақл бермаган галварслар!

Аmmo ўртада бошқа нозиклиги ҳам бор. Уша улуғлар пакана бўлганликлари учунгина шундай даражага етишганми? Еки улуғ бўлганликлари туфайлигина биз уларнинг қадди-бастига қизиққанмизми? Хуллас, хийла чигал жумбоқ.

Паканамизнинг ўзига келсак, бобо-бувилари ўртабўй ўтган. Отаси билан онаси ҳам шундай. Укалари, сингиллари бўйчан-бўйчан. Узининг уч қизи-ку бири биридан шамшод бўлиб ўсаётир. Биргина Пакана — пакана. «Кимга тортинг-а, болам? — дейди онаси қайғуриб. — Болалиқдан ановинингни (этнодни ки назарда тутди) ортмоқлаб юравериб, шундай (пакана деёлмайди — она-да) бўп қолдинг-ов».

Ул эмас, бул эмас, Пакананинг етти пуштидан кимдир пачоқроқ ўтгани аниқ. Гоҳо у ўша аждодидан норози бўлиб сўкиб қолади. Демак, ўзининг ҳам етти пуштидан кимдир қақшамоғи муқаррар, уни сўкмоғи-да муқаррар. Пакана баъзан ана шу бўлажак насли — неварасими, чевараси олдида ўзини беҳад айбдор сезади. Ахир, эҳтимол, наслининг бирон-бир ўйин-замзамаси билан бу ҳол, бу қусур айнан ундан бошланаётгандир...

4

Бу дунёда чорасиз дард йўқ, ўлимдан бошқасига тадбир топса бўлади, дейдилар. Хўш, бўйни қандай ўстириш мумкин, бунинг йўли бормикан? Бор экан-да. Қаёқдандир эшитди: ҳар кунни бир килодан қизил сабзи тановул этилса, қад расо бўлармиш. Пакана шунга амал қилмоққа бел боғлади. Ҳар ҳафта бозорга тушиб, бир тўрва-бир тўрва сара сабзи олади, бошқа таомни йиғиштириб, сабзихўрлик қилади. Икки ойлардан кейин шу аҳволга етдики, сабзини кўрса безиллайдиган, кўнгли айнийдиган бўлди. Бозорга қатнамоққа ҳам ҳафсаласи қолмади. Қад-қоматда эса бирон-бир ўзгариш сезилмасди: ўша 154 см. — ўша 154. Бир энлик ҳам силжиш йўқ. Чамаси, бу ҳам бирон бекорчи ўйлаб топган эрмак. Еки ўсмирлик ортада қолиб, суяк-зуваласи қотиб улгурганидан муолажа қор қилмадимикан? Кўҳна табобат китобларида битилганидек, «Бир ҳисса сариқ ҳалилага қизил балилани қўшиб, бир чимдим омила, бир мисқолдан маккаи сано ва тошбақа сафросига аралаштириб, устига бир пайсадан шақоқул уруғи, сейлон долчини ва боқилла сепиб, сўнг бир дирам Абу Жаҳл тарвузининг данагини тўйиб, пиёзчаси ўн йиллик нарғис сувида қайнатиб лайлатулқадр кечаси тановул қилинса...» қабилдаги тадбирларга эса ихлос сезмади — натижа чиқадими, йўқми, умр шу ташвишда ўтади.

Хуллас, бу ишларга қўл силтади. Энди «ўзимиз билган» пахтабанд чораларни қўлламоқдан ўзга илож йўқ эди. Қорамтирга мойил кийим-бошга зўр берди: одамни сал хипчароқ кўрсатиб, сал...

Бундан ҳам самара қутилганидек бўлмагач, қўполроқ усулини тутди. Бир қарич пошнани пойабзал харид қилиб, шунда юра бошлади. Пошна ҳисобига ўсган бўй кўнглини ҳам андак расо қиларкан. Шуниси чатоққи, қурғур, оёқни роса қақшатаркан, сал юрмай акашак бўлиб қолади. Лекин — начора, қурбонсиз ғалаба — ғалабамми? Тоққа чиқмасангиз, дўлона қайда!

Кўп ўтмай бу усулнинг миси чиқди. Жамоат ёппасига ерпошна пойабзални урф этган замонда битта унинг лўкиллаб юриши кулгили эди. Илгари киё боқмаган жононлар энди пошнасига қараб маъноли илжайиб ўтадиган бўлишди: бу кунингдан ўл, қишлоққа пакана!

Хайр, жафокор пошна!

Шунингдек, ҳарчанд қилмасин, уни биров одам ўрнида кўрмасди. Муҳаббат бобидагина эмас, ўзга ҳолларда ҳам камситилгани камситилган. Кўча-кўйда кўрингани ёш бола деб турткилайди, улфатлар даврасида — тайёр югурдак. Шуларни ўйлаганда оёқ-қўллари тортишиб, баттар кичрайиб қолаётгандек, кичрайиб ерга кириб кетаётгандек бўлаверарди. Э, мана сенга деб мўйлов қўйиб юборди. Мўйлов жонивор гуркираб ўсиб берди. Паканабой шунга хурсанд: биз ҳам одамга ўхшадик, салобатлироқ бўлдик! Буниси камлик қилиб, соқол қўйиб олди. Соқол-мўйловли «бола»

га энди кўрган ҳайрон. Ие, нима қипти, рассом-да! Рассом билан киночига бир нима деб бўладики? Уларга рухсат бор, уларга ҳаммаси мумкин.

Бу байрам ҳам кўпга чўзилмади. Ҳар нарсанинг ҳисоб-китоби бўлади. Табиатда мувозанат қонуни бор. Ана шу бузилса, билингики, албатта бошқа бир жойдан «тешиб чиқади».

Паканамиз ҳали олдинда кутаётган хавф-хатардан беҳабар эди.

5

Дарвоқе, бу орада у институтни битирди, ўзининг таъбири билан айтганда — «Икки йил Астрободда сургунда бўлди», ундан қайтгач, бир муддат бошпанасиз сарсон-саргардонликда юрди, кейин тасодифан уйланиб, уйли-жойли бўлди, хотини кетма-кет уч қиз туғиб берди. Лекин бирор кун «излаш-изланиш»дан тўхтагани йўқ.

Институтдан сўнг Пакана олис бир вилоят театрига безакчи рассом қилиб жўнатишган эди. Бориб у ерда ҳеч балони безагани йўқ, ичкиликка ўргангани қолди, холос. Безамоққа лойиқ асар ҳам саҳналаштирилмади ҳисоб. Саҳналаштирилганда ҳам кам-харж ташкилотда маблағни тежаш мақсадида амал-тақай қилиб эски безаклардан фойдаланиларди.

Пакана бу ерда рассомликни унутиб, соҳасини буткул ўзгартириб юборди, деса бўлади. Театр жамоаси кўпинча дала-кўйга яллачиликка чиқар, азбаройи виждон азоби ёки бекорчиликдан кўшилиб борган Пакана гоҳида очарчи-бошловчилик қилса, гоҳида маъмурлик вазифасини ўтар эди. Маишати чаккимас, театр безакхонасини уйга айлан-тириб олган, ора-чира колхоз-полхознинг буюртмасини бажариб бериб мўмайгина пул толар, уни аксарияти истеъдодсиз, омадсиз, лекин, аслида Шукур Бурҳонман-у, булар қадримга етмаётибди-да, дегандек зўр даъвода юрадиган шўрпешона улфатлари билан ичиб битирар эди.

Агар ўшанда пойтахт театри вилоят меҳнаткашларига томоша кўрсатгани бориб, шу даргоҳда режиссёрлик қиладиган эски сабоқдош оғайниси Хайрулла Ҳошимовни учратмаганида, ким билсин, «Астробод»да тағин қанча қолиб кетарди? Пакана талабалик кезлари Хайрулланинг ўрганиш спектралида аллақандай ёш бола ролини ижро этиб, дўстлашиб кетишган эди. Бир шиша ароқ устида у Тошкентни кўмсаб арз қилганида, меҳмон: «Хорошо. Бизга келасан. Баҳодир билан ўзим гаплашаман», дея бош режиссёрнинг номини кўшиб ваъда бериб юборди.

Хайрулла ваъдасининг устидан чиқди. Пакана яна тошкентлик бўлди. Мўтабар даргоҳга ишга жойлашди. Даргоҳ мўтабарликка мўтабар эди-ю, Пақанадек сиғиндилар у ёқда турсин, йил сайин келиб турган ёш истеъдодларни ҳам бошпана билан таъминлай олмасди. Нюми улуғ — супраси қуруқ.

Пақананинг яна дайди ҳаёти бошланди. Энди илк ёшликкагина хос табиий куч-ғайрат сўниб бораётган, қарийб ўн йилга чўзилган оч-юпун талабалик беғамлиги таъсирини кўрсатмоқда, иссиқина ўлан-тўшак, меҳрибон бир парваришга эҳтиёж туғилган эди.

6

Пақананинг уйланиш тарихи ҳам бир дoston, йўқ, комедия, йўқ-йўқ — трагикомедия.

Уша йили кўкламда оёқоғриқ билан касалхонага тушди. Бор ўринлар банд эканми, иттифоқо, нозикроқ одамларга мўлжалланган икки кишилик хонадан жой тегди. Уч кун бир ўзи ётди. Тўртинчи куни тушдан кейин хонанинг ҳақиқий эгаси келди. У элликлардан ошган, барваста, тепакал армани — Левон амаки эди. Икки лунжи қип-қизил, бурни гўштдор, чакичли, қовоқлари салқи — важоҳатидан ёмон одамга ўхшарди. Кўқонда туғилиб вояга этган, ўзбекчани сувдек билар экан. Кўпни кўрган, ҳазилкаш, ҳангамачи одам. Дарров иноқлашиб қолдилар. Левон амакининг ёр-биродари бисёр экан. Қатъий навбат билан келишади. Хона елимхалтаю қоғозхалтага, кўкламда тансиқ мева-чевага тўлиб кетган. Тайёр дастёр Пақана уларни энагаю ҳамшираларга улашиб улгуролмайди. Бу ёқда Левон амакининг чой-пойига қарашуви лозим. Кундузлари беғам, бийрон одам, кечалари белоғриқдан вой-войлаб чиқади. Айтишича, умуртқасига туз йиғилган эмиш. Бўйнида ҳам ўша савилдан бир ҳовучи борми, бошини эркин буролмайди, бутун гавдаси билан ўгирилади. Иссиқда ҳам шарф ўраб юради.

Раҳми келганидан Пақана кечалари унинг бел-бўйинини босиб, умуртқа поғоналарини муштраб, уқалаб кўярди. Шундай бирпаслик ором чоғларида бемор ийиб кетар, меҳрибон халоскорига бирон-бир мурувват кўрсатиш йўллари кидириб қолар эди.

— Ука, сен энди уйланишинг керак экан. Қачонгача бундай юрасан? Ке, бир иш қилайлик. Узингга мос, чиройликкина бир арманкани топиб берай. Сенга айтсам: арманкалардан зўр хотин чиқади. Меҳнаткаш, пазанда, уддабурон. Сизлар айтгандай — ёзда кўрпа, қишда кўрпача. Пушаймон қилмайсан аммо!

— Уша чиройли арманкангиз менга тегишга рози бўлармикан? — деди Пақана бир чети эрмак, бир чети пинҳона ўкинч билан.

— Кўндирмиз-да, нима даясан! Сизлар-ку бегона миллатга кўпам харидор эмас-сизлар, биламан. Ё ўзбеккасидан бўлсинми?

— Э, унга уй керак, жой керак. Театр...

— Театрингни қўйиб тур. Уй-жой масаласини ўзимиз бир ёқли қиламиз, ишинг бўлмасин.

Паkana бир қоп гўштни алоҳида ҳафсала билан уқалай бошлади. Билиб бўладими, жуда ишбилармон одамга ўхшайди...

— Уйланардим-у, яхшироғи учрамаяпти-да,— деди у баттар таранг қилиб. Кўнглининг тубида милтиллаган бир илинж йўқ эмасди.

— Ия, шаҳар тўла қиз-ку! — деди Левон амаки жиғибийрон бўлгандек ва шу ердаги кўзни қамаштириб юргувчи ҳамшира қизларни мисол қила кетди: — Мана, ўзимизда қанча! Салима, Раъно, Гавҳар, Арофат... ҳаммаси яхши қизлар. Ўзим гаплашиб бераман, агар хўп десанг. Айт, қайсисини?

Кувё бўлмиш, аниқроғи, ҳаваскор кувё шошиб қолди. Ҳимматли ҳамхонаси уни қизлар кўргазмасига бошлаб кирган эди гўё: мана, сайла сайлаганингни, танла танлаганингни! Ночор, нотавон одамнинг кўзига у бир зум Хизр бобо бўлиб ҳам кўринди: тила тилагингни!

— Тўғри, Раъно эрга тегаётганмиш, эшитишимча,— деди Хизр бобо Левон амакига айланиб.— Гавҳар ҳам тузуг-у, лекин...

«...сенга тўғри келмайди. Бўйи баланд».

— Яхши улар ҳаммаси. Аммо кўнглидаги эмас-да.

— А, бундай де. Конечно, рассомсан, поэзия, фантазия! — Левон амаки яна тадбир қидириб ўйга толди, сўнг астойдил ҳафсала билан ёстиққа ёнбошлаб олди.— Ке, бундай қиламиз. Шулардан бирортаси билан никоҳдан ўтасан, кейин...

— Никоҳ?

— Сохта никоҳ-да.

— Сохта никоҳ?! — Пакананинг юраги ёрилгудек бўлди.

— Шошмай турсанг-чи! Кейин сизларни, ёш келин-куёвни бирор жойга рўйхатга тиркаб, уй олиб берамиз. Икки-уч ой бирга яшагандек бўласизлар. Шошмагин-да, номига, қоғозда. Қизни буткул кўрмаслигинг ҳам мумкин, паспорти бўлса бас. Паспорт номи, беш-ўн сўмга янгилаб беради. Қотираминг. Кейин эса расман ажрашасизлар. Баҳонада уйли бўлиб қолсан, хумпар. Ана у ёғи хоҳлаганинга... Уй-жойли одамга люб-бойи жон дейди. Қарасам, бу юришда, бир бошинг билан ҳеч ким сенга уй бермайди. Тем более, театринг. Берса, ётоқ-потоқ берар. Сенга тўғри келмайди. Яхши йигит экансан, менга ёқиб қолдинг. Бармоқларинг шифобахш, биотокинг бор сен боланинг, жонимга ора кирди. (Аслида, гавдаси нозикрок бўлгани билан Пакананинг қўллари чайир, сирдан озода кўринадиган рассомчиликнинг қора ишларида пишиб, пай бойлаб кетган, холос.) Сенга шундай бир яхшилик қилмасам, номардликка киради. Қалай, маъқулми режа?

— Маъқул-у, қийин ишми дейман-да. Ақл бовар қилмайди, — деди афсусланиб қолган Паkana.

— Ланжликни қўй. Ишнинг осони бор эканми? Албатта, совға-повға бериб қизни рози қилиш керак бўлади. Майли, бу ёғини менга қўйиб бер, ўзим гаплашаман. Қайсиси тузук? Арофат, а? Меҳнаткаш, камтар, ювош. Вдруг а?.. — Левон амаки шўхлик билан кўз қисиб қўйди.— Сен кўнсанг бас, ишни бошлайверамиз. Қотираминг!

Паkana индамади. Ҳанг-манг эди. Тақдир подшоси уларни атай шу ерга йиғиб, айни лаҳзаларда келажак ҳаёти ҳал қилинаётганини у ҳали билмасди, бунга сира-сира ишоналмасди.

Рассом бўлинмадаги ҳамширалар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетган, даволоччи дўхтиридан тортиб бу қақажонларгача — каттаю кичик барининг аксини қоратош билан бир тахта-бир тахта қалин қоғозга солиб берган эди. Ҳаммаси ундан миннатдор. Қарангки, келиб-келиб биргина Арофатнинг расмини чизмабди. Ўзи сўрагани ҳам йўқ бир оғиз. Ишдан бошқасини билмай, ерга қараб юрадиган, дугоналарига нисбатан хунукрок бу камгап қизни чизиш истаги ҳам туғилмаган эди.

Тавба, Левон амаки у билан нима деб гаплашди, нима ваъда қилди (кейин маълум бўлишича, қуруқ гапдан бошқа вақо), икки кундан сўнг Арофат хона холи пайтада кириб, газетга ўралган паспортини Пакананинг ёстиғи устига қўйиб кетибди.

Эртаси куни Левон амакининг ўзига ўхшаган тадбиркор бир оғайниси ёш «келин-куёв»ни машинасига ўтқазиб, хуфя йўл билан бирпасда никоҳдан ўтқазиб келди. Қайтганларида меҳрибон «ота ва қайнота» бир даста лолаю бир шиша шампанни тайёрлаб ўтирган экан... Ҳаммаси осонгина ҳал бўлди. Худди тушда кечаётгандек.

«Ота-бола» олдинма-кетин шифохонадан тузалиб чиқишгач, Паkana Арофатнинг олдига келиб-келиб, қолган майда-чайда қоғозларни ҳозирлади. Кейин уларни элтиб, уй-жой бошқармасида каттакон бўлиб ишлайдиган Левон амакининг қўлига топширди. Ҳафта ўтмай, «келин-куёв» асосан қизиникида яшайдиган тўқсон яшар бир ўрис кампирнинг ҳужрасига расман рўйхатга тиркалди. Бир хонаю газўчоқли бир даҳлиздан иборат бу бошпана шаҳарнинг қоқ марказида, Инқилоб хиёбонига яқин қисир дарахт-

ларга кўмилган серсоя ҳовлилардан бирида эди. Ҳовлининг тўрт тарафи мана шунақа пасқам уй-жойлар, ўзидан қолган қари-қартанг истиқомат қилади. Уртадаги каттакон қувурдан кун-уззуқун сув шалдираб ётади — тескари фаввора. Биров билан бировнинг иши йўқ. Бошқа нима керак бўйдоқ йигитга!

Паканалигига қарамай, уни шу ердагина расмона одам деб билишар, ҳурмат қилишар эди. Узиям уларга ўрганиб қолди. Ғариб-бенаво чол-кампирдан нима зиён! Вақти-вақти билан уларнинг ҳожатини чиқаради: дўкондан ул-бул келтириб беради, куйиб қолган лампочкаларини алмаштиради, дазмол-пазмолни тузатади. Ким яхши — барака топкур Паша яхши, Пашавой яхши! Яна нима керак Паканага!

Отаси қилмаган яхшилиқни қилган серҳиммат, мурувватпеша Левон амакига нима жавоб қайтаришни билмай узоқ бош қотириб юрди. Уйлай-уйлай, унинг кафтдек суратини сўраб олди-да, бир қулоч матони дастгоҳга тортиб, икки ҳафта мобайнида меҳр-ҳафсала билан тер тўқди. Чаккаларидаги жингалакларидан тепакал бошига ҳам кўчириб, хийла оро бериб, атай яшартириб чизди. Безакдор қасноққа қосинган бежирим портретни кўргач, Левон амакининг кўзларидан ёш чиқиб кетди. «Раҳмат, жигарим, раҳмат! — деди Пақанани қучоқлаб кўтариб пешонасидан ўпаркан. — Тўппа-тўғри чизибсан. Ёшлигимда худди шундай эдим, сочларим жингала-жингала. Бунини ҳали Мари-на холанг кўрсам!»

Кейинчалик ҳам талай йил ота-бола бўлиб, борди-келди қилиб юрдилар. Белогриғи кўзғалдимиди, Левон амаки келиб, «Сенинг қўлинг энгил, шифобахш», дея Пақанани машинасига солиб уйига олиб кетарди. Қайтишида кўлига коньяк-поняк, буниси Арофатга, буниси қизалоқларингга, деб ул-бул бериб жўнатарди. Кампир ўлгач, уйни биратўла Пақананинг номига ўтказиб берган ҳам, ҳовли бузилиб, ўрнига тижоратчилар учун ҳаммом тушади деганда, Юнусободдан хонадон олишига кўмаклашган ҳам ана шу Левон амаки бўлади.

7

Воқеан, Арофат... У ишга ўтиш-қайтишида тутинган сингил сифатидами, ҳожатбарор бир таниш сифатидами, баъзан «уйи»га келиб-кетиб турарди. Бирор қилиғида ё гап-сўзида тама оҳанги сезилмас, қайтага, бирпас ўтириб, Паканага чой-пой дамлаб, кир-чирини ювиб бериб кетар эди. Унинг яккам-дуккам жавобларидан Пакана унча-мунча нарсани билиб олди. Арофат чала етимча бўлиб, опа-сингил ўғай онанинг кўлида эканлар. Ўғай она деганда Пақананинг кўз олдига эртақлардаги бир ялмоғиз келиб, буни айтганида, «Йўқ, яхшилар, — деди қиз синиқ кулимсираб. — Яхши бўлларинг деб уришадилар-да». Сухдўб асноси Пакана шунини сездикки, катта қиз сифатида Арофат шу кунда бамисоли онанинг томоғига тиқилган тош, чунки сингилсига устма-уст икки жойдан совчи келаётганмиш. Кўримлироқ бўлса керак-да. Сўрашга ийманди. Кўнглидагини билиб бўлмайдиган галати бу муштипарга ичи ачиди. Бирон яхшилик қилай деса, кўлидан нима келади? Мабодо бу қизнинг нияти бошқа бўлиб, ёмонликка олса борми, бирор ёққа қамирлаёлмай қолсан, тўрт тарафинг девор, қаёққа қарасанг — Арофат! Худо сақласин, худо сақласин! Не-не орзулар билан яшаётган кўнгли барбод, йигит умри хазон бўлади-я! Агар таъби тортганида, шу чоққача бу қизни соғ қўярмиди? Мана, гаҳ деса, кўлига қўниб турибди. Узи келса, ўзи кетса. Йўқ-йўқ. Бошимиз кал бўлса ҳам кўнглимиз нозик. Пачоққина, теп-текис, қўлга илинадиган жойини йўқ, оёқлар эгри, калта-калта, ёноқ суяклари хунук бўртиб чиққан... Йўқ-йўқ. Лекин, бошини кўтариб қараса — тушуниксиз, одамни довдиратиб қўядиган бир андуҳ чўккан кўзлари!.. Шу учунмикан, улар ўзаро келишиб олгандек, кўпинча бир-бирининг юзига қарамай сўзлашарди.

Шартлашувга кўра, «ажралиш» фурсати яқинлашар, бирок қиздан чурқ этган садо чиқмас эди. Пақананинг ўзи гап очай деса... йўқ, асло, қайси юз билан, нима деб? Фигони чиқиб, ўзини қўйрга жой тополмай қолди. Қанақа қиз ўзи бу? Бир тулки арманининг гапига лаққа тушиб, дарров рози бўладими? Писмиқ десангиз — писмиққа ўхшамайди. Улгудек содда, ҳатто лақма. Бу шаҳарда шундай қизнинг борлигига, ўлдириш агар, одам ишонса. Довдир десангиз — эс-хуши жойида, ишига пишиқ-пухта. Саранжом-сариштали. Ишхонасида ҳам, Пакана кўзи билан кўрган одам-да, бир дам тек ўтирмайди. Пазанда. Уйдан бир-икки марта сомса ёпиб келди, еб тўймайсиз. Хуллас, чинакам рўзғорбоп хотин чиқади. Лекин... лекин Пақананинг наъмаю тамаюноли кўнгли-чи, унга буткул зид-ку бу қиз?..

Тавба, шундай қизга ҳам ўрганиб қолар экан одам. Бир-икки ҳафта кўринмаса, кутадиган бўлди Пакана. Сезишча, ойдиси билан аразлашган шекилли, навбатчилик баҳона, бир кеча тунаб ҳам кетди. Бўлак-бўлак ётишди, албатта. Пақананинг бир туки жимир этгани йўқ. Улибдимиди! Аҳмоқ эмас у.

Одамзодга ишониб бўлмас экан. Бир оқшом хизматдошлари билан ошхўрлик қилиб, кайфи тарақ, уйга келса — Арофат. Оқ жомасини кийиб, Пақананинг шимига дазмол босаяпти. Кўзига чўғдек кўринди. Узини ношукрликда айблаб, сўқди. Юраги ёниб-ўртаниб кетди: шундай жонфидо меҳрибоннинг қадрига етмай нима қилиб юрибман ўзи мен?!

Белидан олиб шартта каравотга босди. Биғиллатиб.

Бўлари бўлди. Бокира экан. Улдинг, Пакана!

У бирдан ҳовурдан тушиб, каравотнинг ёнига тиз чўкдию ҳўнграб юборди:

— Мен ҳўкизни кечир, Арофат!

Кўз ёшларига беланиб ётган у томон нима деди денг:

— Ишқилиб, бахтли бўлсак бўлди...

Пакананинг сархуш кўзлари чартта очилди: нима-а, бахтли бўлсак?..

Аммо энди кеч эди.

Аммо бу сўзларда беғубор маъсумиятдан бошқа нарса йўқ эди.

Эрталаб Пакана ўзига ўзи иржит кўриниб кетди. Чойнак-пиёла юваётган қиз ундан баттар! Аламини ичига ютмоққа мажбур. Иложи бўлсаки, ўзининг юзига туфурса, бурнини тишласа, ғажиб ташласа! Айни тобда ё бу алвастининг, ё ўзининг бирдан йўқ бўлиб қолишини, ҳечқурса, ўтган кор-қол мудҳиш бир тушга айланишини шу қадар истардики, эвазига ярим умридан воз кечмоққа ҳам рози эди.

Шундан сўнг Арофат икки ҳафтача кўринмай кетди. Бир кеч Пакана каравотда китоб варақлаб ётган эди, қийшайибгина кириб келди. Қўлида тугунча. Ҳар хил егулик.

Қизни кўриб Пакананинг яна авжи келди. Шу кунлар мобайнида ботинан уни пойлаб юрганини англади. Ўша мастликдаги ишни ҳушёрликда ҳам синаб кўриш иштиёқи туғилди. Синаб кўрди ҳам. Яхши-и!

Шу тарика бу ҳол яна бир неча бор такрорланди. Икки томон ҳам розидек, икки томон ҳам жимжит.

Бир гал Пакана театрдан ғашланиброқ қайтиб келса — тағин ўтирибди. Дафъатан феъли айниди. Оғзига келган шалоқ гапини қайтармай ҳақоратлаб ҳайдади: «Энди шу ерга қадам боссанг!..»

Арофат сумкачасини олиб, миқ этмай чиқиб кетди. Ёпирай, қанақа қиз-а бу? Бурилиб, бир оғиз бир нима деса-чи! «Қаёққа кетар эканман? Бу уйга менинг ҳам улушим бор. Ўзимнинг уйим. Кетсанг, сен чиқиб кет. Мени авраб никоҳдан ўтказдинг, номусимни барбод қилдинг, энди қаёққа ҳайдаяпсан, номард пакана?!»

Йўқ-йўқ, бошини ердан кўтаргани йўқ. Худди шундай бўлишини олдиндан билгандек, гуноҳкорона бурилдию чиқди-кетди. Дардисарнинг дардисари!

Уни ҳайдаб юборишга юборди-ю, Пакана кейин қилмишига пушаймон бўлди. Виждони эзилди. Яна ўтириб-ўтириб ўзини оқлади: «Тўғри қилдим. Ахир қачонгача!..»

Арофат шу бўйи келмай кетди. Орадан уч ойлар ўтгач, Пакана бир оқшом театрдан дилғаш бўлиб қайтмоқда эди. Кайфи бузуқ. Боя телефонда гаплашаётганида ногаҳон бошқа ёққа уланиб, беихтиёр икки қизнинг ўзаро сирлашувига хуфя гувоҳ бўлди. «Анови ерпаканани бошига урадим, Дилфуз, ўзинг айтгин? Жаҳонгир бало-онд бўйли, сочлари жингала...»

Пакана метрода кетмоқ бўлиб «Пахтакор» бекатига тушаётса, чиқиб келаётганлар орасидан кимдир кўзига иссиқ кўринди. Йўлини кесиб рўбарў чиқди. Арофат. У ғарибона ерга боқиб паст овозда салом берди.

— Яхши юрибсанми, Ароф? Нега келмай кетдинг?

Қиз кўзини ердан узиб, таънаомуз бир қараб қўйди.

— Борсам, тағин жаҳлингиз чиқмасин деб...

Бу гапдан алланечук ийиб кетган Пакана тирсагидан ушлаб, уни йўлдан четга олиб чиқди.

— Қаёққа кетяпсан?

— Ётоқхонага.

— Қанақа ётоқхона? Нима қиласан у ерда?

— Бир танишимнинг хонасида турибман. Вақтинча.

— Менга қара, нима бўлди ўзи? — Пакана уни иягидан олиб ўзига қаратди-ю, жавдироқ кўзлардан шувиллаб оқаётган ёшни кўриб, юраги орқага тортиб кетгудек бўлди. Сўнг бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Афтодаҳол. Бу қизга бир бало бўлган. Ёноқларининг эти қочиб, баттар туртиб чиққан, бурун сўррайган. Эгнидаги кенг, узун атлас кўйлақнинг олди кўтарилиб, орқаси осилиб турибди. Аҳвол маълум.

Уйидагилар сезиб қолиб, ҳайдаб юборишибди. Вассалом.

— Нега менинг олдимга келмадинг? — деди Пакана саросимада бошқа гап тополмай, зил кетиб.

— Ўзингиз, энди келма, деган эдингиз.

Ён-верларидан у ёқ-бу ёққа ясан-тусан сулувлар ўтиб турар, кўз қамашар, дил талпинар, орзиқар... улар орасида хунуги, балки энг хунуги мана шу қиз эди ҳозир.

Шундай бўлгани билан Пакана яхши одам эди, олижаноб эди. Айни тобда ана шу бенаво банди оғизига нисбатан туғилган шафқат ҳисси унинг сернаъма кўнглини тўлдириб, қолган барча худбин туйғуларни сиқиб чиқарди.

— Ўзимнинг хунуги-им! — деди банди дили бўшашганича уни бағрига олиб.— Уйга юр.

Арофат индамай эргашди.

Кейин... озгина можаро бўлди — номига, оқибати — шаҳарда кичкина, қишлоқда кичкина тўй бўлди. Кейин тўнгич қизлари туғилди. Ширингина, талпинчоқ. Кейин — яна,

яна. Хуллас, бир вақтлар н о д о н қиз башорат қилмиш «ишқилиб, бахтли бўлсан бўлди».

Пакана бахтлими? Тўғри, уй-жойи бор, хотин, бола-чақаси бор. Аммо... хотинига кўнгли илимади-илимади. Унга қарагиси келмайди, таъби тортмайди. Уни ўйласа, ғусса босади. Худонинг ўзи кечирсин-у, учала фарзанди ҳам мастликда бўлган. Ажабки, бири биридан зийрак, бижилдоқ. Демак, анов гап бидъат экан-да. Неча бор ажралмоқни қасд қилди. Лекин бундай саришта рўзгорни, беминнат хотину ширин-ширин қизалоқларини ташлаб қаёққа боради? Қизи бор одамнинг кўнгли юмшоқ бўларкан...

8

Замон ўзгарди, энди қиз-жувон эр танлайдиган бўлиб кетган. Танлаганда ҳам нуқул узунидан бўлса, новчаси бўлса буларга! Ҳам дароз, ҳам жингалаксочига-ку нима етсин!

«Қадрли томошабин» Пакана, кўрсатувлар жадвали баҳона, ҳар хил олди-қочдилар босиладиган енгилтакроқ бир рўзномага обуна эди. Уни кўлига олган заҳоти «Совчи» деган жойига разм солади. Гўзал, хушқомат, замонавий, жозибадор, латофатли, билқиллаган (ўзгиналарининг таърифи — «приятной полнотью») хонимларга эр ёки жазман керак экан. Талабгорнинг бўйи 180—190, аммо зинҳор-базинҳор 170 сантиметрдан паст бўлмаслиги шарт. Амриқо ёки бошқа бирон бойроқ араб мамлакатини кўзлаб турган тадбиркор, корчалон жаноблардан бўлса-ку, яна ҳам яхши, нур устига нур. Лекин энг муҳими — бўйи, қадди-қомати! 170 сантиметрдан бир мири кам бўлсаям — чиқит, туёғини шиқиллатаверсин. Новча бўлса-чи, нодону молтабиат чиқса ҳам майли, тўнкалик қилсаям марҳамат, ҳар куни итдек ичиб келиб тепкиласаям — бош устига! Тавба!

Пакана бу рўзномани қўлга олмаслиги, ўша шарманда жойига кўз ташламаслиги ҳам мумкин, албатта. Мумкин-у, биргина нарсадан умидвор-да: бўй-пўйининг аҳамияти йўқ, паканасиям бўлаверади, одам бўлса бас, деган эълон чиқиб қолармикан?.. Қаёқда! Ҳаммасига...

Йўқ-йўқ, ўшанақаси топилиб қолса, дарров юғуриб бормоқчи эмас, илинжи бошқа ёқдан. Дунёда шундай аёл ҳам борлигини билса — кифоя. Таскин-тасалли-да.

Пакананинг ошиқ кўнгли меҳрға, муҳаббатга зорлигини биламиз. Хотинига кўнгли йўқ, унга қарамаслигидан ҳам хабаримиз бор. Демак, ягона йўли — четдан маъшуқа орттириш. Эски орзу сўнмоқ ўрнига, йилдан-йил алангаланиб бораётир. Аммо, нотавон кўнгилга кўтир — жомашов. Таъбингизга мос-монанди бу оламда йўқ. Бор чиройли аёлларнинг бошида чиройли эрлари ҳам бўлади. Чиройли, кўркем бўлмаганда ҳам новча, қадди расо бўлади улар. Новча бўлмаганлари эса шундай бир хислат ёки қудратга эгаки, уларнинг қошида ҳар қанақа дарози ҳам қуллуқда туради. Айни шунисига қараб чиройли аёллар уларни танлаган. Агар улар ишончни оқламаса, оқлайдигани топилади. Ҳар қадамда. Бозор бу!

Пакана ана шундай бозорнинг молу харидорларини ҳам кўп кўрган.

Қайси йилдир, ёш олим юртдоши уни қўярда-қўймай бир хонадонга зиёфатга олиб борди. Баҳаво ҳовлини, қасрсимон иморатларни, у ердаги дабдабаю асъасани таърифлаш шартмикан? Номини тутиб балога қолмайлиг-у, пойтахтдаги нуфузли, кўчадан келган ҳар қандай одам икки дунёда ҳам остонасига қадам босолмайдиган бир институтнинг йил сайин қабул ҳайъатида баковуллик қиладиган йўғон домласи қанақа даврон суриши мумкин — тасаввур қилиб олаверинг. Зиёфат ҳам шунга яраша, келажаги порлоқ кўша-кўша дастёр аспирантлар типирчилаб хизматда эди. Меҳмондан мезбон кўп.

Майли, гап ҳозир буларда эмас. Чаман гулзор билан мрамар фаввора ўртасига жой қилинган эди. Дастурхон бошида етти-саккиз чоғлиқ одам — эр-хотин, эр-хотин. Кўринишдан зиёли, ўзига яраша мавқели бу кишиларнинг бари бир жойдан етишиб чиққан, бирга ўқиган тенг-тўшлар, бошлаб борган дўстининг ҳамқишлоқлари экан. Олис бир қишлоқдан келиб шаҳри азимда шу қадар томир отган бир жамоага Пакана чинакамига ҳавас қилди: биз ҳам ўзимизни одам бўлдик деб юрган эканмиз-да!

Базмнинг қаҳрамони иккита эди.

Авалло, ҳамманинг диққат-эътибори давра тўридан жой олган тўпорисифат кимсада. Эшонга ўхшаб бетакаллуф қўр тўкиб ўтирган бу одам ўша ёқдаги қандайдир йирик, сердаромад хўжаликнинг эгаси экан. Чамаси, зиёфат «отахоннинг пойтахтга юриши» шарафига бўлмоқда эди. Катта-катта фан уламоларининг тандиркабоб чайнаб, олий меҳмоннинг оғзига тикилиб ўтириши эриш туюларди. Начора, ҳаёт ҳақиқати шу.

У кишининг диққат-эътибори эса, давранинг яна бир қаҳрамони, йўқ-йўқ, гултожи деса арзигулик Зубайдахон исмли бениҳоя соҳибжамол жувонда эди; асосан шу билан сўз беришиб, шу билан сўз олишади, қолганларники бор-йўғи — изоҳ, илова, ялтоқланиб кулиш, гап маъқуллаш, холос.

Елчиб ўтирар-ўтирмас, Пакананинг даврадаги вазифаси аён бўлди-қолди. «Улуғ меҳмон»нинг ажойиб қиёфасини ҳозирча хомакироқ акс эттириб бериши лозим экан,

эсдалика. Бебилиска зиёфатга судраган писмиқ дўстнинг иши.

Пакана даврадан четроққа курси кўйиб, доим елкасида юрадиган қалин жилддан бир тахта қоғоз олди-да, қоратош билан чор-ночор ишга киришди. Лекин, қиёфа бир-пасда битди. Теп-текис, маъно-ифодасиз манман бир башара — нимаси қийин?

Эгаси расмни роса зеҳн солиб, мароқ билан кўздан кечиргач, «Да-а, талант!» деб баҳо берди ва «башара»сини давра аҳли ҳукмига ҳавола этаркан, рассомни ёнига имлади. Унинг кўлини сиқиб, эътирозга ўрин қолдирмайдиган хуфя бир қатъият билан чўнтагига нимадир тикди-да, «Зубайдахонни ҳам!» дея амр қилди.

Боягиси қанчалик осон бўлса, бу топшириқ шунчалик мураккаб, айти чоқда мароқли эди.

Иш асноси Паканани нозик бир жумбоқ банд этди.

Таништирувдан маълум бўлишича, каттаконлар доволанадиган махсус шифохонада бўлим мудури лавозимида ишлайдиган бу баркамол хонимнинг эри ёнида мушт-деккина бўлиб ночор ишшайиб ўтирган, даврадаги энг кўримсиз, пачоқ кимса экан. Пакана қаттиқ таажжубланди. Аввало, пойтахтдаги манаман деган киборона олиймақом базмларни безамоққа қодир бул аслзода хонимнинг ҳув дала-дашларда туғилиб ўсганига ақл бовар қилмасди. Қолаверса, у нега келиб-келиб шундай шумшук таъвияга эрга теккан? Ахир, мана, танласа танлагудек мактабдошу синфдошлари бор экан, ҳечқурса, ана, қудратли тўпори...

Бу чигалликнинг тарихи эса оддийгина. Мана шу ҳозир қисилиб-қимтиниб ўтирган пачоқ бир пайтлар мактабнинг олди, даврадошларнинг энг зўри, энг аълочиси бўлган. (Унда анови, тўрда талтайиб ўтирган акамиз мактабда зўрға ўқир, беш карра беш — йигирма беш, деса биров, «Жўғ-э, йеллик беш бўлса кераг-ов, йеккита беш-қу!» дейдиган даражада эди.) Табиийки, қизларнинг аксарияти шунақа пешқадамларга талпинади. Сираси, у кезлар Зубайда ҳали етилмаган гўр бир гунча эди. Севишганлар, одатдагидек, бирга ўқишга келадилар, бирга ўқийдилар. Уйланишгач, мусофирчилик, камхарж рўзғор, «йғна билан қудуқ қазिश» машаққатлари азалдан жуссаси чоғроқ эрни эғзилаб, янада пачоқ қилиб ташлайди. Азалдан дуркунроқ, беғамроқ бўлган хушрўй хотин эса, туққани сайин етилиб, очилиб кетаверади — ажодда шундай хислат бор экан. Боз устига, хизмат жойининг шарофати билан катта охурларга ўрганиб, димоғдор жамоатнинг тенг ҳуқуқли аъзосига, нанки оддий аъзоси, кўпинча гултожига айланади-ки, буни кўрган шўрпешона эр борган сари рашку хавотирда ўртаниб, ич-этини еб, баттар синиб, ниҳоят, мана шундай афтода-абгор ҳолга тушиб қолади. Энди бирор ўзгарш яшаш маҳол. Ван номзоди тугул етук уламо бўлганингда ҳам, бу сохта-сипо дабдабалардан воз кечиб киндик қонинг тўкилган маъсум лолақизғалдоқ адирларга чиқиб кетганингда ҳам номинг шу — «Зубайдахоннинг эри!»

...Рассом бот-бот кўз ташлаб, ана шундай ўйлар оғушида, ниҳоят, париваш бир рухсорни қоғозга кўчириб битказди. Хўрсинди.

Рассомлик яхши ҳунар, гашти бор.

Лекин — паканалик қандоқ ёмон, пачоқлик қандоқ аламли!

9

Умидли дунё, Пакана ҳали-ҳамон бир куни мўъжиза рўй бериб бўйим чўзилиб қолар, деган хомхәёл билан яшар экан, бу орада яна бир балога гирифтор бўлди.

Кўза кунида синар, лекин бошдаги соч бир кунда тўкилмас!.. Пакана бўй ўстириш ғамида юрибди, соқол-мўйловнинг пардозига зўр берибди-ю, ана бир муҳим нарси на назардан қочирган экан. Бир эрта ойнага қараб соч тарайин деса, куни кеча кўпириб турган матоҳ, тароққа илинмайди, баракаси кетган. Сийпаб кўрмоқчи эди, бир тутами юлиниб қўлига келди, таги очилиб қолди. Кўзгу эса худди масхара қилгандек бешафқат ҳукмини ўқиб турарди: ҳаёт — ана шундай бамисоли бир бекинмачоқ, биродар, кутилмаганда панд беради. Ёшлик даврони ўтди энди, қаридинг... Қаридим? Қачон? Мен ҳали нимани кўрибман, ахир?

Мана, бор умиди — соч ҳам тамом бўпти. Бир маҳаллар, бўй ўстириш ташвишида юрган кезлари кўрган туши бугун чинга, аччиқ ҳақиқатга айланди. Ушанда бир кеча уйқудан йиғлаб уйғонган эди: тушида бошини силаса, сочи йўқ эмиш.

Тез орада бори ҳам узоққа етмади, соб бўлди. Соқол-мўйловнинг бундай ғовлаб кетгани бежиз эмас экан: бир жойда кўпайса, бошқа жойдан камайиши тайин. Ҳаммасининг ҳисоби бор. Табиат қонуни дейдилар буни, Паканабой!

Шу тариқа, бўй ташвишига мўй ташвиши қўшилди. Бу бобда ҳам доно кўп экан. Бирови такрор-такрор устарада қирдиришни маслаҳат берса, бошқаси — гуручинг зардобию намакоб (жайдари туз бўлиши керак!) билан ювишни, бирови — саримсоқ-пиёзни бошга ишқашни, яна бири буқачанинг шаҳват безинию қора қўйнинг қатигини сурқашни уқтиради. Кимдир ҳатто ермойи — керосин билан чайиб кўрмоқни тавсия қилди. «Донолар бисотидан баҳраманд бўлиб» неча кунлаб сасиб-анқиб юрганлари!..

Пакана бу ишга хотинини ҳам сафарбар этган эди. Унинг асл мақсадидан беҳабар

гўл хотин югуриб-елиб ҳар хил ўткир дори-дармон топиб келади денг: мажорлар ўйлаб топган камёб «Банфи»ми, латишлар чиқарган антиқа «Дзинтарс»ми...

Хуллас, қилмаган илму амали қолмади. Бефойда. Бир гал телевизорда кўрсатилди. Амриқолик бир афанди тепакал бошини сигирга ялатган экан, гуркираб жингалак соч ўсиб чиқибди. Пакана ўз кўзи билан кўрди: ялтирбош бир давангир чўзилиб ётибди, говмиш келиб яляпти. Бу янгиликни ўзидан ҳам бедавороқ тепакал хизматдошига айтган эди, у энсаси қотиб қўл силтади: «Бўлмаган гап! Агар бунинг иложи топилганида, Горбачёв бобо аллақачон жингалаксоч бўларди».

Паканамиз шундан кейингина синалган усулга ўтди. Рассомлиги кор келиб, тажрибали тепакаллар сингари моҳирлик билан ён-веридаги соч толаларини пешонасига тараб юрди. Бора-бора бундан ҳам ҳафсаласи совиди. Шамол-шабадада юриб бўлмаса... қўлингиздан тароқ тушмаслиги керак.

Шундай қилиб, паканалик етмагандек тепакал ҳам бўлиб қолдилар акам. Энди «ҳў пакана»гина эмас, «ҳў кал» ҳам деб чақириладиган бўлди. Худонинг ишлариям қизиқ: бировни топиб олса бас, ҳадеб шуни тарсакилайверар экан.

Аслида-ку, гап сочда ҳам эмас, бўйда ҳам эмас. Зўр бўлсангиз — паканамисиз, новчамисиз ё тепакалмисиз, жингалаксочмисиз — аҳамияти йўқ. Ношуд-нотавон бўлсангиз эса — бари баҳона. Қисқаси, гап омадда. Гап кўнгилда, кўнгилнинг тўқлигида. Йигит кишининг омадини берсин денг. Омади ёр одам қиёфасидаги унча-мунча қусурга парво қилмайди. Буни табиатнинг иши деб, ортиқ бош қотирмайди. Негаки, бунга вақт сарфласа, шу билан машғул бўлса, омад кетиб қолади. Уни тутиш эса осон эмас. Омад юришмаса, бир кучоқ соч ҳам, теракдек қомат ҳам бир пул, ҳуруқ сумбат, холос. Бўйни худо беради, соч — бошдаги омонат мўй, эртами-кечми, ҳаммадаям тўкилиши мумкин. Буни дебгина қайғурмоқ — умрнинг заволи.

Дарвоқе, тепакаллик ҳам ҳўсин, соч тарамасининг бир тури, холос, деган тушунча бор. Баъзиларга ярашганини айтинг! Билсангиз, машхур кишилар пакана бўладими, тепакал бўладими, барибир, кўзга иссиқ кўринаверади. Шу нуқсонлари ҳам ёқимли, жозибали, ҳатто суюмли туюлади. Инсон — бетакрор мўъжиза, уни айнан қайта яратиш Исонинг ҳам, Мусонинг ҳам қўлидан келмас. Мана шу, Обиджон. Уни новча ёки ўртабўй ҳолда тасаввур қилиб қаранг-чи, нимаси қолар экан?

Омад деганлари бир маҳаллар Пакананинг ҳам бошини (тўғри, унда тепакал эмас эди) силаб ўтган.

Пакана рассомлик билим юртини тугаллаш арафасида диплом иши сифатида «Орзу» аталмиш каттакон бир портрет яратди. Ешликка ҳос ғайрат ва эҳтирос билан ишланган бу асарга у мўйқалам тутган кунидан бошлаб расмини чизиб келган сулув қиз-жувонларнинг энг жозиб жиҳатларини назокат ила жамлай билган эди. Унда сумбул сочларини тараётиб, қўлида тароқ, ўртагувчи бир ғамза қиёб қоқиб турган соҳиб-жамол сиймоси акс эттирилган эди. Кимдир бир барака топкурнинг назари тушиб, асар «Санъат» журнали муқовасида эълон қилинди. Сўнгра уни «Субҳидам», «Нозанин», «Тараддуд», «Сумбул», «Бокира»га ўхшаш ҳар хил номлар билан, исми безакли газет-журнал борки, бари кўчириб босди. «Ўзбекистонлик ёш мўйқалам соҳиблари» деган сарлавҳа остида Москвадаги «Искусство» журналида ҳам чиқди. Талабалик ётоқхоналаридан тортиб, турли дўкону сартарошхоналарнинг деворлари, трамвай-троллейбусларнинг ойналаригача «Субҳидам»у «Тараддуд», «Бокира»ю «Нозанин», «Сумбул»у «Орзу»ларга тўлиб кетди. Дейлик, машхур «Нотаниш аёл» ёки «Мона Лиза»ларга ўхшаб!

Асар тўғрисида матбуотда роса баҳс-мунозара ҳам бўлди. Қиз сиймоси чинакам эҳтирос ва маҳорат билан чизилгани эътироф этилиб, инжик мунаққидларни расмдаги бошқа бир ҳолат ҳайратга соларди. Чунончи, асарда субҳидам палласи тасвирлангани аён кўриниб турибди, хўш, унда дераза оша тушаётган тўлин ой ёғдусию ана шу ёғдуда ғужгон ўйнаётган юлдузлар тасвирини қандай тушунмоқ керак? Бунда қандай рамзий маъно бор?..

Рости, бу саволга Пакананинг ўзи ҳам жўяли жавоб бермоғи даргумон эди. Шундай чизгиси келган — чизди. Вассалом.

Энди ўйласа, асарни машхур қилган сир ана шу ғалатилиги, ана шу «хато»сида экан.

Авом томошабин назарида унинг бошқа «хато»лари ҳам бор эди. Дейлик, нега шундоқ офатижон фақат ён тарафидан кўрсатилган, нега қия қараб турибди, холос? Юзини кўрсак бўлармиди... Асалнинг ози яхши, биродар!

Шухратнинг қаноти бор. Асар ўзи ягона-ю, таъбиға қараб ҳар ким ҳар хил номлай-верганидан у бир эмас, бир нечтага ўхшаб қолган, бинобарин, Пакана биттагина эмас, бир неча машхур асарнинг муаллифиға айланган эди.

Шухратнинг қаноти борлиги ҳақиқат. Уша кезлар Пакананинг оёғи ерга тегмас, бир куни кўчада бораётиб ҳатто бўйи чўзилиб, осмонга учиб кетаётгандек ҳам бўлган эди. Қаерга бормасин, ён-вериди шивир-шивир: «Ана, истеъдодли ёш рассом... «Орзу»ни чизган-чи, ҳув «Нозанин»ни... Бўлажак Чингиз Аҳмаров, дейишяпти...» Унда ҳеч ким пакана демас, паканалигига эътибор бермас эди. Унда анови Обиджон деганларидан ном-нишон ҳам йўқ эди. Бешоғочнинг «думба-жигар» сомсасини чала чайнаб,

елкисиде ўзидан катта ишхалта, ер бўлиб «Ешлик» журнаliga безак-пезак чизиб юрарди. Бугун энди... Чархнинг ўйинини қаранг!

Паkana-ку осмондан тушгандек бу шуҳратдан талтайиб кетгани йўқ, бироқ талай замон хотиржамликка берилиб, ўшанинг ёғдусида исиниб юргани рост. Бу ёғду шу қадар ўткир эканки, кейин ишлаган расмлар «Орзу»нинг такрори — иккинчи, учинчи нусхалари бўлиб чиқаверди. Шу тариқа ўртамиёна бир косибга ўхшаб қолди. Аслида ўзи киройи истеъдоди йўқ эканми, «Орзу» анчайин тасодифий иш бўлган эканми ёки институтдаги даққи қолип таъсир қилдимиз, кечаги умидли ёш рассом оддий безакчига, яна ҳам тўғрироғи — мана шу Паkanaга айланди-қўйди. Бугунги мўрт, сарсари туғёнлари, ўзини ўзи еб юришлари, омадсизлик дарди, бари ўша — кузак куёши мисол йилт этиб, ўтмиш омонат шуҳратнинг йўқлови, аламзадалиқдан, холос. Узи ҳақида бошқача фикр-да эканининг ҳам бир чети шунга боғлиқ.

Институтда у театр рассомлиги бўлимида таҳсил кўрди. Бу ерда бошқа нарса талаб қилинарди. Аста-аста рангтаъсир, портрет турларидан қўли чиқа бошлади. Боз устига, омади оқсаб, вилоятга кетиб қолди. У ердаги кўлмак муҳит тирикчиликнинг ўнғай йўлларига етаклади. Шу йўсин — ке-етди. Бугун энди изтиробда ўртанади: хўп, ана, ўн йиллар чамаси ўқидим, қолгани-чи, қолган умр қаёққа кетди? Ке-етди. Қулогини ушлаб. Бошқа амалга ноқобил бўлгач...

У бирон-бир фавқулудда иш кўрсатиб, ўзининг оддий паkana эмаслигини, умуман паkana эмаслигини исботламоқчи, эларо ном таратмоқчи орзу қилар, зўр бериб турли-туман режалар тузар эди — шояд шунда камписанд паkanалиги билинмай кетса!

Лекин, нима ҳунар кўрсатсин? Омад кетган. Кетган омадни қайтариш учун ғайрат керак, шижоат керак, оддий умргузаронликка хос талай неъмат ва ҳаловатлардан мардона воз кечмоқ керак бўлади. Бунинг учун эса озгина рағбат, озгина шиддат даркор. Завқ, илҳом даркор. Илҳомбахш кимса эса йўқ. (Илҳомкуши-ку истаганча топилади.) Уни топмоқ учун яна озгина омад зарур. Омадсизга ит ҳам қарамайди.

Хуллас, бири бирига боғлиқ, тагин ўша сарсон ҳалқа!

Паkanанинг шашти синган, ўзидан кўнгли қолган эди. Ўзидан кўнгли қолган одам — ярим одам, чала одам, одам эмас деса ҳам бўлади. Ахир, бўй йўқ, соч йўқ, омад йўқ! Дунёдан умидни узсангиз ҳам бўлаверадим, Паkanaбой!

Отахон драматургнинг навбатдаги зиёфатидан кейин Паkana бунга айниқса амин бўлди.

10

Отахон драматург қўли очик, дастурхони очик, серҳиммат муаллиф эди. Бўшгина-бўшгина «эъжод»ларини «гўшти сиздан, суяги биздан» қабилида театрга келтириб ташлар, ўзи қорасини кўрсатмай кетар эди. Лекин каттакон маҳкамалардан сим қоқдириб безор қиларди. Шундан сўнгина бирон режиссёр сўка-сўка бу хомашёни қўлга олар, актёрлар билан кўпайлашиб, сўка-сўка уни «одам қатори»га қўшар эди. Ана шунда муаллиф қайта пайдо бўлиб, «у ёғидан сузинг, бу ёғидан сузинг» дея айланишиб қоларди. Кейин, то асар тайёр бўлгунча жамоага бир неча мартаба зайтуна илик ёғига ош қилиб, спектакль тайёр бўлган кунни торроқ даврага, у саҳнага чиққан ялпи кўрикнинг эртасига кенг даврага дабдабали зиёфат берарди.

Кенг даврага мўлжалланган бу галги базм «Баҳор» ресторанининг баҳаво, муҳташам толорида ўтмоқда эди. Зиёфатга келган ҳам келган, келмаган ҳам келган. Театрга, умуман санъатга ҳеч бир алоқаси йўқ, кечаги кўрикда ҳам қорасини кўрсатмаган аллақандай ясан-тусан хонимлару арбобсифат жаноблар. Бамисоли тўй дейсиз. Тўй-да, ахир, отахоннинг байрами, театр устидан қозонган ғалабасининг тантанали намойиши! Ана шунинг нашъасини сургани, бирга баҳам кўргани келган бўлар. Аксариятини Паkana илгарилари ҳам худди мана шундай сипо жамоатда, текин зиёфатларда учратган.

Дастурхон одатдагидек обод, анвойи ичимликлар шаршара, яғна камчилиги — анқонинг уруғию булбулнинг сути топилмабди қурғур! Анқонинг уруғи — ўз номи билан анқонинг уруғи-да. Айниқса, шу замонда.

Хомашёни «одам қилиш»да қаҳрамонимиз ҳам иштирок этган, бош рассомга кўмаклашув баҳона (аниқроғи, у — нозиктаъб мусаввир — Тўликжон ҳазар қилгандек бурнини жийриб четга чиққанда), асосий хизматни Паkana бажарган эди. Шунга қарамай, ҳозир бор-йўғи номаълум, пойгакроқда бир четга сиқилиб ўтирарди, қолганлар — «саҳна»да.

Базмнинг тантанали қисмини бош режиссёр очди. У асарни деярли тилга олмай усталик билан айланиб ўтди-да, жамоадан изн сўраб, олдига қатнаб юрадиган жикиллоқ шоир ошнаси ҳамроҳлигида тезгина қаёққадир жўнаб қолди. Бошқа жойда чортанги бўлса керак. Саҳна «қутулган девлар»га қолди. Кечагина чангини чиқариб сўкиб юрганлар тўкин дастурхон устида муаллифни кўкларга кўтариб мақташди: «Тагин жиндаккина ишланса, «Келинлар қўзғолони»дан ўтиб кетади», дея башорат қилишди. Отахон тўрда талтайиб ўтирди.

Спектаклнинг безаклари тўғрисида гап кетганда таъриф Тўлиқжонга теғди, албатта. Ҳолвани ҳоким ер.

Сал ўтиб, шўх яллаю рақс бошлангач, аҳли базм ҳотамтой муаллифни, унга қўшиб қаерда, нима муносабат билан ўтирганини эсидан чиқариб юборди. Ит эгасини танитай қолди. Театрдаги можаролардан сиқилиб юрган боёқиш актёрлар сиполик тўнини ечиб ташлаб, яйрамоққа тушиб кетишди.

Чаппор уриб ирғишлаётган бахтиёрлар сафидан бир қиз Пакананинг диққатини тортди. Кўзига иссиқ кўринди: ким бўлди бу? Меҳмонларданмикан? Чеҳраси мунча чароғон, муқомлари бу қадар ёқимли, ярашиқли!

Ўзи шундай: чиройлилар доим таниш туюлади. Аммо сен унга нотаниш — «чархи кажрафторнинг бир шеваси».

Пакана кўз узмай ром бўлиб ўтираркан, оққуш мисоли қанот қоқа даврани айланаётиб қиз унга жилмайиб ўтди. Таниш, таниш! Бўлмаса... Шу маҳал қаёқдандир пайдо бўлган анови суллоҳ сайёд — Нурали қизнинг олдини тўсиб чиқдию... Пакана доғу армонда қолди.

Чархи кажрафторнинг яна бир шеваси!

Ким эди у таниш-нотаниш дилбар?

Хийлагина ичиб қўйган Пакана сўнгра чалғиб, чиройли хонимларга суқлана-суқлана, уларнинг эрка, нозли рақсларини кузата-кузата, туйқус хўрлиги келди. Ташқарида оламини ларзага солиб, одамни ғафлатдан огоҳ этиб момақалди роқ гумбирлаётибди. Баҳор. Яна бир баҳор! Бу ерда ҳамма шод, бахтиёр. Умр ўтяпти! Унга эса биров қиё ҳам боқмайди, «итмисан, битмисан» демайди, иши йўқ. Ёраб, бу қандай ноҳақлик!

Дафъатан бу хуррам зиёфатда, бу жамоатда ўзини ортиқча, итдек хор, битдек зор, пачоқ, пажмурда кимсадек сезди. Вужуд-вужудини қақшатган бир алам билан бошини мушлари устига қўйганини билади...

— Ўзгинам қолдим сизга, Паканажон, туринг энди!

Бошини аранг кўтарса — Қамара сатанг. Оҳанжама сумкачасини кўксига босиб, ўн саккиз яшар нозанин мисол нозланиб турибди. Одатдагидек — бўялмаган, бежалмаган жойи йўқ. Атир-упасидан бош баттар айланади.

Актёр халқи ўзаро хийла дангал, бетакаллуф бўлади. Упа-эликни меъеридан ошириб юриши учунми, ғаркўзлигию бепардароқ қилиқлари учунми, бу аёлни очикдан очик, юз-кўзи олдида шундай деб аташади. Ўзи эса пинак бузмайди, бирор сўз билан эътироз ҳам қилмайди. Ким билсин яна!

— Бош оғрияпти, Қамара опа. Айтинг, мени уйга элтиб ташласин бирортаси, — деб гудранди Пакана.

— Вой, бошгинангдан опанг айлансин, нималарга оғрийди-ё? Туринг энди, тасаддук, бизлардан бошқаси қолмади бу ерда, — деди Қамара унинг қўлидан тортиб. — Сизни ўзим олиб кетмасам...

Пакана кўзини ишқаб теваракка қараса, чиндан ҳам, уларга таажжуб аралаш тикилатикила столларни саранжомлаётган икки хизматчи хотиндан бўлак кимса кўринмайди. Қолганлар қаёққа кетди? Қамара нима қилиб юрибди бу ерда?

Қамара — туғмас, кўп йиллар бурун эридан ажрашган бўлиб, театрнинг орқасида, бир хонали уйда ёлғиз яшар эди.

Паканани уйига олиб келиб, у қилди, бу қилди, эпақага келтириб олди. Кейин тун бўйи унга сиғиниб чиқди. Хулосасини саҳарда айтди:

— Энди яна қачон кутай, жоним? Сендақасини камдан-кам кўрганман...

Қари қанжиқ! Бугун бозоринг касод-да. Беш-олти йил илғари-ку менга ўхшагани яқинингга йўлатмасдинг. Гапини қаранг! Буни бекорга ановинақа дейишмас экан. Мана, ўз оғзи билан айтиб турибди — кўпни кўрганини, кўпдан қолганини!

Кейин дафъатан ичи тўкилгудек бўлиб кетди. Бу ростдан ҳам ўша Қамарами? Ўша машҳур актриса Қамара Раҳимова? Пакана ўспирин-ёшлигида суратларига сиғинган, ишқи илоҳий боғлаган Қамара? Унга яқинлашувни хаёлига ҳам келтиролмаган Қамара? Қани у, қаёққа кетди?..

Рўпарасида қийшанглаб турган аёлни танимади, ўзини ҳам танимади. Бу қандай шафқатсизлик!..

— Мени нима қиласан, Қамара? — деди кун кўрмаган шўрлик Пакана унинг сўзларига ишониб-ишонмай. — Афт-ангоримни кўриб турибсан...

— Зато-о!.. — деди аёл бошини сарак-сарак қилиб. — Куйинма, тасаддук, маймундан берироқсан...

Пакана ўша куни балчиққа ботгандек ижирғаниб, ўзини маймундан баттароқ ҳис этиб қайтди уйига.

Бўлди, бас! Бошқа бу йўлга кириш йўқ. Ёшлик, бебошлик даври ўтди энди. Ҳавойи ҳавасларга чек қўймоқ керак. Насибасида бори шугина экан, начора? Бу ёғи қизлари катта-катта бўлиб қолди...

Ёшликнинг оқава нафаси ҳали олдинда эканини билмасди Пакана. Чин муҳаббат ҳали олдинда эканини билмасди у. Ҳали Мажнун янглиғ изтироблар чекажагини-да билмасди. Ниҳоят, «Орзу»сига етай деганида унинг яна «Армон»га айланиб қолишидан ҳам беҳабар эди.

Худойим ёрлақанган бир кун Пакана устахонасидан чиқиб нимадир юмуш билан режиссёр дўсти Хайрулла Ҳошимовнинг ҳузурига бораётган эди, иттифоқо саҳна ортидаги торқоронғи йўлакда оппоқ либоси хуш қоматини кўз-кўз қилмоқчидек ёпишиб турган, сермавж кокиллари елкасини тўлдирган бир қизми-жувонга рўбарў келиб қолди. Недандир кайфи чоғ эди, завқи тошиб, ўйлаб ўтирмай, уни белидан маҳкам қучоқлаб олди. (Театр оламида бундай қилиқлар кўпда айб саналмайди.)

— Вой-вой, кимсиз? — дея қийқирди қизми-жувон типирчилаб.

Пакана «ўлжа»сини кўйиб юбормай, ижиг-бижиг кўтариб йўлакнинг бошига — ёруроқ жойга олиб чиқдию... Ушанда унинг ҳолатини кўрган одам!..

— Вой, сизмидингиз? — деди қиз нафасини ростлаб.— Кўрқитиб юбордингиз одамни.

— Сиз... ўшамисиз? — деди Пакана ҳув баҳордаги зиёфатни эслаб, ҳайратда.

— Сиз... ўшамисиз? — деди қиз ҳам Кумушбидининг оҳангида такрорлаб.

— Ме-ени танийсизми?

— Ия, танимамай нима? Рассомсиз-да.

— Қаёқдан биласиз? Ўзингиз-чи, ким?

— Вуй, манови кишини! Кунда неча бор кўрадиган одам!.. Ҳазиллашмаяпсизми ўзи? Келганимга бир йилдан ошди-я! Сафсарман-ку, рассом ака, Сафсар Нишонова. «Кўзғолон»да кенжа келин бўлиб чиқаман, эсингиздами? Биздан бошқа ҳаммасининг портретини чизгансиз-да, бизни танимайсиз!

Пакананинг эси оғиб қолган эди: ўнгими, туши?

Рўпарасида айнан «Орзу»даги сумбул сочли бокира нозаниннинг ўзгинаси!..

Бир йилдан бери кўзинг қаёқда эди, Пакана? Пакана бўлсанг ҳам одам эдинг, йигит эдинг, кўнглинг орзуларга тўла эди — кўзинг қаёқда эди, оғайни?

Ўзидан кўнгли қолган одам атрофга парво қилар эканми?! Қолаверса, гавҳарни таниб олмоқ эшкак эшмоқ эмас!

— Кечирасиз, мен сизни Қамара опа деб ўйлаб...

— Ачиняпсизми? — деди Сафсар шўхлик билан.— Қамара опадан ёмон эканманми?

Бу — ўзингни бунча пастга урдинг, эй йигит, дегани эмасми?

Бу — мен эканимни билганингда қучоқламасмидинг, дегани эмасми?

Бу — қилган ҳақоратингга чидаганим учун раҳмат айтгил, дегани эмасми?

Бу — гавҳарни шиша синиғидан фарқлаёлмаган заргар заргарми, дегани эмасми?

Бу — дунёдан безган зоҳид ҳам кўзини очиб юради, дегани эмасми?

Бу — ҳайф сенга, эй бефаҳм, галварс пакана, дегани эмасми?

У ёғини ўзинг танлаб ол, биродар!

— Қачон, қачон чизай расмингизни? — деб сўради Пакана тотли тушдан уйғонгиси келмагандек чиппа ёпишиб.— Ҳозир десангиз — ҳозир, ҳозироқ...

— Майли, кейин. Бошқа пайт. Узим кираман олдингизга. Ҳозир Нурали ака билан бир ёққа бориб келмоқчи эдик. Келишдикми? Қўлни ташланг!

Пакана жойига миҳланиб туриб қолди.

12

«Дунёмидинг, рўёмидинг — билмадим...»*

Пакана дарҳол бу сирли фаришта бўлиб кўринган қиз ҳақида маълумот тўплашга киришди.

Сафсар институтдан кейин бирга ўқиган сабоқдошига эрга тегиб, Самарқанд театрига ишга кетган экан. Икки йилми-уч йил яшаб, муросалари келишмаганми, ажрашиб қайтиб келибди. Бу орада нима бало бўлиб эри қамалиб кетибди. Жажжи қизчаси бор экан. Бу ерда ишлаётганига, ростдан ҳам, анча бўлганмиш.

У ёғини сўрасангиз, эри бир вақтлар Фарҳоду Тоҳир ролларига мўлжаллаб қабул қилинган эди ўқишга. Худойим ҳам бошқадан (Паканага ўхшааш шўртумшуклардан) қисган бўлса қисганки, манаман деган йигитга атаган борини шунга берган эди. Баланд бўйли, хушбичим, хушсуврат, хуллас — тайёр Фарҳоду тайёргина Тоҳир! Бироқ, тўрт йил давомида на ўқиш билан иши бўлди, на бошқа билан. Бешоғочлик безориларга қўшилиб наша чекиб юрди, яна кўп номаъқулчиликларга бош қўшди. Бир дафъа шимол

* Йўлдош Эшбек сатри.

ёқдан келган биттасини ҳамтовоқлари билан ўртага қўйиб бозор қилгани учун қамалиб кетишига ҳам салгина қолган. Бу безорини ўқишдан ҳайдасаям бўларди-ю, эркак дом-лалар, айниқса, занчалишроқ ректор уни кўрганда типирчилагудек бўлиб, ўзи келиб саломлашарди — қўлидан ҳар иш келади-да! Аёллар эса... кўнгли сув очиб кетарди: шундоқ йигитлар турганда кимга теккан эканман-а! Унинг ярамаслигини билишарди, албатта, аммо барибир кўрганда ўзларини йўқотиб қўйишарди. Биламиз, биламиз — аблаҳ, аблаҳ-у, лекин яхши — я х ш и аблаҳ!

Сафсар қандай тушиб қолган унинг чангалига?

Сафсар ҳам ўша аҳли зеболар қавмидан, нима, унинг шохи бор эканми?!

Бор, бор! Паканага қолса, у бошқа, бутунлай бошқа, ўзгача!

Наҳот, шу чоққа қадар Пакана уни театрда бирор марта кўрмаган, учратмаган?

Кўрган, учратган, зеҳн солиб қарамаган-да, холос, эътибор бермаган. Асл нарса дарров кўзга ташлана қолмайди. Театрда қиз-жувон кўп. Ҳафсаласи совиган одамга уларнинг бари бир хил. Аёл киши баъзан қандайдир бир либос киядию тамоман ўзгариб, бошқача бўлиб қолади. Пакана Сафсарни шундай ҳолатда учратдимикан ё?..

«Дунёмидинг, рўёмидинг — билмадим...»

Ишқу илҳом жунбушига тушган рассом келасолиб, бисотида ардоқлаб юрган бир тахта нафис хитойи картон билан сувбўёқларини ҳозирлаб қўйди. Портретдан қўли чиқиб қолган одам ишни шундан бошлагани маъқул. Хомакисини қилиб олиб, сўнгра мойбўёқ билан мусовадага — матога кўчиради. Вақтни ҳам чўзиши керак-ку. «Сен билан ўтказган дам...»

Қани энди, ундан дарак бўлса! Бир қарасангиз — қизчаси бетоб, бир қарасангиз — ўзи, гоҳо репетицияда ё қаёққадир ошиқиб турган. Қолган вақт мудом Нуралининг олдида. «Кейин, кейин. Бошқа пайт. Айтдим-ку, ўзим кираман, деб».

«Дунёмидинг, рўёмидинг — билмадим...»

Пакана бу ёқда, кўзи тўрт, зор-интизор. Дастгоҳ тайёр, бўёқлар шай. «Аммо сен ўзгалар базми ила банд»*. Азалдан шеър угазалга ҳавасманд кўнгил, нақд шайдойи шоирга айланган, бир пайтлар атай ёдланмиш сеvimли мисралар тилдан тушмайди. Узун йўлакка чиқиб, Нуралининг эшигига пойлоқчилик қиларкан, муштрали аламдан тугилиб кетади.

«Эҳ, ўзгалар нечун сени севадир?

Севма сен, одаммас улар, ахир!

Уларда дард-изтироб на қилар,

Улар фақат кишнаб юрган йилқилар!»**

Ошиқ яна бир машғулот орттирди. Бир варақ қоғозни найча қилиб олиб, куни дароз пуфлайди. Сибизга. Бўзлар, нола айлар. Кўрган одам савдойи, дейди. Кўрган одам ақлдан озган Мажнун, дейди. Кўрган одам... кулади, масхара этади. Сибизга эса бўзлайди, бўзлайди, нолавор...

Туну кун хаёли ўшанда. «Эсладимми, лабим тамшанур. Сен бир қувонч, шиддатидан кўзим ёшланур»***. Тунлари тўшакда хаёлан у билан суҳбатлар қуради, хаёлан уни қучади, ўпади.

Хуллас, ўн саккиз яшар шайдо йигитчани кўрмадим деманг!

Бирок, у ҳаддини яхши билади. Биладики, ўзи тепакал, пакана, пачоқ бир бедаво, тағин — бола-чақали ўрта яшар одам. У эса — айни чаппор урган гулдай жувон. Бамисоли ер билан осмон!

Унда бу нотавон кўнгил нимани истайди, муддаоиси не?

Мана шу кал, шўрпешона бошни ул санамнинг кўксига бир борагина босса, санам унинг ана шу толесиз бошини силаса, шунда у тенгсиз бу бахтдан йиғлаб юборсаю санам ҳам ҳўшилиб йиғласа...

Шугина, бошқаси керак эмас. Бошқа армони қолмасди дунёда. «Дунё сўрармидим сендан, азизим...»****

«Аммо сен ўзгалар базми ила банд».

13

Пакана Нуралига очиқдан-очиқ ҳасад қилади. Нурали театрда камдан-кам кўринади. Ярим ҳиссами, чорак ҳиссами ишлайди, аммо тайин нима иш билан шуғулланишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Бир-икки марта «моховга ошно» мақомида афиша ёзганини билади Пакана. Аллақайда даллоллик ширкатига ишлармиш. Тўликжон билан зўр. Тўликжон унга индамайди, қайтага, хосхонасини бўшатиб берган. Ўзи бош режиссёрнинг хонасида «яшайди». Бас дегунча истеъдодли, тиришқоқ бу икки санъат фидойиси, соқоллари ўсган, кўзлари киртайган, қотган нон кавшаганча эртаю кеч, баъзан тонгга қадар бедор ўтириб, доҳиёна асар саҳналаштириш режасини тузади, шундан чарчамайди.

* Алишер Навоий сатри.

** — ***Улжас Сулаймондан.

**** Асқад Мухтордан.

Тўликжон ҳам қизиқ. Номи — бош рассом. Аммо қўли остидагилар билан мутлақо иши йўқ: ким бор, ким йитган, қаерда, нима иш қияпти. Унга шу режадош ошнаси — бош режиссёр бўлса бас, Нуралими, Эралими, билган нқмаъқулчилигини қилиб юраверсин! Ўзи бетайин бўлгандан кейин... Ўзбекча гап сўрасангиз, ўрисча жавоб беради. Асл исми Толибжон, ҳамма Толик, Толя деб атади, театрнинг олдин қишлоқ хўжалик вазирлигида ишлаган, кал бошига чуст дўппи киядиган кекса директори «Тўликжон» деганига шундай бўлиб кетган.

Нуралига келсак, у ана шу хур, бемалолчилик муҳитида яйраб юрибди. Пакана унга ҳасад қилиши бежиз эмас. Нурали — новча, Пакана унинг кўкрагидан ҳам келмайди. Лекин роса қоқичак, айниқса, найновсираб, алвасти сочларини у ёқдан-бу ёққа жилпанглатиб юришини кўрсангиз! Чакакбашара, сийрак соқол-мўйлов сал одам қилиб турадида. Кўзлар денг писка билан эрмакка тилиб қўйилгандек. Эгнида — ўзини билган одам ор қиладиган антиқа кийим-бош. Ҳаммадан ажралиб турай дейди-да касофат. Аммо ўзи ўлгудек хушмуомала, киришимли. Оврўпоча таълим-тарбия кўрган падарқусур замона зайли билан зўр бериб «ўзбек бўлмоқ»қа тиришади, мулозаматни кулгили даражада ошириб юборади. Саломлашганда теракдек қоматини икки букиб, маврид-бемаврид «ката раҳмат» дея кафтини кўксига қўйиб туради. Гўё раҳматнинг майдаси ҳам бўладигандек, гўё уни худо номидан ўзи ўлчаб-мисқоллаб берадигандек. Раҳмат дегин-қўй, баччағар, худонинг раҳматига сен даллолмисан?

Бу касофатнинг тагин не бир хислати борки, қиз-жувон унга пашшадек ёпишгани ёпишган! Бозори чаққон. Хушрўй-хушрўй не-не нозанинлар сўроқлаб келади, эшиги тагида соатлаб кутиб ўтиради. Пакана ул-бул юмуш билан у хонага бош суқиб кўрган. Олдиларида бир финжон-бир финжон қаҳва, тамакини бурқситиб, бўлмағур гаплардан валақлашиб ўтиришади.

Мана шундай улфатпараст, ширинсухан йигит, айтишларича, уйдан безор, хотину рўзгорига қарамас эмиш. Эгизагини олдига солиб, хотини унинг устидан бир-икки марта директорга арз қилиб ҳам келди. Ёшгина, кўхликкина жувон тап тортмай нима дермиш: «Икки ойдан бери ётмайди бу номард!» Начора, унга ҳам алам қилади-да. Ажрашайин деса, «номард»нинг отаси судми, прокурорми, ишқилиб, роса пулдор, давлатманд; ҳашаматли ҳовли-жойни ташлаб, икки гўдаги билан қаёққа борсин?! Индамай юраверай деса, «бу номард икки ойдан бери ётмайди», бундан кейин ҳам ётмаслиги мумкин... «Ёшликда бўлади-да, келин, хафа бўлманг, қулоғини чўзиб қўямиз», дея юпатиб чиқариб юборибди вақтида ўзиям шўхроқ ўтган директори. Айбдор эса ерга қараб мунофиқона тиржайиб турганмиш: «Ну всё, Дилия, кончай, пожалуйста, я же тебя люблю!»

Нуралининг аллақайда ўзи штаб-квартира деб атайдиган хилватхонаси ҳам бор эмиш. У ерда нима савдо — Паканага қоронғи.

Сафсар келиб-келиб ана шу каззобнинг бозорига мижоз бўлгани аламли бедодлик эмасми?!

*«Алданма, ёр, алдамчилар макрига,
Малак бўлма бевафо ишқ шаҳрига,
Улар сени бир босса бас бағрига —
Сени ҳеч ким севолмайди менингдек»*.*

14

Ногаҳоний муҳаббат Пакананинг ташқи қиёфасини ҳам ўзгартириб юборди. Илгарилари аксарият мўйқалам соҳибларига хос бир пала-партишлик билан дуч келган матоҳни эгнига илиб, иягига ҳафталаб устара теккизмайдиган одам — сипо, озода кийинадиган, соқол-мўйловини баҳафсала кузаб-бежаб юрадиган бўлиб қолди. Иттифоқо, ҳеч гапдан беҳабар ғафлат бандаси Арофат ўша кунлари одатдагидек меҳрибонлик билан «Здоровье» журнаlinesи кўтариб келди. Унда бўй ўстиришга оид ибратли тавсиялар чиққан экан. Айни муддао. Шу маслаҳатларга амал қилган биттасининг бўйи бир қаричча узайганмиш. Бир қарич тугул, бир энли узайса ҳам қанийди!

Пакана маслаҳатлардан энг ўнғай ва серзавқроғини танлади — турник. Ҳар эрта кўни-қўшнига томошаю овора бўлиб ҳовлидаги болалар ўйингоҳига чиқиб юриш шарт эмас. Осонгина йўли бор экан. Пакана уйлارининг орқасидаги эски-тускилар уюлиб ётадиган ташландиқдан кўпинча ишхоналарда бўладиган узун, ялтироқ кийимилгични топиб келди. Даҳлизининг энига мослаб икки ёнидаги ортиғини кесиб ташлади. Бир учидан чиққан қўш қулоқли қалпоқчасини устахонада тенг икки бўлакка бўлдириб, қалин миҳга яраша катталикда тешдириб олди. Қулоқчаларни шифтдан пастроққа, бўйига мўлжаллаган ҳолда, икки деворга маҳкамлаб миҳлади. Ялтироқ мисрангни ана шу қулоқчаларга кийгизган эди, тап-тайёр турник бўлди-қолди, уйга кирган-чиққанда бемалол осилиб, машқ қилиб кетавериш мумкин. Меҳмон-излом келганда эса, ҳалиги темирни қулоқчаларидан чиқариб, бир чеккага олиб қўйса ҳам бўлади. Ана сизга хонаки машқу муолажа!

* Муҳаммад Юсуфдан.

Пакана энди ҳар эрта қўлбола турнигига тортанакдек осилиб машқ қилар, ундан кейин одатдаги бадантарбияга ўтар эди. Вужудида аллақандай қувват пайдо бўлиб, ўзини хийла тетик сезиб қолди. Энди илгариги ланжлик, лоқайдлик йўқ, юриш-туришлари дадил, гап-сўзлари ҳам қатъият касб этган, ғайрат жўш уриб турибди, кўнгилда эса — муҳаббат алангаси!

Майли-да, бўй ўсмаса ҳам кўнгил ўсгани кифоя.

Ниҳоят, у келди. «Ваъдага вафодор малак»*. Пакана бўлажак асарини ўзича олдиндан «Умид» дея номлаб, мўйқаламни қўлга олди.

Сафсар уч мартами-тўрт марта бир соатдан ўтириб кетди. Қизчасини боқчадан олиши керак, кечқурун — спектакль. У кетгач, атиги бир соатлик меҳнатдан Пакана паккага етган улоқчи отдек сулайиб, ҳозиргина Сафсар ўтирган қулай сават курсига чўзилиб қоларди. Ҳар гал шундай. Ҳаяжону зўриқишдан. Бўлмаса, ортиқ гап йўқ, сўз йўқ. Иш, иш.

Ғалати қиз экан. Дастлабки таассуротга ҳар доим ҳам ишониб бўлмаслиги рост. Ҳалигина очилиб-сочилиб бир нимани гапириб ўтиради-ю, лаҳза ўтмай дафъатан сипо тортиб, ўйчан, маъюс, бир нуқтага тикилиб қолади. Пакана эса нима деб гап қўшишга ҳайрон. Уртада девор бор — ҳаяжон девори, бегоналик девори, номуносиблик девори... Умид, умид! Сабр, сабр!

Атиги бир неча соатлик бу ишчан, аммо соқов мулоқотлардан Пакана Сафсар ҳақида билганидан ортиқ деярли ҳеч нарса билолмади. Гап сўрасангиз, таажубланган каби афтингизга тикилиб қолади, жавоб бермайди. Кейин, бир маҳал ўзига келгандек, бир оғизгина «ҳа» ё «йўқ» дея негадир аянчли кулимсираб қўяди.

Лекин бу қизга бежиз кўнгил қўймаганини Пакана иш жараёнида, унга, унинг юз ифодаларига тикилиб-тикилиб қараган чоғларида англади. Бир гал фавқулудда мўйқалам қўлидан тушиб кетди: Сафсар фоз бўйинини шундай бир улуғворона мақомда бурдики!..

У ҳар гал ҳар хил қиёфа, ҳар хил кайфиятда, гўё бошқа одамга айланиб кириб келар, олдингига ўхшамас эди. «Янги ва янги, хилма-хил». Барчаси бирдек ёқар Паканага, лекин — ажабо! — соатлаб термилган, сиймосини тасвирга кўчираётган суюкли одамининг қиёфасини ўзи кетгач, ҳарчанд эслай, кўз олдимга келтирай деса, урдасидан чиқолмас эди. Бошқа таниш-билишлари, ҳатто кўча-кўйда бир-икки мартагина учратганларининг ҳам афт-ангори ёдида, уники — йўқ. Кўзники бошқа, кўнгилники бошқа экан-да. Айниқса, теран ўрнашган бўлса у!

Яна Паканани ажаблантирган ҳам ранжитган жойи шу бўлдики, Сафсар чизилаётган суратини кўрмоққа бирор дафъа рағбат билдирмади. Сабабини шундай изоҳларди: «Кейин қизиги қолмайди. Санъат сирли бўлиши керак». Воқеан, бир гал гап орасида: «Қушга ўхшатиб чизинг, учи-иб кетаётган қушга ўхшатиб», дегани рост.

Умуман олганда, портрет осон битди, деса бўлади. Чунки бу сиймо, бу юз ифодалари Паканага ёшлигидан таниш, зеҳнига муҳрланиб қолган, йиллар давомида сайқалланиб, нурланиб келган, сираси, сал бошқачароқ ҳолатда уни аввал ҳам бир марта «Орзу»сида акс эттирган эди. Энди у «Умид» бўлиб, баркамол қиёфада жонланмоғи керак.

Иш пайти Қамара сатангининг икки карра келиб остонада лаб қимтиб тургани! Нияти аён бу ёсуманнинг!

— Кўриб турибсиз-ку, Қамара опа, бандман, — деди Пакана ўзи ҳам кутмаган совуққонлик, айни чоқда бир зарда-қатъият билан. — Бизга халақит беряпсиз.

Кейин ўйлаб ўзи ҳайратда қолди. Шу бир оғизгина гап билан, ортиқча изоҳга ўрин қолдирмай, ҳар икки томонга муносабатини билдириб улгурган экан. Бандман! Халақит беряпсиз. Бизга! Сафсар иккаламизга. Кўриб турибсиз — биз бандмиз. Сиз эса атай халақит беряпсиз, Қамара о п а ! Қамара о п а бизга, иккаламизга халақит бермоқчи, Сафсар, кўриб турибсиз!

Асар асосан пардоздан чиқиб, яқунловчи чизгилари қолганда режа бузилди — театр жамоаси Наманган сафарига отланди. Одатдагидек, Сафсарнинг фурсат топиши қийин бўлди.

Шу тариха, портрет ҳам, бошқаси ҳам чала қолди. Насиб этмаган экан.

Театр жамоаси жўнаб кетгач, ҳаммаёқ ҳувиллаб, Пакана шўрлик девона бўлай деди. Бирор баҳона билан уларга қўшилиб олмаганига афсусланди. Кун санаб кун ўтказди. «Дунёмининг, рўёмининг...»

* Усмон Носир сатри.

Орзуманд Паканамиз саргузаштларининг бу ёғи тасодифлардан иборат. Уларни Пакана ҳам, биз ҳам тўқиб чиқарганимиз йўқ. Зинҳор-базинҳор. Аслида тасодифларга тўлиқ ҳаётнинг табиий изми бу. Фақат, сизу бизга ш у н д а й туюлади.

Театр сафардан қайтган куннинг эртасига Пакана таътилга чиқиб, оёқоғриғини даволатгани, қаранги, худди ўша томонга — Чортоққа кетадиган бўлиб қолди. Таътили — маълум жадвал бўйича, йўлланмаси ҳам айнан ўша кундан эди. Нимаси тасодиф бунинг?

Пакана охирги иш куни кечкурун уйга қайтаётиб автобусда кимни учратди денг? Қўлида оғиргина тугунча, Сафсар Юнусободда яшайдиган опасиникига йўл олган экан. Бунинг нимаси тасодиф?

Пакана дарҳол унинг қўлидан юкини олиб, сафар қандай ўтганини, таассуротларини суриштира кетди.

Сафсар негадир ғамгин, хомуш эди. Беҳафсала жавоб қилди. Пакана буни чарчоққа йўйди. Сафар ҳаётини ким билмайди? Айниқса — бетартиб, тўполон жамоавий сафарларни!

Сўбатлари унчалик қовушмаган бўлса-да, автобусдан тушилгач, Пакана Сафсарни манзилига қадар кузатиб қўйди. Хайрлашаётиб, портретни таътилидан кейин, худо хоҳласа, кузда битиражакларини айтди.

— Шунинг битмагани яхши,— деб қолди Сафсар кутилмаган бир шўхчанлик билан.— Битган нарсаларни хуш кўрмайман. Битди дегани — тугади, тамом бўлди, дегани-да, шунақамасми? Чаласи яхши, доим шуни ўйлаб юрасиз. Иннайкейин, бу дунёда мукамал нима бор ўзи? Ҳа, дарвоқе, Намангандан мен сизга совға олиб келганман. Нималигини кўрганда биласиз. Уйланг, қани, топа олармикансиз?

Пакананинг кўнглида чироқ эмас, машъала ёнди. Мурғак бир умид билан қизга тикила-тикила хайрлашди у.

Кечаси худди ана шу манзара — кузатув манзарасини Пакана қайтиб тушида кўрди. Иккаласи ғира-шира оқшом палласи сокин, икки чети дарахтзор хиёбон бўйлаб кетиб боришаётир. Иккаласи-да шод, бахтиёр. Пакана қараса — бўйи унчалик паст ҳам эмас, Сафсардан тикроқ, ҳатто баланд эмиш! Туйқус ёнларидан ўсмир ёшидаги бир йигит-қиз қўлтиқлашиб ўтибди. Қизи эмиш! Беш-олти қадам узоқлашгач, у орқасига қараб қичқирамиш: «Барибир паканасиз-ку, адажон, ўзингиздан баланди билан юриб нима қиласиз? Қаранг, унингизнинг оёғи чўлоқ экан, чўлоқ экан, чўлоқ экан... Сиз — пакана, пакана, пакана...»

Пакана йўғониб кетиб, таажжубга тушди. Кеча, ростдан ҳам, ёнларидан новчано-новча бир йигит-қиз ўтган эди. Лекин қўлтиқлашиб эмас! Шунчаки, гаплашиб. Кимдир орқадан нимадир дегандек ҳам бўлди. Эҳтимол, ўзаро бир гапдир, Пакананинг қулоғига киргани йўқ, у том битган эди ўша тобда. Аммо, қизнинг эғнидаги қора лас майка ёдида, негадир шунга эътибор қилибди. Майкада зардўзлик билан ишланган аждар тасвири бор эди...

Арофатнинг айтишича, тўнғич қизлари Ҳилола бир синфдоши билан дўст тутинганмиш. Шунчаки. Тагин ҳар бало хаёлингизга келмасин. Баланд бўйли, бақувват бола экан. Ҳув, телевизорга чиқиб, деҳқонларга пахта экишни ўргатадиган бароққош киши бор-ку, ўшанинг ўғли. Ҳилолани ҳар хил хира безорилардан ҳимоя қилиб, қўриқлаб юрар эмиш. Қўриқчимизнинг ҳимматига балли-ю, лекин... ҳар ҳолда қиз бола, ҳали ёш... Пакананинг ғаши келганини кўриб, Арофат койиб берди: гўдак-ку, ниманинг фаҳмига борарди, аммо эси жойида, ўзига пишиқ-пухта, ташвиш қилманг.

Ҳилоланинг эғнида ҳам қандайдир қора майка кўргандек эди. Ҳозир ўшанақаси расм. Лекин, кўкрагида аждари бормиди, йўқмиди — буниси номаълум. Чақириб сўрай деса... ота-боланинг сири бирдан фош бўлади. Уят эмасми? Шармандалик эмасми? Ҳилола ўлақолса бўйнига олмайди: қара-анг, ҳаммаёқ аждарли майкага тўлиб кетган-у! Бироқ, отасини танигани аниқ: бунақа пакана бу атрофда йўқ. Ия, ўзи-чи, ўзлари?

Йўқ, бу сир сирлигича қолажак, уни очмоққа ҳеч қайси томон журъат қилмайди. Тиззаси йиртиқ иштони йўққа кулгандек бўлади.

Ўйлай-ўйлай Пакана шундай фикрга келди: кўрган бўлса кўргандир. Пакана, боз устига, кўримсизгина дадасинингки шундоқ соҳибжамол билан юрганини кўриб қайтага фахрлансин! Барибир келиб ойисига айтолмайди, ўғрини қароқчи уриб турган бўлса! Айтганида нима, кўрқаманми? Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич. Бировдан тилқисиклик, хижолатли жойим йўқ. Ҳамма эшитсин, билсин: мен шу аёлни яхши кўриб қолганман, Сафсарни яхши кўраман, яхши кўраман, жонимдан ортиқ!..

«Дунёмидинг, рўёмидинг — билмадим».

Пакана Чортоқдан қайтиб, ишга чиққан куни мудҳиш шумхабарга дуч келди.

Театр долонидаги мармар устуннинг пойида, пастак мизда ўзи яратган «Умид» турар эди! Четлари қора хошияга олинган, берироғида бир даста гул...

Телбалиниб қолган Паkana бу ерда қанча турганини ўзи билмайди. Бир маҳал кимдир елкасидан қучиб олиб кетди. Тўликжон экан.

— Да-а, старик, печально, конечно. Такая красавица, жаль!

Кейин қаердадир ўтиришди, чойми, қаҳвами ичишди.

Тўликжоннинг айтишича... тил бормайди... Сафсар ўзини осиб кўйганмиш! Бу фожиага ўн кунлардан ошибди. Бир эрта ҳадеганда хонасидан чиқавермабди. Эшикни очиб қарасалар... шу аҳвол. Ақл бовар қилмайди. Шундай ёш, гўзал қиз! Ҳар хил тахмину тусмол. Бировлар «Душмани дори ичирган», дермиш. Чамаси, уйдагилар ниманидир яширишаётир. Асабдан бўлган, асаби чатоқ эди ўзи, деган гаплар ҳам бор. Бир кунми, икки кун олдин собиқ эри келиб кетган экан. Нега келган, ораларида нима гап кечган — ҳеч ким билмайди. Бировнинг ҳаёти бошқа биров тубини кўролмайдиган қудуқ-да. Аттанг, биз уни бош режиссёр билан Офелияга мўлжаллаб турувдиг-а! Жуда истеъдодли қиз эди. Таъсирчан, худди Тургеневнинг қаҳрамонларига ўхшарди. Начора — ҳаёт! Қўлингдан нима келади? Ҳа, дарвоқе, ўша кун дурустроқ сурати топила қолмади, сенинг ишингни олиб осиб кўйдик, хафа бўлмассан. Хошияни ўзим ясадим, керак бўлса, секин қийиб ташлаш мумкин. Улик фотодан кўра буниси яхшироқ-да. Жонли, оригинал... («Ж о н л и , о р и г и н а л ...») Бу ёқда мана шунақа гаплар, оғайни. Хўш, ўзингдан гапир, дам олиш қандай ўтди?..

«Дунёмидинг, рўёмидинг — билмадим».

Паkana бир оялар ўзига келолмай юрди. Сира ишонолмас, кўниколмас эди бу ҳодисага. Гўё бу гаплар уйдирма, гўё Сафсар тирик, қаёқлардадир юрибди, йўқ, ўшанда эри, нашаванд, аблаҳ эри билан ярашиб, Самарқандга кетиб қолган... Лекин — тирик! Кошки шундай бўлса эди!

Портретни олиб келиб, Тўликжон айтгандек, хошиясини қирқиб ташлади-да, хонасига осиб кўйди. Асар энди қандайдир мукамал бир маъно касб этгандек эди. Ногаҳон узилган умр уни гўё яқунлади. Ўзи яратган бу хотира илоҳага Паkana соатлаб термилиб ўтиради. Унинг дунёга келиш тарихини, Сафсар билан бирга кечган онларини қайта-қайта кўз олдидан ўтказди. Кейин марҳуманинг ўзи кўрмаган, билмаган сўнги кунларини, сўнги лаҳзаларини хаёлан тасаввур қилади, қўрқиб кетади, мислсиз изтиробларга тушади. «Ўша дамларда бирор марта бўлсин хаёлидан ўтганмиканман?» деган бесамар умидларга боради. Сўнг бу худбин ўйдан қочиб, ўзидан ижирғаниб кетади. Яна бошдан бошлайди...

Ўтириб-ўтириб, кўзларига дувиллаб ёш келади. «Учиб кетаётган қушга ўхшатиб чизинг», деган эди. Учиб кетди... Сенга нима бўлди, Сафсар — кеч топиб, эрта йўқотган малагим? Мен сендан ҳеч нарса тиламас эдим-ку, Сафсар, бунга ҳаддими ҳам, ҳаққим ҳам йўқ эди. Бирдан бир тилагим: мана шу ёруғ дунёда омон юргин эди, яшагин эди, Сафсар, шунинг ўзи менга дунё эди. Нега бундай бўлди? Кимга ёмонлик қилган, кимга оғиринг тушган эдики, бу дунёга сиғмадинг, Сафсар? Биламан, биз номуносиб эдик; начора, худодан ўзгасига нолам йўқ. Лекин кўнглим сенга муносиб эди, мойил эди, Сафсар, сеники эди у, асли сенга аталган эди. «Сизга Намангандан совға олиб келдим», деганларинг, аммо нималигини айтмаганларинг! Нима эди у, Сафсар? Ростдан, менга аталганмиди? Энди ҳеч қачон билолмасман буни, Сафсар. Энди сендан менга ёдгор бўлиб армонга айланган мана шу «Умид» қолади. Яхши кунларингга атаб чизганим, эвоҳки, қора кунингга яради, Сафсар. Сен бу оламда мендек бир нотавон борлигини, у сенга талпиниб яшаганини кўриб, билиб кўз юмдинг, Сафсар. Қораўғингда кетдим, Сафсар, шунинг ўзи мен учун ҳар недан ортиқ. Сен эса менинг кўнглимда қолажаксан, Сафсар. Ҳамма унатар, ёр-дўстларинг унатар, ота-онанг унатар, қизинг унатар, аммо менинг кўкрагимда қоласан. Кетсам, кўнглимда кетасан, Сафсарим! «Дунёмидинг, рўёмидинг — билмадим», билмай ўтарман, фариштам! Лекин шуниси ҳақиқатки, «сен бор эдинг — мен бор эдим дунёда».

Орадан бирор оялар ўтиб-ўтмай, Паkana учун яна бир хунук ҳодиса рўй берди. «Умид» йўқолди! Уни қайси бир худобехабар кириб хонадан кўтариб кетибди. Паkana зор қақшаб тўрт тарафга югурди, сўрамаган одами қолмади. Йўқ, йўқ.

Кимга керак бўлди у, нима учун? Жумбоқ. Бу оламда жумбоқ кўп, шулардан бири.

Сафсардан қолган ёлғиз ёдгор — «Умид»дан ажралгач, Паkana расмонасига касал бўлди. Шифохонада ётиб ҳам чиқди. Кейин-кейин «Умид»ни хаёлан қайта тикламоқ ташвишига тушди.

Вақт ўтиши билан ҳар қандай яра битар экан. Битди. Табиатан ўксик яралган кўнгилга яна бир доғ қўшилди, ўрнашди.

Дунёмидинг, рўёмидинг...

Кунлардан бир кун Паkana мойбўёқ истаб бадий ашёлар дўконига борганида, сира ёлғиз юролмайдиган Нуралини, одатдагидек, иккита ўрис қиз билан кўриб

қолади. Қизлар «Потом, потом, как нибудь» дея хайрлашиб кетишгач, ёлғизликдан кўриб Нурали уни «штаб-квартира»сига таклиф қилади. У қадар ош-қатиқ бўлмасаларда, қизиқувчанлик важдан, қолаверса, пинҳона бир илинж билан (йигит киши ўйламоққа ҳам уялади-ю... ҳар ҳолда, Сафсарга алоқаси бор эди, раҳматлини кўрган, билган...) таклифга кўнган Пакана кўчанинг нарёғига ўтиб, озиқ-овқат дўконидан харажат қилиб келади. Тўққизинчи қаватда жойлашган устахонасининг эшигига етганда Нурали: «Момент! Мен сал тартибга солай», дейди маънодор қилиб. Пакана у ерга киргач, ҳайрон қолади: тартибга соладиган нарсанинг ўзи йўғ-у бунда! Уртада оёқлари чалмашган пастак думалоқ стол, икки тарафида иккита сават курси, бурчакда куп-қуруқ баҳайбат дастгоҳ, тўшаги кўкиб ётган кенгиш каравот. Бўлди, шу. Деворларда яккам-дуккам расмлар, кўпчилиги Паканага таниш — бошқа рассомларники, ана, имзолари ҳам кўри-ниб турибди.

Рассомнинг устахонаси эмас, қуруқвойнинг хилватхонаси-ку!

— Узингнинг ишларинг қани? — деб сўрайди бу ерда иш-ижод шарпасини сезмаган Пакана.

— Узимнинг ижодимни уйга элиб ташлаганман,— дейди Нурали бепарво илжайиб.— Бир қисми кўргазмада. Москвада. Кўрмаганмисан?

Москвага бориб унинг ижод намуналарини кўриб келмаган, умуман, пичоққа илинадиган бирон асарини билмайдиган Пакананинг ҳайратдан боши қотади: шаҳарнинг қоқ марказидан бунақа жойни ким берди бунга? Нима каромати эвазига?

— Ижод-пижодни қўйиб тур, ке, аввал отайлик биттадан,— дейди Нурали бесабрлик билан шижанинг оғзини очиб.

Ичадилар.

— Қоидасини биласан-а: биринчи қадаҳ билан иккинчисининг ораси беш минутдан ошмаслиги керак!

Яна. Такрор ва такрор. Ундан-бундан валақлашиб шижани соб қиладилар. Тағин ичкилари келади. Жўмардлиги тутиб Пакана чўнтагидаги бор пулини чиқариб беради.

— Айн момент! — дейди Нурали пинжагини кифтига илиб.— Қоровул. Сени танимайди. Беш секундда тушиб-чиқаман. Ана, каравотга чўзилиб, дамингни олиб тур.

Пакана каравот томон ўтаётиб дастгоҳнинг орқасига тушиб ётган аллақандай картонга кўзи тушади. Нафис хитойи картон таниш кўринади. Юраги беусул дуқиллаганча аста унга қўл узатади.

Уша!.. Бир четгидаги, жуссасига монанд ихчамгина, саранжом имзонинг устидан қалин, қўпол қилиб «Нур» деб ёзилган. «Кўргазма»сига олиб келган экан-да... Аблаҳ!

Пакана портретни авайлабгина аввалги жойига қўйгач, титроғини босиш учун келиб столдаги чойнакни жўмрагидан кўтаради, сипқаради. Сўнгра ўзини осойишта тутишга уриниб, ҳеч нима бўлмагандек, сават курсига ястаниб олади.

Нурали шиша қўлтиқлаб келади. Бир қўлдан ичадилар.

— Сафсар бу ерга келганмиди? — деб сўрайди шерга айланган Пакана тўсатдан, Нуралига тик қараб.

— Сафсар? Қанақа Сафсар? — дейди Нурали бир хил бўлиб, бўзаргандек.— Ҳа-а, ановими, Сафсар Нишонава? Жинни. Узини ўзи қилди у. Ҳар куни дори сўраб кирарди олдимга. Укам дорихонада ишлайди-да. Юраги сиқилиб, ҳаприкиб кетаверармиш. Ҳаётда алданганмиш-да, эри хиёнат қилганмиш. Подумаш! Бу дунёда ҳеч кимга ишониб бўлмасмиш. Жинни. Ўзига ўзи қилди. Лекин-чи, яхши нарса эди. Шунча уриндим, келмади. Улгудек тажанг, асабий қиз эди. Опкелганимда-ку... Ҳайф кетди, эси!..

— Улган одам ҳақидаги гапингми бу? — дейди шусиз ҳам тарс ёрилай деб ўтирган Пакана титраб.

— Қўйсанг-чи! «Улган одам» эмиш. Ҳа, нима қипти? А, олдин тирик эди-ку? Зўр эди аммо!

— Нурали! Уйлаб гапиряпсанми ўзи? Сен... сенга нима бўлган? Е мастмисан?

— Ҳеч нима. Шунчаки, ўзим.

Қадди шамшод, башараси маъносиз-ифодасиз, қўлларини кўкрагига чалиштирганча совуққина кулимсираб турибди. Шунчаки, ўзи. Ўзи, шунчаки. Дод!

Пакана шу тобда унинг кимлиги — моҳиятини аниқ англаб етгандек бўлади. Бу энағар, қўлида ўтмас пичоқ, беғам, яйраб яшайди. Бирор нарсанинг оқибатини ўйлаб ўзини койитмайди. Пичоғини бўғзингизга қадаб, «ўзим, шунчаки» деб тураверади. Сурбет, ёвуз. Тавба, қизларга шунақаси ёқар экан-да? Ўзига ўхшаган ёки текин саргузашт қидириб юрган нодонларга ёқса керак-да. Ҳа, булар бошқа, бошқа тур одамлар.

Пакананинг дами ичига тушиб кетган. Сўз йўқ. Нима десин? Дод!

— Номард экансан, Нурали! Маразнинг ўзгинаси!

— Ни-има?! — Нурали кутилмаганда уни бир қўллаб гирибонидан олади-да, кучуквачча мисол питирлатиб эшигидан ташқарига отиб юборади.— Жўна! Калта! Лиллипут!

Пакана бориб тушган бурчагида ётиб эшикни тепа бошлайди. Эшик очилади.

— Сафсарни бер!

- Нима деяпти бу?! Жинни бўлдингми?
- Портретни опчиқ!
- Қанақа портрет?
- Опчиқ, деяпман! Бўлмасал..

Бир зумдан сўнг қия очиқ эшик оша тўрт бўлак қилиб йиртилган алланима оёғи остига келиб тушади. Пакана фиғон аралаш уни териб қўлтиғига қистиради-да, зина томон юради...

Кўчага чиққач, ёнида таксига пули йўқлиги эсига тушади. Шитоб билан елиб бораётган негадир «шоҳ»сиз троллейбусга қўл кўтаради. Троллейбус тўхтади. Чиқса, ичида битта ҳам йўловчи йўқ. Вақт алламаҳал бўлиб қолибди-да.

— Жон оғайни, мени Юнусободга элтиб ташла,— деб ялинади Пакана ҳайдовчи йигитга.

— Троллейбус паркка боради,— дейди дароз бўлиб ўтирган ҳайдовчи йўлдан кўз узмай.

Дафъатан Пакананинг кўзи пешойнага ёпиштириб қўйилган суратга тушади. Вожаб, «Орзу»ми? Ўзи беҳабар, яна чиқибди-да бу? Қайси барака топкурнинг ғаладонидан топила қолди?

- Оғайни, тўхтат аравангни.
- Ҳа, келдингми Юнусободга? Мана, туш.

Пакана чироқни ёқдириб, расми синчиклаб кўздан кечиради. Аллақайси тадбиркор ширкат босиб чиқарибди, тагида илон йилининг тақвими. Муаллиф ёнидан фломастер олади-да, расмининг қуйи қисмидаги «Орзу» сўзини ўчириб, «Армон» деб ёза бошлайди.

- Ўв-ўв, нима қиляпсан? Туш ҳозироқ машинадан, пиёниста!
- Нима қилсам — ўзимнинг ишим, ўзим ишлаган расм!
- Нима деб валдирыпти бу? Туш деяпман, ҳўв пакана!
- Ишонмайсанми? — Пакана қўлтиғидаги тўрт бўлакни олиб, унинг олдига териб қўяди.— Қара, ўхшайдими?
- Ўхшайди,— дейди йигит бир унисига, бир бунисига тикилиб.— Севаранинг худди ўзи! Сен уни қаёқдан биласан?

— Отини нима дединг?
— Севара-да. Бирга ўқиганмиз мактабда. Институтда ўқимагансан, деб мени ташлаб, бир олифтага тегиб кетди. Яхши кўрардим. Ҳозир ҳам яхши кўраман. Ичмай-мизми? Менда биттаси бор. Уйга опкетаётувдим. Эсга тушиб кетди-да...

— Яхши кўрган бўлсанг, ҳалиям эслаб юрган бўлсанг, тузук йигит экансан. Ке, олдин танишиб олайлик. Менинг отим Пакана.

— Паканалигингни кўриб турибман, исмингни айт.
— Исмин, ана, ёзиб қўйилган. Минг айтганим билан барибир мени пакана деб ўйлайверасан...

- Троллейбус елиб бормоқда.
- Қаёққа кетяпмиз, ҳўв оғайни?
- Юнусободга, уйингга.
- Уйингга троллейбус бормайди, бу ёқда қолади.
- Боради. Бордирамиз! Бу — «йўлтанламас»!

«Шоҳ»сиз троллейбус, чиндан ҳам, «шоҳ»сиз — йўл танламас экан. У аллақандай нотаниш даланинг қоқ ўртасига бориб тўхтади.

Тун бўлишига қарамай, осмон ёруғ, зангори, паға булутлар сузиб юрибди. Куз бўлишига қарамай, атрофда баҳор нафаси — гул, чечаклар. Қаердадир жилдираб сув оқади, қаердалиги номаълум. Кузда шундай жилдирайди. Баҳорда шундай жилдирайди. Майсалар майин елпинади-да аста шивирлашади, сирлашади, ҳасратлашади. Одамларга ўхшаб. Баҳорда шундай, баҳорда. Кузда эса кўйиб-кўйиб йиғлашади — хазон, хазон, хас-хашак... Айрилиқдан, ҳижрондан. Одамларга ўхшаб. Шоирлар шундай дейди, қайдам. Биз айтамызки, кўнгил кўнгилга мос тушса, айниқса, ҳамдард чиқиб қолса, бас, гулу хазон — барибир, изғирину шабада — барибир, кузу баҳор — барибир.

Ҳамроҳлар рўбарў, чимзорга ёнбошлайдилар.

«Уйга опкетилётган» матоҳ ўртага қўйилади.

Шунчаки тасодифий улфат эмас булар. Ҳамдард. Сирдош. Минг йиллик кадрдон. Муштарак кўнгиллар. Бири пакана, бири — дароз. (Шунақаларниям ташлаб кетарканда қизлар!..)

- Муҳаббат йўқ экан дунёда...
- Бевафо кўп экан дунёда...

Ҳасратдошлар — тун, қоронғи, хилват, ҳеч ким кўрмайди, айб қилмайди — баралла овоз қўйиб увлашадилар.

Ўртадаги сабил тугайди. Дард-ҳасрат ҳам адо бўлгандек саёз тортиб қоляпти. Боз устига — зах, нам баданга ура бошлаган.

Пакана эски дардидан сўз очади...

— Э, ғам ема, ўлимдан бошқасига чора бор! — дейди «минг йиллик қадрдони» беписандлик билан ва «ўлимдан бошқасининг чораси»ни таърифлай кетади, Пакана жон қулоғини бериб тинглайди. — Юр, сени ўша ерга олиб борай. Ҳали кўрасан, мендан ҳам новча бўлиб кетмасанг!..

— Энди бейфойда, — дейди Пакана ишонар-ишонмас, аммо кўнглида умид чироғи липиллаб. — Энди Сафсар йўқ...

— Ке, бўй алмашамиз: сен новча бўласан, мен — пакана. Чунки менга энди бўйнинг аҳамияти йўқ. Новчаманми, паканами — барибир, Севара ташлаб кетган... Анови расми яна бир кўрай...

Пакана тўрт бўлак қоғозни қўйнидан олиб, чим устида ундан «Армон» ясайди. Икковлон чўнқайиб ой ёруғида унга термиладилар.

— Бевафо Севара...

— Шўрлик Сафсар...

Бир дунё алам-ҳасратни далага ташлаб, «шоҳ»сиз троллейбус шаҳарга қайтади. Ажабо, Пакана неча йил юриб бу шаҳри азимнинг қоқ ўртасида шундай аломат гўша борлигини билмас экан.

Ҳозирги Мустақиллик майдонига ёндош трамвай йўлини кўргансиз, ўшанинг бери ёғида, эски кутубхонадан юқориқоқ бир хилватда деворлари баланд-баланд шундай азамат кўрғон бино эдики, нақд подшолар даврдан қолган оқсуяклар чорбоғи дейсиз! Деворлари сиртдан кўҳна (дарҳақиқат, овлоқ бир жойида «Сталин кўчаси» деб ёзилган туника лавҳа ҳам турибди), емирилган-нурогандек кўрингани билан, ҳовлининг ичига кириб оғзингиз очилиб қолади. Кеч куз бўлишига қарамай, ҳаммаёқ гулу гулзор, оройиш-осойишталик ҳукмрон. Нимасидир Пакана бир пайтлар муваққат истиқомат қилган умумҳовлини эслатувчи, аммо чандон обод, ўрдадек кенг бу қадим чорбоғ серсоя арғувону кўркам жўкаларга кўмилган.

Қиёматли биродари Паканани чорбоғ адоғидаги дов-дарахт, гулу буталар панасида кўринмай турган нисбатан ғариброқ, сирлироқ пастқам бир кулба сари бошлайди.

Кулба соҳиби худди бўсағага курси қўйиб, уларни кутиб ўтирган экан. Пакананинг ғамхўр ҳомийсини куриши биланоқ унинг пойи қадамига ўзини юзтубан ташлайди — қурбонинг бўлай дегани, ихлос-садоқатининг изҳори. Меҳмон кифтидан тутиб уни тикка қилади.

Бу — боши ойна мисол сип-силлиқ кал, икки чаккасидан яккам-дуккам соч толалари елкасига паришон осилиб турган — баайни ўртаси тешик пўстакчани эрмакка кийиб олган шўх болакайдек ушоққина, бағоят кўҳна қуриялик чол.

— Шанг шунг сан хува чу! — дея у иззатли меҳмонига илтифот изҳор этиб кафтларини киндиги устида чалиштирганча вазмин таъзим бажо келтиради ва негадир унинг бурнидан тортиб-тортиб қўяди. Суйганимикан?

— Чу хува сан шунг шанг! — дейди меҳмон унга жавобан, сўнг Паканани кўрсатиб алланималарни маъни-дод қилади.

Нима деб вайсаяпти бу? «Жонини олсанг олгин-у, бўйини чўзиб бер», деяптими ё — «Суяги ўзиники, гўшти сеники, деяптими? Тавба, унча-мунча одам боласи тушунолмайдиган чулчулча тилни бу оддий аравакаш қаёқдан билақолди?

Ажабтовур қария Паканага ўгирилиб, кафтларини кўксига жуфтлаштирганча, негадир ҳиндийча салом қилади.

Таржимоннинг маълумот беришича, қурияча салом билан ҳиндийча саломни чалкаштирган бу зот Ким Ир Сеннинг холаваччаси эмиш, вақти-замонида Чан Кайшини, Мао Цзедунни, ҳатто Сталинин даволаган. Ҳитлерни ҳам даволамоқчи бўлган-у, самолётга патта тополмаган. Қўли роса енгил, ўзини ибни Сионинг шогирди санайди, Тибет муолажаларини мутлақо тан олмайди, Далай-ламани жинидан баттар ёмон кўради, айни кунларда эса, Шарқда маълуму машҳур ҳаким Абу Бакр ар-Розийнинг тиббиётга оид қўлёзмаларини дараклаб юрганмиш. Бирдан бир камчилиги, афсуски, она тилидан бошқа бирор тилни билмас экан.

Таржима асноси Ким Ир Сеннинг холаваччаси «шундоқ-шундоқ» дегандек ишайганча бош ирғаб туради.

Ташрифнинг даромад қисми тугаб, ниҳоят, асосий ишга киришилади.

Шахсан ўртоқ Сталинин даволаган (қизиқ, нимасини даволаган экан — қоқшол қўлиними, бужур бетиними, пакана бўйиними ё... ё бедаво миясиними?) табиби калоннинг амри (таржима орқали, албатта) билан бемор, яъни Пакана шу ернинг ўзида, йўлакда қипяланғоч бўлиб ечинади.

Ибни Сионинг шогирди беморни нимқоронғи бир хонага бошлаб киради.

Пакана хона тўридаги антиқа мосламали баланд ялтироқ каравотга зўрға тир-машиб чиқади-да, чалқанчасига чўзилиб ётади. Нуқул доҳийларни даволаган (Чингизхону Наполеондан бўлак — афсуски, улар олдин ўтган-да, йўқса, уларни-да даволаган бўларди!) зот унинг оёқларини жуфтлаб қайиш билан чандиб тортадию каравот адоғига

нимагадир маҳкам қўстириб қўяди. Сўнг худди ўшандай чайир, бақувват камарни кураклари оша қўлтиғи остидан ўтказиб, бош томонидаги алланимага ўрнаштиради. Ана шундан кейин бошланади ҳамма савдои қиёмат!

Ўхитларни даволамоққа собиқ даввогар оёғи остига таккурси қўйиб олади-да, бош тарафда туриб, қудуқдан сув тортиғи ускунага десакмикан ё гўштмайдалаги-нинг дастагига десакмикан, хуллас, шунга ўхшаш бир ҳалложисимон пишангнинг чамбарагини секин-аста айлантира бошлайди. Ҳар айлантирганда билган бирдан бир ўзбекчасини такрорлайди: «Якши, йок!» — «Оғрияптими, йўқми?» деганлари бу кишимнинг.

Аввалига қоматингиз тортилади, чўзилади, таранглашади, сўнг нимадир қисир-қисир қилади — суяклар, бўғинлар, қовурға, бел чаноғи, тиззанинг кўзи, тўпик; ана кейин кўзингизда чақмоқ чақнай бошлайди, ниҳоят, энангизни кўрасиз — сизни шундай ночор қилиб тўққан энангизни, сизни шундай ит азобига гирифтор этган энангизни! Энг охирида — пакана эмас, жимит — лиллипут бўлиб ўлиб кетмоққа ҳам розиман дейсизу бақириб юборасиз:

— Йок, йок, йок!..

— Якши, якши,— деб қўяди жаллод ҳафсаласизлик билан. Кейин қаёқдандир қўлида шам пайдо бўлиб қолади. Ана шу шам ёруғида тилининг тагидан узун-узун игналар олиб, дуч келган жойингизга, йўқ, айнан жон томирларингизга ура кетади: якши — йок, якши — йок... Санчгани-ку майли, эрмакками бураб-бураб қўйганига ўласиз.

Ахийри, ҳаммаёғингизни игнабанд қилиб ташлагач, қимирламоқ у ёқда турсин, ҳатто дамингизни чиқаролмайсиз. Бамисоли Исо пайғамбар, чормихлаб ташлангансиз. Ул зоти шариф-ку бу азоб-қийноқларга эътиқод йўлида маҳкум этилган экан, сиз-чи? Шармандалик, шармандалик! Вужудингиз бўйлаб зирқиратувчи тўк югураётир — зир-зир, зир-зир.

Шундан кейин Якши Йок муолажанинг сўнги, нисбатан енгилроқ босқичига ўтади. Камзули чўнтагидан думалоқланган-думалоқланган алланималарни олиб, игналар устига ўрнаштириб чиқади-да, қўлидаги шамга туташтиради. Бош-оёқ гавдангиз бўйлаб учкун чақнаб, чирсиллаб тутун кўтарила бошлайди.

Шу ишларни чироқни ёқиб ёки қўлидаги шамни бир чеккага қўйибгина қилса бўлмасмикан, деган ўй тинчлик бермайди жафокашга. Жафокор эса бепарво, билганидан қолмайди. Ахир, у — Ким Ир Сенинг холаваччаси, кимсан — Чан Кайши, Мао Цзедун, Сталинларни даволаган зот! Қолаверса, ибни Синонинг мухлиси, Розийнинг бўлажак шоғирди!

Нимқоронғи хонани баттар тутун босади, Исириқ, ўзимизнинг ҳазориспанд! Бояги азоблардан кейин роҳат, маза. Зехнингизни мудроқ чулғайди.

Кўзингизни очсангиз — хона ёп-ёруғ, оёқ-кўлингиз кишандан, аъзои баданингиз игнадан озод — бўғинлардаги сал-пал оғриқни айтмаса, қушдек енгилсиз! Хона ўртасидаги курсига чиқиб олган мўъжизакор, меҳрибон табиб қўлларини киндиги устига қўйганча тиржайиб қўш таъзим бажо келтираётир: якши — йок, якши — йок, якши — йок.

Оқибати яхшилик билан тугаган ҳамма иш хайрлидир, дейдилар. Балки шундайдир. Аммо бу оғриқ, бу хўрликларга чидамоқ!.. Начора! Бу рўйи оламда мукамал бўлмоқ осон эмас, унинг мана шу каби азобу ташвишлари бисёр-беҳисоб. Ана шу синоқларга чидаган, бардош берганларгина мурод чуққисига етгуси.

Бошқатдан, бошқача бўлиб туғилмоқнинг илоҳи бўлмагандан кейин — начора? Жон чекмасанг, жонона қайда!

Муолажа баҳона қатнаб юриб Пакана бу ерда кимларни учратмади дейсиз! Бу шаҳри азимга келиб шу чоққача кўрган-билган сулув қиз-жувонларининг бари шу гўшанинг фуқароси бўлиб қикди. Бунда фақат таниқли, донгдор одамлар истиқомат қилар экан. Ўзбек халқини зўр бериб ягона шўро қавмига қўшмоққа уринган байналмилалчи арбобу эл-улус қатағондан қалтираб жон сақлаган қора йилларда «Ватан обод, халқлар озод!» дея алёр айтиб чиққан замонасоз шоиргача — ҳамма-ҳаммаси шу ерда. Уларнинг кўпчилигини аллақачон ўлиб кетган деб юраркан, қизиқ, ҳаммаси шу ерда, шу жаннатмаконда даврон суриб ётибди. (Бировга ўлим тиламоқ гуноҳ-у, аммо ғофиллик унча катта айб саналмас.)

Пакана уларни танийди, улар Паканани — йўқ.

Айниқса, бир гал пештоқини томошапечак қуршаган кўркам иморат ёнидан ўтаётиб дераза олдида машҳури жаҳон Дамирахонимни кўриб, ҳайратидан қотиб қолади: ҳалиям тирик экан-да?! Худо ўзи кечирсин, уни барҳаёт чоғларида ҳам — азбаройи ғофиллик — ўлган ҳисоблаб юрарди. Дархон тарафда ўйи, томошахонаси борлигини эшитган, лекин ўзи аллақачон оламдан ўтган бўлса керак, деб ўйларди. Тўғри-да, ўзиям ҳўб унутилиб юра-юра, ҳеч кутилмаганда қайтадан доврў таратиб, борлигини намоён қилар, турли-туман дабдабали юбилейлар ўтказар, радио-телевизорни забт этиб қолар эди. Эл олдига ҳар сафар янгидан яшариб чиқарди — сири бу ёқда экан-да. Якши — йок, якши — йок, якши — йок...ка, ёш кўрингани билан кампир одам, қандоқ

чидаш берар экан? Чидайди, яшариш учун, шон-шуҳрат керак бўлса, бундан баттарига да чидайди. Жони қаттиқ. Жони қаттиқ бўлмаса, аллақачон хоки туроб бўларди. Ана, ўтирибди-ку дераза олдида, қошига ўсма қўйиб! Утган гал ҳовлининг биқинидаги турникда машқ бажариб ётган, Паканага кўзи тушиб, негадир бошини сарак-сарак қилган эди.

Хўш, бу дўзахий муолажалар бирон натижа бердими? Берди. Берганда қандоқ! Аммо...

Авалло шуки, Пакана (энди пакана ҳам эмас, дарвоқе!) энкайиб юришни одат қилган — буй қурғур узун-да. Узи азалдан хипча эмасми, баттар ингичка тортиб, юрганга ичакдек қоматни тутиб юрмоғи душвор бўлиб қолган — буралиб-буралиб кетаверади. Қисқаси, узун чўзилса, ҳоли нима бўлиши маълум. Иннайкейин, юрган йўлида пешонасига ғурра орттираверади — новчалик сабоқларини ҳали яхши ўзлаштирмаган-да. Энг хунуги... айтаверайликми... бирда қўлларини солиштириб қараса... чапи ўнгидан бир қарич узун, тиззасига етай дейди! Ортиқчасини кесиб ташлаб бўлмаса, кўйлак остига яшириб бўлмаса! Падарлаънати Якши Йок, совуққонлик қилибми (собиқ Паканамиз на доҳий, на машҳур кўмондон эди-да!) ёки кексалик важидадми, муолажа асноси бирон хатоликка йўл қўйдимикан?... Ҳаваскор новча аламини ичига ютиб, ноилож ўша нуқсонли қўлини чўнтагига солиб юришни одат қилади. Новчалик сир-асрорларидан ҳали дуруст беҳабар ҳаваскоримизнинг дам-бадам қоқилиб-йиқилаверишини айтмайсизми! Афнаш чоғида, маълумки, савқи табиий жонга ора кириб, қўллар ҳимояга сафарбар бўлади. Новчанинг бир қўли эса чўнтагига «тикиб» қўйилган. Ғурра устига ғурра, «янги ва янги, хилма-хил».

Энди бўйни қўйиб, бошга ўтайлик. Сип-силлик эт аввалига кўтирдек дағал тортиди, кейин тигиз тўқайдек бўлиб жингалак соч ўсиб берганига нима дейсиз! Бамисоли занжининг сочи: на тароққа келади, на тузук қюиб бўлади.

Булари-ку майли, бир иложи топилар. Фожиа шундаки, у ўзини ўзи танитай қолган. Фикр-ўйлари ўзиники эмас, овози ўзиники эмас — ўтмас арранинг ғит-ғити гўё. Қилган иши, гапирган гапи ўзига ёқмайди. Гапирса — худди бошқа биров гапирётгандек, қулоқ тутса — бошқа одам эшитаётгандек, овқат еса — бошқа кишининг оғзи билан еяётгандек. Кечаси хотинига яқинлашганда... бошқа бир одам...

Алқисса, ўзи сира-сира хоҳламаган бир кимсага айланган. Ҳатто рассомлиги ҳам эсидан чиқиб кетган, умрида қўлига мўйқалам тутмагандек.

Узи ўзгаргани баробари ўзгаларнинг ҳам унга муносабати ўзгарган. Кўрган-билганлар масхараомуз кулиб ўтишади. Қизлари, хотини алланечук бегонасираб, таажжуб билан қарашади. Жондан азиз қизлари кўзига негадир балодек кўринади, бир вақтлар алластига ўхшаган хотинига нисбатан эса жўшқин, тийиқсиз муҳаббат пайдо қилган. Бироқ унга яқинлашай, яктан бўлай деса, анови ҳол... бошқа одам...

Хуллас, Ҳаваскор новчамиз ўзидаги бу таносух — эврилишлардан безор бўлади. Бошқа одам бўлиб юриш жонига теккан. Энди у аслига — майли, ўша бадбахт паканалигига қайтишни шундоқ орзу қилардики! Ахийри, қатъий бир қарорга келиб, анови мўъжизакор масканга йўл олади.

Қарангки, чорбоққа қадам босибоқ, мотамнинг устидан чиқибди. Аллаким ўлган. Улуғроқ одам бўлса керак, муюлишни (белги-тамғаларига қараб) ҳукумат мошиналари тутган, ўзлар ичкарида — марҳум ётган хонадон йўлагига (мавқе-мансабларига қараб) тўда-тўда бўлиб бош эгиб туришибди. Машҳур арбоблар, казо-казолар, номдор-нуфуздор шахслар.

Ҳаваскор новчамиз мотамхона олдидан беўхшов гавдасини тутолмай, найновсираб, зўраки сипо-собе бир ҳолатда ўтади-ю, тагин бир нохушликка гувоҳ бўлади. Нарироқдаги йўлак оғзида «тез ёрдам» мошинаси турибди, икки забардаст тиббий оға уйдан устига чойшаб ёпилган замбилни кўтариб чиқмоқда... Епирай, мангулик масканига қирон келдими, нима бало?

Бу манзаралардан дили хуфтон бўлган Ҳаваскор новча чорбоғ адоғига етиб, чап ёндаги айвончага кўзи тушгачгина сал ўзига келади. Хайрият, шодлик ҳам бор экан бунда! Гирд-атрофини томошапечак қуршаган, қўғирчоқдек ясатғилиқ айвончасида бу дунёнинг ғаму ғурбатларидан йироқ, мангу навқирон опахонимиз десакмикан, онахонимиз десакмикан (гарчи бувимиз тенги бўлса-да!), қафтларини жуфтлаштирганча, бармоқларини қисирлатиб, муқом билан ўйин тушмоқда. Анграйиб қолган Ҳаваскоримизга кўзи тушиб, қош учириб қўяди.

Демак, ўзбек санъати оламида яқин айёмда ажойиб бир воқеа юз беражак. Унутилаёзган машҳур санъаткор қайтадан яшариб, яна донг таратажак. Шубҳасиз, катта кошонада яна дабдабали юбилей ўтади, яна опахонимизми, онахонимиз ялла айтиб ўйин тушажак. Узоқ танаффусли мангу байрам тагин баравж давом этажак.

Бемор, юраги зада, истар-истамас таниш кулбага қадам босади.

Муолажахона қоп-қоронғи, тутунга тўла. Чироқни ёқиб, не ҳолни кўради денг!..

Тўрдаги муолажа тўшагида аллаким ҳалложига тортилган ичакдек чўзилиб ётибди, игнага тўлиб-тошган аъзои бадани қоп-қора, куйиб кулга айланган.

Бемор тўшак сари икки қадам юради-ю, даҳшатдан қотиб қолади: Ким Ир Сеннинг холаваччаси, мўъжизакор таъмирчи Якши Йокнинг ўзи!

Дафъатан миясига бир фикр урилади: не-не зотларни таъмирлаган бу мўъжизакорнинг ўзи пакана, собиқ Паканадан ҳам пакана-ку!

Бундан чиқади, келиб-келиб энди, шарти кетиб парти қолганда, ўзини ўзи... Хўб яхши, аммо анови чамбаракни ким айлантириб турди экан?.. Жумбоқ, бу ғаройиб зотнинг ўзиг ўхшаган бир жумбоқ.

Хонани тутган бадбўйга ортиқ чидаб бўлмайди. Шу дамдан бошлаб энди б е д а в о беор шартта бориб деразани очиб юборади ва ўзини бирпас ёпирилиб кираётган муссаффо ҳавога тутиб туради — бу орада хонадаги тутун тарқайди — сўнг ўгирилиб қарайдию телба бўлиб қолаёзади.

Якши Йок ғойиб!..

— Кўнгил кўрқувдан чўқади. Чўккан кўнгил ҳаммасидан, паканаликдан ҳам ёмон! Ким бу? Ким у гапирган! Якши Йок ўзбекчани билмасди-ку? У ўлган-ку? У йўқ-ку? Бўлмаса — ким?

Товуш ўздан, ўзининг вужудидан таралаётгандек...

Телбаланган одам жони ҳалқумига тикилиб чорбоғдан қочиб чиқаркан, кўрғон дарвозасида кимни учратади денг? Тополмайсиз. Азизани! Ҳув ўша, устидан шафқатсиз ҳукм ўқиган шаддод қизни!

Дарвоқе, у энди қиз эмас, қимматбаҳо либосларга ўранган, етилиб-тўлишган баркамол бир кибор хоним. Оқсуяклар истиқомат қиладиган мана шу масканда яшайди, шу ерга келин бўлиб тушган. Отасини бадавлат одам дейишарди, бадавлат одам қизини бадавлат хонадонга узатган-да. Расми шу.

— Азизахон, салом! Мен Паканаман. Бирга ўқиганмиз. Эсингиздами, ҳув пахтада нима деган эдингиз? Мана, энди қаранг!..

Кибор хоним тўхтаб, унга таажжуб билан тикилади. Танймайди.

— Йўқ, сиз Пакана эмассиз, бедавосиз! Агар ўша ўзим билган Пакана бўлганингиздами, сизни ҳеч кимга бермасдим-а, жон-жон деб... Қишлоқданмисиз, районданми, боймисиз, камбағалми — қараб ўтирмасдан, ҳар қанақасига тегиб олардим!

— Тўхтанг, Азизахон, мен ахир...

Хоним — Қамара сатанг унга иргангандек бир назар ташлайди-да, «Жинни», дейди, сўнг кўнгли тўлмайди, «Ненормальный» деб қўшади ва ажаб таманно билан шошиб узоқлашади. Нарироққа бориб, ортига қайрилади. Шундагина уни таниб қолади Бедаво: ия, Сафсар экан-ку бу, Сафсар!..

— Сафсар! Сафсар!..

Сафсар бирдан ҳовли бўйлаб югуриб, ҳозиргина Бедаво чиқиб келган машъум кулбага кириб кўздан ғойиб бўлади.

Бедаво катта кўчага чиққачгина ўзига келади. Орқасига бурилиб қараса — сирсиноатга тўла бояги кўрғондан ном-нишон йўқ, унинг ўрнида аллақандай совуқ темирбетон маҳкамалар...

Бедаво илк бор ўзининг пакана эмас, майли, ҳаваскор бўлса-да, новчалигидан уялиб кетади.

Шу чоғ ёнгинасига таниш, аммо унутилаётган «шоҳ»сиз троллейбус келиб тўхтайди. Эшиги очилиб, эски қадрдони — омадсиз ошиқ, Севаранинг шайдоси кўринади. Кучоқ ёйиб кела бошлайди...

Бедавони шунча балоларга гирифтор қилиб, ўзи қаёқларда улоқиб юрибди бу каззоб?..

20

Эртаси, якшанба кuni Пакана уйқудан карахт бўлиб уйғонди. Ҳаммаёғи зирқирарди, ланж. Дил ғаш. Хаёлида кечаги алоқ-чалоқ саргузашт, аралаш-қуралаш манзаралар. Қаерларга борди, кимларни кўрди, нималар бўлди — кўпи эсида йўқ.

Хонани аллақандай бўғиқ ҳид босган эди. Исириқми? Ким тутатди экан? Якши Йок... Баданида таниш оғриқ туйди.

Даҳлизга чиқиб, қоним юришсин дея, кўлбола турнигига осилмоқчи бўлди. Сакраганида кўли мўлжалга етмай, гуп этиб бурчакка ағанаб тушди, чаккаси деворга урилиб қонади.

Гурсиллаган товушга югуриб чиққан қизи Ҳилола аҳволни кўриб «Вой!» дедию енгилгина узалиб, ялтироқ мисрангни қулоқчаларидан кўтариб олди, элтиб деразадан ташқарига улоқтирди.

— Қуриб кетсин!.. Кечаги кузатиб келган ким эди?

— Нимайди?

— Бунақа башарани умримда кўрмаганман. Ҳиринглагани ҳиринглаган. Гапирмайди.

Пакана қизига қарамоқчи бўлиб бошини кўтарди-ю, даҳшат ичида ортига тисланди: аждар, аждарҳо!.. Оғзини катта очиб, тишларини қайраб келаётир... Лаҳза ўтиб аждар

кичрайди, кичрайиб, кўкракдаги оддий, беозор тасвирга айланди. Унинг ўрнида Ҳилоланинг ҳайрат ва хавотир чулғаб олган ташвишманд чехраси намоён бўлди. Ана шу чехрага тикиларкан, бурчакда думалаб ётган одам ўзини таниди... Тақдири пешона, тан бермай иложи йўқ.

Чаккасини ишқаб ваннахонага кирган Пакана девордаги кўзгуга рўбарў келди. Кўзгудан ёноғи қон, соқол-мўйлови қўски, кўзлари қизарган, афти ирkit, бадбашара аллақандай бир таъвия боқиб турарди.

Пакана. Тепакал. Хунук. Истеъдодсиз. Омадсиз. Бахтсиз. Аламзада... Эҳ, мана сенга!..

Кўзгу чил-чил дарз кетди, мўйсафиднинг ажинлари мисоли. Пакана қонаган муштумини куҳ-куҳлаганча, Ҳилола келиб қолмасин деб шоша-пиша эшикка елкасини тираб олди. Шунда қайтиб кўзгуга кўзи тушдию ногаҳон вужуди бўйлаб югурган илоҳий қон миясига урилиб, гўё мудраб ётган ҳужайраларни уйғотиб юборди.

Мўйсафиднинг ажинлари мисоли дарз кетган кўзгу мукамал манзара касб эта бошлади. Унинг бир бурчагида мўъжазгина «Умид» пайдо бўлди. Ажабо, ул бахтиқаронинг ёноғида ёш! Сафсар йиғляпти... (У йиғламай ким йиғласин!) Ёш томчилари бора-бора манзарани тўлдирди. Ана шу аламли томчилар орасида — ўртада юз-қўли қонга беланган Аламзаданинг ўзи. «А л а м з а д а».

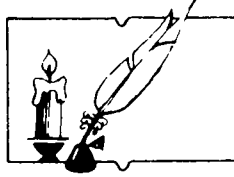
Рассомни узоқ йиллар унутилган бир титроқ чулғаб олди.

1990 йил август, Пицунда

1994 йил ойномада қуйидаги асарлар босилиши мўлжалланган:

- Саид АҲМАД. «Бадбахтдала тутқунлари». Роман.
- Одил ЁҚУБОВ. «Адолат манзили». Роман.
- Ўлмас УМАРБЕКОВ. «Фотима ва Зухра». Роман.
- Омон МУХТОРОВ. «Кўзгу синиб қолди». Роман.

- Нуриддин МУҲИТДИНОВ. «Кремлда ўтган йилларим».
- Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. «Қирқ оға-ини». Ҳикоялар.
- Хайриддин СУЛТОНОВ. «Бобур ўтган йўллар». Манзара.
- Сўфи ОЛЛОЁР. Олдин эълон қилинмаган ғазаллар.
- БОКИЙ. Шоир меросидан.
- РИЗОУДДИН ибн Фахриддин. «Одоби таълим».

Матлуба Ҳамроз

ТИЛИМНИНГ УЧИДА

ЙИҒЛАЙДИ ОЛОВ

* * *

Шамоллар умримни созуриб ичди,
Минг йил созурилдим, минг йил қоврулдим.
Ниҳоят, сезмадим фанолиғ ичра,
Заҳру заққум бўлди ичган чоғурим.

Ўзимни ўзимга англатормай ҳеч,
Даҳр даҳмасига бўлдим нисорлар.
Билмам дил алдади, ёким тил мени,
Шодлик деб тутганим — фузун, озорлар.

Бу бозор ичинда на кун, на тунман,
Нечун аврайверар беор бу очун?!
Фақат бир жумбоқни ечолмай хунман,
Ғалат умр бериб ғафлатди нечун?!.

* * *

Савдойи дунёнинг Ишқ гадоси — мен,
Дуо қил, бу ҳижрон ёндирсин гўрим.
Кўрдингми, кўзимдан ёғмоқда хазон,
Ал-омон хазоним, ал-видо умрим?!.

Тилимнинг учида йиғлайди олов,
Бўйимдан юксалар ғамим кўрғони.
Қасам уриб кетган бандадек нолон
Андёлиб тилида бўзлар армони.

Нечун сўраб қолдинг жонимни, турнам,
Мен ҳали тўймовдим майса ҳидига?!
Мени туғиб, сўнгра ташлаган онам
Буюк қайғуларнинг салтанатига.

О, ишқим, Ҳақ томон элтгувчи ишқим,
Миллион йил адашиб басирлар бўлдим.
Рух йиғлар юракнинг пойигаҳида,
Мен шул пойигаҳга асирлар бўлдим.

Масту нотавонман туман юртида,
Кўзим саҳросида бўзлар мунажжим.
О, мискин ошиқлик ас-салом сенга,
Ас-салом Ишқ — Худо, ал-видо... жим! жиммм...

Кетдим,
Сўнг қорайди осмоннинг ранги,
Бахт деб топганларинг
Ёнди тун бўйи...
Юлдузлар жилмайди ҳолингга.

Кетдим,
Ёришмади кунларинг кундай,
Юрагингдан силққан нимадир,
Шабнамга айланди,
Гуллар жилмайдилар ҳолингга.

Кетдим,
Оқармаган тонгларинг увол,
Кўзгуда кўрасан аксингни —
Тўрваси йиртилган бир гадо.
Кимлардир жилмайди ҳолингга.

* * *

Менинг ҳам сизнингдек кунларим оддий,
Сизнингдек менинг ҳам яйрагим келар.
Рақибларим бордир менинг сизнингдек,
Қачон қоқилмоғим кузатиб юрар.

Ўлчоғли дунёнинг мен бир бандаси,
Баъзан давраларда очилиб юргум.
Дили сим-сим, ўзи симоб бир жоннинг
Тунлар тушларига адашиб киргум.

Неки малоҳат бор аёл зотида,
Мендан юз чандонроқ қойил эплaysиз.
Не ситам? Ёлғизлик салтанатида
Менинг каби гўзал йиғлай билмайсиз.

* * *

Дарёдилим,
Дилингни очма,
Сўзи ёлғон бу кўр булоқнинг,
Сирлашади мажнунтол билан.

Дарёдилим,
Каромат қил,
Бир мискину жони адоға.
Дарёдилим,
Нур — садақа бер,
Бир бандаи мўмин гадоға.

Дарёдилим,
Соқийга учма,
Тўлдиргани жомингни ҳар тун
Шароб эмас, бангидевона.

Дарёдилим,
Дилимни ич, ма...
Унда оғу аралаш Ишқ бор,
Ичиб агар қололсанг омон
Нариёғи... ёнар ёқутзор...

* * *

Сизга шоҳлик мукофотдур, бизга ғариблик насиб,
Сизга анқо, ҳумо ҳамроҳ, бизга ошно андалиб.

Сизнинг хобгоҳ самоларда парвонадур малойиклар,
Бизнинг хобгоҳни кўринг-ей, қон йиғлайди халойиклар.

Сизнинг кўзингиз ёшланмас на хорлигу на зорликдин,
Дилингиз гоҳо йиғлайди, ҳар дилга бир бозорликдин.

Биз чокларни ямаб дилхун, қаноат ўлди шиквамиз,
Минг чок тикиб бутланмади мағмум кўнгул шикастамиз.

Иштибоқ ичра ёниб сиз, каркас каби лайлу наҳор,
Чўнг этмангиз истиғфорким, гар сизда йўқ сабру қарор.

Юз муножот сели дилда тингларга йўқ беморимиз,
Ким деди, сувсиз анордек силқимиш афт-ангоримиз.

Ажаб, кўзу дил йиғлаган иккимиз икки хилқатмиз
Рўзи қиёмат англатар Ҳақ тақяси сифатимиз.

Ҳабиб Абдиев

КЎЗЛАРИ ЧИРОЙЛИ, ГУЛИ ЧИРОЙИМ

* * *

Балиқлар кемирар дарёлар ичин,
Дарёлар бўғзида титрайди сангин.
Сирли маъбудалар висоли бахрий,
Улкан маҳораба чайқалар ғамгин.

Ғилмонлар сир тутар руҳим азобин,
Дилбанди ишқимда бўртар қуббалар,
У ўйлар соғинчининг чорлагай — суюб,
Санкийдур саҳрода ғурбатзадалар.

Ғуфрон сувларига ювилган юрак,
Қирмиз ҳаволарни ичдим талх-шароб.
Вофийсен, излайсен, қайданки вафо,
Раббано, юз бурмиш ул бани тарсо?!

Балиқлар кемирар дарёлар тубин,
Дарёлар ичида олтин шоҳли гул.
Сиғдирмас шафоат, шодликлар, кулгу,
Жаранглар бўйнимда оғир зангги ғул.

* * *

Кетар карвон
Келар карвон,
Ўртанурга бир жисму жон:
Ишқи ҳайрон йўқдур — гуло,
Ишқи осмон надур — гуло?!

Сийласа дил
Тиғласа дил,
Тишларга бош қўяди тил:
Солиб сурон, сочлар қуюн,
Бузиб-нетар кўнгул уйин?!

Қароли тун,
Ароли тун,
Кўзларида нолаи ун:
Нетур ғамандўз чоҳида,
Йиғлар кўнгулки гоҳида?!

Енар кеча,
Енар афроз,
Руҳафзода дилвати соз:
Суйиб куйлар, о хаёлдўз,
Саҳрога ғам чуркаб қўбиз?..

* * *

Зулмат суронида саросар — воҳким,
Туғеним, фигурим чашмида видо.
Серфарёд йилларнинг тоғу тошида
Қушдек қанот қоқиб ўлади дарё.

Эсларман у ҳайрат кечалар ёдин,
Гуллар ўсиб чиқар тиш орасидан.
Тошлар ёриб чиққан илоҳий қушнинг
Гуллар тўкилади қон танасидан.

Уприлар ҳалқумдан занглаган товуш,
Маҳзуна манзиллар қолдирар азоб.
Музтар кечаларнинг қолмас сиёҳи,
Забона фасллар қўмсаса шабоб.

Судралиб тутайди оҳ навҳа — фарёд
Қўшиқлар битганда ёмғирлар тунга.
Шохалаб борадур бу сиқик бағир,
Хас-хашак уюмлар битмаган уя.

Сўлдирадур мени ғам эмас, куйлар,
Умримни ёқади бурдаланган соч.
Кўтарар заминнинг гуллари билан
Юракка қадалган яланғоч оғоч.

* * *

Машҳаргоҳ, ҳурланар шайдойи жисминг,
Ғулдираб тинади замин тил — тоғи,
Осмон-ла яшириб юзларин йиғлар,
Само юзларида қолар қон доғи.

Ҳурлар ниқобини тишлаб йиртади,
Дийдалар тўлдирадур дур ҳикмат ойин.
Кўклар уваланар, девордек бағир,
Борлиққа битганда ул фитна қойин.

Кечар дунёлардан кечгин юрагим,
Виждон шароблари тўкилган алам.
Оламлуқлар аро чанқоқ дилимда,
Куйларим саҳройи, куйларим ситам.

Кўзимдан узилар занжир булутлар,
Оташ оловларда кўрингай қалбим.
Саҳролар тилини куйдирган у тош,
Сароблар тўкилган — ичмаган дардим.

Баландлаб учади у мовий қушлар,
Тубо шохларини куйлатиб тордай.
Аршнинг нурларидан йўғрилган олма,
Бўйнимга ўралар, кўлларинг дордай.

* * *

Сайрибоғ чаманда дил топди чаман,
Кулгуда қаҳқашон гуллайди маъсум.
Ёсуман базмида қайнаган севги,
Момиқ қабоғингни силар табассум.
Кўзлари чиройли, гули чиройим,
Йиғлама гул қизи бўтакўзойим.

Ярқирар олисда соялар ичган —
Нуршан туйғуларнинг ёниқ оқшоми.
Сокин жимирлайди шуълазан анжум —
Ёркин кечаларнинг афсун ороми.
Кўзлари чиройли, гули чиройим,
Йиғлама гул қизи бўтакўзойим.

Елбордим, бас энди, куйлайолмайман,
Оташ қучоғимни топшир елларга.
Хайруннос, руҳимга кўчар гуловоз,
Мени ёқиб ташла олов гулларга.
Кўзлари чиройли, гули чиройим,
Йиғлама гул қизи бўтакўзойим.

Тўлепберген Қаипбергенов

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНЛИКЛАР ИККИНЧИ ВАТАНИГА КЎЧМОҚЧИ

Эссе¹

Кейинги йилларда жуда-жуда беҳаловат-безовта яшамоқдаман, бобожон. Ҳазир кўйгани жой тополмайман. Қандайдир мўъжиза рўй бериб, Орол денгизи аслага қайтиб қолган бўлса-я, деган илинжда ич-ичдан орзиқиб тағин унинг қошига келдим. Не кўз билан кўрайки, мўъжиза рўй бермаган — яхшилик томонга бир қарич ҳам силжиш йўқ! (Яхшиликка бориш йўли «Борса келмас» отови томонга эмас, қадимий Оролнинг аввалги қирғоғи тарафга-да, ахир!) Аксинча, Орол саратондаги сағри теридек тортишиб-қуришиб, яна-да кичрайган. Аввалги сафар қадам кўйган жойимдан тағин бир неча чақирим ичкарироққа кирдим. Шундай қилиб, мана, тағин бир пайтлардаги денгизнинг бир пайтлардаги тубида туриб, тубсиз хаёлларга чўммоқдаман. Табиатга қарши курашимиз қандай қилиб ғалаба билан яқунлангани, «ана энди ғалаба нашидасини сурамиз» деб турганимизда, ғалаба деб юрганимиз қандай, нега, нима учун мисли кўрилмаган даражадаги мағлубият бўлиб чиққани хусусида узоқ-узоқ ўйга толаман. Уйлаб ўйимнинг тағига етишга уринаман. Ва шундай хаёлга келиб тўхтаманки, афтидан, одамлараро урушлар билан инсон ва табиат ўртасидаги «уруш» ўзаро узвий боғлиқ ҳодисалар экан! Одамлар асрлар бўйи табиат билан курашганда белу кетмон, тешаю болтани қурол тутгани барчага маълум. Ҳазир урушларда эса чўқмор, ўқ-ёй, нари борса қилчу найзани қурол тутганлар. XX асрнинг бошларига келиб ўзаро урушларда қўлланиладиган қурол-яроғлар авваллари мисли кўрилмаган даражадаги суръат билан кўпайтирилишга тушди. Урушлар одамзоднинг қўл ҳаракатини, жисмоний фаолиятини, жисмоний эҳтиёжларини, чунончи, очофатлик, баднафслик, тошбағирлик каби беҳисоб иллатларни авж олдириб юборди.

Одатда, тўплар гумбураб турганида куй-қўшиқлар ўз-ўзидан тўхтаб, кўнгиллар хуфтон, руҳлар хира тортади. Одамзод урушларда ўзининг тубан хоҳишларини ўстириб, руҳини эса, аксинча чўктириб, руҳий эҳтиёжларини ер билан битта қилиб бораверади. Асримизнинг еру осмонини ва одам боласининг ўзини қайта-қайта қисти-бастига олган қаттол урушлар оқибатида одамлар жоҳиллашиб, юраклар меҳр-шафқатдан маҳрум, раҳмдан йироқ, эзгу туйғуларга бегона тош-метинга айланаёзди. Бахтга қарши, бу тош қўтилмаганда табиатга қарши отилди. Ёп-солмаю ариқ-арналар қазиш керак бўлса — портлатгич моддалар, ер очиш керак бўлса — танкдан ҳам қудратлироқ бульдозерлар ишга тушди. 1941-1945 йиллардаги уруш оловида кўрадаги пўлатдек обдан қизиган таналар ҳали совиб улгурмагани сабаб, одамлар ўз иш жойларини «меҳнат қахрамонлари», «ишлаб чиқариш қўмондонлари» дея таърифлашга тушдилар. Кўнгиллар турмуш қулайликларига нисбатан секинроқ ўсди. Маънавиятнинг иқтисодиётдан ортда қолиши яхши ниятлардаги меҳнатни ҳам чинакам роҳат-фароҳат даражасига кўтариш ўрнига, аксинча, азоб-уқубат даражасига туширди. Чархпалак дунёнинг мана шундай эврилишларини оқатарозусига кўйиб, теранроқ мушоҳада қилиб улгурмасимиздан кўзларимизга яққол кў-

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонда.

ринди-қолдики, атроф-муҳит заҳарланган, дарёларимиз чалажон, денгизимиз ўлар аҳволда...

Шоирона ташбеҳ билан айтганда, Орол икки шохда баравар битган яккаю ягона мўъжизавий мева — неъмат илоҳий эди. Темирдан забардастланган қўлларимизнинг кучи дарахт тугул ернинг томирини титроққа солаётганини ҳисобга олмай, бир шаҳд билан иккала шохни топдик-ташладик. Натижада неъмат илоҳий кўз олдимизда қуриб-қовжирай бошлади. Биз эса... қилгуликни қилиб, «Орол нега қурияпти?» дея таажжубга тушамиз гоҳол!

Шу ҳол барчага аёнки, 1941-1945 йиллардаги манфур уруш айниқса одамнинг одамга нафратию шубҳасини кўзготиб, ўзаро шафқату ишончдан мосуво қилиб қўйди. Натижада «оловли» урушдан сўнг «совуқ» уруш бошланди. Янги уруш хавфи оддийгина хавф-хатар эмас, чинакам даҳшат даражасига кўтарилди ва у барчани ҳарбий-стратегик дахлсизликка интилишга мажбур қилди. Пахта эса; ноёб стратегик хомашё! Бу жонивор «СССР» деб аталмиш мамлакатда, асосан, Ўрта Осиёда — Амударё ва Сирдарё қирғоқларида ўсади. Оқибат-натижада дарёларимизнинг сувини пахта ичиб қўйди. Демакки, янги уруш хавфи денгизимизнинг шўрини қуритди.

Бироқ одамларнинг ақлини зўр бериб қуролланиш пойгасининг охири чатоқ, жумладан, табиат хонавайрон бўлишини англаб етмаслик қадар заифлаштириб қўйиш мумкинми эди? Майли, буни бир одам, ўн одам, юз одам, минг одам... англаб етмади дейлик. Лекин уч юз миллион нафар тирик жон орасида, агар оддийгина ҳовузгаям сув қўйиб турилмаса, бор-йўқ суви буғланиб, тез орада қуриб қолишини — шу икки қарра икки — тўртдек жўнгина ҳақиқатни биладиганлар бўлиши шубҳасиз эди-ку! Афсуски, уларнинг додига етилмади. Додга етиш учун ўша додни эшитиш керак. Эшитиш учун эшитишни исташ керак. Бунинг учун эса, демократик жамият керак...

«Орзу-армон» деган ғоят пурмаъно кўшалоқ сўз бор. Фарзандлар бурчи — аввало ота-боболар орзу-армонларини рўёбга чиқаришдир. Фарзанд учун бундан ортиқ саодат йўқ, албатта. Афсуски, биз ота-боболаримизнинг асрий орзу-армонларини фақатгина сув ҳўжалиги лойиҳачиларию муҳандисларига берилган махсус топшириқ деб тушундик...

Маълумки, ер юзини гуллаб-яшнаган боғ-бўстонга айлантириш ҳам асрий орзу-армон эди. Шу асрий орзу-армонни ушатиш йўлида кўпдан-кўп қўриқ ва бўз ерлар очилди, янгидан-янги ариқ-каналлар қазилди. «Аср янгилиги» сифатида Қорақум канали пайдо бўлди. Бироқ бу «оламшумул» ишлар билан қош қўяман деб кўз чиқарилганини камини ҳам аввалги денгизнинг аввалги тубида туриб тушунаётгандекман. Ўз пайтида қуюш-қонга сиғмас «ташаббус»ларнинг ноҳўялигини айтишга журъат қилганлар бўлмади эмас, бўлди. Бироқ «Нима, ота-боболаримизнинг асрий орзу-армонларини ушатишга қаршимисан?» қабилдаги дағдағалардан не-не шерюракларнинг ҳам унлари ўчди. Бир пайт бегуноҳ бўла туриб, ноҳақ айбланган ва ўлимга ҳукм этилган донишмандликда беназир Сукрот «Сенларга ақлли гап ҳайф!» деганидек халқим ҳам жимгина заҳар ютди. Буёғини сўрасангиз, ўша ишлар «Ватан учун!», «Мамлакатнинг иқтисодий равнақи учун!» қабилдаги сохта қақириқлар остида амалга оширилдики, бунисидан не-не тийрак кўзлар ҳам шамғалат, не-не ўткир ақллар ҳам ўтмас бўлди. Ҳа, «орзу-армон» деган қудратли дастама қарши туриш авлиёга тош отиш билан баробар эди. Қолаверса, жуда кўп йиллар мобайнида авлиёга тош отишнинг ўзи ҳам кундалик машғулот, кундалик тирикчилик тусини олган эди...

Энди биз бу ёруғ оламга янгича қараб, дейлик, уни бошқачароқ севишни ўрганишимиз керак бўлади. Афсуски, биз она Ватанимизни, ўз еримизни севишни яхши билмаймиз. Бу гап баъзиларга ғалатиноқ туюлиши мумкин. Начора, амалда ҳам шундай-да. Тўғри, биз эл-юртга беҳисоб кўшиғу дostonлар бағишлаб, унинг гўзаллигини ким ўзарга таърифлаганмиз. Эл-юртга муҳаббатимизнинг чексизлиги, садоқатимизнинг абадийлиги ҳақида кеча-кундуз қасам ичишдан ҳам қайтмаймиз. Бироқ ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатиб турибдики, ана ўша гўзаллик, айна чоғда, бизга ҳамиша камдек, нимасидир номукамалдек туюлаверади. Шундан келиб чиқиб, демак, оёзинг эл-юртга муҳаббатимиз ҳам у қадар чексиз эмас, номукамал экан, деган хаёлга бораман. Ахир, ҳар биримиз ўз ватанимизни янада гўзалроқ, бойроқ қилгимиз келади-ку, шундай эмасми? Назаримизда, гўё барча чўл-биёбон, тоғ-тош, тайга-ўрмон, чакалакзор, абадий музликлар... қўйинг-чи, бутун олам гулистон бўлиши керакдек! Хўш, нима учун? Қандай қилиб? Кўнглимизга ўтиришавермайдиган қай бир табиий иқлим, табиий шароит, табиий муҳитни йўқотиш ҳисобигами?..

Биз ўз еримизни — кичик ва катта еримизни — қандай бўлса шундай севишни ўрганишимиз керак эмасми?

Кўнглимда бош кўтарган ҳар бир саволга ўзимча жавоб қидираман. Топган жавобларим ўзимни қаноатлантиравермайди. Бир қадар умумийроқ бўлса-да, ҳарқалай, шундай жавобга кўнглимда мойиллик бор: бугунги кундай одам боласининг ўтакетган шафқатсизлиги, боринглик, фаҳм-фаросатсизлиги, ўзаро яхшироқ тил топишолмай, бир-бирини тушунмай тургани табиатни ғорат қилмоқда...

Буюк немис файласуфи Ҳегель айтганидек, инсоният ўз тарихидан ҳеч қачон тегишли сабоқ ололмас экан... Маълумки, жуда қадим замонларда ер юзида «шумер» деган бир халқ бўлган. Уз пайтида юксак тараққиёт чўққисига кўтарилган бу халқ экологик фожиа қурбони бўлган. Чунки «Биз дунёдаги энг ривожланган мамлакат, тараққий этган халқмиз» дея мақтаниб, бир-бирини тинглашнинг ўрнига тинглатишга ҳаракат қилиб, ўзларича ер очиб, сувни бебилиска исроф қилиб, охир-оқибат, гуллаб-яшнаган воҳани қип-қизил саҳрога айлантирганлар. Мана неча минг йиллардин буён ўша воҳа қумтепарлар остида ётибди...

Қорақалпоғистоннинг келажаги ҳақида ўйласам, юрагим зирқирайди. Башарти шумерлар жаҳон тарихида иккинчи марта такрорлангудек бўлса, бу балони қай бир куч даф қила олар экан? Яратгандан бошқа шундай бир қудрат соҳиби борми экан? Қум балоси ҳозирнинг ўзидаёқ жиддий таҳдид солиб, «мана мен» деб турибди-ку! Аҳволнинг нечоғли ҳалокатли эканини ўз кўзингиз билан кўрмоқчи бўлсангиз, Орол атрофидаги воҳага (балки «кечаги воҳага» дейиш тўғрироқдир?) акалли тайёрадан қарасангиз бас — қордек оппоқ туз билан қопланган поёнсиз яссиликни кўрасиз.

Илмий маълумотлардан: Оролнинг янги тарихи табиатни, халқона иборат билан айтганда, «эшак қилиб миниш» тажрибасининг қонуний оқибатидир.

Собиқ СССРда ҳар гектар экинзорга ўртача 30 килограммдан пестицид ва гербицид сепилган бўлса, бу рақам Урта Осиёда — 500-600 килограммдан, Оролбўйида эса, қарийб бир тоннадан тўғри келади. Бошқа заҳарли кимёвий моддалар собиқ СССРда ҳар ерга ўрта ҳисобда 1-2 килограммдан, Урта Осиёда — 34,4 килограммдан, Оролбўйида эса 50 килограммдан сепилган. Амударё ва Сирдарёга оқизилган оқавалар туфайли ичимли сув таркибидаги пестицид ва гербицидлар миқдори чегарадагидан бир неча баробар ошиб кетган. Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган Қорақалпоғистон халқининг ичиб ўтирган сувидан ичсангиз, нима десам экан, мени маъзур тутасиз-у, буни икки-уч кун аввал бошқа биров ичмаганми мабодо, деган хаёлга борсангиз, эҳтимол. Қорақалпоғистон далаларига сепилган кимёвий моддаларнинг 12-16 фоизи чорва яйловларига тушган. Об-ҳавонинг ўзгаришига боғлиқ ҳолда кўра-кўтонда боқиладиган чорвани ҳар хил ҳашароту юқумли касалликлардан асраш мақсадида хлорофос ва бошқа дорилар билан дориланади. Бундай дорилашлардан кейин, дейлик, сигирнинг сути 24 фоизга камайибгина қолмай, сути, ёғи, гўштида хлорофос камида икки ой сақланиб туради.

Бундан ўттиз-қирқ йил муқаддам Қорақалпоғистоннинг пойтахти Нукус шаҳрида пашшаю суварак йўқ эди. Ҳозир эса, ёз ойлари улардан қочгани жой тополмай қоласиз. Шу боис, ҳар бир хонадон хлорофосдан имкон қадар кўпроқ фойдаланишга мажбур...

Беморнинг арзи ҳолидан: Касалхона деганлари бу дунё билан у дунё ўртасидаги кўприк экан. Қай томонга йиқиламан, ё худо, деб жон ҳовучлаб ётавераркансан киши. Мен ётганимдан буён қанча-қанчаси нариги томонга йиқилди. Ўзимга келсам, менга энди барибир бўлиб қолдию ҳарқалай, ўйлайманки, у дунёнинг тайини бор: ё дўзахга, ё жаннатга тушасан-қўясан. Бу дунёда бўлса, бир қарасанг — жаннатда, бир қарасанг — дўзахдасан. Умуман олганда-ку, бу дунёда жаннат йўқ экан. Шу вақтгача манови ўзимиз кўриб турган дунёи сўтирни жаннатга айлантирамиз, деб бизларни бошлаб лақиллатишганини энди тушуняпман. Ўзим ҳам ўтакетган лақма-ишонувчан бир шўрлик эканман. Бу дунё менга ўхшаган оқкўнгил бечораларники эмас, керак бўлса онасиниям сотиб юбораверадиган фойдапараст учарларники экан. Улар билан олишавериб чарчадим. Энди ҳолим қолмади.

Бундай уч-тўрт йил аввал беш-олти танишимни бир пиёла чойга чақириб, суҳбат асносида Оролдан гап очган эдим, меҳмонларимдан бири нописандлик билан шундай деса бўладими:

— Намунча охирзамонни қоқ тепамизга олиб келиб қўйяпсан, жўра? СССР бор жойда ким хор бўлади? Мабодо бу ерда бир бало бўлса, баҳонада бирон яхшироқ жойга кўчамиз-қўямиз-да! Совет давлати бор — нима ғаминг бор, жўра!

Ўтирганлар унга қарши фикр айтиш ўрнига «Ана, масала ҳал!» дегандек бир-бирларига ғурурланиб қарашди.

Ўз уйингдаги меҳмонларингга нима дейсан?

Қаттиқроқ гап қилсам, хафа бўлиб чиқиб кетишади. Мезбонликни ўрнига қўйишга ҳарчанд уринмай, тил-жағим ўзимга бўйсунмади:

— Сендек қонхўр бўлмаганида эл-юрт тузалардику-я,— дедим ҳалиги нодонга қараб.

У бирдан ўрнидан сапчиб туриб:

— Мен кимнинг қонини ичдим?! Қани, айт? Айтмасанг кўрадиганингни кўрасан,— деб дағдага қила бошлади. Бизнинг жиққамушт бўлишимиздан хавотирланиб бошқа меҳмонларим ҳам ўринларидан қўзғолишди.

— Ҳовликманлар, йигитлар, ўтиринглар! Барибир ўша гапим гап! Одам қонхўр бўлиши учун албатта кимнингдир қонини ичиши шарт эмас. Халқ тақдирига беписандлик

ҳам қонхўрлик,— дедим. Анови ноқис жаҳл қилиб чиқиб кетди. Бошқалари сўзимни ер-да қолдирмай ўринларига қайта ўтиришди.

Бундан ҳам қизиги яқинда чиқди. Уша қонхўр танишимни бош ҳамширадан дори сўраб олаётган жойида учратиб қолдим. Орадан ҳеч нима ўтмагандек кўришиб, ҳолаҳвол сўрашгач:

— Бечора Орол қуриб ҳаммани абгор қилди-ёв,— деб зорланган эдим, у дориларни халтасига тика туриб:

— Бундай чепуха ўйлар билан нега азиз жонингни қийнайверасан?— деди тагин нописандлик қилиб.— Улса ўлибди-да, ўша Оролинг! Шунга шунча ваҳимами! Кўряпсан-ку, ҳозир қанча гап-сўз бўлиб, қанақанги жамғармалар тузиляпти. Ана энди баҳона сон сабаб билан тўрт томондан ёрдам деганинг оқиб келаверади! Жон қойитмай оппа-осон қорин тўйдирамиз. «Кўпни ёмонлаган — кўмувсиз қолади» деган гап бор. Эҳтиёт бўл, ношукрчилик қилаверма! Ҳалиям халқнинг бағри кенг. Йиғлаб-сиқтаганингни кўрса, топган-тутганини бериб юбораверади. Худо йўлига, албатта. Бултур онам ўлган эди-да, қариндош-уруғлариму дўст-биродарларимдан шунақанги пул тушдики, ишонасанми-йўқми, онамни кўмишдан ортиб қолганига икки ўғлимни уйлаб олдим. Уйлаб қарасам, онам менинг бахтимга ўлган экан! Демак, Орол ўлган бўлса, бу бизга бахт кулиб боққани эмасми, тентак? Оролни кўятуриб, ўз соғлигингни ўйламайсанми!— дея зипиллаб жўнаб қолди. Қулоқ-чаққасига туширишга барибир ҳолим йўқ эди. Ҳол бўлганда ҳам, булардан қай бирини урасан! Ушандан буён ақалли яна бир марта «қонхўр» деб улгуролмаганимдан армондаман-да!

Анчадан буён тагин бир ўйдан бошим қотиб юрибди. Бизда мамлакатнинг хўжайини ишчи билан деҳқон, ҳокимият ишчи ва деҳқонники, бало-баттар дейишар эди. Кейинги етмиш беш йил мобайнида ёзилган китобларда ишчи билан деҳқон озмунча кўкка кўтарилдими! Бойдан камбағални ақллироқ кўрсатувчи китоблар-чи? Қанча эди? Энди тагин савол туғилади: бугунга келиб қандай йўллар билан бўлса-да бойлик тўплаб улгурганлар ақллими ё «биз мамлакатнинг хўжайинимиз, ҳамма нарса бизнинг қўлимизда» дея алданиб ишлай-ишлай, охир-оқибат, қип-қизил ялангоёққа айланиб қолганларми?

«Икки одам жанжаллашса, ақллиси айбдор» деган гап бор. Хўш, Оролбўйи фожиаси учун уларнинг қай бирини айблаймиз? Олашапрондан фойдаланиб мол-дунё йиғиб улгурганларними ёки ишлай-ишлай ялангоёқлигича қолаверганларними? «Иккаласиям эмас, тузум айбдор» дейди бировлар. «Фан айбдор, олимлар айбдор», дейди бошқалар. «Мушук айбдор», дейди Афандининг очофат хотини... Хўш, аслида ким айбдор?

Ҳарқалай, шуниси аниқки, замон қанчалик эврилиб, аравакашини кўшиги қанчалик ўзгармасин, халқнинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдириб ўз ишини бажаришга устаси фараңлар, ҳар не қилиб бўлсин ўзига катта даромад орттириш пайида изғиб юрганларнинг табиати бирданига ўзгариб қолгани йўқ. «Букрини қабр тўғрилар» деган гап бор, ахир. Бундайларнинг сони ҳозир кўпайса кўпайдики, озайгани ҳам йўқ. Бироқ улар балиқдак тутқич бермайди. Туяқушга ўхшаб, бир қарасанг — туя, бир қарасанг — қуш бўлади-туради. Шуларнинг асл қиёфаларини кўролмаямизми, демак, табиатнинг дабдала бўлганига бировдан ўпкалагунча ўзимиздан, ўз кўзимиздан ўпкалаганимиз маъқул. Шундай эмасми?...

Илмий маълумотлардан: Орол денгизининг ўртасида «Қайта туғилиш» («Возрождение») деган отов бор. Унда собиқ СССР мудофаа вазиригининг Синаб кўриш илм-гоҳига қарашли махсус бўлим жойлашган. Эллик йилдан бери бу бўлим нима иш билан шуғулланади — номаълум! Бироқ шуниси аниқки, Оролнинг Қорақалпоғистонга қарашли соҳилларида ер ости сувлари нурланган. Қорақалпоғистоннинг минг-минг гектарлик тўқайзорларию қамишзорлари калнинг бошидек тап-тақир бўлиб қолганига осмондан шамол билан ёғилган заҳарли қумлардан бошқа сабаб йўқ дейсизми? Азалий тўқайзорлардаги шох-новдалар заҳарлансалар, илдиэлар ўзларининг ҳамширалик вазифаларини адо этишлари керак-ку?..

Беморнинг арзи ҳолидан. Ақли бутунлигу ақли ноқислик ҳақида гап кетар экан, мен ҳам бир кўрган-билганимни айтай. Бу ерга келишимдан уч-тўрт ой аввал ишдан бўшаб нафақага чиққан собиқ раҳбарларнинг даврасида ўтириб қолдим денг. Бири куни кеча каллани ишлатиб, данғиллатиб уй солиб улгурганини айтиб мақтанса, иккинчиси ҳамма ўғил-қизларини битта-биттадан уйлик-жойлигу машиналик қилгани билан, учинчиси омонат кассалардаги пуллари билан — нечта омонат дафтарчаси борлиги билан мақтанади-да! Улардан «Сен бу бойликни қаёқдан олдинг, қандай топдинг?» деб сўрайдиган ҳеч киши йўқ. «Ўзинг-чи?» деган савол устида бош қотириб, гапни чувалатишни истамасалар керак-да. Ҳарқалай савол-жавоб мутлақо бўлмади эмас, бўлди. Биттаси йиққан пулининг оғирлиги неча килолигини айтганида бошқалари, азбаройи бўш келмаслик учунми қайдам, ўша пуллар битталигу учталикими ё ҳаммаси элликталигу юзталикими деган саволни бериб, шу атрофда анча тортишувлар бўлди. Улар Орол ҳақида ҳам фикр айрибошлашдилар, албатта. Ҳар бири, худди «Минг бир кеча» эртақларидек, ўз умрини ақалли бир кунга чўзиш умидидаги бир кечалик қаҳрамон бўлишга уринади. Йўқ, уларни Австралияда яшовчи қай бир қабиланинг эркакларига кўпроқ ўхшатдим.

Уша қабилада ҳомиладор аёлни тўлғоқ тутса, эри хотинига ёрдам тариқасида бошқа бир хонага кириб, «оҳ», «ух» дея ўзича тўлғаниб ётар экан.

Даврадагилар нақлимни мароқланиб тинглаб, ҳузур қилиб кулишди, бироқ тарки одат амри маҳол экан, менга қаттиқ танбеҳ беришди. «Сен бу гапни иккинчи айта кўрма! Оролга ёлғондан бўлсаям тўлғонувчилар керак!» — дейишди.

Билмадим, уларнинг ақли ноқисми ё ўзимнинг?..

* * *

«Дунёда энг оғир иш — гапингни бировга уқтириш, ундан ҳам оғирроғи — ақалли бир-икки сўзингни тингловчининг эсида қолдириш» дер эдингиз, бобожон. Эсда қолдириш осонроқ бўларми экан, деган умидда шу топда айрим гапларимни такроран уқтиргим келяпти.

Орол Туронзаминга ҳамлага шайланиб турган қўш душмандан уни ҳимоя қилувчи ягона посбоннинг уйғоқ кўзи эди. Кўз юмилгани сайин ўша ёвуз душманлар — Қорақум билан Қизилқум ҳаракатга келиб, қўлни қўлга беришига сал қолиб турибди. Раҳмга бегона кафтлар бир-бирларига тегдими, тамом!

Орол наинки атрофидаги халқларга ризқ-рўз улашувчи улкан дошқозон, балки бутун Туркистоннинг ягона тўлин ойи эди. У ҳар қандай қаро кунда ҳам адашганларга йўл кўрсатувчи ердаги ойимиз эди.

Жаҳон халқлари Оролнинг бу хусусиятларини эътиборга олсалар, холис ёрдам қўлини чўзишлари аниқ эди-да, деб ўйлайман.

Атоқли табиатшунос Темирязов шундай деган экан: «Ҳар бир одам, ҳар бир халқ, ҳар бир мамлакат ер-сувдан фойдаланиш ҳуқуқи ажодлардан бизга қолдирилган меросгина эмас, келгуси авлодлардан олинган қарз ҳам, ҳали бу қарзни узишимиз керак, биз шундай қилишга мажбурмиз деб ўйламоғи, шунга қараб иш тутмоғи шарт».

Бахтга қарши, бу донишмандона фикрни бутун бир мамлакат аҳли унутди. Айниқса, Орол бўйида яшовчи халқлар унутди. Ана ўша қарзни еб кетиш пайида бўлган шон-шухрат бандалари эса, бу ҳақиқатни била туриб унутдилар ва ё атайин унуттирдилар.

Менинг ҳам хотирам чатоқлашиб қолдими, қайдам, бобожон, бир пайтлар Орол ҳақида сиз айтиб берган беҳисоб афсоналар, ривоятлар, эртаклар, чўпчаклар, нақлларнинг барчасини ҳозир тўлиқ эслаёлмайман. Ақалли эсимда қолганларини бошқаларга эслатай дейман, тагин иккиланаман. Масалан, «Амударё арабларнинг Нилюю хиндларнинг Гангасидек илоҳий, муқаддас дарё», «Амударё жаҳонда тенгсиз шифобахш дарё», «Амударёнинг лойқаси ҳар қандай шифобахш сувдан шифобахшроқ», «Орол — илоҳий май тўла коса», «Орол — тубсиз денгиз» ва ҳоказо ҳақиқатларни исботловчи афсона-ривоятларга бугун кимни ишонтира оламан? Айниқса, «афсона» деган мўъжизанинг ўзига ҳам ишонмайдиганларга не дейин? Майли, бу ўринда Амударё билан Оролнинг аҳволини тагин эслатай. Лекин Сирдарё-чи? У ҳам оқава, сизот ва бир қарра ишлатилиб заҳри қотилга йўғрилган ташландиқ сувларнинг «ёрдами» билан Оқмачит (Қизилўрда)га жилдираган жилға бўлиб базур етиб келмоқда! Ҳарчанд интилмасин, барибир, Оролга етиб боргулик ҳол йўқ унда ҳам!.. Собиқ СССР Конституциясининг 57-моддасида «СССР граждандари сиҳат-саломатликларига, моддий турмуш шароитларига таҳдид ва таъзиялардан суд орқали ҳимояланишга ҳақлидирлар» деган кафолат бор эди. Афсуски, бу кафолат фақат қоғозда экан!

Мен 1991 йилда собиқ СССРнинг собиқ президенти М. С. Горбачев номига (бу одам президентлик лавозимида ишлаб турганида) махсус хат ёзиб, унда: «Айтинг-чи, фожияли аҳволимиз учун биз кимни судга беришимиз керак?» деган савол қўйган, башарти жавоб бўлмаса, ўзларини судга беражаклигимизни маълум қилган эдим. Жавоб бўлмади. Шу орада, худонинг қудрати биланми, қайдам, ё дўппи тор келгани сабабми, хуллас, СССР ҳам йўқ бўлди, Горбачев ҳам тахтиравондан тушди. Энди экс-президентни судга беришдан кимга наф?

Ана шундай қилиб десангиз, бобожон, баайни тешик тоғора эгасига ўхшаб ўтирибмиз. На Орол бор, на айбдор, на суд...

Биз бугун Сталинни қарғаб-сўкиб, уруш даврида «улкан мамлакат манфаатлари» деган дастак билан кўпчилик майда миллатларни ўз ватанларидан бадарға этди, деймиз. Бундай авж пардада қарғаб-сўкишлар замирида Сталиндан кейинги раҳнаомаларимизнинг, айтишлик, «қорақалпоқларни ҳеч ким ватанидан бадарға этмади, агар кўчсалар ҳам ўз ихтиёрлари билан кўчадилар», дея тарих олдида ўзларини оқлаш ниятлари йўқми мабодо?!

Беморнинг арзи ҳолидан: Биласизми, кимдир ўлса, ҳатто қўшни палаталарда кимнингдир аҳволи оғирлашиб, ҳамшираларнинг йўлакда зир югурганларини кўрсам, менинг ҳам қаттиқ мазам қочадиган бўлиб қолибди. Уша куни уйқу йўқ. «Бу азобларнинг охири борми? Шўри қайнаган халқимга қачон бахт кулиб боқар экан? Бу йўлда қўлимдан нима келади ўзи?» деб ўйлайвераман-ўйлайвераман. Шу кетишда кунлардан бир куни бизни ҳам кўчирсалар кераг-ов! Чунки Оролни қайта тўлдириш қийинга ўх-

шаб қолди. Назаримда энди мумкин эмасдек... Ҳай, ана, кўчирди ҳам дейлик, ўшанда қаёққа кўчамиз, деб бошим қотади-да!.. Бундан қирқ-эллик йил аввал Сталиннинг қатағониға учраган халқларни ҳозир ўз ватанларига қайта кўчиришяпти-ку. Улар бутун мамлакатнинг ёрдами билан кўчяпти. Бизни ҳам кўчада қолдиришмас, кўчишимизга ёрдам беришар, деб ўйлайман? Агар еримизни эпақага келтиришга умид бўлмаса, бу иш одам боласининг қўлидан келмаслигига ишонтаришса, кўчишдан бошқа илож қолмаса, тўппа-тўғри Қримга кўчамиз! Боболаримиз бир пайтлар Қримда яшаганлар-ку, ахир! У ерда ҳам денгиз бор. Қрим татарлари билан тил тилга тушади. Айрим маълумотларга қараганда, XI—XII асрларда Киев Русининг жанубий чегараларини ҳимоя қилган «черные клобуки»лар, яъни, қорақалпоқлар қўним топган жойлар — Украина далаларига борсак ҳам майли. Бу ёғини ҳали бошга тушганда кўраверармиз. Лекин яқинда бир одам кўнглимга жуда оғир ботадиған гап қилди-да. Унинг гапига қараганда, биз — қорақалпоқлар инсониятга ғам-қулфатдан сабоқ бўлиш учун яратилган эканмиз. Шумқадамлигимиз учун бизни ҳеч ким ҳеч қаерга сиғдирмас эмиш. Чунки биз бошига қора қалпоқ кийган халқ эканмиз. Оллоҳ Таоло манглайи қоралик — пешонаси шўрлик аломатини абадий тамға қилиб бошимизга кийдирган эмиш. Бу гапни эшитса, қримликлар ҳам бизни қабул қилишдан қўрқишса керак. Қорақалпоқлар келса, Қора денгиз ҳам буғланиб кетар, кейин икки қора бир бўлиб... деб ўйлашса-я!.. Энди бу халқ нима қилсин? Бизлар борган жойда сув қурийверса!.. Эрта бир кун одамлар биз яшаган шу жойларни «Қорақалпоққум» деб аташса-я!..

Ўша одамнинг оғир гапини кўтаролмай, ўзимча ундан ҳам оғирроқ хаёлларга бораман. Айниқса, палатамдан ўлик чиққан кунлари ер-кўкка сиғмай, Яратганга мунот жот қиламан. «Е раббий,— дейман.— Бу не кўргилик, бу не сир-синаот?! Кимлардир отамаконимизни эгаллаш ниятида бизни аста-секин қириб тугатиш усулларини ўйлаб топиб, шу кашфиётини тажрибада синаб кўраётгани йўқми мабодо!» Илоё, бундай ўйларим нотўғри бўлиб чиқсин! Илоё қасд қилганлар паст бўлсин! Одам боласи бу қадар шафқатсизликка бормас! Улар орасида раҳмдиллари ҳам кўпдир? Мана, қанча-қанчаси бизни даволаш учун жонини жабборга беряпти-ку! Шундай эмасми? Демак, эртадан умид бор! Карами кенг эгам, қолаверса, меҳр-шафқатдан буткул жудо бўлмаган одамлар бошимизга тушган қулфатлардан аришимизда ўз марҳаматини дариф тутмас?

* * *

Бутун жаҳонга, ҳаттоки ўз-ўзимизга, ўз ота-бобомизга синфий душман кўзи билан қарай-қарай шабкўр бўлиб қолаёзган биз, бобожон, теварак-атрофга одамга ўхшаб қараганимиз сайин, кўп йиллик қинғир қарашларга нечоғли ўрганиб-кўникиб қолганимизни ҳам аста-секин англаб етмоқдамиз. Лекин худди боши билан эмас, оёғи билан юришни энди-энди машқ қилаётган одамга ўхшаймиз.

Худога шукр, кўзбойлогичдек алдаб-авраб ўзларига лаққа ишонтарадиган устамонларнинг сир-асрорларидан тобора кенгроқ воқиф бўлиб, ҳақ йўлини, киروي одамлик йўлини, одамийлик йўлини тутта бошладик. Гарчи кеч бўлса-да, начора деймиз, ҳечдан кўра кеча ҳам яхши. Муҳими, иншооллоҳ, бу йўл нурли истиқболга олиб чиққай!

Ёлғончилик ва одамийлик ўзаро зид тушунчалардир, зеро, ёлғончилик — шайтоннинг иши. Орол фожиасининг келиб чиқиш сабабларидан бири, балки энг бирламчиси ана ўша улкан миқёслардаги ёлғончилик, алдамчилик, товламачилик, кўз-бўямачиликларда бўлса эҳтимол.

Ҳукмрон сиёсат «пахта — қорақалпоқнинг бахт-саодати», «биз инсоният тарихида мисли кўрилмаган даражада яхши яшаяпмиз», «дарёларимиз ҳам, денгизларимиз ҳам, тоғларимиз ҳам жойида турибди», «эртамыз янада гўзалроқ бўлади» қабилдаги кўзбўямачиликларга бизни роса ишонтирди. Ўз ёлғонига ўзиям ишониб қолганми, қайдам, ҳатто Орол денгизи соҳилларида Бутунитифоқ миқёсидаги курортлар қурамиз деб, бу иш учун миллион-миллион сўм маблағ ажратилди. Қурилишлар бошланиб кетди. Кейинчалик аҳвол оғирлашиб, денгиз соҳилидаги курорт учун қурилган муҳташам бинолардан бир неча қақирим ичкарига қочиб кетганида, ҳатто битган ва чала битган кўпдан-кўп бинолар қумга кўмила бошлаганида ҳам мутасаддилар бўш келмадилар. «Ҳечқиси йўқ, шунгайм ота гўри қозихонами, тоғ Сулаймонга учрамаса Сулаймонни тоққа юборамиз-қўямиз-да, қолаверса, ана, Сибир дарёларининг сувини Ўрта Осиёга бурмоқчимиз, қарабсизки, олам гулистон» дея айланган бошларни баттар ғир-ғир айлантиришга тушдилар.

Ёлғон ваъдаларга чаппа-чин ишонган биз — қорақалпоқлар, Оролбўйи халқлари ҳам қараб турмадик, албатта. Ўз навбатимизда ҳар бир хорижий меҳмонга «Бизда ҳаммаси зўр», «Биз дунёдаги энг бахтиёр халқимиз» қабилдаги ёлғонларни ўз оғзимиз билан тўтиқушдек такрорлаб, бошқаларни ҳам, ўзимизни ҳам бошлаб ишонтирдик.

Мана, бугун дабдурустан бир юз саксон градусга ўзгариб, ўша гапларнинг батамом тескарисини айтишга тушдик. Лекин энди, гапимиз қанчалик рост бўлмасин, ҳаттоки юракнинг туб-тубидан отилиб чиққан дод-фарёдимиизга ҳам жаҳон аҳлини ишонтариши-

миз мушкул бўлиб турибди. «Ёрдам беринг!», «Қутқаринг!», «Войдод, чўкяпмиз!» дея бош урилмаган остона, Оролнинг аҳволини айтиб фиғон чекилмаган минбар кам қоляпти, лекин...

Ҳозир ёлғончиликдан ҳақгўйликка, кўзбўямачиликдан кўзи очиқликка ўтилаётган давр. Утиш даврида ёлғон билан ростни ажратиб олиш, одатда, қип-қизил ёлғончининг дастлабки рост гапига бошқаларни ишонтиришдан-да мушкулроқ бўлади. Буёғи — тарки одат — амримаҳол деганларидек, алдамаса туролмайдиганлар ҳозир ҳам ҳамма жойда етарли-да, ахир!

Оролга боғлиқ кўпгина рост гаплар очиқ айтилиб, энди оламдаги не-не ақлли бошлар чуқур мушоҳадага чўмиб, муаммонинг тез ва тўғри ечимини қидириб ўтирганида — 1993 йилнинг қишида янги бир ёлғон жаҳонга дўмбира қилиб чалинди: Москва телекўрсатуви Оролбўйидаги қорақалпоқ овулларининг анча-мунчаси сув тошқини остида қолгани ҳақида репортаж намойиш этди. Собиқ СССР таркибида бўлган кўпгина жумҳуриятлардаги дўстларим менга кўнғироқ қилиб, «Оролбўйидаги овулларни сув босаётганига қараганда, денгиз қайтадан тўлиб-тошган, шекилли» дея астойдил табриклашди. Мен бу табрикларга жавобан нима дей? Куяйми, ўлайми?! Ахир, аҳвол бошқача эди-да! Оролга бир томчи сув томгани йўқ эди-да! Амударё ултонида сизиб келган сувнинг олдини бўғиб, кўкламги экинга ерни ақалли қишда ҳозирлашга чоғланган овуллар ўз ерларига сув очганларида, дастлаб амал-тақал оққан бир-икки сантиметрдаги қалинликдаги сув музлаб, унинг устига юборилган сув ерга сингмай, кўзгунинг устига қўйилгандек ғизиллаб бориб, хонадонларнинг остонасидан ичкарига кирган-кетган! Бир неча овул эмас, бутун бир дунёни сув босса тўпиғига чиқмайдиган бошлиқлар эса, одатдагидек бундай «тошқин»га ҳам тайёр бўлмаган. Аслида бор-йўқ гап шугина, холос!

Дўстларимга гап нимадалигини айтсам, улар кимга ишонишни билмай, аввалгидек ёлғон-яшиққа зўр берилаётганига ақллари бовар қилмай, ора йўлда қолишдики, бу, албатта, табиий ҳол эди.

Авалло бундай иккиланишлар сабаб, халқларимизнинг аҳволи баттар мушкуллашмоқда. Лекин, иншооллох, бу мушкулотдан ҳам қутулгаймиз. Зеро, ҳақ йўлига ўтган одамлар ҳақни ноҳақдан, ростни навбатдаги ёлғондан ажрата олгай!

Беморнинг арзи ҳолидан: Яқинда пайғамбари акрам Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифлари ҳақида шундай бир ривоят эшитиб қолдим.

Ҳазрат пайғамбаримиз саҳобалари билан ўтирганларида охирзамон ҳақида гап кўзғалиб, ўша пайтда куннинг узунлиги йил билан баробарлашиб қолажаклиги айтилибди. Шунда саҳобалардан бири: «Расулulloх, айтинг-чи, бизлар-ку, ҳозирги бир тутам кунда беш марта намоз ўқиймиз, кун йилга баробарлашган пайтда мўмин-муслмонлар неча марта намоз ўқишлари керак бўлади?»— деб сўрабди. Ҳазрат пайғамбаримиз айтибдиларки, бу масалани қандай ҳал қилиш ўша даврнинг уламоларига ҳаволадир. Энди сизлар мендан «Охирзамон деганлари нима, унинг қандай аломатлари бор?» деб сўрамоқчисизлар, шекилли? Марҳамат, эшитинг! Қай бир оила бошига оғир мусибат тушса, яъни, хонадон аҳлидан кимдир қазо қилса, ўша уйда охирзамон бошланади...

Охирзамонни ўз кўзлари билан кўрмоқчи бўлганлар бизнинг юртимизга келсинлар! Ҳам онадан, ҳам отадан жудо бўлган Оролбўйи халқи учун чинакам охирзамон бошланди. Қайда ўша донишманд уламои киромлар? Оғир хасталикда кечаётган ҳар бир кунимиз йилга баробарлашган биз бечоралар кунига неча марта намоз ўқишимиз керак, азизлар, ким айта олади?..

* * *

Балогардонимиз Оролнинг кўз юмишини бетоқат пойлаб ётган икки тилсиз ёв — Қорақум билан Қизилқумнинг авзойини ўз кўзим билан кўриш мақсадида уларнинг қошига бордим. Дарҳақиқат, бу тилсиз ёвлар алланечук жонлиби қолишган. Оч бўридек кўринган жонзотни ғажийман деб тиш қайраб туришибди. Қумбўрон кўз очирмайди. Тўғри, ўзим яшайдиган Нукус шаҳрида ҳам бутун ёз кунига-кунора бўлмаса-да, тез-тез шундай тўзон кўтарилиб, кўз очгани қўймас эди. Ундан қутулиш учун яқин хонадонлардан бирга кирардик-кетардик. Лекин бу ерда, илондек вишиллаб, аждаҳодек ўз комига тортмоқчи бўлаётган чеки-чегараси йўқ қум барханлари орасида... қаяққа қочасиз? Ақалли кўз очиб имкони қани?..

Уз номи билан «Қорақум» аталувчи даҳшатли қум денгизи билан юзма-юз турар эканман, япон адаби Кобо Абэнинг «Қумдаги хотин» романи қаҳрамони, муаллим Ники Дюмпейнинг аччиқ қисматини эслайман. У ўркак-ўркак қумлар орасидан ўз коллекцияси учун қурт-қумурсқа излаб юриб, кўчма қум зарраларининг учинини биринчи марта кўриб тургандек, қум зарралари ҳақида узоқ ўйга толади. Салмоғи граммнинг ўндан бирича, катталиги тарикнинг юздан бирича келмайдиган заррачаларга қараб, бу митти полвонларнинг қандай қилиб улкан шаҳарларни, бутун-бутун мамлакатларни босиб олишдек бемисл қудратга эга эканлиги ҳақида ўйлаб, юраги шувиллайди. Бу қудрат уни Шпан чивинининг учушидан ҳам кўпроқ ҳайратга солади. Ники қумтепалар орасидаги машъум «зиндон»га тушиб, ўзи танҳо яшашига мажбур бўлганга қадар бу

хусусда ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Дарҳақиқат, бошга тушганни кўз кўраверар экан, бошга тушмагунча...

Ҳозиргидек экологик фожиалар исканжасида қолган оз сонли халқимнинг келажак тақдири ҳақида ўйласам, уни Никининг қисмати кутиб тургани йўқми экан, дея қаттиқ даҳшатга тушаман.

Мен Қорақалпоғистоннинг пойтахти Нукус шаҳрида яшайман. Нукус дам жанубдан, дам шимолдан, дам шамоли-ғарбдан тез-тез эсиб турувчи кучли шамолда кўчаларининг чанг-тўзони осмони-фалакка ўрлаб турувчи антиқа шаҳар. Мен бу шаҳарнинг бугунги аҳволидан бошқачароқ — аввалги гўзал ҳолатини ҳам кўрганларданман. Кўчаларнинг икки томонида ям-яшил дарахтлар яшнаб турарди. Ҳавоси тоза эди. Ўша кезларда шаҳардаги барча йўллар улуг дарёмиз Амуга бориб тушар эди. Дарёдан ўтишни истаса, улкан паромлару, кемалар хизматимизга шай эди. Ўзанига базўр сиғиб, пишқириб оқувчи пурвиқор дарё бир-икки чақирим олисданоқ кўзларни қувнатиб, дилларни яшнатар эди. Дарё соҳилида жойлашган балиқчилар шаҳарчасида ҳаёт қизғин, одамлар не-не балиқларни муттасил қоқлаш, қовуриш, тузлаш билан машғул эдилар. Ҳар хил таомларга айланган сархил балиқларнинг хуш бўйи теварақдаги боғ-роғларда ўсган гулу райҳонлар исига қўшилиб, шаҳар аҳлида баҳорий бир кайфият уйғотар эди. Яқин-яқинга қадар (атиги ўттиз йил аввалги) манзара мана шундай эди. Бугун эса, булардан биттаси ҳам йўқ! Балиқчилар шаҳарчаси ўрнида қандайдир умид билан бузилмаган, лекин харобага айланган ташландиқ уйлар ҳувиллаб ётибди. Вақтида бирварақайига юзлаб-минглаб одамлар ўтадиган парому солмалардан эса ном-нишон ҳам қолмаган, албатта. Одамларга кўп йил беминнат хизмат қилган улкан катер қолдиқлари ўзи бир пайтлар савлат тўкиб турган соҳилдан беш-олти юз қадам ичкарида бамисоли улкан динозаврнинг суякларидек, қоқ ярми қумга кўмилган ҳолда, ғалати бир алфозда қийшайиб ётибди. Ундан нарироқда, улкан дарё ўзанининг туб-тубида кўзга базўр кўринувчи кичик бир жилға символдек совуқ йилтирайди. Вақтида тўлиб-тошиб нақ бир ярим-икки чақиримлик кенгликда оқувчи улуг дарёдан қолгани шугина! Куни кеча кўпикланган тўлқинлар муттасил бош урадиган беванд қирғоқнинг ичи — асов Жайхуннинг яланғоч ўзани кераксиз темир-терсақлар, синиқ-сассиқ буюмлар, ҳар хил чиқиндилар ташланадиган ростмана ахлатхонага айланиб қолган...

Нукусдан Оролга қадарлик масофа узоқ эмас. Кичик тайёрада ярим соатлик йўл. Бироқ энди Орол тубидаги тузли қум уюмларини кўриш учун аввалгидек овора бўлиб сафар-саёҳат қилишга ҳам зарурат қолмаган. Уларни мен ўзимнинг ҳовлимда ҳар куни кўраман. Авваллари яхшигина боғим бор эди. Ҳозир ўша боғ йўқ — батамом қуриб қолган. Кейинги тўрт-беш йилдан буён ҳар кўкламда бир парча еримга қайта ишлов бериб, янги ниҳол ўтқазаман — тутмайди. Аввалига куртақлар бўртиб чиққандек бўлади. Икки ҳафтача ўтиб-ўтмай паққос қурийди-қолади. Сабаби аниқ. Шу орада илдизини ернинг шўри куйдириб улгурган бўлади. Барибир, бўш келмайман. Ҳар кўклам ниятим — бир парча еримни заҳардек сап-сарик ва туздек оппоқ шўр қум зўрралари чанғалидан халос этиш, унга аввалги ҳосилдорлигини имкон қадар қайтарш! Ўзимни-ку, шундай самарасиз машғулот билан алаҳситаман. Лекин Оролни ташлаб кетишга кўнгли бўлмай, умид билан яшаётган элатдошларим, қуруқшаган сийналаридан ўз гўдақларига эмизгулик бир томчи сут чиқмайдиган, чиқса заҳар-заққумга йўғрилиб чиқадиган оналарни, уларнинг сариқ касалга чалинган нимжон болаларини, собиқ денгиздаги ташландиқ кемаларнинг кечаги дарғаларини, бир вақтлар чор тарафга донг таратган балиқчилар овули — Учсой аҳлини, ҳозирда ўлик денгиз ултонидаги туз устида унган хас-хашакларни йиғиб-териш билан тирикчилик ўтказаетган одамларни, бу бечораларни нима деб юпатай, қандай юпатай?!

Ваҳима қилмоқчи эмасман, лекин Орол бошига тушган ва кундан-кунга оғирлашиб бораётган машғум фожиа ўз миқёсларию мудқиш оқибатларига кўра умумжаҳон ҳалокатининг бошланishi эканини эътиборга олмаслик ҳам мумкин эмас! Бу юртда қазойи ногаҳонлар ҳам, тузатиб бўлмас майиб-мажруҳлар ҳам, яримжон-рамақижонлар ҳам беҳисоб. Куни кечагина ёшларнинг шўх-шодон кулгулари янграб турган гавжум овуллар бугун кимсасиз ҳувиллаб ётибди. Орол атрофида қордек оппоқ тузга бурканган, тирикликдан ном-нишон қолмаган овулларни ақалли узоқроқдан бирров кўрмоқчи бўлсангиз, агар бу «томоша»га юрагингиз чидаса, яна ўтиниб сўрайман, собиқ денгиз атрофларига тайёрадан бир сидра кўз ташланг! Куни кеча яшнаб турган овуллар бугун, нима десам экан, тап-тақир. Бу ерларнинг ҳар гектарига бир йилда бир тоннага яқин тузли қум муттасил ёғилиб турганидан кейин, қанақасига тап-тақир — калнинг бошидек яп-яланғ бўлмасин, ахир! Бир кал бошлаб, иккинчи кал хотималаган «оламшумул тажриба»нинг қонуний ҳосиласи-да бу!

Беморнинг арзи ҳолидан: ...Кеча ўлган одам Оролнинг аввалги соҳилидаги балиқчилар овулида туғилиб ўсган экан. Улимидан аввал «Ўша ўзим туғилиб ўсган овулдаги қабристонга, ота-боболаримнинг ёнига кўминглар», деб васият қилган экан. Нукусдаги қариндошлари васиятга кўра бир КамАЗ машинасини ёллаб ўлигини олиб кетишган эди. Бугун қайтариб олиб келишибди. Бечоранинг етти отаси

кўмилган қабристонни топишолмабди — қўм остида қолганмиш. Шу кетишда эрта-индин ҳамма қабристонларимизни қўм босади-ёв! Айтинг-чи, энди мен ўлимим олпидан нима деб васият қилай? Неваера-чевараларим қабримни қўм остидан тополмай сарсон бўлмайдимиз? Бундан ёмонроқ жазо, бундан ёмонроқ қарғиш бўладими оламда?! «Улигингни қўм босгур»нинг «ўлигинг кўчада қолгур»дан нима фарқи бор? Қай бири баттар?..

Илмий маълумотлардан: Асримиз тезкор аср. Лекин ХХ асрда одам боласининг табиатни ғоят қилиш тезлиги энг тезулар тайёрани ҳам ортда қолдирса керак-ов.

1961 йилги аҳволига таққослаганда, бугунги кунда Орол денгизи нақ йигирма метрга саязлашди. Денгиз сувининг юзаси икки ярим барабар кичрайди. Жами сувнинг учдан икки қисми буғланиб бўлди. Денгиз остидаги 30 минг квадрат километрдан кўпроқ майдон очилди. Сув аввалги соҳиллардан 70-110 километр ичкарига тортилди. Шундай қилиб, Оққўм ёки Оролқўм йил сайин, кун сайин, соат сайин кенгроқ қулоқ ёзмоқда. Денгизнинг аввалги соҳилидан ўртача 300—500 чақиримлик масофадаги жами беш миллион гектар кечаги экинзор дала бугун бутунлай ишдан чиқди. Қўмбўрон ҳар кўтарилганда бир гектар ерга ўртача 60—80 килограммдан туз аралаш қўмни сепиб кетмоқда.

Йилдан-йилга куз эртароқ тушиб, баҳор эса, аксинча, кечроқ кирадиган бўлиб бормоқда. Ҳавонинг табиий айланиш мароми бузилди. Авваллари денгиз устига кўтариладиган илиқ ҳаво оқимлари Арктикадан келадиган совуқ шамол оқимларига табиий тўсиқ эди. Бу илиқ ҳаво оқимининг кўлами тобора тораяётгани сабаб, энди совуқ оқим ўз ишини қилиб, бора олган жойигача бормоқда.

Асримиз бошларидаги вақтли матбуот саҳифаларида ёзилган «Орол денгизидан қизил ва оқ балиқлар, асосан «бокира» деб аталувчи антиқа балиқ овланади», «Келажакда Орол денгизи балиқчилик саноати ва балиқ савдосида улкан аҳамият касб этади. Ҳозирнинг ўзидаёқ шу атрофдаги даштаки бозорларда Орол балиқларига харидорлар жуда кўп», қабилидаги гаплар бизни масҳара қилиш мақсадида атайин ёзиб қолдирилгандек.

Асримизнинг 60-йилларида Оролнинг фақатгина Қорақалпоғистонга дахлдор майдонларидан йилига 450—500 минг центнер ғоят қимматбаҳо ноёб балиқлар овланар эди. Орол бугун балиқ хўжалигидаги ўз аҳамиятини бутунлай йўқотиб бўлди.

Ҳайвонот оламида ҳам кескин ўзгаришлар рўй берди. Турон йўлбарси, қоплон, оққуш, оққутон, оқбўкан, қундузлар насли бутунлай йўқ бўлиб кетди. Бир миллиметр сувдаги бактерияларнинг умумий миқдори, эпидемиологлар маълумотига кўра, инсон саломатлиги учун хавфсизлик чегарасидан 5—10 баробар ошиб кетди. Ҳозир Қорақалпоғистон халқлари орасида, масалан, паратиф касаллигига чалиниш собиқ СССРнинг ўртача кўрсаткичидан 25 маротаба кўп, ошқозон-ичак тифи билан касалланиш эса 5 маротаба...

* * *

Агар гапира олсангиз, шу топда «Еппасига қирилиб кетмай, қандай яшаб турибсанлар ўзи бу аҳволда!» деб сўраган бўлардингиз, тўғрими, бобожон?

Нима қилайлик, бир амаллаб яшаб турибмиз-да. Яшагунча яшаб, яшаёлмай қолсак, ўлиб турибмиз-да! Бу ёғини сўрасангиз, юқорида келтирилган айрим далиллар асл манзараларнинг учуруғи, холос. Ўзим бутун жисми-жонимиз пўлатга айланиб, унча-мунча касалга бўй бермайдиган бўлиб кетган, шекилли-да! Айтгулиги йўқ, бобо, бутун минтақа аҳлининг сизга ўхшаб чидами зўр, биз — қорақалпоқлар-ку, чидам бобида нақ жаҳон рекордини ўрнатиб қўйганмиз десам, ўйлайманки, лоф бўлмас!

Ўзингиз биласиз, халқимизда «тахти Сулаймондан ўз элининг туваги ортиқ» деган мақол бор-ку. Янги пайдо бўлаётган касалликларни ҳам ўз элимизнинг янги тувакларни деб билaveraмиз.

Асримизнинг 70-йилларида Лондон ва Лос-Анжелос шаҳарлари аҳолисининг дудли ҳаводан нафаслари қайтиб, Японияда эса, табиатнинг ифлосланиши натижасида келиб чиққан касалликлар, чунончи, одам суякларининг мўртланишига олиб келадиган, авваллари ўзини ҳам, номини ҳам кўз кўриб, қулоқ эшитмаган «итай-итай», «миналотта» каби янги пайдо бўлган хасталиклардек, Оролбўйи халқлари ҳам базўр нафас олиб, улар орасида касалликнинг мисли кўрилмаган турлари пайдо бўлиб турибди.

Ҳозирги шароитда бизнинг еримизда мева ва полиз маҳсулотларини етиштириш ўта хавфли бўлиб қолди. Илм-фан ҳали бир қарич еримизни ҳам гербицидлар ва пестицидлардан, дефолиантлардан тозалаб бера олгани йўқ. Майиб-мажруҳ, бирон-бир аъзоси кемтик ё ортиқ туғилиш ҳоллари кескин кўпайди. Қорақалпоғистонда ўтказилган диспансеризациянинг тўлиқ бўлмаган маълумотларига кўра, ҳар беш одамдан тўрттаси касал. Уларнинг аксарияти ошқозон-ичак тифи, қилтомоқ, сариқ касалига чалинганлар. Тиришма касалининг рўй бериш ҳоллари ҳам бор. Оролга яқин жойларда шифокорлар оналарга ўз болаларини эмизмасликни маслаҳат

бермоқдалар... Агар аҳвол шу тарзда давом этверса, кўрқаманки, келгуси асрнинг бошларигача Оролбўйида тани соғ одам умуман қолмас-ов!

Тани соғ-ку, кам қолаётган экан, хўш, жони соғ, йимони саломат, мияси захарланмаган, ақли бутунлар-чи? Кўпчиликми ё озчиликми? «Ҳар каллада — ҳар хаёл» деганларидек, каллалар кеча нима билан банд эди-ю, бугун нима билан банд?

Беморнинг арзи ҳолидан: биласизми, ҳамманинг тан-жонига оро кирадиган зўр бир нажот йўлини ўйлаб топгим келади, нимадир қилишни истайман, бироқ, начора, калламга ҳеч нарса келмайди, келсаям сиғмайди. «Хумдек калланг нима билан банд мунча?» дед сўрамоқчига ўхшасиз. 60-йилларда босилган мақолаларнинг сарлавҳаларию рухналари, парчаларию жумлалари тирбанд бўлиб ётибди. Ишонмасангиз, тингланг, айримларини ёддан айтиб берай: «Бизда соғлиқни сақлаш ишлари зўр йўлга қўйилган, чунки аҳоли жон бошига тақсимланганда таббий ходимлар жаҳонда энг кўп», «Жамиятимизда ижтимоий иллатлар таг-томири билан йўқотилган», «Янги ер ўзлаштирган — бойиди», «Тўрангил тўқайларининг ости тўла бойлик», «Бизга тўқай эмас, пахта керак!», «Пахта миллий ифтихоримиз!», «Табиат инжиқликларига қарши олға!», «Томорқасига пахта эккан хонадон — энг ватанпарвар хонадон», «Орол бўйларини жаннатга айлантирамиз!», «Оролнинг ўрнига пахта эксак; у бераётган бойликдан неча минг марта кўпроқ бойликка эга бўлишимиз муқаррар!»..

Бўладими ё тагин айтаверайми? Узиям уч кечаю уч кундуз тўхтовсиз айтсам тугамас-ов! Калламга сиғмай, хотирамдан ўчиб кетганларини-ку, қўяверасиз!

Ҳаммасидан зўрроғини яқинда кўзим кўрмаган бўлсаям, ҳарқалай қулоғим эшитди: «Орол гўзал ўлиши керак!»

«Гўзал ўлим» дегани қанақа бўлади, иним? Хўш, бизнинг ўлимимиз гўзал бўлаяптими, ё хунуқроқми? Норасида гўдакларнинг ўлими-чи? Уша Оролни гўзал ўлдиришга даъват қилган одамнинг ўзи эрта бир кун қандай ўлар экан-а? Сиз нима дейсиз?!.

Бир пайтлар ёлғиз ўғлингиз — менинг отам колхознинг ишидан чарчаб-ҳориб қайтгач, уззукун ер тимдалаб топгани бола-чақаларини боқишга етмаётганидан зорланиб, «меҳнаткашни сиқиб сувини ичувчи» тузумни ҳам, сиёсатни ҳам, бошлиқларни ҳам бўралатиб сўқишга тушганида сиз, бобожон, оғзи шалоқликдан ғашингиз келибми, ё уйимизда тагин милиционер пайдо бўлишидан хавотирланибми, отамга насиҳат қилар эдингиз: «Бундай гапларни қўй, болам. Хон амри — худо амри, деган қадимгилар. Пошшонинг ҳар бир амрини фаришталар оғзига солади, деган гап бор. Шунинг учун зинҳор пошбога, тузумга, тузумнинг йўл-йўриқларига қарши гапирма кўрма! Бир бошлиққа қирқта йигитнинг кучи бор, дейдилар. Бошлиқларга ҳам қарши гапирма!..» Бечора отам насиҳатларингизни бош эгиб тингларди-да, жимгина ўрнидан туриб, тагин ишга чиқарди-кетарди. Барча оталар шундай эди! Биз эса, уларнинг болаларимиз — оталаримизга эргашиб ўсганмиз.

Баъзида аллақайси газетам-китобдан қандайдир (кўпинча имловий) хато топиб сизга кўрсатсам, менга ҳам насиҳат қилар эдингиз: «Қўй, болам, бундай қилдан қийиққидираверма! Қоғозга тош билан босилган сўзда хато нима қилсин!» Сизга ҳаддим сиғиб бир марта гинахонлик қилайин, бобо, айти шундай панд-насиҳатлар сабаб, «тепадаги»ларнинг ҳар бир гапига, «тузумимизнинг афзалликлари» ҳақидаги ҳар бир «тошбосма сўз»га, ҳатто улар ўз ҳолларига қарамай ўйлаб топган «Арзон пахта етиштириш бобида жаҳонда пешқадам Америка Қўшма Штатларини тез орада қувиб етамиз ва ўзиб кетамиз» қабилдаги чираниб мақтанишларга кўр-кўрона ишониб келдик. Ҳолбуки, сўғорилмайдиган ерларга пахта экиш кўлами бизда атиги 6 фоиз, АҚШда эса 90 фоизни ташкил этардики, бу ҳусусда ўйлаб ҳам кўрмадик. XIX асрда, асосан, Туркманистоннинг жанубида ва атрофи тоғлар билан қуршалган Фарғона водийсидагина пахта экилган бўлса, бизнинг давримизга келиб, Урта Осиё бутунисича пахта майдонига айлантирилди. Минтақада «оби ҳаёт» дея ҳар бир томчиси эъзозланувчи сувнинг тахчиллиги билан мутлақо ҳисоблашилмади. Пахта далалари йилига 50 миллиард кубометр сувни талаб этиши эътиборга олинмади. Чунки бизнинг тузумда сув ҳам, ер ҳам эгасиз... қолаверса... сувтекин эди. Ер-сувга ҳақ тўлаш энди-энди, бўлари бўлиб, бўлиғи синганида — 1991 йилдан бошлаб жорий этилмоқда. Яқин-яқинга қадар «Биз балиқчилик, кемачилик ва бошқа саноат турлари бўйича Оролдан олинадиган фойданинг ўрнини атиги бир ярим миллион тонна пахта билан тўла қоплаймиз», деб ўзимизни ҳам, бошқаларни ҳам қаттиқ ишонтириб келдик. Ҳолбуки, Оролнинг ўзи бу ҳисобда йўқ эди, чунки сув — текин эди-да! Ҳолбуки, бутун бошли Орол денгизидеги чучук сув... чинакамига бебаҳо оби раҳмат эди!

Оролга, сувга бундай муносабат нодонлик эдими ё содда муғамбирликмиди?!

Ақалли «Орол қуригудек бўлса, кўп сув талаб қиладиган экинларнинг ўсиши қандай бўлар экан?» деган қонуний савол устида зигирча ўйлаб кўрилмади. Сув хўжалиги муҳандислари тилда ўзларини юртимизнинг пахта ва шולי муस्ताқиллиги учун курашувчи фидойи ватанпарвар қилиб кўрсатсалар-да, амалда, худди атайлаб қилгандек, ҳаттоки гиёҳ унмайдиган қум барханлари устидан таги ҳимоя воситаларисиз узун-узун каналлар қазидилар! Натижада Урта Осиё ва Қозоғистон учун бебаҳо

бўлган оби ҳаётнинг бебилиска исроф қилинганини-ку, қўяверасиз, шунча оғир меҳнат ва моддий маблағ сарфлаш эвазига суғориладиган ҳар гектар ердан атиги 5-6 центнердангина пахта ҳосили олиш ҳоллари кўп бўлди. «Намоз ўқиб топган савобим исроф қилган таҳорат сувимга арзимади» деб шунга айтсалар керак? Бунинг устига, жонли ва жонсиз табиатни ғорат қилиб, қанчадан-қанча тўқайларга ўт қўйилганига нима дейсиз? Айниқса, дашт жойлар учун нафақат бутун бошли тўқай, ҳар бир дарахт бебаҳо бойлик, баайни бизнинг ўпкамиз эди. Уза ўпкамизга ўзимиз тиг урдик. Натижада кейинги ўн йил мобайнида ўпка ва томоқ касалликлари икки бараварга кўпайди.

Баъзан биз — ўйинқароқ болалар тўқайзор оралаб юриб, чумчуқми-қирғовул уясини қидириб топардик-да, кўзи эндигина очилган жажожи полапонларни ўйнаб уйга олиб келардик. Ушанда сиз, бобожон, бизга қаттиқ танбеҳ берардингиз: «Бунақа бераҳм бўлманглар, болаларим! Ҳар бир жониворнинг яшашдан, яшаганда ҳам ўз уясида тинчгина яшашдан умиди бор. Уларни чирқиратиб, яшашдан ноумид қилиш энг катта гуноҳ, полапонларим!» Кейин полапонларни авайлаб олиб, темир қаноатларини силаб-сийпалаб, ўз қўлингиз билан учуриб юборардингиз. Яқинроқдаги тўқайзорларга бекинмачоқ ўйнагани кетаётганимизда эса, ҳар гал қаттиқ тайинлаб қолар эдингиз: «Тўқайга зинҳор гугурт обора кўрманглар, болалик қилиб унга ўт ёқиб юрманглар, бўталоқларим! Тагин тўқайга ўт кетмасин! Тўқайга ўт қўйганинг ўзиям, эл-юртиям хор бўлади...»

Мана, тўқайга ўт кетди, бобожон. Тўқайларимиз кўп йиллар мобайнида режали суратда ўрталди. Ким ўртади уларни? Жоҳилларми ё шуҳратпарастларми? Қалласизларми ё юраксизларми? Қуёнюракларми ё қораюракларми?.. Тўқайга ҳам, жаҳонга ҳам ўт ёқувчиларнинг тоифалари шунақанги кўп эканки, бобожон, қай бирини санай? Кейинги йилларда аниқланишича, ўша ўт ёқувчиларнинг оғиз тўлдириб айтган «улкан иқтисодий самара»лари ҳам ёлгон экан! Қўшиб ёзишлар билан «пупфлаб шиширилган» маҳобат экан, лоф-қоф экан! Ҳозирда халқимизнинг бирданига тиланчилик даражасига тушиб қолишига сабаб ҳам ана шунда экан. Уша йилларда нисбатан тўқроқ кўринишимизнинг боиси эса, келгуси авлодларнинг ризқини қийиб ёб юрган эканмиз. Ҳа, сохта шiorлару дабдабали тантанабозликлар замирида жуда кўп гаплар бор экан, ҳали-ҳануз улар бирин-кетин бодроқдек очилиб турибди...

... Оқшом чоғлари биз — невараларингиз уйқуга ётганимизда кўпинча кенжатоийн-гизни тиззангизга олиб, унинг қулоқларини қўбуздек оҳиста чертган кўйи барчамизга алла айтар эдингиз, бобожон. Уша аллангиздан хотирамга ўчмас бўлиб муҳрланган сатрларни ҳозир ҳам ўқтин-ўқтин эслайман:

Бир деганда не ёмон?
Билимсиз ўсган қиз ёмон!
Иккиламчи не ёмон?
Эловсиз қолган ёв ёмон!
Учинчиси — не ёмон?
Ушқилсиз бичилган тўн ёмон!
Тўртинчиси — не ёмон?
Тўралиги йўқ бий ёмон!
Бешинчиси — не ёмон?
Қазолар қолса, шу ёмон!
Олтинчиси — не ёмон?
Отлан, отлан деганда
Отланарга отинг йўқ,
Шайланарга зотинг йўқ,
Пиёда қолсанг, шу ёмон!
Еттинчиси — не ёмон?
Етдим, етдим деганда —
Жез қанотинг қайрилиб,
Ерда ётсанг, шу ёмон!

Уша пайтларда бу аллангизни ёдлаб олган бўлсам-да, мазмунига кўпам эътибор бермас эдим. Кейин билсам, бу халқимизнинг оғзаки адабиёт воситасида бола тарбиялаш тажрибасининг беқиёс намуналаридан экан! Мисраларнинг мағзини ҳам кейинроқ чақа бордим, албатта. Масалан, «Билимсиз» сўзи фақат «ўқимаган» ё «ақлсиз» дегани эмас, айни чоғда, «тарбия кўрмаган» деган маънони ҳам англатар экан. «Эловсиз ёв» деганининг ичида ташқи душман ҳам, «ўзингдан чиққан бало» ҳам, табиий офат ҳам. Қорақум билан Қизилқум ҳам бор экан. «Ушқулсиз тўн» — кафан экан. «Тўралигин бузган бий» — ваъдабоз, субутсиз, ялтоқи... раҳбар экан. «Қазолар қолса» да «намоз қазо бўлса», «ўлик кўчада қолса», «бало-қазо ёпишқоқ бўлса» каби кўпдан-кўп маънолар бор экан. Кейинги саккиз мисрага, менимча, изоҳнинг ҳожати йўқ. Қолаверса, бу мисраларни изоҳлашга нисбатан изоҳсиз тушуниш чандон осонроқдек.

Ғожа шундаки, бобожон, биз бугун ўша аллангизда битта-битта санаб кўрсатилган еттита ёмонликни бараварига бошдан кечирмоқдамиз...

Тўғри, қорақалпоқлар ўз тарихида Миср эҳромлари, Пизан минораси ёхуд Ғури Амир мақбарасидек мўъжизалар ярата олмаганлар. Бироқ, ҳозирда чоп этилган йигирма жилдлик халқ оғзаки ижоди асарлари, 35 та дoston билан танишсангиз, бу халқнинг бутун ўтмиши кўз олдингизда қатрадаги қуёшдек яққол намоён бўлади. Ҳозир ҳам бу жафокаш халқ оғзаки ижоди узлуксиз ривожланмоқда. Ижтимоий-иқтисодий ва табиий-экологик офат-балолардан ҳали улар бошланмай туриб — огоҳ этган. «Қорақалпоғим» деган ном билан оғзаки яратилган чеки-чегараси йўқ адабиётнинг бир чеккаси эндигина оз-моз ёруғлик кўриб турибди.

Халқимиз олдида ҳозир Ҳамлетона савол бутун залвори билан кўндалангдир: ё ҳар не қилиб бўлмасин, Оролни сақлаб қолиш, ёки... гапнинг давомини айтишга тилим бормайди. Шуниси аниқки, агар Орол ҳалокатдан қутқарилмаса, бутун Қорақалпоғистон «Борса келмас»га айланажак! Демак, тақдиримиз Орол тақдирига чамбарчас боғлиқ. Оролнинг тақдири эса, аввало Амударёга — онажонимизга...

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Орол фожиаси уйғотган мусибатномамни чўзиб юборганим учун мени маъзур тутинг, бобожон. Иложи бўлса, энди бу ёғини қисқароқ қилмоқчиман. «Доно билан юрсанг ортида юр — у сени балодан асрайди, нодон билан юрсанг олдида юр — йиқилсанг унга сабоқ бўлади» деган ҳикматли гап бор-ку. Модомики халқимиз экологик фожиаларни биринчи бўлиб бошидан кечираётган экан, шояд ортимизда келаётганларга сабоқ бўлса, деган умидда имкони қадар батафсилроқ ёзаяман-да, ахир, нима қилай! Ўзингиз қачонлардир қайта-қайта айтганингиздек, бир нодоннинг қудуққа ташланган тезагини юз доно тозалаёлмай хуноб бўлар экан. Ҳолбуки, бизнинг қудуғимиз — Оролимизга қанча-қанча нодонлар тезак ташладилар! Энди уни тозалаб, аслига қайтармоқ учун неча минг донолар кераклигини яхшигина тушуниб турибмиз.

«Қачон, қандай, нима сабабдан, кимнинг айби билан бошланди бу шўришлар?» дея такрор-такрор савол бераман ўзимга. Саволга энг тўғри ва энг мукамал бир жавоб қидираман.

Овулимиздаги пахта парваришига биринчи марта шаҳардан ёрдамчилар келгани эсингиздами, бобожон? Аввалига ёрдамчилар «қатордаги норлар»дан сиз ҳам астойдил суюган эдингиз ўшанда. Бироқ уларнинг далада ўзларини қандай тутиб, ёзани қандай ўтоқ қилаётганини кўргач, бригадирдан қатъий талаб қилдингиз: «Зар қадрини заргар билар, чилангир нени билар, деганлари тўғри экан, иним. Холис ниятлари учун оталарига-раҳмат, деб буларингни келган жойларига қайтариш керак!» Бригадирнинг юраги тўлиб турган эканми, сизга дил ёрди: «Соддасиз-да», отахон, — деди мийғида кулиб. — Нима, шаҳарликларни мен қақриб келибманми! Район катталари юборишган... Майли-да, отахон, биздан нима кетди, ишлайман деб келди, ишлайман деб келган экан, ишлайверишсин. Баҳонада деҳқон бечора томорқасига қарашга вақт топади. Колхозчиларга ёрдам уюштирдик», деб у ёқда бошлиқлар ҳам хурсанд — шаҳардаги иссиқ уйларида кайф қилиб ўтириб, бир-бирларига мақтаннишади. Нима ҳам деймиз, мурод-мақсадлари шу экан, мақтаннишса мақтаннишаверсин! Раёини қайтариб бўладими! Қўйинг, отахон, катталарнинг ишига аралашиб, нима обрў топасиз!..»

Сиз, худди бир пайт тарих ва жуғрофия муаллимим қаршисида тургандек, лолу музтар қолдингиз...

Ҳа, ана ўша йиллардан бошлаб овул деҳқонларининг ҳар бир ишига шаҳарликлар кўп аралашадиган бўлиб қолди. Овулимизга гурас-гурас шаҳарликлар келиб, қуруқ қўл билан эмас, албатта, ичимликлар билан келиб, дала-дашда гуруҳ-гуруҳи билан ўзларича базми жамшид қурадиган бўлишди. Уларнинг мушугини пишт дейиш қаёқда! Аксинча, овулдошларимиз даврларига ўша мола қидирган аждодимиздек суқилиб кириб, ўзларини «қишлоқи» эмас, шаҳарлик кўрсатишга урина бошладилар.

Бу ёғини сўрасангиз, бутун мамлакатнинг бош шиори қишлоқ билан шаҳар ўртасидаги тафовутни йўқотиш эди. «Тафовутни йўқотиб, шаҳар билан қишлоқни баробар қилиш» мана шундай бошланди. Бора-бора шаҳарликлар деҳқонларга нима экин экишни, қанча экишни, қанча ҳосил олишни белгилаб бериш билан ҳам кифояланиб қолмай, экинни қандай сўғориб, қандай парваришлаш, ҳосилни қачон йиғиб-териш олишни ҳам ўргатишга ўтдилар. Натижада шаҳар билан қишлоқ гўё ўрин айирбошлади: шаҳарликлар ўзларини деҳқон, деҳқон эса, ўзини шаҳарлик хаёл қилиб, шу икки ўртада отамиз ҳам, онамиз ҳам — ер расвойи радди бало бўлди-қўйди.

Бугун мен еримизнинг ишдан чиқиши ва Оролимизнинг қуришида ўша шаҳарликларнинг кўр-кўрона хатти-ҳаракатлари ҳам ўз ишини қилмай қолмади, деб ўйлайман.

Беморнинг арзи ҳолидан: Балки ўзингиз ҳам билсангиз керак, халқимизда «Қудуққа қулон қуласа қулоғида қурбақа қулондек қичқириб қуриллади» деган ҳикматли сўз ўйини бор. Мана, бизлар — ўзларини сиёсатчи деб ҳисобловчилар кўплашиб-кўмаклашиб «СССР» деб аталмиш баҳайбат қулонни қудуққа қулатдик. Энди ўша

қулоннинг қулоғидагина эмас, бутун аъзойи баданида одам боласи тушунмайдиган ғала-ғовур авжига чиқмоқда. Бу нима шовқин-сурон? Рақибларнинг талашиб-тортишуви-ми? Яратганим ўртага қўйиб, дуч келганда хайр-садақа сўраб турган тиланчиларнинг овозими? Бола-бақранинг йиғи-сигисими? Боқибеғамнинг қийқириғими? Уқларнинг чинқириғими? Ё ... қурбақанинг вақиллашими? Худо ҳаққи, ҳеч нарсани билиб бўлмай қолди. Бу томонини билишга ким ҳам қизиқяпти дейсиз ҳозир...

Аваллари қорақалпоқларни руҳан бирлаштирувчи яхши урф-одатлар кўп эди. Дейлик, бир ўтовда тўйми-маърака бўлса, олис-яқиндан барча қариндош-уруғлар, таниш-билишлар, қўни-қўшнилар тўпланиб келиб пул йиғиб берар, ўзлари ҳам хизматга шай турар эди. Ҳатто кимдир машина ё уй сотиб олмоқчи бўлса ҳам шундай қилар эди. Кимнингдир уйга кутилмаган меҳмон келиб қолса, уй эгасида меҳмон кутгулик ҳол бўлмаса, қўни-қўшнилари топган-тутганларини олиб чиқиб, ўша уйдаги йўқчиликни билдирмай, меҳмоннинг иззатини жойига қўйиб кутиб-кузатар эди. Тағин бир яхши одат — кимдир қайсидир қўшнисининг ўзидан яхшироқ яшаётганини кўрса, унга ҳасад билан эмас, ҳавас билан қараб, қолишмаслик учун кўпроқ меҳнат қилиш йўлини тутар эди. Ҳозир-чи? «Тарки одат амримаҳол» дейишади-ю, лекин, одатларимиз жуда-жуда ўзгариб кетди. Дейлик, қўшнисининг ўзидан яхшироқ яшаётганини кўрганда энди унинг устидан аризабозлик қилувчилар кўпайди. Қўшни қўшнини кўрганда боши кичиб, уришмаса туролмайдиган аҳволга келиб қолди. Бу кейинги йиллардаги тарбия натижасими ё «оч одам уришқоқ келади» деганлари шуми? Майли, ким нима деса десин, бироқ халқимизнинг ўзи оч бўлсаям кўзи тўқ. Халқимиз ҳақида ёмон гап айтган одамга унинг мақоли билан жавоб бергим келадики, «ит итлигини қилади, бир ит кўриб ҳуриса, бир ит кўрмай ҳурийди». Лекин халқда бошқа мақол ҳам борки, «Шамол бўлмаса дарахнинг учи қимирламайди». Орамизда очофатлар билан бахиллар кўпайиб бораётгани рост бўлса ростдир. Ҳарқалай, мечкай деган яхши от эмас. Орол фожиаси туфайли очимиздан ўлсак ўлайлик, бироқ мечкай атанмай, ёқамиз ёмонга йиртилмай тинчгина ўлайлик! Тўғрими, иним? Шугинанинг ил-жи бордир?..

Ҳа, бобожон, мени Орол фожиаси қадар қаттиқ ташвишга солаётган ҳол шундаки, ҳозирга келиб одамларнинг феъл-атвори жуда-жуда ўзгариб кетди. Ишқилиб бу ўзгарииш яхшиликка бўлсин, ишқилиб охири бахайр бўлсин! Назаримда, бундан ўттиз йилгина аввал ҳам кўпчилик ўзининг қора боши учун эмас, бошқалар учун, халқ учун яшаб-ишлайдигандек эди. Ҳозир эса, бошқаларга ҳар боб билан фириб бериб, бировларнинг ҳисобидан яшаб, ўз тинчини кўзлашга иштиёқи зўрлар тобора кўпайиб бораётгандек. Бу йўлда андиша, ор-номус, шаън-шавкат, уят каби беҳисоб фа-зилатлар эса, ўтмас матоҳга айланиб қолаётгандек.

Сиз қариганингизда нафақа деган нарсанинг нималигини ҳам билмагансиз. Овули-миздаги ҳеч бир қария бу сўзни эшитишни истамасди ҳам! Агар «Фалончи нафақа олармиш» деган гап чиқса, оқсоқоллар «Оббо, бечоранинг бола-чақаси йўқ экан-да!» деб унга ачинишар эди. Бир куни овулкенгашининг бошлиғи учратиб қолиб, «Идорага ўтинг, оқсоқол, сиздек колхозга меҳнати сингган отахонларга қарилик нафа-қаси тайин қилмоқчи эдик», деганида сиз унга ёлборгудек бўлиб уқтирдигиз: «Қўй, чироғим, бу гапингни биров эшитса уят бўлади. Мен ёлғиз ўғлимнинг, қолаверса, манови эр етиб келаётган невараларимнинг обрўйига доғ туширолмаймаман...»

Эвоҳ, ҳозирга келиб қариялар тугул, бутун Қорақалпоғистон халқи нафақасиз яшаёлмайдиган бўлиб қолди, бобожон! Қарийб ҳамма касал-да, ахир! Касал бўлмай нима қилсин! Тиббий текширишларга кўра, халқ ичаётган сув ва озиқ-овқат маҳсулотлари таркибида 8—10 фоизга қадар пестицид, 25—30 фоизга қадар нитрат бор. Бу, албатта, норасида гўдақлар учун том маънодаги геноциддир. Бироқ бошлиқларимиз бундай геноциддан ҳалот бўлишининг янги йўлини ўйлаб топмоқдалар, чунончи, тўғишни чек-лашни маслаҳат бермоқдалар. Яъни, ўлмаслик учун туғилмаслик керак! Ана буни энг зўр кашфиёт, халққа мисли кўрилмаган янги ғамхўрлик дейдилар!

Бир пайтлар италиялик адиб Тонино Гуэрре собиқ Совет Иттифоқи фуқароларининг дунёқарашини норасида болақайларнинг дунёқарашига қиёслганида, очиги, бу қиёс нафсониятимга теккан эди. Энди ўзим ҳам бу ёзувининг гапини такрорлашга мажбурман. Зеро, бугунги экологик ҳалокатлардан ва ялли камқонликдан боши айланган қорақалпоғистонликлар фақатгина ош-нон талаб қилувчилар даражасига тушиб қолаётганига гувоҳ бўлиб турибмиз. Бу ҳолдан хўрлигинг келади. Лекин, начора, аччиқ ҳақиқатдан кўз юмиш амримаҳол. Устоз Миртемир «Қорақалпоқ дафтари»да битганидек, «Кўрмай десам кўзим кўр эмас, юрмай десам оёғим бутун»...

Беморнинг арзи ҳолидан: Дунёда қора халқ бўлса бордир, бироқ бахти қора халқ йўқ. Агар бор бўлса, бу халқ — қорақалпоқ, деган хаёлга бориб қолдим. Тарих билан шуғулланиб, шунга иқрор бўлдимки, тарихий манбаларда дам «қора буркли» («черные

клобуки»), дам «кулоҳи сиёҳ», дам «қорақалпоқ», дам «пешоналилар» («печенеглар») аталган бу халқнинг кўрган куни кун эмас, нақ зулмат экан. Бу халқ Осиёдан Оврўпога, Оврўподан тағин Осиёга озмунча қувғин этилганми? От айланиб қозиғини топганидек, ўзининг туб-киндик жойини қайта топгунга қадар асрлар бўронида туяқориндек учарини — ел, кўринарини — кўлгина билган. Ҳа, қорақалпоқ халқининг тақдири — кучини қаерга сиғдиришни билмай турган паҳлавонлар орасида қисиниб-қимтиниб ўсган болақайнинг тақдири, соғлар орасида улар билан баравар қадам ташлашга уринган, ҳамиша бугун бўлмаса эртага тузаларман, деган умид билан яшаган беморнинг тақдири!

XVIII асрда ўтган бобомиз Маманбийнинг, беҳисоб қувғин-бадарғаларни бошидан кечира-кечира, ўла-ўла, атиги йғирма минггина бўлиб қолган бу халқнинг Орол бўйларидан ҳеч қаяёққа кетмай ўзидан кўпайишга даъват этиб қилган васиятини биласизми? Бугун мен ҳам Маманбий васиятини такрорлагим, халқимга шундай хитоб қилгим келади: «Бошимизга ёғилган ҳозирги экологик офатларни ҳам енгиб чиқишимиз учун, ҳо-ой, туғиш кўлидан келадиган қоракўзлар, туғаверинглар, туғаверинглар! Жигар-пораларингиздан бири бўлмаса бири тирик қолар, ахир! Токи халқимиз бутунлай йўқ бўлиб кетмасин!..»

Ҳозирда Қорақалпоғистон табиатида рўй бераётган ҳар бир ўзгаришга қараб юрагим ўртанади, бобожон. Нукус шаҳридан шимол тарафга чиқишингиз биланоқ катта йўлининг икки томонидаги қордек оппоқ кабир, яъни тупроқнинг шўридан кўзларингиз қамашади. Буёғи энди ўннга юрсангиз ҳам, чапга юрсангиз ҳам шу аҳвол! Унгда — шўркумга айланган Орол денгизи кутади, чапда эса, Қорақум билан Қизилқум аждаҳдек оғзидан олов пуркайди.

Кўз олдимдаги бундай даҳшатли манзарага ақлим бовар қилмай, йўқ-йўқ, бу ўнгим эмас, тушим дейман. Ҳамиша бахт ҳақидаги ҳавойи ўйларга мафтун-маҳлиё яшаган хаёлпараст ошиқ назарида салгина нохуш манзара баҳайбат бало бўлиб кўринаётгандир, дея ўзимни юпатишга уринаман. Халқни балоғардон эмас, бахтиёр кўриш, бахтиёр бўлмаса ақалли шундай деб тасаввур қилиш одам боласи учун, айниқса, ижодкор учун қусур эмас-ку, дея ўзимни-ўзим овутишга ҳаракат қиламан. Шундай ўйлардан бир муддат тасалли-таскин топгандек бўламан ҳам! Лекин сиз эсимга тушсангиз, бобожон, сизнинг обдон такрорлата-такрорлата хотирамга муҳрлаб кетган кўпдан-кўп ҳикматли гапларингизни эсласам, ўзимни жуда-жуда гуноҳкор сезаман. Сизнинг ўша гапларингизга, қолаверса, халқимга хиёнат қилаётгандек ҳис қиламан. «Омонатга хиёнатдан ҳам каттароқ гуноҳ борми?» деб сўрайман ўзимдан ўзим. Бир донишманддан «Халқнинг бахти нимада!» деб сўраганларида, у «Халқнинг бахти бирлигида», деб жавоб берган экан. Ана ўша бирлиги йўқ халқни бахтли деб тасаввур этиш, у нечоғли ҳузурбахш бўлмасин, аслини олганда, хиёнат эмасми? Халққа хиёнат, халқ тарихига хиёнат, тарихда ўтган не-не улуглар руҳига хиёнат эмасми бу?!

Дейлик, қорақалпоқ халқининг XVIII асрда яшаган улуг шоири Жиян Жиров ўзининг шоҳ асарини нега «Бахтиёр эл» эмас, «Бўсган эл» дея номлаган?

Хайриятки, халқимизнинг сўнгги уч асрлик тарихига оид анча-мунча ҳужжатлар ва тегишли манбалар сақланиб қолган. Улар ҳам халқнинг атоқли фарзандлари, айниқса, уч бийнинг номини қилган ишларию айтган гаплари билан боғлиқ. Бу уч бийдан биринчиси Маманбий (баъзи манбаларда — Маманбаҳодир, Маманботир), иккинчиси Ойдўсбий (баъзи ҳужжатларда Ойдўсбобо, Бийбобо), учинчиси — Эрназарбий (халқ тилида баъзан — Эрназар олакўз, Ботир Эрназар).

Илмий маълумотлардан: Қорақалпоқларнинг XVIII асрдаги бош бийи Маман 1743 йили ўз халқи номидан элчи бўлиб, бир гуруҳ яқинлари билан Петербурга бориб қайтди. Россия подшоҳи Елизавета Петровнанинг қабулида бўлиб, қорақалпоқ халқининг Россияга қўшилгани ҳақидаги шартнома-гувоҳномани олиб қайтади... Шундай қилиб, Қорақалпоқлар Россия империясининг қўл остидаги элатлардан бирига айланади. Лекин подшо ваъдасига вафо қилмайди — қорақалпоқларни амалда ўз ҳимоясига олмайди. Улар бояги-боягидек аччиқ қисматга юзма-юз, талон-тарожларга гирифтор бўлиб қолаверадилар. Маманбий халқнинг омон қолган қисмини бошлаб, қадимий макони — Орол бўйларига олиб келади. Бу ерда қўним топгач, унинг халқдан ягона талаби — ўзаро аҳилликда яшаш, Амударёни ҳаёт чашмаси, Оролни тириклик қозони сифатида асраб-авайлаш, сўнгги васияти эса, энди ҳеч қаяёққа кўчмай, шу отамаконда ўсиб-униш, ўзидан кўпайиш бўлади.

Ойдўсбий XVIII асрнинг охири — XIX асрнинг биринчи чорагида яшаган бош бий. У Маманбий даврида Россия подшолиги ихтиёрига расман ўтган бўлса-да, амалда подшоликнинг эътиборидан батамом четда қолган халқини Хоразм хонлигининг ёрдами билан ҳар хил чопқинлар ва талон-тарожлардан ҳимоя қилишга интиланган. Айни чоғ-

да, халқнинг ўз қудратига ишончини мустақамлаб, мустақил хонлик тузиш йўлларини қидирган.

Эрназарбий — XX асрнинг ўрталарида яшаган бий. У Хоразм хони Ойдўсбийга берган ваъдасига вафо қилмагани сабаб, халқини мустақиллик йўлига бошлаб, Туронзаминдаги тўнғич қорақалпоқ хонлигини амалда барпо этган.

Бу улуғ бийларнинг умри, ҳаётини мақсад-маслағига эмас, ўлимлари ҳам ўзаро ниҳоятда ўхшаш!

Маманбий — Амударё орқали қўшни халқлар билан яқин алоқа ўрнатиб, Орол денгизида кемалар юргизиш ниятида Россия подшолигидан кемасоз усталар олиб келиб, эндигина иш бошлаган оқшомда, Аму Оролга қуйиб, дарё денгизга туташган соҳилдаги овулда Россиядан келган бош уста билан бирга ўлдирилган. Уни ўзи ишонган энг яқин одамлари ўлдирганлар.

Ойдўсбий — Хоразм хонлигидан мустақил қорақалпоқ хонлиги учун рухсат олиб келгач, кўп ўтмай энг яқин оғайнилари уни «Юртни Хива хонига сотган Ойдўс сотқин!» дея жория қилганидан кейин, кунлардан бир куни Қизилқумнинг ичида ўз отбоқари ўлдирган.

Эрназарбий — Қорақалпоқ хонлигини тиклаб, ҳатто тўралар уруғидан (Чингизхон авлодларидан, миллати — қозоқ) бўлмиш Зорлиқни хон деб эълон қилгач, орадан роппа-роса бир ҳафта ўтиб, ўзига уруғдош яқин қариндошлари чавақлаб ўлдирганлар.

Дарҳақиқат, «ўзингники ўзагингни ўяди» деган гапда буюк бир ҳикмат, аччиқ тарихий тажриба бор!

* * *

Ҳа, бобожон, сиз бир пайтлар айтганингиздек, ҳеч бир халқ тарихини, ҳаттоки қорақалпоқ халқининг тарихини ҳам «қора ўтмиш» деган бир жуфт сўз остига сиғдириш мумкин эмас. Ҳар қандай зулмат ичра нур бор, ахир! Худди шунингдек, қорақалпоқ тарихидаги уч улуғ бий — Маман, Ойдўс, Эрназарларни ёнма-ён қўйиб, бир хилда баҳолаш амримаҳол. Ҳарқалай, бу уч бийни ўзаро яқинлаштирибгина қолмай, қарийб бараварлаштирадиган энг муҳим жиҳат — уларнинг табиатга муносабати, Амударё билан Оролга чексиз меҳр-муҳаббати эди. Халқ оғзида кенг тарқалган афсоналарга кўра, бу уч бийнинг ҳар бири халқ хотирасида ўчмас бўлиб қолган ибратли ишлар билан бир қаторда талай ҳикматли гаплар ҳам қолдирганлар.

Маманбий халқнинг сўнги карвонини бошлаб Орол бўйига келгач, шундай деган экан:

— Сизларга ризқ-рўз қайда? Анови Оролда! Сизларга рўшнолик қайда? Манови Амударёда! Бас шундай экан, ҳеч қачон тўйдирганининг қорнига тепа кўрмангизлар! Ойдўсбий ўз даврида Маманбийнинг гапларига шундай қўшимча қилган экан:

— Уласак, ўлигимизни Амударё суви ювади. Шунинг учун балиқ ҳалол сувни ҳаром қилмангизлар! Оч қолсак, Орол биз учун таппа-тайёр очил-дастурхон. Ҳеч қачон дастурхонга тупирмангизлар!

Эрназарбий эса, ўзидан аввалги ҳар икки бийнинг фикрини жамлаб шундай деган экан:

— Ким бу атрофнинг сувини ҳаром қилса, она сутини ҳаром қилгани, ким тўқайга ўт қўйса, ўз уйига ўт қўйгани шу!

Бу уч бий обдон ўйлаб, кейин сўйлайдиган чинакамига донишманд одамлар эди. Улар халққа тўғри йўл кўрсатиб, отамаконларини обод қилиш йўлидаги барча имкониятларни ишга солдилар: ўзлари бош бўлиб экин экидилар, боғ-роғ кўкартирдилар, сурув-сурув қўй-қўзи, пода-пода қорамол-бузоқ боқдилар. Ҳатто экинзорлару тоғ ёнбағриларига тошиб чиққан Амударё сувидаги балиқ увилдиқларини ҳам дарёга қайтариб, Орол денгизини бокираларга, суванларга, сазанларга, хуллас, балиқларнинг кўпдан-кўп ноёб турларига тўлдирдилар. Орол денгизи балиқлар қайнайидиган улкан дошқозонга айланди. Бу ҳол ёв кўзларнинг ёвузларча ўйнашига сабаб бўлди, албатта. Тағин босқинчиликнинг ҳар хил турлари бошланги кетди. Бу бой ва обод ўлкани эгаллаш учун тўрт тарафдан ҳужумлар авж олди. Халқни яшаб турган жойидан обдан бездириш ва яна кўчириш ниятида дам ёшгина қиз-келинчаклар банди қилиб олиб кетилди, дам чорва моллари талаб кетилди, дам йигит-қизлар бараварига ҳайдалиб, бошқа мамлакатларга қул қилиб сотилди. Халқ тағин пароканда бўлишга юз тутди. Ана ўша даврлардаги мудҳиш воқеаларнинг жонли гувоҳи, қорақалпоқ адабиётининг XIX асрдаги сарбаланди чўққиси, шоир Ҳожиниёзнинг «Бўзатов» деб номланган достонида битилган айрим сатрларга диққат қилинг:

Сен боғ эдинг, булбул учди, зоғ қолди,
Жисму жоним ёнди, энди доғ қолди,
Отвжоним, сени тағин ёв олди,
Боши қутлуғ, охири вой Бўзатов.
Бировнинг онаси, бировнинг қизи,

Бировнинг отаси, бировнинг ули,
Бировнинг ўзи ҳам — бировнинг кули,
Атрак,¹ Гурган, Ҳазор кетди, Бўзатов.
Отадан айрилган қалпоқли ўғлон,
Сотилди, ҳур бошин айлади ғулом,
Бири Ироқ кетди, бири кетди Шом,
Бири Гуржи, Техрон тушди, Бўзатов.

Бу ҳазин қўшиқ қорақалпоқ халқининг пешонасига битган шум қисматидан бир парча эди. Шу бонсдан ҳам мазкур қўшиқ ўз пайтида мадҳия сифатида ижро этилди. Қорақалпоқларни тили ўзакдош, дарёси, денгиз¹ ва дини бир қўшни халқлардан фарқлаб турувчи аломатлардан бири ҳам шунда эдики, тили калимага айланган ҳар бир қорақалпоқ шу «Бўзатов»ни ёддан айта олар эди. 1922 йилда СССР таркиб топганидан кейин, бир томондан — аввалгидек қорақалпоқларни пароканда қилиб, уларнинг отамаконларини эгаллаш мақсадидаги ҳар хил чопқин-босқинларга чек қўйилди, иккинчи томондан — бошқа халқлар қатори қорақалпоқлар ҳам «СССР» деб аталмиш империянинг умумий мадҳиясини ёдаки айтишга ўтдилар.

Мана, бугунга келиб, халқ ўша ҳасратли «Бўзатов»ини тағин мадҳия қилиб айта бошлади...

Қорақалпоқ тарихи ҳақидаги оғзаки ҳикояларни вақтида сиздан жуда кўп тинглаганман, бобожон. Айниқса, уч улуғ бийимизнинг ёшларга васият қилиб айтган уч ҳикматли гапини кўп такрорлар эдингиз:

«Одам боласи улкан ишларга уқувсиз бўлса бўлсин, бироқ у кимдир ёқиб, кимдир ўчирадиган чироқ бўлмасин, бир лов этиб ёниб ўчсаям ўзи ёнадиган олов бўлсин»,— деган экан доно Маманбий.

«Доно кўп билса ҳам сўрашдан уялмайди. Бир ҳовучгина билимларингга мақтаниб, ўзларингдан кетманглар»,— деган экан Ойдўсбий.

«Нодоннинг тўн кийгизганидан дононинг сўккани афзал»,— деган экан Эрназар олакўз.

Майли, жаҳон илм-фани карвонидан ортда қолган халқимнинг кўчи адашиб кетган бўла қолсин, у ақалли ўз аждодларининг доно ўгитларига оғишмай амал қилганида эди, аминманки ҳозирда рўй берган фожиаларга йўл қўйилмас эди. Афсуски, одам ҳаётда энгил йўл тутиб, бошқалар ёқадиган ва бошқалар ўчирадиган чироққа айланиб қолдилар! «Бешиқдан қабргача илм излаш» ўрнига билар-билмас кўкракларига уриб яшадилар. Ақли бутунларнинг огоҳлантиришлари эътибордан четда қолиб ақли ноқис нодонларни бошларига кўтариб яшадилар. Эртага минганидан суюниб, бу эгар отми ё эшак устида турганига эътибор қилмай яшадилар. Бундай яшаш оқибатида, мана, келадиган жойимизга келдик.

Ҳолбуки, бу олам жоҳилу нодонларга хатлаб берилган мулк эмас, ақлу дониш, фазлу камол соҳибларининг саждагоҳидир. Одамнинг одамга, халқнинг халққа меҳр-муҳаббат нурини зуҳур этувчи мунаввар дунё бу! Айни шу нурнинг шарофати билан менинг жафокаш халқим, шўхратпараст ва нодон раҳнамоларидан руҳан овлоқ яшаб, ўз ташвишини ўзи тортиб, ўзини ўзи химоя қилиб, ҳарқалай, ўзини халқ сифатида сақлаб қола олди. Ўзидан кўпайиш, айниқса, оз сонли халқ учун ўлмаслиқнинг бирламчи шарти эканини яхши билиб, пири бадавлатликни қон-қонига сингдириб яшади. Унинг бахтига 1944 йил 8 июлда (Германия билан СССР ўртасидаги уруш олови ҳали ловуллаб турган бир пайтда) СССР Олий Кенгаши кўп болали оналарни моддий ва маънавий рағбатлантириш ва уларни ойлик нафақа билан таъминлаш ҳақида махсус фармон чиқарди. Мазкур фармонга биноан; оиладаги болалар сонига қараб, I-II-III даражали «Оналик шўхрати» орденлари, ўн ва ундан ортиқ бола туғиб ўстирган оналар учун эса, «Қаҳрамон она» ордени таъсис этилди. Бу орденларга, айниқса, «Қаҳрамон она» орденига сазовор бўлган волидаи мукаррамалар ҳамма жойда ардоқлаб-эъзозланди, жумладан, такси ва самолётдан, бошқа барча транспорт турларидан навбатсиз ҳамда текин фойдаланиш имтиёзига эга бўлди.

Беморнинг арзи ҳолидан: Биз қорақалпоқлар ҳаддан ташқари камтар-камсуқум халқимиз-да! 1941—1945 йиллардаги урушда жами 26 минг азаматимиз шаҳид кетган бўлса-да, улар орасида «Совет Иттифоқи қаҳрамони» унвонини олганлар саноклигини. Нега? Ахир, ўша 26 минг жон ёвга қарши мардона туриб, мардларча ҳалок бўлган-ку! Гап шундаки, уларнинг ортида қолганлар «Бунинг унвони қани!» дея қидириб-излаб, талашиб-тортишишни ўзларига эл кўрмаганлар. Улимдан шўхрат қидириш яхши эмас-да, ахир. Аммо-лекин бир қорақалпоқ жангчиси урушдан қайта туриб, Москвада талай кун тўхтаб, атайин кута-кута Сталиннинг қабулига кирган экан, деган нақл бор. Эмишки, у Сталинга маслаҳат берибди:

— Уртоқ Сталин, халқ шундай қирилаверса, эрта бир кун улкан мамлакатда

¹«Боши оққан томонга» маъносида.

ўзингиздан бошқа ҳеч ким қолмайди-ку! Урушмасангиз туролмас экансиз, ақалли бу ёғини тўғрилаб қўйсангиз бўларди-да. Биласизми-йўқми, қорақалпоқ халқи кўп босқинчиликларни кўра-кўра, XVIII асрдаёқ ер юзидан бутунлай йўқолишга юз тутганида Маманбий деган улуғ бир бобомиз «Туғиш қўлидан келадиған аёллар пешма-пеш туғавериши керак!» деб фармон чиқарган экан. Сиз ҳам шунга ўхшашроқ бир фармон чиқарсангиз ёмон бўлмасди-да?

Айтишларича, Сталин ана ўша қорақалпоқ жангчисининг маслаҳатига амал қилиб махсус фармонни чиқарган эмиш.

Илмий маълумотлардан: Агар фақатгина 1978 йилда Қорақалпоғистонда 716 нафар «Қаҳрамон она» чиққан бўлса, 1991 йилда улар сони атиги 187 га тушиб қолди. 1992 йилдан бошлаб эса, «Қаҳрамон она» унвони мутлақо берилмайдиган бўлди. Берилган тақдирда ҳам, энди Қорақалпоғистондан «Қаҳрамон она» чиқиши қийиндир-ов! Чунки болалар ўлими кўп, оналар камқон... Бу ёғини сўрасангиз, ҳаттоки янги туғилган чақалоқнинг сочида ҳам фосфор, темир, марганец, кўрғошин, магний каби зарарли унсурлар миқдори беҳад ошиб кетяпти. Одам жисмида оғир маъданларнинг пайдо бўлиши қон кўпайиш ва қон айланиш жараёнларини сусайтиради, марказий нерв системаси фаолиятини бўшаштиради, суяклар ва томирларда ҳам ҳар хил касалликларни келтириб чиқаради. Оролга яқин яшайдиган халқлар орасида янги туғилган ҳар беш нафар чақалоқдан бир нафарида марказий нерв системаси фаолияти издан чиққан...

* * *

Кейинги уч-тўрт йилдан буён Оролбўйи халқларига умид бахш этувчи икки нажот йўли кўрсатилмоқда: биринчиси — Амударёнинг ўнг томонида, чап томонида ҳам улкан-улкан икки коллектор қазिश орқали экинзорларга сингган тузли ва кимёвий моддалари сувни Оролга оқизиш. Агар шундай қилинса, бир томондан — экин далалари туздан арчилиб, қайтадан тобга келармиш, иккинчи томондан — Оролга, шўр бўлса-да, ҳар қалай, сув куйилармиш. Менимча, бу хом фикр. Аввало коллекторлар ерни кўнгилдагидек тобига келтириши даргумон. Қолаверса, энг муҳими — кимёвий моддаларга обдан тўйинган сувни Оролга қуйиш денгизни аста-секин куч тўплай бориб тўсатдан портлайдиган бомбага айлантириш бўлур эдики, нимагадир масаланинг бу томонига эътибор берилмаяпти. Иккинчи йўл — қорақалпоғистонликларни даволаш учун дори-дармонларни кескин кўпайтириш. Бунинг ҳам «лекин» бор, албатта. Сирасини айтганда, одамларни ер-суви роса заҳарланган ўлкада яшатиб қўйиб, чўнтакларини ҳар хил дори-дармонлар билан қаппайтиришдан қанчалик наф бор?!

Амударё Нукусга етгунча икки томондаги экин далаларидан коллекторлар орқали оқизилган сув ҳисобига кўпайиб, экинларни суғориш учун кўпинча бу сув ҳам камлик қилиб қолади-да, дўппи тор келганида ҳатто ички коллекторларнинг сувларидан ҳам суғоришда фойдаланаверилади... Нима бўлса бўлсин, лекин экинлар вақтида экилиб, вақтида суғорилиши шарт! Чунки очликдан ўлиш заҳарланиш оқибатида хасталаниб ўлишдан даҳшатлироқ туюлади. Халқ ўз тарихида очликдан ўлишнинг нима эканини кўп марта бошидан кечирган. Заҳарланиб ўлиш эса, кўпчилик учун ҳозирча худди ғаройиб эртаққа ўхшайди.

Ҳолбуки, ҳозирнинг ўзидаёқ унинг эртақлиги қолмаяпти.

Илмий маълумотлардан: Сўнги ўн йил ичида Оролбўйи халқлари орасида, хусусан, Қорақалпоғистон Мухтор жумҳуриятида камқонлик касали 550 баробар, гипертония 60 баробар, туғма юрак хасталиги 25 баробар кўпайди. Ҳатто сийдик йўлларида тош пайдо бўлиш ҳоллари 4-5 баробар, сил касали икки баробар ошди.

Ешларнинг жисмоний балоғатга етиш жараёни жуда хатарли тус олди. Уларнинг ўртача вазни талаб даражасидагидан 15-35 килограмм кам, бўйлари 10-43 сантиметр қисқа, ҳар беш ўспириндан биттаси ҳарбий хизматга мутлақо яроқсиз...

Туғиш ёшидаги аёлларнинг 98 фоизи камқонлик касалига мубтало. Собиқ СССРни қўятуриб, Ўрта Осиё жумҳуриятлари билан таққосланганнинг ўзида, Қорақалпоғистонда ошқозон-ичак касалликлари улардагидан тўрт баробар кўпроқ.

Энг даҳшатлиси — буларнинг барчаси биргалашиб қорақалпоқ халқининг генофонди — халқ сифатида яшашини таъмин этувчи ирсий имкониятига жиддий таҳдид солмоқда. Халқнинг эртаси қандай бўлиши қоронғу...

* * *

Ўз замонамиздан ҳарчанд норози бўлмайлик, унда меҳр-шафқату меҳр-мурувватдан айрилмаган нияти холисларнинг кўплигига умид боғлаб яшаймиз, албатта. Бугунги кунда Орол фожиаси жаҳондаги не-не ақли расоларни ўйга толдириб, беғараз дилларда ҳамдардлик ва хайрихоҳлик ҳисларини уйғотаётгани барчага маълум. Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида Орол фожиасига бағишланган йиғилишлар, маслаҳатлар ва машваратлар ўтказилаётгани ҳам яхши маълум. Балки уларнинг

амалий натижаси ҳали кўнгилдагидек эмасдир, лекин «яхши ният — ярим мол» деганлар. Яхши ниятларнинг борлигига ҳам шукр.

Оролбўйи халқлари турли жойларда ўтаётган бу йиғинлардан яхши хабардор ва уларнинг бугун бўлмаса эртага кутилган натижаларни беришидан умидвордир. Айни шу умид сабаб ўзларидаги тушкун кайфият ва маҳзун ўйлардан юқорироқ туришга интиломқдалар. Эртаси ёруғ бўлишини интиқлик билан кутиб, шундай бўлишига ишониб, янги уй қуриш, томорқасига янги кўчат ўтқозишни қанда қилаётганлари йўқ. Кўчатлари бу йил тутмаса янаги йил тагин экаверадилар. Бу ишдан эринмайдилар. Бу ишдан чарчамайдилар.

1992 йилнинг апрелида Қорақалпоғистон Олий Кенгаши ўлкадаги нисбатан соғроқларнинг камқонларга қоз бериш, яъни донорлик хусусида махсус қарор қабул қилди. Ижодкор зиёлиларимиз халқнинг кайфиятини имкон қадар кўтариш, ҳеч кимнинг тушкун ва бадбин ўйларга берилмаслиги, ўз жонига ўзи қасд қилмаслиги йўлида фаол иш олиб бормоқдалар. Бутун бир халқнинг эртанги кундан умид узишидан ҳам оғирроқ фожиа борми, ахир! Илоё ақалли шу фожиянинг юзи тескари бўлсин!

Лекин «кўнгилларда ноумидлик уйғотида» деб ҳақиқатдан кўз юмиш ҳам мумкин эмас. Ахир, айни шу «кўз юмиш»лару оғриқни яширишлар уйғотмадимми не-не умидсизликлару тушкунликларни?! Нечоғли аччиқ бўлмасин, ҳар қандай дарднинг бирламчи малҳами ҳақиқатдир. Бас шундай экан, кўнгилдаги тагин бир гапни рўй-рост айтишим керак бўладики, назаримда. Оролбўйи халқлари ўз тақдирини ҳақида жиддий мушоҳада юритишдан ҳам ихтиёрий-беихтиёр воз кечиб, кундалик егулик-ичгулик қидирувчиларга, ўз тақдирини яратувчиларга нисбатан тақдирга тан берувчиларга, яъни аввалгисидан беш баттароқ манқуртларга айланиб бораётгандек. Бинобарин, уларни қандайдир янги ва улуғвор ишларга яратувчилик фаолиятига, ўз қудратларига ишонтириш имконияти ҳам камайиб бормоқда. Сирасини айтганда, Орол фожияси ҳақида Оролбўйи халқларининг ўзлари эмас, дунёнинг бошқа минтақаларида яшовчи одамлар кўпроқ бонг чалиб, бу фожиянинг сабаб ва оқибатлари хусусида жиддийроқ гап айтмоқдалар. Улар орасида ҳатто минбарда астойдил йиғлаб туриб гапирётганлар ҳам кўпчилик. Ўз фожиясига лоқайд қаровчиларга нисбатан бировнинг фожиясига астойдил жон куйдирувчиларнинг кўплиги ҳарқалай одамни мамнун қилади. Шояд бу меҳр-оқибат ўз фожиясига ҳам лоқайд қаровчиларни ғафлат уйқусидан уйғотиб, ҳушёр тортириб, уларнинг эртдан умидини қатъий ишончга айлантирса! Зеро, ҳамма гап ишончда — ишончда ҳамма гап!

Бир фожияни иккинчи фожияга қиёслаш ҳамиша нисбий, албатта. Чунки ҳар бирининг ўз сабаблари-ю, ўз оқибатлари бор. Масалан, Чернобил ва Орол фожияларида шундай. Айни чоғда, бу фожияларнинг ўхшаш жиҳатлари ҳам кўп: ҳар иккиси табиий офат эмас, одам боласи ўз қўли билан яратган сунъий офат, ҳар иккиси бир гуруҳ одамларнинг офатлигию иккинчи бир гуруҳнинг лоқайд-бепарволиги туғдирган фожия... Ҳозирда Чернобил фожияси оқибатларини бартараф этишнинг аниқ йўллари белгиланди. Гарчи Орол фожияси оқибатларини бартараф этишнинг аниқ йўллари ҳали ишлаб чиқилмаган бўлса-да, ҳарқалай, бу йўлда айтса арзигулик қадамлар қўйилмоқда.

1990 йилнинг ёзида Оролни ҳалокатдан асраб қолишнинг энг яхши лойиҳаси учун умумжаҳон танлови эълон қилинди.

Оролбўйи фожиясининг қоқ ўртасида яшаганим, қолаверса, бу хусусда талайгина юксак минбарларда сўзлаб, матбуотда чиқишлар қилганим учун бўлса керак, менинг номимга ҳам йўлланган анча-мунча лойиҳа, режа ва таклифлар бўлди. Дўст бошинга мусибат тушганда тилинда деганлари рост экан. Гарчи бу таклифлар орасида хом ва чалалари кўп бўлса-да муаллифларнинг бизни ҳалокатдан қўтқаришга астойдил йўл қидираётганлари одамни мамнун қилади.

Танлов ҳакамлигининг раиси, геофизика фанлари доктори Никита Федорович Глазовскийнинг шу йил матбуотда берган хабарига кўра, ҳозирга қадар жами икки юз элликдан ортиқ лойиҳа, таклиф ва тавсиялар ўртага ташланган. Улар ҳар хил. Ақлга сиғмайдиганлари ҳам бор. Бир муаллифнинг таклифига кўра, Енисей ва Об дарёларида кўлами Орол денгизи кўлампидан каттароқ улкан сув омбори барпо этиб, ундаги сувни иситиб, иссиқ сувни Об дарёси орқали Карск денгизига қуйиш керак. Ана ўшанда Карск денгизи илиб, ундаги сувнинг буғлини миқдори кўпаяди. Қарабсизки, ёмғир орқали Орол денгизига сув тушиши ўн беш фоизга ошади-қўяди.

Булувларни сув ҳавзалари ва тоғ ёнбағриларига ҳайдаш, уларни ёмғир қилиб ёғдириш орқали денгиз сувини кўпайтириш мумкинлиги ҳақида ҳам режалар тавсия қилинган.

Айрим муаллифлар Волга дарёси қуйи оқимининг сувини Оролга қуйиш — энг яхши йўл деб ишонтиришга ҳаракат қиладилар.

Қора денгиз, Каспий ва Оролни бир-бирига улаш керак, деган таклиф ҳам ўртага ташланган. Бу таклиф муаллифларининг уқтиришларича, башарти Қора денгиз билан Каспий денгизи уланса, Каспий денгизи жаҳон уммони даражасига кўтарилади. Ана ундан кейин Каспий денгизи сувини тўрт-беш босқичда 130 метр балангликка кўтариб, Орол денгизига қуйса бўлади.

Хуллас, мана шунақанга ажойиб-ғаройиб лойиҳалар, таклифлар, тавсиялар...

Беморнинг арзи ҳолидан: Одам боласи азалдан икки ашадий дәрдаг мубтало: шуҳратпарастлик ва дунёпарастлик. Иккиласиям дарди бедаво...

Орол фожиаси бизнинг шаронтимизда ҳар икки касалликни баттар қўздириб юборгандек. «Сув олиб келамиз!» деган шиор остида дунёпарастлар ўзларига янги йўл қидирмоқдалар. «Оролни қутқарамиз!» дея кўкрагига урувчи шуҳраталаблар ҳам қулай фирсатни қўлдан бой бермаяптилар. Бироқ кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Тўғри, бундай шиорларни тилга олаётганларнинг ҳаммаларини бир хил баҳолаш инсофдан эмас. Улар орасида нияти холис, худо йўлида савоб ишга қўл уришни истовчилар ҳам бор, албатта... Ҳай, омон бўлсак, буёғиниям кўраверармиз.

Ҳа, таклифу тавсиялардан, истагу тилаклардан кўпи йўқ. Урта Осиё минтақасининг ўзидан керакли сув заҳирасини қидириб топиш ҳақида таклифлар ҳам мавжуд. Пахта майдонларини кескин қисқартириб, кам сув талаб қиладиган экинларнинг янги навларини яратиш кераклиги ҳам таклиф қилинган.

Оролни қайта тўлдириш миллиард-миллиард сўмлик катта маблағ талаб қилади, албатта. Бу маблағни қаердан қандай топиш, келажакда Орол фожиаси яна такрорланмаслиги учун нима қилиш кераклиги ҳақида таклифлар ҳам талайгина. Айрим жумҳуриятлар ўз ҳудудларидан оқиб ўтувчи сувни сотиш истагини билдирсалар, бошқалари «аслини олганда, ҳар икки дарё суви — Оролнинг насибаси, демак, Оролнинг умумий қийматини ҳисоблаб чиқиб, унга тегишли сувдан ким нотўғри фойдаланса, катта жарима ундириш кераклигини айтади. Ҳозирча ҳеч ким, ҳатто танлов ҳакамлиги аъзолари ҳам бу лойиҳалар ва таклифларнинг биронтасига узил-хесил тўхталганларича йўқ. Хуллас, фикрлар жангининг охири кўринмайди. Буёқда эса... Амударё ва Сирдарё соҳилларида, тоғ ёнбағирлардаги булоқлар атрофида яшаб турганларку, ҳозирча бир амаллашар, лекин дарёнинг қуйи ўзани-ю, Орол бўйида яшаётганлар ўзларини худого топириб қўйганлар.

Агар қорақалпоғистонликларнинг ҳозирги аҳвол-руҳиясини ҳис қилишни истасангиз, отаси ҳам, онаси ҳам ўлган, лекин кўмилмаган, қўшалоқ жасадга бирданига жон битиб қолишидан умидвор бўлиб атрофида чарх урганча чор тарафга жовдирашиб қарашаётган етимларни кўз олдингизга келтиринг! Ана ўшанда Амударё билан Оролга умид кўзларини тикиб, «ҳақ» деб ўтирган бечораларнинг ҳолини тушуна оласиз.

Халқда «Шод бўлсанг — қабристон орала, хафа бўлсанг — оқар суви ёқала» деган ҳикматли гап бор. Бизда шод бўлгулик ҳеч вақо қолмаяпти. Бироқ қабристонлар муттасил кенгаймоқда ва кўпаймоқда. Хафалигимизни ёзиш учун ёқалай десак, на дарё-миз қолди, на денгизимиз...

Беморнинг арзи ҳолидан: Яқинда мен бир билағон билан гаплашиб қолдим. Унинг гапларини эшитиб, ҳам ҳайратга, ҳам ваҳимага тушдим. Нима дейди денг! Ҳозир айтаман. Ўзингиз яхши биласизки, кўп жумҳуриятлар Ғарбга, Шарққа, Жанубга дарча очибгина қолмай дарвозаларини ҳам ланг очиб қўйган эди, энди деворларини йиқитишга ўтдилар. Хоҳлаган мамлакат аҳли хонадонимизга бемалол кириб-чиқиб турибди. Албатта, кўпчилиги ўз фойдасини кўзлаб кириб-чиқаяпти. Биз эса, уларнинг холис-беғараз ёрдамига жуда-жуда муҳтожмиз. Бунинг оқибати нима бўлади? Бошқа мамлакатлардан келиб, бизнинг ер ости бойликларимизни очишга маблағ сарфлашмоқда. Хўш, бекоргам? Албатта, бекорга мушук офтобга чиқмайди. Уша «билимдон»нинг гапига қараганда, Орол муаммосини ечадиганлар, албатта, текинга эмас, пулга ечади. Хўш, бу пулни ким тўлайди?

Илмий маълумотлардан: Орол бўйида яшаш йилдан-йилга, ойдан-ойга эмас, кундан-кунга мушкуллашмоқда. 1992 йил мисли кўрилмаган даражада совуқ ва ёғин-сочинли бўлди. Биздан бошқа жойларда кўкламги экин мавсумидан кейинги ёмғир — даводир, лекин бизда — бало! Апрель ойининг охирларида беш-олти кун тўхтовсиз ёққан ёмғирдан кейин Қорақалпоғистонда кўпгина экинлар қайта экилган эди. Учинчи майдан бошлаб бир ҳафта давом этган совуқ ёмғирдан сўнг учинчи маротаба қайта экилди. Бундай кўп ва сурункали ёмғирнинг сабаби Орол устидаги буғ қатламнинг Уртаер денгизи ва Қора денгиз томонлардан пастлаб келувчи булутларни тағин юқорига кўтариб юборишга ҳоли келмай қолаётганидадир.

Халқаро дастурга мувофиқ 1991 йилда Орол денгизи ва АҚШдаги Оуэн кўли ўзларидеги тузли қўмнинг учинчи жараёнини ўрганиш бўйича махсус илмий тадқиқотлар олиб борилди. Оуэн кўлининг қуриган ултони АҚШнинг Грент, Вэйми, Мохабе, Санорон, Чихуахуван каби улкан қўмликлар билан ёндошдир. Аниқлашича, Оуэн кўлининг ултонидаги тузли қўм кўлами юқорида тилга олинган азалий қўмликларнинг кўлампидан олти баробар кўпроқ экан. Энди таққослаб кўрайлик. Оуэн кўлининг ултони бир минг квадрат километр. Орол денгизининг қуриган ултони эса, 1991 йилги ҳисоб-китобларга кўра 31,1 минг квадрат километр. Орол денгизининг жануби-шарқда тузли қўм тўзонининг тағин икки манбаи бор. Бири — Уяли отовидан 15 чақириб жанубидаги майдони минг квадрат километрлик, иккинчиси — Оқбеткай архипелагига қадарлик 170 чақиримга чўзилган тузли қўм майдонлари.

Илмий тадқиқотлар натижаларига кўра, бу майдонлардан учаётган тузли қум таркибида маълум даражада сульфат ва хлорид бор. У Оролнинг қуриган ўзанидан кўтарилаётган тузли қумга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Шунингдек, бу ерлардан кўтарилаётган қумбўрон таркибида мишяк ҳам бор. Оролнинг қуриган ўзанида эса, ер юзидаги жамики қуриган ўзанларда бўлганидан беш баробар кўпроқ кўрғошин бор. Одатда ҳар хил заҳарли моддалар билан тўйинган қум-бўрон фақатгина қаттиқ шомол эсган пайтда бўлади, деб ўйлайдилар. Аслида эса, ундай эмас. Тузли қум зарраларининг учиши узлуксиз жараёнدير. Агар Орол устидан тайёрада учсангиз, истаган пайтингизда булутдек қуюқ тўзонни оддий кўз билан ҳам кўра оласиз. Бу қум босқини хавфи кутуляпти эмас, амалда рўй берапти, деган сўз!

Беморнинг арзи ҳолидан: «Ўйлаб қарасам, чидам-тоқат бобида нақ жаҳон рекордини ўрнатиб қўйганимиз ростга ўхшайди. Касаллик микроблари бутун аъзойи баданимизни қоплаб олсам чидайверамиз. Кейинги ўн йил ичида туберкулёз ва бруцеллёз касалига чалиниб қорамолнинг нақд олтмиш фоизи, қўйларнинг эса, учдан икки қисми ўлди. Хўш, уларнинг гўшглари нима қилинади? Ташланадими? Ташлаб юборадиган тентак бор эканми! Ҳаммаси касалхоналару болалар боғчаларига тақсимланди. Товуқ фермасида ишлайдиган қадрдон ошнам бор. У менга «Дўкондан товуқ ола кўрма! Узим тирикларидан юбориб тураман», деб, касалхонага тушганимдан буён ҳолимдан хабар оляпти. Шунинг учунми, қайдам бироз тузук бўлиб қолдим.

Эшитгандирсиз, Туямўйин сув омборидан Нукусга қувурда сув олиб келишди. Роса байрам бўлди. Ана энди менга айтинг-чи: ўша сувнинг биз ичиб юрган аввалги сувдан фарқи борми? Асло! Аксинча, дарёнинг ўзанидан оқиб келганига қадар ҳар хил тузлару кимёвий моддаларни тагига чўктириб, ўзини анча-мунча тозалаб келган бўлса, энди қувурнинг тотини қўшиб опкеляпти. Хуллас, нима десангиз денг-у, кейинги йигирма йил бадалида чучук сув ичмаган бўлсак ҳам туппа-тузук яшаб турибмиз-ку! Яшаса бўларкан-ку!

Танига заҳар ёйилган одамдан соғлом бола туғиладими? Кейинги ўн йил мобайнида майиб-мажруҳ туғилувчи чақалоқлар сони икки ярим бараварга кўпайди.

* * *

Мана, бобожон, Оролга ўхшаб, хатимнинг ҳам таги кўриниб қоляпти. Балки ёзганларим пала-партишдир? Босиринқи тушдек мантиқсиздир? Начора, қозонда бори чўмичга чиқади-да.

Афсона: Хоразм мамлакатаида донишманд бир шоир бўлган экан. Халқ орасида машҳур бўлса ҳам, ўзи жуда хокисор, туриш-турмуши фақирона, юриши дарвишқаландарларча экан. Шоирнинг шуҳратига ғаши келган хон кунлардан бир куни уни ўз ҳузурига чақиртириб, кўпчилик олдида обрўсини тўкишга қарор қилибди. Қараса, шоирнинг эгида увадаси чиққан жанда эмиш. Аёнлари қуршовида боши осмонга етгудек гердайиб ўтирган хон ўзининг зарбоф тўнини кўз-кўзлай туриб, уни калака қилиб сўрабди:

— Чопонинг ўзингга зап ярашиб тушибди-да, шоир! Буни қачон тиктиргансан?

— Чопонимга қойил қолаётганингизни яхшигина тушуниб турибман, жаноби олийлари,— дебди ўшанда шоир мийғида кулиб.— Бироқ саволингизнинг ўзига яхши тушунмаяпман, олампаҳо! Умуман, чопонимни эмас, ундаги ямоқлардан биттасини кўрсатиб сўраганингиз маъқул эди-да. Масалан, манови ямоқнинг тикилганга атиги бир йил бўлди, мановинисига беш йилдан ошди. Орасидан ўн йил, ҳатто йигирма йил аввал тикилганлари ҳам бор...

Ана уша шоирнинг чопонига ўхшаб, Қорақалпоғистоннинг бошига тушган бугунги кўргиликлар бир кунлик савдо эмас. Хусусан, Орол дарди жуда кўҳна дард! Бу дард чопоннинг қай бир ямоғини айтай? Унда беш йил, ўн йил, чорак аср аввал пайдо бўлган дардлар, боринги, минг йиллик дардлар бор, ахир! Бу дардларни кўздирган ва, охир-оқибат, Оролдек илоҳий неъмат, тириклик манбаи, баҳрул нажотни йўқ қилган кўпдан-кўп сабаблар — нодонлик балоси, ёлғон балоси, сотқинлик балоси, худбинлик балоси! ноаҳиллик балоси, хуллас, кулли балолар дастидан тағин қайга бориб кимга дод дей?.. Додимни кимга айтай?..

Ўзингиз яхши биласизки, бобожон, қорақалпоқлар бошқа халқларга ўхшаб дунёнинг турли бурчакларида ақалли бирон-бир маҳаллами-қишлоқ бўлиб ҳам яшамайдилар. Башарти отамаконларидан кўчар бўлсалар, «шулар ҳам қорақалпоқ-ку, менинг жигаргўшаларим-ку!» дея бовур босиб — қора тортиб борар бошқа бирон манзиллари йўқ!

Азиз бобожоним! Хатимнинг ниҳоясида сиздан ягона ўтинчим шуки, менинг бу арзи ҳолимни тўғри тушунинг. Шояд жамики дардларимиз юзага чиқиб, уларга тез ва соз даво топилса! Бу хусусда муайян хулосага келиб, одилона ҳқм чиқариш эса, ўзингизга ҳавола, бобожон! Ҳар қалай, ягона тилагим шуки, марҳумлар — раҳматга ёр, улар руҳи — бизга мададкор, тириклар дилида эса, дин-диёнат, раҳм-шафқат, меҳр-муҳаббат, хайр-саховат, ҳиммат-марҳамат... хуллас, жамики руҳий фазилатлар устивор бўлгай! Овмин, оллоҳу акбар!

Беруний Султонзода

ЮРАГИМДА БИР ГУЛ ЎСАДИ

* * *

Елғизлик,
нурсиз қояларда изларинг сенинг,
шилдираб, ўйноқлар оқолмас ўйим.

Энди мен,
қум каби ютаман ҳаяжонимни,
қум каби сочаман ўзимни-ўзим.

* * *

Мен оға бўлганман соқов бир боғда,
Тулаган шохларнинг тушлари сабий.
Фалакдан ипакдай тўкилганда қор,
Буюкланган кўнглум мисоли набий.

Вақт ўтди, ваъдалар қасд экан, билдим,
Қуртаклар алдаса, баҳорлар қондир.
Мусича, кимимсан, навоинг дилгир,
Ярамга уй қурсанг, юрагим дондир.

Сойлар ўз йўлидан кетди адашиб,
Адашди балиқлар фазони истаб.
...Мен оға бўлганман соқов бир боғда,
Энди қайтиб бормам фаслни қистаб.

Манзара

1

Кезаман,
Кезаман...
Сокин оламнинг сокин боғчасида
Ўзимсиз ёлғиз...

Панжасиз қўлини узатаётган
Жувоннинг ёнидан нурсиз,
Нурсиз...
Айланиб ўтаман,
Шахдсиз ел каби.

Фаввора тилидан жудодир нечун?
 Сувлар пахтадайин сочилар майин,
 Дарахтлар индамай
 Кўз ёши мисол
 Япроғин тўкади секин учириб.

Атрофда одамлар, бошсиз юрибди,
 Кўринг,
 Қалқиб сузаётир ҳорғин чумчуқлар...

* * *

Симобдай симони ичди кўнгулқуш,
 Озод ким, озод у ажали ошкор.
 Май ютиб ё бўлган вақти хуш —
 Мен мисол, сен мисол дилабгор.

Бош узра осмонлар айлансин,
 Қушлар-да, зоғлар-да, айлансин.
 Зўр ҳислар етаклаб бизларни,
 Юзларим тупроққа тойлансин.

О, рафиқ! Зилолдан қуй яна,
 Муғбача, менимсан, кўзим, қуй.
 Қуй бўлсин биз учун охира,
 То унинг олдида ҳолим туй.

Гул-ғунча, гул-анбар бор дунё,
 Дарвешу бизларга тормиди?!
 Орази кўринмас ғор дунё,
 Инсофинг, раҳматинг бормиди?!

* * *

Капалак ўйнайди:
 шошиб, шошилиб.
 Сиздан чўчиб эмас,
 сизни кўрқмасин, деб,
 ўйнайди шундай,
 менинг митти гулим.

Олис юртда омон юринг, бегижон,
 Бизни бир бор эслаб турунг, бегижон.
 Момом хиргойиларидан

* * *

Изтиробнинг бандини уздим,
 Етилмай азоблар меваси.
 Юрагимда бир гул ўстирдим,
 Бегижон, сиз унинг эгаси.

Армонлар курмагин тераман,
 Ҳар бири зил-замбил, харсанг тош.
 Чидамоқ оғир-а, бегижон,
 Тунларга юрагим хомталаш.

Кўнглума йўл топган шуурни,
 Остонада итлар тўсади.
 Қўлингиздан сув ичмоққа зор,
 Юрагимда бир гул ўсади.

Юрагимда бир гул ўсади,
 Мижжасида ёшлари қотган.
 Сиз сизинган Каъбатуллоҳнинг,
 Қуёши юрагимга ботган...

Зилола Хўжаниёзова

Дардим, ғам саҳросида ёлғиз
Йўлидан адашган бир қарвон.
Шамс чилдирма чалар аёвсиз,
Қайғунинг уяси тўрт томон.

Нажот бор на ердан, на кўкдан,
Саҳро самумида бемажол ўлар,
Илинжсизлик, умидсизликдан
Сабр, бардош отлиғ туялар.

Қолиб кетар саҳро қўйнида,
Хуржунида бахтим захира.
Ёлғизликни осиб бўйнига
Энди юз йил ғусса — насиба.

Чўл кимсасиз, бахтим кўзида,
Кўзмунчоғи — силқийди армон.
Ва бир куни йиғлоқи бахтни,
Топиб олар ўткинчи қарвон!..

Дарахтлар дардини тўқар кузакка,
Дардлари заминга оғир тўшанчи,
Соғинчлар миҳланар узун йўлакка,
Хотирлар бору йўк, ёлғиз юпанчи.

Ёмғир туни бўйи роса ҳиқиллаб,
Кимсасиз кўчага додини айтар.
Тиллари кесилган соқов сукунат.
Кузнинг этагида боғларга қайтар.

Хувиллаган қалбим — хавотирхона,
Бу тун ҳам чўзилди мисли ялдодек.
Йўк, ёмғир эмасман қаршимда мана,
Юракдан гартак кат сурар танҳолик.

Алижон Сафаров

Эрта учган турналар

Эрта учган турналар,
Менинг кенжа армоним.
Юрагимда ўрмалар,
Сўкилмоқда дармоним.

Бардошларим қояси,
Юрагимга қулайди.
Бахтнинг қора сояси,
Армонимни талайди.

Мени алдар туйғулар,
Ҳавас менга ошиён.
Турналарин зор кутар,
Кўзларим бўм-бўш осмон.

Оҳ, кечикиб келади,
Турналарнинг анчаси.
Юрагим-ла ўлади,
Армонимнинг кенжаси...

Қувончимни қўйиб келдим қабрга,
Боши берк кўчада йиғлайди хаёл.
Энди ишончимни сотмас сабрга,
Қайғуга тушларин қизғанган иқбол.

Қалбимда арвоҳдай кезар мискинлик,
Булутлар-ла ишқаладим кўзимни.
Гўзал туйғуларни ямлар тушқунлик,
Бу дунёга ишонмадим ўзимни.

Мен энди нимами қўйиб қабрга,
Аламлар қайнаган юрагимними?
Кўнглум қаватида аталиб сенга,
Ҳадя этолмаган тилагимними?

Алдама...

Кунлар алдамчидир, тунлар алдамчи,
Қуёшнинг нафаси — еллар алдамчи,
Кулиб, шивирлаган гуллар алдамчи,
Холис сен алдама, мен суйган малак.

Эзилиб-эзилиб йиғлаган тундир,
Қайғу ботқоғида вужудим хундир,
Алдамчи дунёнинг шахди бутундир,
Холис сен алдама, мен суйган малак.

Неларга ишондим, нелардан тондим,
Дунёнинг шахдона кайфидан қондим,
Мен сенга сиғиндим, сенга инондим,
Холис сен алдама, мен суйган малак.

Кўзларда армоннинг чўғи ялтирар,
Бу фоний дунёнинг туғи қалтирар,
Саробга айланган ишонч ўлдирар,
Холис сен алдама, мен суйган малак.

Муҳаббат Тўхташева

* * *

Сен борсан, кулмоққа ҳаққим йўқ менинг,
Қўрқинч кечаларга айтаман зорни.
Кўнглум хилқатини бежон қолдириб
Бир жоним, топақол, шафқати борни.

Сен борсан, куймоққа ҳаққим йўқ менинг,
Сирли кунларимга кетарман вақтли.
Ушанда одамлар айтсинлар сенга:
«Хув унда бир қиз бор, сендан-да бахтли».

Сен борсан; ўлмоққа ҳаққим йўқ менинг.
Чилвир хаёлларни чорлаб яшарман.
Қалбинг қатларида қисинсам ҳамки,
Айтадан ўзимча порлаб яшарман...

* * *

Кундузнинг ташвиши елкамдан тушди,
Шомнинг оёқлари кетди туртиниб.
Қора кўланкасин ортмоқлаб беҳол,
Тун босиб келади оғир хўрсиниб.

Ётоғимда соғинч изғийди ҳар кеч,
Қўшиқ куйлай бошлар юрагим сассиз.
Тушларимда шодлик билан тиллашсам,
Ёстиғимда инграб жон берар афсус!..

* * *

Сим-сим очил, сим-сим-ей,
Дунё бунча тилсим-ей?!
Мени бунча қийнаган,
Айтинг, ахир, ким-ким-ей?!

Унут, мени унутгин,
Паймол ишқни тинитгин.
Муҳаббат бу бевафо,
Бағринг бутлаб совутгин.

Сендан кетдим, нетайин,
Бўлсам бўлай бетайин.
Жавоб берсанг, ёрижон,
Узоқ-узоқ кетайин,

Ёрим, нурдир сумбатинг,
Севги, қани қимматинг?
Шуми менга атаган
Муруввату ҳимматинг?!

Олим Бекназар

* * *

Уқсиб-ўқсиб хаёл, тош қотар тилим,
Ёрқин тилакларим — ёвуз шайтондир.
Йиғидан ҳайқириб бағри хун дилим,
Бадбахтнинг бахтидан унсиз қайтгандир.

О, дилим,
дилим бечора...

Сабр қанотини титкилар юрак,
Бир парча топмайди муҳаббатидан.
Қайси бир армонни тутмоғим керак,
Қайси бир шуқуҳнинг ўз хилъатидан?!
О, дилим,
дилим бечора...

Қучоғимда ғариб бегона ҳилол,
Ўзга самоларнинг лабини ўпар.
Айрилиқ ютоқар, умидлар титрар,
Энди мен ўзгаман, энди ўзгалар...
Дилимни ўпади,
о... дилимни...

* * *

Япроғин сидирган садақайроғоч,
Илдизин тимдалар гунг чувалчанглар.
Чумчуқлар потирлаб қуриган шохдан,
Қумурсқа ейишиб завқдан силтанглар.

Қамишзор ичида бўтакўз бақа,
Қарғанар ичига пашшани ютиб.
Балиқлар оғзида тўрва кўтариб,
Кўз тутар қирғоққа, чувалчанг кутиб.

* * *

Мен сени кутардим, энди кутмайман,
Қалдирғоч сув сепди ёнган юракка.
Чумчуқча — жодугар яшинни тутди,
Қадди букилмаган яшил теракка.

Мен сени кутардим, энди кутмайман,
Ҳазонрез ташлади олтин япроқни.
Қуёшнинг нуридан безган булутлар,
Тонгдан юлқиб олди тилла тароқни.

Мен сени кутардим, энди кутмайман,
Саллона сочингга япроқ излайман.
Сув пари толасин тупроққа бериб,
Қуёшнинг заридан кокил ясайман.

...Мен сени кутаман...

Жумақул Қурбонов

ОЛДИНДА НУР ЙЎҚ

Ҳикоя

Машина пасқам торкўчани кесиб ўтаётганда, бир филдираги беҳосдан чуқурга тушиб кетиб, мотор ўчиб қолди. Олдинги ўриндиқда мудраб келаётган Зебо тўйқус боши билан ойнага урилди. Узини ўнглаб, рулдаги Камолни «чақиб олишга» улгурмасидан, қулоғига шу яқин орадаги тўйхонадан эшитилаётган қувноқ қўшиқ садалари кирди. «Ҳа-а, етиб келдик», — деб хаёлидан ўтказди ғазабини босаркан. Тўй тезроқ тарқасайди, мириқиб ухларди. Бир ҳафтадан бери аҳвол шу. Тўйма-тўй изғишади. Кундузлари куннинг иссиғида бирор салқин хонани топиб, салгина дам олишини айтмаганда, бу ёғи эрталабдан то ярим тунгача тиним йўқ. Нима бало, одамларда пул шунақа кўпми? Ўзиям тинимсиз қистиришади-да. Дам ўтмай, хирароқ йигитлар арақ тўла пиёлани оғзига тутиб туришади. Оғизлари қулоқларида, қўлларида жарақ-жарақ пуллар... «Ичинг, жонидан, кейин оласиз...» Зебо эса толиққанини унутиб, пулни тинимсиз «теради». Ичкиликдан номига ҳўп-лаб қўяди. Барибир, оғзи таъмини сезмай қолади. Аммо нарх-наво ошганидан бери, бўйинбоғ таққан амалдор ёхуд жинси кийган бойвачаларни ҳисобга олмаганда, одамлар катта пул қистиришмайди. Ҳаҳ, қурибгина кетсин-а. Жонга тегди.

Орқа ўриндиқдагиларнинг тўнғиллаши Зебонинг қулоғига кирмади. Камол «Кечирасиз, опа, билмабман», дея ўзича узр сўраган бўлди. Равон йўлдан сал юришганди ҳамки, тўйхонанинг чироқлари кўринди. Тўхташлари ҳамона уларни бир гала кишилар ўраб олишди. Сабрсизлик билан кутаётган тўй эгасини хабардор қилиш учун бўлса керак, кутиб олувчилардан бири «Артистлар келди» деб шовқин солганича, ичкарига чопди. Симёғочга ўрнатилган радиокарнайдан машҳур хонанданинг қўшиғи янграрди. Отарчилар таомилга кўра ичкарида сал тамадди қилиб даврага чиққанларида, тумонат одам тўпланган эди. Ҳамманинг нигоҳи отарчиларга, Зебога қаратилганди. Ўртада катта саҳна. Чироқлар атрофни кундузгидек ёритган. Артистлар учун тахта сўридан жой қилинганди. Зебо яхшилаб ўрнашиб олгач, атрофга кўз югуртирди. Беш-олти қадам нарида ҳам худди шундай тахта сўри тузалган, хонтахта атрофида бир неча эркак-аёл ўтирибди. Афтидан, хоразмликлар. Шеваси тортиб турибди... Одамнинг кўплигини-чи. Кимсан — тайёрлов идорасининг бошлиғи тўй қиляпти! Демак, давра базми тонггача давом этади.

Тўй бошлади. Давра раиси дастлабки табрикдан кейин Зеболар гуруҳини ўртага таклиф қилди. Рақсида Зебо Чориева, деб эълон қилинганида, тўйхонада гулдурос қарсақлар янгради. Зебо ғурурланиб қўйди. Ҳа, вилоятда унинг номи машҳур. Қўшни элларда ҳам яхши танишади. Қанчадан-қанча кишилар унинг рақсига парвона. Бу ёғи Тожикистон, бу ёғи Туркманистондан ҳам атай сўраб келишиб, тўйларига таклиф қилишади. Ешлар орасида машҳур ҳисобланган Жумаев ҳам унинг рақсига мафтун бўлиб, қўлидан ўпиб қўйган ва ўзининг филармониясига таклиф қилганди. Ушанда Собирнинг рашк оловида ёнганлари...

Саид «Феруз»ни тугатиб, шўх қўшиқни бошлаб юборди. Зебо нарвончадан оҳиста саҳнага кўтарилар экан, давра аҳлига ҳар галгидай майин табассум ҳадя қилди-да, қўшиққа мос равишда йўрғалай кетди. Тўйларда юрaverиб, унинг тажрибаси ошиб кетганди. Базм бошланди дегунча, ўзини чарчатмасликка уринади. Шундай қилмаса, давра қизиганда, айниқса, пул ёпиштиришлар бошланганида чарчаб қолади. У чарх уриб

айланаркан, қаратилган ҳирсу ҳавас тўла нигоҳларни сезиб турарди. Саид қўшиқни тугатганида хоразмлик артистлар даврага тайёргарлик кўра бошлашди. Зебо уларга менсимай разм солди. Ҳаммаси ёш. Уйинчисиям нари борса ўн еттида. Лекин ниҳоятда келишган экан. Кўзлари сузук, қоп-қора, айниқса, кулгичидаги хол жуда ўзига ярашибди. Афтидан, бундай катта даврада биринчи иштирок этиши бўлса керак, кўзини ердан узолмасди. Зебонинг юраги шувиллаб кетди. Ҳа, бу ўйинчи ниҳоятда кўҳлик! Зебо беихтиёр ёшлигини — дастлабки тўйга қатнашганини эслади. Шўрлик, бу қиз ҳам тузоққа тушганлардан бўлса керак... У ўйига етиб, жойига боргунича бўлмай, раққоса оққушдай парвоз қилиб, даврада гир айлана бошлади...

Ҳамма нарсанинг ишқи юракдан бошланар экан. Зебо мактабда ўқиб юрганидаёқ, ўйин деса чидаб туролмасди. Телевизорда раққосаларни кўрсатса, ҳамма ишни йиғиштириб, берилиб томоша қилар, яхши кўрган кўшиғини эшитганида эса, ўзи ҳам рақсга тушиб кетарди. Ота-онасининг қойишлари уни бу йўлдан қайтаролмади. Кўшни қишлоқлик Сожида билан бирга маданият техникумига ҳужжатларини топширди. Биринчи имтиҳонни қорачадан келган ёшгина йигит олди. Зебонинг жавоблари тумтароқ эди. Уқитувчи унга қараб, майингина жилмайганича «Синглим, жавобларингиз «икки» баҳодан ҳам паст. Лекин, чиройли кўзларингиз учун «тўрт» қўяман. Уқишга кирсангиз, қайтарарсиз...» деди. Зебо қип-қизариб, жойидан туриб кетмоқчи бўлди. Лекин ўқиш истаги уятдан устун эди. Иккинчи имтиҳондан эса омади чопмади. Юзи заҳил кекса аёл экан, мафтункор кўзлари ҳам ёрдам бермади. Икки кундан кейин ҳужжатларини қайтариб олиш учун навбатга турганида бир хотин келиб, билгидан ушлади:

Ҳужжатларингизни олишга шошилманг. Агар хоҳласангиз, сиртқига ёрдамлашман. Ҳозир бизниқига бориб, озроқ дам олинг. Танишамиз.

Зебо нима қилишини билмай, боши қотиб турувди, аёлнинг майин сўзлари кўнглини ёритиб юборди. Қандоқ қилиб унга эргашганини ҳам сезмай қолди. Оқ рангли «Жигули»да шаҳар оралаб анча юришгач, яшил дарвоза олдига келиб тўхташди. Зебо остонадан уйга кириши билан ҳайратдан оғзи очилиб қолди. Бундай шоҳона безакларни фақат киноларда кўрганди. Чўғдай пойандозлар кўзни қамаштирар, ажнабий жиҳозлар сирти ялтарар эди. Худди бошқа дунёдай. Аёл уни чап томондаги эшикка бошлади. Бу хона чоғроққина бўлиб, тўрда ёғоч каравот, деворга эса гилам қоқилганди. Аёл жовондан гулдор халат олиб, унга узатди:

— Кийиб олинг! Кейин бирга чой ичамиз.

Чой устида танишиб ҳам олишди. Аёлнинг исми Ҳафиза экан.

— Ёлғиз турасизми? — сўради Зебо.

Ҳафиза жилмайиб:

— Ёлғиз эдим, мана, сиз келдингиз, Агар рози бўлсангиз, бирга яшайверамиз, — деди. Зебо унинг кўзларидан «пайти келиб ҳаммасини билиб оласан. Ҳозир суриштириб ўтиришинг бефойда», деган маънони уқди. Дарҳақиқат, кейинчалик ҳамма нарсанинг фаҳмига етди. Ҳафиза сўзида турди: техникумга сиртдан киришга ёрдам берди. У кечалари қаёққадир кетар, тонг отар-отмас, кўзлари уйқусизликдан қизарган ҳолда пайдо бўлар, кейин кун бўйи ётиб ухларди. Овқат пишириш, уй тозалаш Зебонинг зиммасида. Қизиқиб юриб, ниҳоят, сирнинг тагига етди: Ҳафиза отарчиларга қўшилган экан. Тўйларда раққосалик қиларкан. Бу зебу зийнатлар, шоҳона ҳаёт, жарақ-жарақ пуллар шунинг орқасидан экан. Зебо ҳам тузоққа қандай илинганини билмай қолди. Чиқиб кетишга уринди. Урганган кўнгил ўртанса қўймай экан. Вақтинчалик шоҳона ҳаёт унинг бошини гангитиб қўйганди. Шу-шу, умри тўйларда ўта бошлади. Лекин, давраларда баъзан жонидан ўтиб кетади. Начора, тишини-тишига қўйиб чидайди. Ахир, бу ёруғ оламда ҳар ким ўз пиширган ошини ўзи ичади. Аммо бир армон юрагининг тубида маҳкам ўрнашиб қолган. Уйласа, ҳаприқиб кетади. Армон яна бош кўтаради, тинч қўймайди. Бу гал ҳам шундай ҳодиса рўй берди. Саҳнанинг чап томонига ўрнатилган ўриндиқлардан ясан-тусан аёллар жой олишганди. Баъзи бирларининг қўлларидаги эмизикли гўдаклари тинмай талпиниб-қийқиришади: Бунга кўзи тушган Зебо қаттиқ хўрсиниб қўйди. Ҳа, у оналик меҳридан маҳрум эди. Бунинг тарихи узоқ.

Ушанда у Собирга турмушга чиққанди. Энди Собир уни тўйларга олиб боришдан қизганар, кўпроқ уй ишлари билан шуғулланарди. Шу орада бўйида бўлиб қолди. Бўлғуси фарзандини ўйлаб, ёқимли хаёлларга берилар, тўйлардан тушган ҳар хил матолардан қўйлақчалар тикарди. Ўзини авайлаб-асрашга ҳаракат қиларди. Бир куни тушдан сўнг Собир ҳовлиқиб кириб келди. Унинг авзойини кўриб, Зебо «Нима гап, тинчликмикин», деб хавотирга тушди.

— Тинчлик. Лекин сени олиб кетишга келдим, — деди асабийлашиб. — Ҳазратқуловнинг тўйи бор экан. Уғлини уйлантираётганмиш... Қайсидир бир тўйда рақсингга ҳуштор бўлибди, сенга элчилар жўнатибди. Кимсан Ҳамидов — вилоят маданият бўлимининг мудир. Пастда, машинада сени кутиб турибди.

Зебо қулоғига ишонмади. Ахир, кечагина эмасмиди, сени еру кўкка ишонмайман деганлари? Бугун эса... Боз устига унинг ҳозирги аҳволи тўйларга борадиганми?

— Керак эмас, — деди у, юраги сиқилиб.

Бу сўзлари ёниб турган оловга мой сепган бўлди.

— Нима, қапамга ўт қўймоқчимисан?! Мени бу ердан бадарға қилмоқчимисан? — деб ўдағайлаб кетди Собир. — Кимсан Ҳазратқулов-а! У билан ўйнашиб бўладими? Мен кимман? Не-не зўрларнинг ҳам бутини айириб юборади-ку!

Зебо унинг бу аҳволидан нафратланиб кетди. Бунча тубан...

Аммо хотинининг зорланишлари Собирнинг юрагини юмшатолмади. Ноилож кийинишга тушди. Шундан кейингина Собир ҳовридан тушди: «У ерда бизга ўхшаган артистлар тиқилиб ётибди. Тегса, бир марта навбат тегар. Узингни эҳтиёт қиласан. Қорнингни тортиброқ боғлагин».

Зебо сахнага чиққанида, гулдурос қарсақлар янгради. Жарақ-жарақ пуллар қистира бошлашди. Собир буларни кўриб, кўшиқни тўхтатишни хаёлига ҳам келтирмас, Зебонинг имоларини пайқамас эди. Биқинида қаттиқ санчиқ турди, пешонасини тер босиб, ҳолдан кета бошлади. Тўй тугаб, машинага ўтириши билан ҳушини йўқотди. Кўзини очганида, касалхонада эди. Операция узоқ давом этди. Пешонаси шўр экан. Узи тирик қолди-ю, боласи... Бунинг устига, дўхтирлар «энди фарзанд кўрмайсиз» дейишди.

Касалхонадан чиққач, тўғри Ҳафизаникига борди. Собирнинг ялиниб-ёлворишларига парво ҳам қилмади...

Чилдирмачи Ҳаким чой узатиб, хаёлини бўлиб юборди. Ниҳоят, хоразмлик артистлар сахнани тарк этишди. Давра энди қизиган. Ширакайф кишиларнинг қичқириғи баралла эшитилади. Тор ушлаган йигит пешонасидаги терни рўмолчаси билан артар экан, даврага қайта-қайта таъзим қиларди. Лекин бу олқишлар унга эмас, ёш, гўзал раққосага қаратилганини сезмасди.

Зебо бошлиқ гуруҳ эса юракларини ҳовучлаб ўтиришарди. Хоразмлик артистлар даврани тарк этганларига қарамасдан, қарсақлар узоқ давом этди.

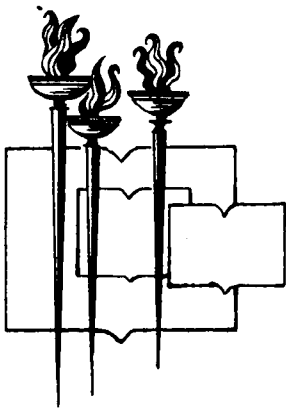
Навбат Зеболарга берилди. Аммо қарсақ у ёқда турсин, ҳатто ҳар бурчакдан «Керак эмас, керак эмас. Раънохоннинг ўзи чиқсин», деган норози қийқириқлар янгради. Зебо барибир сахнага кўтарилар экан, оёқларидан мадор кетиб, пешонасини тер боса бошлади. Бу нимаси? Шунча йил тўйма-тўй юриб, бунақасини кўрмаган эди. Унинг ҳолатини сезгандай, ашулачи сўнги чорани ишга солди. «Илон рақси»ни бошлади. Бундан Зебонинг кўнгли ёришди. Баданига илиқлик югурди, оёқ-қўлларига жон кирди. Ҳа, бу рақс уни машҳур қилган. Бошқа раққосалар ҳар қанча ҳаракат қилишмасин, ундай қиёмега етказиб ижро этишолмаган...

Зебо берилиб ўйнарган, беихтиёр ёшлигини эслади. Кўз ўнгидан ҳаяжонли боққан кўзлар ўта бошлади. Бор маҳоратини ишга солди. Ниҳоят, мусиқа тугаб, навбатдаги кўшиққа ўтилди. Зебо, ҳар галгидек энг сеvimли рақсидан кейин гуррос олқишларни кутаётганди. Лекин, бу нимаси? Ҳеч ким унга эътибор қилмаяпти-ку? У кўзлари жовдираб, атрофга илинж билан боқди. Наҳотки, ҳатто иримига ҳам бирорта одам қарсақ чалмаса? Унинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Кўзлари жиққа ёшга тўлди. Томоғига бир нарса тиқилгандай бўлиб, нафас олиши қийинлашди. Демак, энди ҳаммаси тамом! Олдинда ёруғлик йўқ! Энди у кимга керак? Ота-онаси аллақачон юз ўгиришган. Эри, фарзанди йўқ... Қаерга боради? Ким унга кўз тикиб турибди?

У сахнани алам билан тарк этаркан, мағлуб бўлганини чин дилдан ҳис қилди. «Одамлар, бунчалар бешафқат бўлмасанглар!» деб ичида ингранди. Миясига бирдан шундай фикр урилди: ҳар бир инсонда учта доимий йўлдош бўларкан: дўстлари, душманлари, томошабинлар... Инсоннинг иши олдинга ёки орқага кетиши шу тоифадагиларнинг қайси бири кўплиги ёки камлигига боғлиқ экан. Демак, томошабинлар... Бир имосига маҳтал бўлиб, бойликларини хазондай йўлига сочмоқчи бўлганлар-томошабинлар экан-да. Афсус, минг афсус...

Энди унга ҳеч ким эътибор қилмасди. Даврада эса янги кўшиқ янграр, янги раққоса ўртага чиқиб, рақсга тушар эди.

Виктор Илюхин

КАТАФОН

ЗУЛМ МАШИНАСИ ҲАММАНИ ЕР БИЛАН ЯКСОН ҚИЛДИ

1986 йилда Гдлян билан Иванов Ўзбекистондаги ишларни тергов қилишнинг бориши тўғрисида катта ахборот тайёрлаб М. С. Горбачевга жўнатадилар. М. С. Горбачев терговчиларнинг ушбу ахбороти билан шахсан танишиб чиқади ҳамда уни КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюросининг мажлисида ҳаммага ошкор қилади. Ҳолбуки, Иттифоқ прокуратураси мунтазам равишда Ўзбекистондаги ишларнинг аҳволи тўғрисида Марказий Комитетга ахборот бериб турарди. Хўш, унда бу терговчиларнинг хати нима учун Бош секретарни қизиқтириб қолди? Менинг фикримча, прокуратура томонидан тайёрланган ахборотлар билан М. С. Горбачевни таништирамаган бўлсалар керак. Унинг ўзи шахсан иштирок этиши керак бўлган, бундан кўра муҳимроқ ишлар кўп бўлганлиги учун, унинг вақтини олмаслик учун шундай қилишган. Натижада бу ахборотлар Марказий Комитетнинг маъмурий органлари бўлимида ёки ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига раҳбар бўлган котибнинг столида тахланиб ётаверган. Мазкур хат яна шу жиҳати билан саркотиб эътиборини тортган бўлиши мумкинки, ахборотда Гдлян билан Иванов терговнинг мураккаб тўсиқларга учраётганлиги тўғрисида, юксак лавозимларда ўтирган шахсларни жиноий жавобгарликка тортишда юз бераётган қийинчиликлар тўғрисида ёзган эдилар...

Хат прокуратура учун ҳеч қандай янгилик бермайдиган умумий гаплардан иборат бўлиб, унда асосий мавзу иш давомида дуч келинаётган қийинчиликлардан иборат эди. Уни Марказий Комитетга юборишдан мақсад юқори идораларда ўзларини кўз-кўз қилишдан бошқа нарса эмас эди...

СССР Бош прокурори Гдлян билан Ивановнинг хати юзасидан Марказий Комитетга холисона жавоб ёзади. У ўз жавобига бўлаётган ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини, асосан тўғри ифода этади. Терговчиларни жазолашни эса лозим топмайди. Улар М. Горбачев «назари»га тушганларидан мамнун бўлиб қолаверадилар.

Гдлян билан Иванов Иттифоқ миқёсидаги катта-катта лавозимларда ўтирган раҳбарларга, шу жумладан Егор Лигачевга аввал зикрдан, кейинроқ очикдан-очиқ ҳужум қилишни давом эттиради. Масалан, Бухоро вилояти матлубот жамиятининг собиқ раиси Ғани Мирзабоев бизга бу тўғрида кўп гапларни айтиб берди. У ҳатто М. С. Горбачев билан ҳам шахсан таниш, «Қизил тошлар» санаториясида у билан бирга дам олган, бирга суратга тушишган экан. 1984 йилда, яъни Ғ. Мирзабоев қамоққа олингандан кейин унинг уйдан тинтув вақтида топилган бу суратларни Гдлян олиб кўяди. Мазкур фотосуратларни қўлга туширгач, Гдлян билан Иванов изоляторда Ғ. Мирзабоевни М. С. Горбачевга қарши қайрай бошлайдилар. Гўё Мирзабоев Горбачевга қимматбаҳо совғалар, шу жумладан Раиса Максимовнага пўстин учун қорақўл тери олиб келиб бергани тўғрисида маълумот беришини талаб қиладилар.

«Мен бу талабни бажармадим, — деб ёзади Ғ. Мирзабоев, — чунки аслида бундан иш ҳеч қачон бўлмаган эди. Бунга жавобан Гдлян менга сени тилга киргизиб кўяман, — деди ва чиндан ҳам мени «тилга» киргиза бошлади».

Ғ. Мирзабоевнинг таъкидлашича, уни 4 марта жисмоний азоб бериб қийнаганлар. Бу ҳақда у шундай ҳикоя қилади: «Умуман улар мени қандай хоҳласалар — шундай қийнардилар. Мени 4 сафар уриб қийнаган бўлсалар, ҳар сафар ҳам бу қийноқлар жараёнида терговчилардан ташқари Гдляннинг шахсан ўзи қатнашарди... Ҳар сафар мен оғриқнинг зўридан бор кучим билан бақирар эдим, фамилиямни айтиб, менга ёрдам беришларини сўрардим. Шундай вақтда Гдлян аввалига стулда бамайлихотир ўтирар, кейин эса ўридан шахд билан турар, менинг атрофимда айланиб тўхтовсиз чекар эди. Менга қараб кино билан: «Хўш, Ғани Мирзабоевич, гапирасизми-йўқми? Мен сизга айтяпман, ҳатто сиздан талаб қиламан! Горбачев тўғрисида маълумот беринг, йўқса, бу ердан чиқмайсиз, ҳа-ҳа, бу ердан тирик чиқмайсиз, ўзингизни ўзингиз ўлдирасиз», дер эди».

Сўнгра Мирзабоев бир ойга яқин камерада маҳбус Погосян билан бирга ўтирганини сўзлаб берди: «У йилда ва менга бу ҳақоратларга ва қийноқларга чидай олганини ҳамда М. Горбачевга қарши маълумот ёзиб берганини айтиди. Кейин Погосянин бошқа камерага ўтқаздилар. Орадан 12 кунча вақт ўтгандан кейин у ўз жонига қасд қилган эммиш, деган хабар келди, бошқа биров эса уни камерада бирга ётган маҳбуслар ўлдиришди, деди».

Охири. Бошланиши ўтган сонда

Ҳибсда ётган бошқа кишилардан ҳам худди шундай йўллар билан Горбачевга қарши маълумотлар тўплашарди. Шу жиҳатдан ҳибсда ётган Р. Абдуллаева берган маълумотлар диққатга сазовордир. У Гдлян билан Иванов ўзларида «Кремль мафияси» тўғрисида маълумотлар мавжуд эканлигини айтиб ҳамisha мақтанчоқлик қилишларини сўзлаб берган. Улар Ўзбекистондан бошлаб то Москвагача етадиган пиллапоя қураётганликларини айтганлар. Сўроқлардан бирида Иванов: «Биз бу пиллапояни сизларнинг мафкура соҳасидаги одамларингиз билан, яъни Яковлев ва Разумовскийлар билан тамомлашимиз керак», деган. «Мен унинг таклифини қабул қилмадим ва уларнинг кабинетидида ҳеч қачон бўлмаганлигини айтдим», деди Р. Абдуллаева...

Самарқанд вилояти ижроқўми ички ишлар бошқармасининг собиқ бошлиғи, кейин эса Ўзбекистон ички ишлар вазирлигини муовини бўлиб ишлаган 60 ёшли милиция генерали А. Муҳаммадиевни ҳам тинч қўймайдилар. Гдлян генерални 27 ой қамоқда сақлайди. Кейин эса айбсиз деб топиб тўла оқлаб, қўйиб юборади. А. Муҳаммадиев ўзининг ҳибсга олинишини «юқорига» пора бериш тўғрисидаги ёлғон гапларга қўшилмай, уларга рад жавобини берганлиги билан боғлайди. Бу ҳақда у шундай ҳикоя қилади:

«Мен билан Гдлян ва Иванов шуғулландилар. Улар гапнинг бошидаёқ мен уларга керак эмаслигини айтиб қўйдилар: «Сен биз учун катта шахс эмассан, бизга Рашидов керак, бизга СССР, республика ички ишлар вазирлигининг раҳбарлари, Иттифок ҳукуматининг ва республиканинг партия ҳамда ҳукумат раҳбарлари керак», дейишди. Гдлян билан Иванов менга гўё мени Е. К. Лигачевга пора берганлигим тўғрисида кўрсатув ёзишим кераклигини айтишди. Улар менга Лигачев Самарқандда бўлган вақтида вилоят раҳбарлари гўё унга ичига пул ва қимматбаҳо нарсалар солинган дипломат берганликларини сўзлаб бердилар. Мендан эса ички ишлар бошқармасининг бошлиғи ва уни сафарда ҳамроҳ бўлиб кузатиб юрган киши сифатида гўё унга шоҳона зарбоф тўн совға қилганимни ёзиб беришимни талаб қилдилар. Мен Лигачев Самарқандга келган вақтида шаҳарда эмаслигимни ва шунинг учун унга зарбоф тўн кийгизганим мумкин эмаслигини ва умуман менда бундай тўннинг ўзи йўқлигини исбот қилиб бердим. Шундан кейин улар пул ва қимматбаҳо нарсалар солинган дипломат Лигачевга берилганлигини мен кўрганман, деб таъкидлашимни талаб қила бошладилар. Мен Иванов билан Гдлянга Самарқандда ўзим бўлганимдан кейин Лигачевга берилган дипломатни ҳам кўрмаганлигимни айтдим. Шундан кейин улар тутатиб кетдилар. Мени аҳмоқдан олиб, аҳмоққа солиб ҳақорат қилдилар, «афғон-душман», ўжар эшшак, муттаҳам деган сўзлар билан мени камситдилар. Гдлян билан Иванов тергов олиб борган деярли бутун давр мобайнида худди мана шу ҳол давом этди».

Бундай маълумотларни Гдлян гуруҳи ишлари бўйича ҳибсга олинган бошқа кишилар ҳам бердилар...

1988 йилнинг охирларида келиб, Гдлян томонидан қонунчилик шахсан бузилганлиги тўғрисидаги фактлар тобора кўпроқ аён бўла бошлайди...

Энди Усмонхўжаев атрофида юз берган воқеалар хусусида тўхталиб ўтамиз. И. Б. Усмонхўжаев 1988 йил 19 октябрда СССР Бош прокурорининг биринчи ўринбосари А. Васильев томонидан ҳибсга олинган ва ўша заҳоти СССР Прокуратураси бош тергов бошқармаси бошлиғининг ўринбосари В. Титов, СССР Давлат хавфсизлик комитетининг терговчиси В. Рац томонидан сўроқ қилинган эди...

... Маҳбусларнинг нозик ҳис-туйғуларини қўзғаб, уларга руҳий таъсир ўтказиш йўли билан берган маълумотларидаги рақам ёнига бор-йўғи битта «ноль» қўшиб қўйишни таклиф қилишарди. Буни аввалига муғомбирлик билан, яхши гапириб амалга оширишга уриниб кўришар, бўлмаса, дўқ-пўписалар қилиб ўз сўзларини ўтказардилар. Масалан, минг сўмлик порага яна битта «0» қўйиларди, натижада минг сўм ўн минг сўмга айланарди. Поралар сони масаласида ҳам худди шундай йўл тутиларди. Бир марта пора берган одамнинг кўрсатмаси ёнига «ноль» қўшиб, уни ўн мартага айлантириб қўйишарди, поранинг кимга берилганини ҳар доим ўзлари топишар, айтиб ёздирешар, гоҳида эса бутўн бир рўйхат тақдим қилишарди. Маҳбусни бир марта пора бердигани ёки беш марта, ўн марта пора бердигани, бари бир деб ишонтиришарди. Бизнинг гапимизга кўнсанг, ўнта пора учун ҳам, битта пора берган кишидек жазо оласан ёки бутунлай озод қилиб юборишимиз ҳам мумкин, дейишарди улар. Агар гапимизга кўнмасанг, оттириб юборамиз, дейишар, баъзан Ивановнинг яхши кўрган иборасини ишлатиб «пешонангга хол қўйиб қўямиз» дердилар. Яна улар «хотинингни, болаларингни, босаки қариндошуруғларингни ҳам қамаб қўямиз», деб қўрқитишарди. Ростдан ҳам улар мутлақо беайб кишиларни ушлаб келишар, ҳибсга олишар, ўнлаб, юзлаб одамларнинг ҳаётига зомин бўлиб, умрини хазон қилар эдилар.

Гдлян гуруҳида ишлатиладиган жаргон билан айтганда, Усмонхўжаевни «қаттиқ прессланганлар», уни жуда оддий йўл билан «илинтирганлар», яъни, чақириб унга шундай деганлар: «Сен республика КП МКнинг биринчи котибисан, масъулиятли лавозимни эгаллаб келгансан, сени отиб ташлаш учун бир марта пора олганин ҳам етарли, чунки бу жамят учун ҳаддан ташқари катта хавф солади. Агар яшашни истасанг, сенга битта нажот йўли бор, сен шу йўлдан борсанг, кутулиб қоласан. «Оқори»га пора берганман деб маълумот ёзасан. Бу порахўрлик «ботқоғи»га мени уларнинг ўзлари тортганлар, деб кўрсатавер. Сен буни ўз хоҳишинг билан қилган эмассан, улар сени пора беришга мажбур қилишган. Агар шундай деб ёзсан, ўзингга яхши бўлади. Биз қилаётган иш гўё катта бир пиллапоя деб фараз қилинадиган бўлса, сен унда биринчи, асосий зина эмас, балки унинг кичик бўлагисан. Шунинг учун мана шу имкониятдан — биз қўлингга тутқазаётган қутқарув «воситасидан» фойдаланиб қол. Шундай қилсанг, даҳшатли жазодан қутуласан». Бошқача қилиб айтганда, Гдлян иш принципини қисқача шундай ифодалаш мумкин: «Айбсизми-айбдорми, бари бир, чўктиравер, уларнинг мурдалари устидан юриб ўзингга сувдан қуруқликка чиқасан». Шунга айтиш керакки, бунақанги «айбни исботлаш» усули кўпинча самарали ишга солинар ва бот-бот ўзининг аччиқ меваларини берар эди.

Афсус ва надоматлар бўлсинки, бу усулнинг қай даражада хавфли эканлигини жуда кўп кишилар ўша вақтда ҳам, ҳозир ҳам тушунмаганлар ва тушунишни истамайдилар. Улар шундай фикр қиладилар: «Хўш, сўроқда кўполлик қилишган бўлса, нима қипти, балки дўқ қилганлари ҳам ростдир, одамларни қонунсиз равишда ҳибсда сақлаган бўлишлари ҳам мумкин. Лекин улар мил-

лион-миллион сўм пулларни давлатга қайтаришга эришдилар. Иш хатосиз бўлмади».

Йўқ, булар майда гаплар ва оддий хатолар эмас, бу процессуал бандитизм-босқинчиликдир. Гдлян билан Иванов ва улар атрофидаги айрим кишилар «адлия қотиллариدير»...

Мана, менинг қўлимда тергов ишларида узоқ йиллардан бери хизмат қилиб келаётган, турли ишларни тергов қилишда катта тажрибага эга бўлган СССР Бош прокурорининг алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчиси А. Г. Исканцев томонидан ёзилган Усмонхўжаевнинг 20 варақдан иборат сўроқ протоколи турибди. Исканцев протоколини машинкада ёзишдан ташқари яна Усмонхўжаев сўроқ бераётган дақиқаларни видеоплёнкага ҳам ёзиб олган.

Усмонхўжаевга берилган биринчи савол шундай бўлган: «Бизни сизнинг ишингиз юзасидан дастлабки тергов қандай бошлангани қизиқтиради. Сизни қандай вазиятда ушлаб келишган ва қандай сўроқ қилишган? Мана шуларнинг ҳаммасини изоҳлаб, тушунтириб бера оласизми?»

Қуйида терговчи билан сўроқ қилинаётган киши ўртасида бўлиб ўтган суҳбатни келтираемиз:
Терговчи: Иномжон Бузрукович, мен сиздан ҳар ҳолда сизни ушлаб келишарига оид гапларни айтишингизни сўрайман.

Усмонхўжаев: Мен жавоб бермоқчиман — мана сиз ёзиб боринг — шуни айтмоқчиманки, менинг қандайдир йўллар билан амал пиллапояларидан юқори кўтарилганим тўғрисидаги гаплар ҳаммаси ёлғон... бу ҳаммаси ёлғон. Бу тўқиб чиқарилган гаплар. Бу бизнинг ишимиз бўйича олдиндан тайёрланган ёлғонлар занжирининг қисмларидан биридир.

Терговчи: Хўш, сизнинг фикрингизча, буларни ким тўқиб чиқарган?

Усмонхўжаев: Гдлян, Иванов ва мана бу Каракозовга ўхшаганлар тўқиб чиқарганлар.

Терговчи: Модомики, сиз бу шахсларнинг номларини айтаётган экансиз, улар тўқиб чиқарган гапларнинг моҳияти нимада?

Усмонхўжаев: Биласизми, булар бари олдиндан ўйлаб, олдиндан ёзиб-чизиб қўйилган. Мен ҳали, кейинроқ сизга булар ҳақида ҳам гапириб бераман, ҳозир қўлга олишган пайтини айтмоқчиман...

Шундан кейин яна ҳаёт йўли тўғрисидаги узундан-узоқ ҳикоя бошланиб кетди.

Терговчи: Иномжон Бузрукович, мен буларнинг ҳаммасини тушунаман, лекин сиз бўлиб ўтган воқеаларга яқинроқ гапларга ўтсангиз бўларди.

Усмонхўжаев: Мен тушунаман. Мен бу гапларни ҳеч қаерда гапирган эмасман, мени бирпас кулоқ бериб эшитшингизни илтимос қиламан. Бу жуда керак...

Терговчи: Сиз Гдлян гуруҳига қандай муносабатда бўлгансиз?

Усмонхўжаев: Мен унга яхши муносабатда бўлганман. Унга қаерда нима ёрдам керак бўлса, ҳар доим унга ёрдам кўрсатиб келганмиз.

Терговчи: Гдляннинг ҳеч қандай илтимослари бўлмаганидир?

Усмонхўжаев: Илтимосларими, бўлган... У менга ўзлари тайёрлаган баъзи ишларни судлар қабул қилмасдан қайтариб юбораётганликларини айтган. «Сиз уларга буйруқ беринг, биз берган ишларни тўхтовсиз дўқазиб юборадиган бўлишини» деган. Мен унга шундай жавоб берганман: «Мен қанақасига судларга кўрсатма беришим мумкин, ахир судларга кўрсатма беришга менинг ҳаққим йўқ-ку!» Афтидан менинг бу гапим унга унчалик ёқмади. Шундан кейин биз бошқа учрашмадик. Мен унинг жўнаб кетаётганини, яна қайтиб келганини эшитардим. Уни қамаганмиш, буни қамаганмиш, яна аллақимларни қамаганмиш деган гаплар юрарди. Кейин эса ҳибсга олишлар оммавий тус олиб кетди... Бир куни Қашқадарёдан бизнинг ҳузуримизга — Марказий Комитетга 200—250 нафар киши келди. Улар барча қамоққа олинган маҳбусларнинг қариндош-уруғлари экан. Биз улар билан учрашдик, лекин уларга ҳеч нарса дея олмадик. Улар биздан: «Нима сабабдан қамаб қўйишди, изоҳлаб бера оласизми, тушунтириб бера оласизми?» деб сўрашарди. Бунақанги тўда-тўда бўлиб келувчилар сони кундан-кунга кўпайиб борарди. Биз бу масалада Осетров билан маслаҳатлашдик. Мен унга: «Эшитишимча, бизга Москвадан терговчилар келган эмиш, балким улар билан учрашармиз, балким одамларга нима деб жавоб беришимизни улар айтишар», дедим. Бизнинг бундан бошқа мақсадимиз йўқ эди. Осетров бу ишни ўз зиммасига олиб: «Мен кўнғироқ қилиб қўяман», деди. У ҳойнаҳой кўнғироқ қилган бўлса керак, орадан бир ёки бир ярим соат вақт ўтганидан кейин менга КПСС МКдан кўнғироқ қилишди: «Сиз ўз ишларингиз билан машғул бўлаверинг», дейишди.

Усмонхўжаев бу ерда рост гапни айтаётган эди. Ҳақиқатан ҳам, Гдлян Узбекистон КП МКга борган ва судьялар устидан шикоят қилган, бевосита процесслар давомида уларни алмаштиришни сўраган. Гдляннинг сўзига киришни истамеган ақлли ва принципиал судьялар унга ёқмаган. Бундан ташқари республика органларига жуда кўплаб фуқаролар мурожаат этиб шикоят қила бошлаганлар.

Терговчи: Хўш, сизга ким кўнғироқ қилди?

Усмонхўжаев: Ташкилий бўлимдан. Ташкилий бўлим мудирини ўринбосари Могильниченко: «Ўз ишингиз билан шуғулланаверинг ва тергов ишларига аралашманг», деди. Мана, икки йилдан бери мен ҳибсда ўтирибман ва шу вақт ичиде жуда кўп нарсаларни таҳлил қилиб қиқдим. Сунъий тарзда вужудга келтирилган жуда кўп масалалар мавжуд. Пора бериш, пора олиш — бу ҳаммаси тазйиқ остида, дўқ қилиш, кўрқитиш билан одамларнинг бўйнига қўйилмоқда. Хўжалик раҳбарлари, райком, обком орқали пора олиш, пора бериш мумкинлигини кимлардир ўйлаб чиқарган тўқима гапига мен қатъий ишонаман. Бу ўзига хос бир зинапоя бўлиб, ундан қандай фойдаланишни Гдлян билан Ивановнинг тергов гуруҳи олдиндан ёзиб, чизиб қўйган бўлса керак.

Терговчи: Сиз бунга қарши норозилик билдирдингизми?

Усмонхўжаев: Норозилик билдирмай бўлар эканми, мен қаерларга бормадим дейсиз. Мен Марказий Комитетда ҳам бўлдим. Уларда менинг хатим бор. Мен у ерда бир неча бор бўлганман. Қараб қикамиз дейишган. Улар Гдлянга ишониди, ўшанда бизга ҳеч ким ишонмаган. Бу кишиларга эса эркинлик бериб қўйишган. Ҳамма имкониятлар шу кишиларга яратилган. Улар кўнғилларига нима келса, шуни қилганлар...

Усмонхўжаев мана шу ўзбошимчаликлар, Гдлян ва Иванов жорий этган иш услуби тўғрисида гапирганда ҳақ эди. Бу усул қанчалик оғир оқибатларга олиб келганлигини, қанчадан-қанча киши-

ларнинг бошига бир кунларни солиб, азоб-уқубатлар келтирганини бутунги кунда ҳамма кўриб турибди. Эндиликда Усмонхўжаев каби ҳибсга олинган бошқа кишилар ҳам терговчиларнинг бундай ўзбошимчалиги олдида ўзларининг ниҳоятда ожиз ва илжасиз қолганликларини сўзлаб беришлари мумкин. Уларнинг кўплари бундай ўзбошимчаликлар ҳақида худди Усмонхўжаев айтган воқеаларга ўхшаш ҳодисаларни бизга ҳикоя қилиб бердилар. Мана, масалан, Навоий вилояти ижрокўми ички ишлар бошқармасининг собиқ бошлиғи, Гдлян айби билан уч йилдан ортиқ ҳибсда ўтирган ва суд томонидан оқлаб юборилган Ҳайитов қуйидагиларни ҳикоя қилиб берди: «Гдлян мендан ялиниб-ёлвориб илтимос қилиб сўраган нарса, бу Осетров ва Қаҳрамоновга, шунингдек, Усмонхўжаевга пора берганман деб айтишим бўлди. У «хоҳласа Усмонхўжаевни, Салимовни, Рекунковни, Соломенцевни қамоққа ташлайман, истасам Лигачевни ва ҳатто хоҳласам Горбачевни ҳам ҳибсга олишим мумкин, деди. Сен биласанми, азимиз Тўра, ҳозирги вазиятга мен хўжайинман, мана бу Сухарев, Катусевлар мен учун сариқ чақа, мен сени хоҳласам қамайман, хоҳласам озод қиламан. Мен нимани хоҳласам, шу нарса амалга ошади. Ҳозир мен мамлакатда пайдо бўлаётган кўпгина масалаларни ҳал қилмоқдаман. Мана, яқинда менинг ким бўлиб кетишимга сен ўзинг гувоҳ бўласан. Мен жуда катта одам бўламан. Жамик ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари менинг қўл остимда бўлади. Мен кам деганда бош прокурор бўламан, балки Марказий Комитетга ҳам ўтишим мумкин бўлар», деган.

Гдлянинг бундай изҳори дил қилиши ёлғиз унгагина хос хусусият бўлиб, у кишини кўп нарсалар тўғрисида мулоҳаза қилиб кўришга ундайди.

Келинг, Усмонхўжаев сўроқ қилинган пайтга қайтайлик.

Терговчининг масалага аниқлик киритувчи бир қатор саволларига жавоб бергач, у масаланинг моҳиятига ўтди. Сўроқ анча қизиқарли ва муайянлаша бошлади. Усмонхўжаев ҳибсга олинганини, сўроқ қилинганини ва сўнгра 604 ёки 609 рақамли тахминан 16 ўринли катта бир камерага қамаб қўйганликларини айтди. У ерда икки киши ўтирган экан. Бирининг исми Михаил экан, фамилиясини унутибди, иккинчиси эса Озарбойжон пахта тозалаш саноатининг собиқ министри Фарход Салмонов экан. У 13 йил озодликдан маҳрум қилишга кесилгандан кейин бу ерда ўтирган экан.

Михаил унга эътибор билан қараган, қамалганига ачинган ва ҳамдардлик билдирган, унга яхшироқ жойни кўрсатган, тўшак толиб келтириб берган. Кейин эса жосус-хоинлик вазифасини бажарган. Эртасига, 20 октябрь куни такрорий сўроқ бўлиб ўтди. Усмонхўжаевнинг хотирлашчи, Каракозов дарҳол унга руҳий таъсир кўрсатишга ўтган: «Асосий масала — айбни тан олишдир», деган. Усмонхўжаев: «Мен нимани тан олишим керак?» деган. «Сен пора олгансан, шуни тан олишинг керак», дейди Каракозов. Шундан кейин у Усмонхўжаевга дўқ қила бошлаган: «Ўзингни отиб ташлаймиз, барча оила аъзоларингни қамаймиз, қариндош-уруғларингни ҳам турмада чиритамиз», деб А. Каримовни мисол келтиради. Уни отишга ҳужм қилган эдилар. Унинг 20 дан зиёд қариндош-уруғларини қамаб қўйган эдилар. Ундан барча болалари тўғрисида гапириб беришни сўрашган. «Болаларнинг бу ишга нима алоқаси бор, уларнинг гуноҳи нима? — деб сўрадим. Бу гаплар жуда узоққа чўзилди ва юрак-бағримни эзиб юборди», дейди Усмонхўжаев.

Терговчи: Сиз ҳақиқатан ҳам болаларингизни қамаб қўйишлари мумкин эканини тасаввур қилиб, шу гапга ишондингизми?

Усмонхўжаев: Албатта, ишондим-да. Мана, масалан, ҳозир сиз нима деётган бўлсангиз мен ҳаммасига ишонапман. Уларга ҳам ишонганман. Ахир улар эсли-ҳушли, катта ёшли одамлар-ку.

Терговчи: Сиз яқин кишиларингиз қамалганлигини билармидингиз?

Усмонхўжаев: Мен бир қанча қариндошларимни қамалган деб эшитган эдим. Булар одамни шундай ҳолга солишадик, оқибатда ўзинг тўғрингда мутлақо ўйламай кўясан. Бу ерда сенинг оталик, қариндошлик, жигарбандлик ҳиссингни қўзғатадилар, беҳтиёр ўзингга яқин кишилар тўғрисида ўйлай бошлайсан... Қолган ҳамма нарса унутилади... Фақат болаларингни, рафиқангни ўйлайсан. Мен ҳам шундай фикрларни ўйлайвериш бошим оғриб кетди, қон босимини ҳам кўтарилиб кетган бўлса керак. Камерага қайтиб келдим. Калламда ҳамон ўша ўйлар. Нима қилишим керак, деб ўртанаман. Михаил ёнимга келиб сўроқда нима гаплар бўлганини сўради. Мен унга «болаларимни ҳибсга олиб қамаб қўйишмоқчи», дедим.

Михаил: «Ҳа, қамашади», деди. Салмонов ётган жойида гапга аралашиб: «Мен қамалган кунимнинг эртасигаёқ хотинимни қамоққа олишган», деди. «Ҳа, — дейди Михаил, — дарҳол қамайдилар». Мен ундан «Қани ҳақиқат?» дейман. «Э, нималар деяпсан, бу ерда ҳақиқат нима қилади? Бу ерда ҳамма ёлғон гапирди. Қанча ёлғон гапирсанг, шунча яхши бўлади», дейди. Утириб чуқур ўйга толаман. Эртага яна ўша терговчилар билан учрашаман. Эртага қандай гаплар бўларкин? Шу тариқа эртанги кун ҳақида ўйга чўмиб кетаман. Шундай ҳолатга тушаманки, бирон нарса ёзиш ҳаёлимга ҳам келмайди. Лекин Михаил нуқул пилдираб келиб, ёнимдан нари кетмайди. Нуқул қандайдир ариза, қандайдир тан олиш ҳақида гапирди-ю, мен ҳатто қисқа бир нарсани қандай ёзишни ҳам билмайман, чунки умримда бунақа нарса ёзган эмасман-да. Шундан кейин чой ичдик, ўтириб маслаҳатлашдик. Михаил нуқул мени қистайди: «Хўш, нима қиламиз?» дейди. Мен ҳам бошим қотиб ўша саволни такрорлайман. «Энди нима қиламиз?» «Ҳозир Осетров ҳам қамоқда ўтирибди, яқинда уни отиб ташлашади, ўзинг номига ҳам икки миллионгача пора тўлашган. Сен нима қиласан, ўзингга жабр қилиб, болаларингни, хотинингни қийнаб нима қиласан?! Ҳаммаларини қамаб қўйишади», дейди яна Михаил. Мен унга «Бу ишни мен қила олмайман. Виждоним олдида қийналаман. Қандай қилиб кўра-била туриб ёлғон гапириш мумкин?» «Унда, — деди Михаил, — пешонангга яшил хол суришади-да, худди ўша жойни мўлжаллаб отиб ташлашади, қарабсанки асфаласофилинга равонасан. Шундан кейин ҳамма ёқда шов-шув бўлишини кўрсанг...» Бу гаплар менинг жонимга тегади. «Бундан қутилишинг йўли битта — у ҳам бўлса — айбга иқдор бўлиш», дейди Михаил. Тўхтовсиз қамоққа олишлар, дўқ-пўписалар, кўрқитишлар... болалар ҳақидаги маълумотларни ёзиб олганлари — ҳамма-ҳаммаси юракка гўлгула солади. Булар ҳаммаси нима учун керак экан, деб ўйлайман. Мен қаерга тушиб қолдим, қандай қилиб бу ерга келиб қолдим... Охири сабрим чидамади, иқдор бўлишга ўзимча рози бўла бошладим. Михаил эса бу ишни мен учун алла-

қачон тайёрлаб, оддий қаламда иқронома ёзиб бўлган экан. Мен унга битта ҳам сўз қўшаганман. Бу унинг ижоди, сўзма-сўз ҳаммасини Михаил ёзиб чиққан...

Терговчи: Сиз айбингизга дарҳол иқроор бўла бошладингизми ёки дастлаб айбни рад эдингизми?

Усмонхўжаев: Йўқ, мен рад этмадим. Ахир, уларнинг қўлида мен айбимга иқроор бўлган ариза бор эди. Московцева дарҳол машинкага ўтириб протокол ёза бошлади. «Сиз ҳозир шошилмасдан, бир чеккадан гапириб беринг, қачон, қаерда, кимдан неча пул олгансиз?» дейди. Ана энди менинг бошим қотишини кўрсангиз, ўйлаб-ўйлаб ҳар бирига тахминий рақамларни тақсимлаб чиқа бошладим. «Худойбердиевдан бўлиб-бўлиб фалон сўм олганман», дедим. Шуни ҳам эпполмабман. Ҳисобда янглишиб кетибман, рақамлар қўшиб чиқилганда мен айтган 250 минг ўрнига 260 минг сўм чиқди. Мана, мен қай аҳволда қолган эдим. «Худойбердиевдан 20 минг, Айтмуродовдан 15 минг, Мусахоновдан 40 минг, Орловдан 25 минг, Худойбергановдан 8—10 минг олганман», деб ёздирдим...

Терговчи: Сиз 21 октябрда ўзингиз билан қайси терговчи ишлаши кераклигини сўраб Бош прокурор номига нима сабабдан ариза ёздингиз?

Усмонхўжаев: 21 октябрдаги аризани бошидан охиригача Михаил айтиб туриб ёздирган. У мен билан ким ишлаётганини сўради, мен Титов, Рац деб жавоб бердим. У: «Сенга уларнинг нима кераги бор? Сен билан раҳбарнинг ўзи иш олиб бориши керак», деди. Мен унга «Нима, терговчини мен танлар эканманми?» дедим. «Сен ахир Марказий Комитетнинг биринчи котиби бўлгансан, — деди, — кел, ариза ёзиб кўрамиз». Мен унга: «Шу Гдлян билан учрашишга сира тобим йўқ», дейман. «Агар ишингни Гдлян шахсан кўриб чиқмаса, сен кўп нарса йўқотасан», дейди. Мен эса тобора ўзимдан ўзим норози бўла бораман, чунки, қанча ёлғон-яшиқни тўқиб ташладим, қанча ноҳақ гапларни айтдим.

Терговчи: Бу гапни сиз қачон, кимга айтдингиз?

Усмонхўжаев: Бу гап камерада бўлган эди. «Бу масалани ҳам Гдлян ҳал қилиб бериши мумкин, — деди Михаил. — Сен унга мурожаат қилишинг, мен хато қилдим деб айтишинг мумкин. Бу масалани ундан бошқа ҳеч ким ҳал қилиб бера олмайдди, чунки у гурўҳнинг раҳбари. Сен эса Марказий Комитетнинг биринчи котиби бўлгансан». Мен: «Уни бир мартагина кўрганман холос», дедим. У мени аврайвериб-аврайвериб, ахирни кўндирди. Аризани бошидан охиригача ўз қўли билан ёзиб чиқди. Кейин эса мен унинг ёзганларини ўз қўлим билан кўчириб олдим. Шундан кейин у ўзи ёзган қозони майда-майда қилиб йиртди-да, ташлаб юборди.

Терговчи: Сиз мазкур аризада таъкидлашингизча: «Мен ўзим мутлақо ишонадиган ходимларига менинг ишимни олиб боришини сўрайман. Мен фақат Каркозов, Гдлян, Ивановлар билан самимий гаплашишим мумкин», деб ёзасиз. Бироқ, иккинчи томондан, Каркозов мени ёлғон гапиришга мажбур қилди, у жумладан менга дўқ қилиб, мени кўрқитди, дейсиз, у ҳолда нима учун бу аризада унга ишонаман деб ёзгансиз?

Усмонхўжаев: Мен унда ҳали билмаган эдим. Мана шундай бировнинг таъсири остида ариза ёзилиб қолган-да. Шундай қилиш лозим деб ўйлаганман.

Терговчи: Шундан кейин сизни ким сўроққа чақирди? Аризангиз 23 октябрда ёзилганмиди? Еки 23 октябрда ариза жўнатилганидан кейин сизни сўроққа чақирганмиди?

Усмонхўжаев: Ҳа, албатта. Бу ариза сўроқ вақтида ёзилган эди. Бу аризани менга айтиб туриб ёздирган эди.

Терговчи: Сизга ким буни айтиб туриб ёздирган?

Усмонхўжаев: Гдлян.

Терговчи: Хўш, у қандай вазиятда сизга айтиб ёздирган?

Усмонхўжаев: Бизнинг аризамиз жўнатиб бўлинган эди. Бу 23 октябрь, якшанба куни эди. Ушанда мени тўсатдан чақириб қолишди. Менимча, ҳовлига, очиқ ҳавога чиққан эдим, ҳозир аниқ эсимда йўқ. Хонага кирсам... Гдлян билан Московцева ўтиришибди.

Терговчи: Хўш, ўшанда ўртангизда қандай суҳбат бўлиб ўтди?

Усмонхўжаев: Гап дарҳол руҳий ҳужумдан бошланди. Мана, мен кириб келдим. У типпа-тик турибди. «Мен, — дейди у, — сиз билан бўладиган мана шу учрашувни тўрт йил кутдим. Ҳа, сиз билан шу ерда — турмада учрашмоқчи эдим. Хўш ўша пайтда — мен сизнинг кабинетингизга кирган вақтимида, — дейди у, — шу ҳақда ўйлаган эдим. Бу одам турмада ўзини қандай тутаркин, деган гаплар хаёлимдан ўтган эди». Шундан кейин мен ўзимни қандай тутишни кераклигини тўғрисида насиҳатлар бошланиб кетди.

Терговчи: У бир ўзимиди?

Усмонхўжаев: Йўқ, Московцева билан бирга эди. Улар иккаласи бир одам деса ҳам бўлади. «Сизлар республикани жар ёқасига келтириб қўйибсизлар. Миллионларни, миллиардларни талон-тарож қилдингизлар», дейишди. Уларнинг гапича, гўё мен кимларгадир нотўғри ахборот берибман. Аслида, кейинги тўрт йил давомида пора ҳисобига яшаган эмишман. Москвадаги ҳомийларим мени қўллаб-қўватлаб турган эмиш. «Москвадаги ҳомийларингизнинг ўзлари ҳам порахўрлар», дейди Гдлян. Мен унга: «Бундай деманг, буларнинг бари бўлмагур гаплар», дедим. «Биз ҳаммасини биламиз, — дейди у, — ҳаммасини ипидан-игнасигача биламиз. Сизнинг ҳар бир қадамингизни кузатиб юрганмиз. Мана, масалан, Московцева уч йил биринчи котиб лавозимини эгаллаб турган вақтингизда сиз билан шуғулланган. Сизнинг келиб чиқишингизни, авлоди-аждодларингиз ким эканини — ҳамма-ҳаммасини биламиз. Биз ҳатто ўзингизга тегишли бўлган бойликларни қаяқча олиб бориб, яшириб қўйганингизни ҳам биламиз. Масалан, охириги сафарингизда... Москвадан нима олиб кетгансиз, шуни ҳам биламиз. Ҳар бир босган қадамингизни биламиз. Қаерга кирганингиз, кимлар билан учрашганингиз ҳам бизга яхши маълум». Мен унга: «Мен қариндошларимникида бўлганман», дедим. «Буларнинг ҳаммасини биламиз. Сиз бизнинг қўлимизга тушган охириги жиноятчи эмассиз. Ҳатто энг ашаддий жиноятчи ҳам бизнинг қўлимизга тушганида: «Начальник, бу гап сен ютдинг, мен айбимни бўйнимга оламан», дейди. Мана, ҳозир Сиз ҳам худди ана шундай ҳолатдасиз. Бу ерда бошқа йўл йўқ», деди Гдлян. Мен унга: «Мен нима керак бўлса ҳаммасини ёзиб бердим», дедим. «Булар денгиздан томчи, холос. Сенинг хотининг — ашаддий порахўр. Биз уни исталган куни, исталган соатда қамоққа оли-

шимиз мумкин...» Мен унга: «У қандай қилиб порахўр бўлиши мумкин», дейман. «У кадрлар билан шуғулланган,— дейди,— сизда эса кадрлар пулсиз ишга тайинланмайти. Мана энди икки йўлдан бирини танланг, дейди. Е гапириб берасиз, ё худди Каримовдай отишга ҳукм қилинасиз. Сизга ҳеч ким ёрдам бермайди. Каримовга биз ёрдам бердик, чунки у бизга кўп нарсаларни гапириб берди. Юқоридаги кишиларга тааллуқли жуда кўп гапни бизга айтиб берди. Сизга эса ҳеч ким ёрдам бермайди»... Кейин у асабийлашиб, сенсирашга ўтиб кетади: «Сен асфаласофилинга кетасан. Тўплаган 5—7 миллионинг муаллақ осилиб қолаверади, яна такрор айтаманки, сенга ҳеч ким — на Сиёсий бюро, на бошқаси ёрдам бера олади. Бу ерда масалани фақат тергов ҳал қилади. Агар муомалага кўнмасанг, тергов йўлидан бир қарич четга чиқадиган бўлсанг, ҳалок бўласан. Ҳозир мен истасам бўйинингга 5 миллион ёзаман, истасам 7 миллион ёзаман. Истасам бу ишни бутун ер юзига дўмбира қилиб чаламан», дейди. Мен унга: «Сиз бу ишни газеталарда, ўз нутқларингизда жуда муболаға қилиб юбордингиз», дейман. «Бу ёзганларим ҳаммаси тўғри,— дейди,— башарти сен ўзингни одамдай тутиб, бизга рост гапирмасанг, қилган гуноҳларингни бўйинингга олмасанг, у ҳолда 50 кишини — сенинг бутун авлод-аждодингни йўқ қилиб ташлаймиз. Мен ҳозир шундай катта кучга эгаманки, 200 нафар терговчи оғзимга қараб турибди. Битта тугмачани боссам, масаланг ҳал бўлади. Шунинг учун тезроқ бир қарорга кел». Мен унга: «Мана, мен ариза ёзиб бердим», дейман. «Э, булар ҳаммаси ҳали ҳеч нарса эмас. Мана, масалан, Марказий Комитетга сени бирор киши чақирганми?» Мен унга: «Мен партия контроли Комитетида бўлганман», дедим. «Хўш, у ерга нима деб ёзишибди?» Мен унга: «Гўё мен 2 миллион сўм олганимни ёзишибди», дейман. «Бу,— дейди у,— сен олган пулларнинг учдан бири, холос. Ҳозир Ўзбекистонга яна 100 кишини жўнатаман. Улар менга яна бир неча миллион топиб келишади. Шунинг учун сен бизнинг ҳужжатларимизга қараб иш тутгин». Хуллас, Гдлян мана шу икки миллион сўмни менинг бўйинимга қўймоқчи бўлди. Пора олиш тўғрисида гапирди-ю, лекин пора бериш тўғрисида гапирмади. Чурбановга, Соломенцевга қанча пора берганим хусусида ҳеч нима демади. Мен унга: «Юрагим безовта қиялпти, бир оз дам олишга имкон беринглар», дедим. Бир кун бурун мени Титов чақирган эди. Менинг аҳволимни кўриб, «Нима мазангиз қочдимми?» деб сўради. Мен унга: «Бир оз мазам йўқ, озгина дам олиб ўзимга келиб олай», деб ижозат сўрадим. «Йўқ,— дейди Гдлян,— сен муғомбирлик қиялпсан. Мен сени бу ерга олиб келиш учун 3 йил тер тўкканман».

Мана шунақа даҳшатли гапларни гапириб, юракка ваҳима солади. Нуқул шовқин-сурон кўтариб, кўнгилни хун қилади. «Мана, масалан, тўртинчи қаватда бир аппарат бор,— дейди у,— биз шу аппарат орқали ҳатто сен хонада нима қилаётганингни ҳам кўриб тураемиз. Башарти, гуноҳларингни бўйинингга олмасанг, ҳозиргидай гапирмай тураверсанг, хотинингни қамоққа оламан», деб дўқ қилди...

Терговчи: Жисмоний жиҳатдан сизга бирон-бир шикаст етказишдимми?

Усмонхўжаев: Йўқ, лекин бундан кўра менга жисмоний таъсир кўрсатгани яхши эди. Ушанда мен ҳозиргидек аянчли аҳволга тушиб қолмаган бўлар эдим. У менинг оталик ҳис-туйғуларимни поймол қилиб, мени шу кўйга солди. Мен энди ҳаммаси тамом бўлди, деб ўйладим. Мен-ку ҳалок бўламан, лекин уларни сақлаб қолишим керак, деб ўйладим. У мени шундай чув туширди.

Терговчи: У шу ишни ҳақиқатан ҳам амалга ошириши мумкинлигига ишондингизми?

Усмонхўжаев: Ахир айтганини қилди-ку. Гарчи менинг ёрдамим билан бўлса ҳам бу ишни қилди. Анчагина кишини қамади.

Терговчи: Охир-оқибатда сизнинг қариндош-уруғларингиздан ҳаммаси бўлиб неча киши қамалди?

Усмонхўжаев: Тўққиз киши қамалди. Кўп кишиларни 2—3 кун қамаб, кейин қўйиб юборишган. Шу вақт ичда уларни сўроқ қилиб, ҳамма ниятларига етиб олганлар. Баъзи бировлари тўққиз ойга яқин қамалиб ётишган. Хотиним, масалан, 5 ойдан кўп қамоқда ётди, ўғлим ҳам анча ётди... «Бу ерда ҳамма ишни мен ҳал қиламан,— дер эди Гдлян.— Бу ерда мен ва менинг гуруҳим ҳамма ишни ҳал қилади. Мен бу ерда хўжайинман, бир ўзим хўжайинман»

Терговчи: Сизга ўз қариндош-уруғларингизга қилинган мурожаатингизни видеоплёнкага ёздиришни ким маслаҳат берган?

Усмонхўжаев: Михаил. «Агар мурожаат қилсанг, деган у,— ҳамма иш жойида бўлади».

Терговчи: Хўш, 4,5 миллион сўмни-чи? Бу рақамни биринчи бўлиб ким айтган?

Усмонхўжаев: Гдлян айтган. У ҳатто 5 миллион деган эди. Тушлик танаффус вақти эди. «Мана ҳозир тушлик овқати бўлди, бориб бир ўйлаб кўр», деган. «Менда ҳеч қандай миллионлар йўқ», деганман. У эса: «Агар бугун шуни ҳал қилмасанг, эртага 6 миллион бўлади. Сен 5 миллион баҳолангансан»...

Кимдадир шубҳа туғилиши мумкин. Кимдир «Булар бари порахўрлар, уларга ишониб бўлмайди. Агар Усмонхўжаев айбдор бўлмаганда ўзига ва ўзгаларга шунча айбни осонликча тўнқармиди?» дейиши мумкин. Ҳа, албатта, шубҳаланиш мумкин, лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, Усмонхўжаев қамоққа олинганга қадар унинг иродаси букиб қўйилган эди. Партия контроли комитетида уни СССР Прокуратураси ахбороти билан таништиришган эди. Уша ахборотда унга ўзи ишлаган давр мобайнида сўроқ қилинган кишилар берган маълумотлар бўйича қамади 2 миллион сўм «пора берилган» эди. Менинг бу ахборотдан хабарим бор. У 1988 йил апрелида Гдлянининг маълумотлари бўйича ва унинг иштирокида ёзилган эди...

Усмонхўжаев терговчиларнинг қиноқларига ва дўқ-пўписаларига дош бера олмади...

Энди бу гапларнинг ҳаммасини бир чеккага қўйиб турайлик. Бизни ҳозирги терговчида «Михаил» деган шахс ҳам кам даражада қизиқтирмаётган эди. Умуман, шунақа одам бўлганми-йўқми? Агар бўлган бўлса, у ким эди?

Усмонхўжаевнинг гапларига қараганда, «Михаил» камерада изолятор маъмуриятининг муайян топшириқларини бажарган, маъмуриятнинг ёрдамчиси бўлган. Оператив ходимлар, одатда, ўз ёрдамчиларининг кимлигини айтмайдилар ва умуман, уларни турли баҳоналар билан махфий тутишга ҳаракат қиладилар.

Лекин бизнинг сўровимизга изолятор бошлиғидан жавоб келди. Унда Усмонхўжаев сўроқ

қилинган 1988 йил 19 октябрдан 26 октябргача Михаил Анатольевич Т. у билан бир камерада бўлганлиги айтилган. Маълум сабабларга кўра, мен бу ерда унинг фамилиясини айтмайман. У Москва шаҳридаги район судларидан бирида фирибгарлик ва порахўрлик қилгани учун 11 йил озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган экан. Шундан кейин жавоб хатига: «... РСФСР Олий Совети Президиумининг авф этиш тўғрисидаги Фармони ми бажариш ҳақидаги кўрсатма бўйича Михаил Т. 1988 йил 26 октябрда озод қилинган», деган сўзлар ёзилган эди. Демак, «Михаил», бор экан, у терговдан ўтган, суд нималигини бошидан кечирган киши экан. Мен бу ерда шуни айтмоқчиманки, ишни текшириш жараёнида биз маълум топшириқни бажариб бўлганидан кейин озодликка чиқариб юборилган бундай «ёрдамчи»лардан яна бир қанчасига дуч келдик. Кейинроқ, мавриди билан бундай мисолларни келтираман.

Камерада СССР Олий Суди томонидан 12 йилга кесилган Озарбойжон ССР Пахта тозалаш саноатининг собиқ министри Салмонов Ф. Р. Усмохўжаев билан бирга бўлганлиги ҳам тасдиқланди.

Михаил сўроқ вақтида ўзини вазминлик ва эҳтиёткорлик билан тутди. Унинг ахборотлари жуда чекланган эди. У «Мен иш қоидаларини етарли даражада яхши билман ва хатога йўл қўймаганман», дейди.

«...Мен фақат Усмохўжаев билан эмас, балки бошқа шахслар билан ҳам иш олиб борганман. Мен Усмохўжаев билан жуда яхши алоқа ўрнатдим, муносабатларимиз яхши бўлганлиги учун ҳам у мен билан очик-ойдин гаплашган. Биринчи куни биз у билан деярли ҳеч нарса тўғрисида гаплашмаганмиз, фақат танишганмиз, чунки уни камерага соат 22 ларга яқин олиб келишган. Уша куни у кечаси билан деярли ухламаган, кўп чеккан. Эртасига уни сўроққа олиб чиқиб кетишди ва қарийб кун бўйи сўроқ қилишди. Камерага қайтиб келганидан кейин унинг ўзи мен билан гаплашишга уринди ва мен ҳам, албатта жон деб рози бўлдим... Мен унги маслаҳатлар бердим».

Мана шу озгина маълумотлардан ҳам биз учун кўп нарсалар аён бўлди. Шундан кейин биз билан анча очик гаплашган яна бошқа «ёрдамчи»ларни ҳам сўроқ қилдик. Шулардан бири Игорь Матвеевич куйидагиларни хикоя қилиб берди: «Аввалига Т. Х. Гдлян, Н. В. Иванов, ва А. Б. Ревека томонидан терговнинг ниҳоятда қаттиқ олиб борилаётгани асосланган ва шундай қилиниши зарур бўлган иш деб ҳисоблаганман. Акс ҳолда Ўзбекистондаги юқори мансабни эгаллаб келган жиноятчилар ҳеч қачон ўз айбларини бўйинларига олмайдилар ва табиий равишда қонунсиз йўллар билан тўплаган бойликларидан ажралиб қолишни истамайдилар, деб ўйлаганман. Бироқ, бора-бора мен шу нарсага ишонч ҳосил қилдимки, юқорида номлари тилга олинган терговчилар томонидан руҳий таъсир ўтказиш ва зўравонлик-натيجасида айбланувчилар ҳатто аслида бўлмаган ишларни ҳам бўлган деб тан олар ва терговчиларга керак бўлган маълумотларни беришар экан. Аслида бу сохталаштирилган маълумотлар бўларди».

Шундан кейин терговчиларнинг камерада ишлайдиган «ёрдамчиси» ўз сўзини давом эттириб бундай деди: «Хўш, тергов изолятори ишида вужудга келган бундай аҳволнинг илллати қаерда деб ўйлаيسىз? Шахсан мен бунинг илллати энг аввало Гдлян тергов гуруҳининг иш фаолияти усулларидеа деб ўйлайман. Ўзбекистондаги ҳар бир юқори лавозимда ишлаб келган шахсга кўпинча кўр-кўрона ва ҳеч қандай асос бўлмагани ҳолда «миллионер» деган тамга босилаверади. Терговдаги ҳар бир кишининг бўйинига ҳеч қандай далил-исботларсиз ақл бовар қилмас суммалар қўйилиб, уларни терговга қайтариш талаб қилинади. Бу ишлар ахлоқсизлик билан амалга оширилари. Мамлакат раҳбарларига, СССР Прокуратурасига ва матбуотга шов-шувга тўла ҳисоботлар тақдим қилинар, гўё «қонунсиз йўллар билан тўпланган бойликлар тўғрисидаги» рақамлар қалаштириб ташланарди...

Юрий Михайлович Писаревский гуруҳда узоқ ишлаган, жуда катта ҳаётий ва терговчилик тажрибасига эга бўлган ва ҳаётда кўп воқеа-ҳодисаларга дуч келган киши. Ҳатто шундай инсон ҳам Ўзбекистонда Гдлян қилган ишларни кўриб ҳайратдан ёқа ушлади. Одамлардан пул ва бойликларни тортиб олишдаги ўзбошимчаликлар, терговчиларнинг интизомсизлиги ва масъулиятсизлиги, одамларга шафқатсизлик билан муносабатда бўлишаётгани унинг ғазабини келтирди. У бундай адолатсизликнинг мисоли сифатида Ғойипов Одилбекни ушлаб келиш ва қамаб қўйиш воқеасини келтиради. Ғойиповнинг иш маълумотларига мутлақо алоқаси йўқ эди. У ўзига қўйилган айбларни рад этади, ўзини ҳимоя қилиш учун далиллар келтиради, лекин ҳеч ким унинг гапларига ишонмайди. Исбот-далиллар йўқлигига қарамасдан уни бир неча ой мобайнида қамоқда сақлайдилар. Азоблаб, қийноқларга солиб сўроқ қиладилар. Хуллас, Ғойиповнинг жонини ҳалқумига келтирадилар. У йиғлаб ёлборади, саломатлиги ёмонлашиб қолганлигидан шикоят қилади. Зеро, унинг ошқозонида яраси бор эди. Бу етмагандек, сўяклари қақшаб, оғрийдиган бўлиб қолди. Шунга қарамай, Гдлян уни зудлик билан озод қилиш ва стационарда доволашга ўтказиш тўғрисидаги барча таклифларни рад қилди...

1991 йил 30 июлда Бутуниттифок суд экспертизаси илмий тадқиқот институти ходимлари бизга Туропов, Қахрамонов, Бегельман, Камолов ва Норовларнинг бир қатор бизни қизиқтирган аризаларини текшириш, тадқиқ этиш натижалари бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини ёзиб бердилар.

Бундан келиб чиқадиган қисқача хулосалар куйидагилардан иборат: б и р и н ч и д а н , Т. Х. Қахрамонов номидан ёзилган «чин кўнгилдан ўз айбига иқроқ бўлиш», Бегельман, Норов номидан СССР Бош прокурори номига ёзилган аризалар, Камолов номидан «айбини бўйинига олиб келиш тўғрисида» СССР Бош прокурори номига ёзилган хат, Н. Туропов номидан КПСС Марказий Қўмитасининг Бош котибига ёзилган ариза матнлари, Туроповни сўроқ қилиш протоколининг матнлари бир ёки бир неча шахс томонидан ёки уларнинг фаол иштирокида тузиб чиқилган. И к к и н ч и д а н , уларни тузишда қатнашган шахс ёки шахслар махсус юридик тайёргарлиги бўлган кишилардир. Ҳозир биз шуни қатъий ишонч билан таъкидлай оламизки, махсус юридик тайёргарликка эга бўлган шахслар Гдлян билан Ивановлар эди!

Бундан икки йил муқаддам, 1990 йил 12 августда матн муаллифларини аниқлаш мақсадида экспертиза тайинланди. Дастлаб Усмохўжаев ва Камолов, Есин ва Камолов, кейинроқ Усмохўжаев — Есин — Камолов томонидан ёзилган бир қатор аризалар ва сўроқ протоколлари текширилиб, экспертиза қилинди. Текшириш экспертизалари Харьков суд-экспертиза илмий-текшириш

институтди томонидан ўтказилди. Буни қарангки, барча экспертларнинг хулосалари бир-бирига мос келди. Аризалар, сўроқ протоколлари бошқа шахсларнинг фаол иштирокида айтиб туриб ёздирилгани аниқланди. Экспертлар шу нарсага эътиборни қаратдиларки, аниқланган бошқа фактлардан ташқари, барча ариза ва протоколларда турли айбланувчиларда бир хил сўзлар, бир хил иборалар, бир хил жумлалар ва ҳатто бир-бирига айнан ўхшайдиган гаплар ҳам учрайди. Уларнинг кўплари юридик характерга эга бўлган матнлар ва иборалар эди.

М. Норов 6.XI.85 йилда ёзган аризадан: «Айни вақтда мен ўз хатти-ҳаракатларим сабабларини: қандай қилиб мен жиндий йўлга кириб қолганимни изоҳлаб беришни истайман».

Бегельманнинг 4.08.85 йилдаги аризасидан: «Айни вақтда мен нима сабабдан жиноят қилиш йўлига кириб қолганлигимнинг сабабларини тушунтириб бермоқни истайман».

Норовнинг ўша аризасидан: «Менинг қўл остимдаги ходимлар ўз ташаббуслари билан менга пора олиб келиб бера бошладилар».

Бегельманнинг юқорида келтирилган аризасидан:

«Шуни таъкидлашим керакки, одатда менинг қўл остимда ишлайдиган кишилар шахсан ўз ташаббуслари билан менга пора келтириб берадизилар». Бутун аризалар матни бўйлаб шу хилда икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаган жумлалар такрорланаверади...

Матнлар бу қадар бир-бирига ўхшаш бўлиб қолганлиги шу билан изоҳланадики, тадқиқ этилаётган матнлар бир шахс ёки бир неча шахснинг фаол ёрдами билан тузиб чиқилган...

...Партия, совет ходимларига нисбатан қатагон ва қувғинлар тўғрисидаги қиссамни бизда ва чет элларда анча шов-шувларга сабаб бўлган бир мақола — «Гдлян ва Ивановнинг «Огонёк» журналининг 1988 йил июнь ойидаги 26-сонида босилиб чиққан «Қарши турши» деб аталган мақола-си теварагида содир бўлган воқеаларни баён қилиш билан давом эттирсам, деган ниятдаман.

Мақола XIX партия конференцияси иш бошлайдиган кун арафасида босилиб чиққан эди. Ҳозирги вақтда, орадан кечган йиллар ва воқеалар орқали уларга назар ташлаб, фактларни бир-бири билан қиёслаб ва таҳлил этиб, шу нарсага қатъий ишонч билан таъкидлашим мумкинки, бу мақоланинг айни мана шу конференция олдидан босилиб чиқиши тасодифий эмас эди.

Худди мана шу «Огонёк» журналы ўзининг кейинроқ чиққан сонларидан бирида (4—5-сонида) Самарқанд вилояти партия кўмитасининг биринчи котиби Назир Ражабов билан Бухоро вилояти партия кўмитасининг биринчи котиби Исроил Жабборовнинг номларини келтириб, уларни XIX партия конференциясида қатнашган «порахўр делегатлар» деб атади.

Олдиндан бир гапни айтиб қўймоқчиман: кейинчалик икковлари ҳам тўла оқландилар, уларга нисбатан билдирилган айблар эса тухмат-бўхтондан иборат гаплар деб топилди...

Лекин бу тухмат ва бўхтонни тўқиб чиқарган кишилар жазодан четда қолдилар. Тухматчилар Гдлян ва Иванов эдилар!! Уша 1988 йилда ўзбошимчалик ва қонунсизликнинг ҳақиқий қурбонлари ҳимоясиз қолдилар. Жаллодлар жавоб берадиган пайт келганда эса, юзларида табассум билан демократик шов-шув остида уларни суддан олиб қолдилар...

1988 йил бошларида Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасидан кўнғироқ қилишиб, Марказкомнинг иккинчи котиби Анишчев номидан гапиришиб, кўрилаётган чора-тадбирлардан норози эканликларини айтишди. Шундан кейин «Правда» газетасида «Олтин устидаги қобралар» номли мақола чиқди. Унда Бухоро вилоят партия кўмитаси гдлянчилар олиб бораётган жиндий ишлар бўйича гувоҳларни таъқиб қилишяпти, деб танқид қилинган эди.

Вилоят партия кўмитаси бюроси мазкур мақолани муҳокама қилиб, унга тамомила қўшилмаслигини изҳор қилди. Муҳокама натижалари юзасидан «Правда»га хат йўлланиб, мақолага эътироз билдирилган ва ҳақиқий аҳвол тушунтирилиб, хатни газетада босиб чиқариш сўралганди. Аммо хат босиб чиқарилмади. Уни прокуратурага, ўша Гдляннинг ўзига юборишди...

Назир Ражабович Ражабов 9 ой қамоқда бўлди. 1988 йил 19 октябрда ҳибс қилишган эди. Ражабовни келаси йили 19 июлда тергов олиб борилаётган вақтдаёқ қўйиб юборишди. Унинг устидан ўтказилган тергов жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли ишни ёпиш ҳақида қарор чиқарилиши билан ниҳоясига етди. Тўғри, тўққиз ой асоссиз равишда қамоқда бўлиш — бир ярим ёки уч йил эмас, албатта. Аммо ҳалол ва виждонли, айбсиз одам учун ҳатто бир кун, бир соат қамоқда бўлиш — ғоятда фожияли ҳолдир...

...Ражабов ўн кун давомида бирон кимсадан пора олганлиги ёки бирон кимсага пора берганлигини батамом инкор этди. Унга ишонилмади, гувоҳлик беришни талаб этишди. Яна рад жавоби олишди. Шундан сўнг Ражабовга нисбатан гапга унамайдиганларни «тобига келтириш» учун бисотларида бор усулларни ишга солишди.

Гдлян ўзини узоқ вақт таҳқирлагани, доим дўқ-пўписа қилгани Ражабовнинг ёдидан чиққани йўқ. У бошқаларга тухмат қилишни талаб этарди. «Қирқ кишидан пора олганини ўз ихтиёринг билан ёзиб бер, — дейди Гдлян. — Унда Намангандан ўн кишининг ва Бухоро ҳамда Тошкентдан ўттиз кишининг номи зикр қилинган, жами 400 минг сўм пора олганлигинг кўрсатилган бўлиши керак, бундан ташқари 12—15 кишига пора берганлигини ёзишинг, шунда икки-уч киши албатта КПСС МК аппаратидан бўлиши лозим. Агар ёзмасанг, турмалар ва зоналарда сақланаётган кишилардан бир миллион сўм пора олганлигинга гувоҳлар топамиз ва отилишингни таъминлаймиз. Агар сен ўлимга ҳукм қилинганлар камерасига тушмасанг, мен эркак эмасман... Сен ҳақингда газета ва журналларга ёзамиз, ҳамма мухбирлар ўзимизнинг одамлар. Коротичдан илтимос қилсак, бас, «Огонёк» журналы саҳифасида сен ҳақингда салбий-мақола босилиб чиқди деявер, шундай шармандангни чиқарайликки, яратилганларингга пушаймон бўласан»...

Н. Ражабов унга ваъда қилганларидек ўлим камерасига бормади. Шундай бўлгандан кейин билишга қизиқасан киши, Гдлян «эркаклик»дан чиқдимикан ёки илгаридан эркак бўлмаганмикан?..

Умарали Норматов

УМИДБАХШ ТАМОЙЛЛАР

Ҳозир биз тарихимизнинг мураккаб, зиддиятли, бир оз таҳликали, шу билан баробар ўта масъулияли ҳамда умидбахш дамларни бошдан кечиряпмиз. Бир томондан, халқимизнинг асл фидойи ўғлонлари узоқ йиллар орзу қилган истиқлол амалга ошди. Ўзбекистон мустақил давлат, мамлакат сифатида жаҳонда тан олинди, салкам бир ярим аср давом этган империя, истибдод кишанлари парчаланди, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларини, миллат онгини забт этиб, ўз йўригига юритишга қатъий жазм этган ҳукмрон мафкура емирилди. Иккинчи томондан, мустабид тузум сиёсатининг, ҳоким мафкуранинг мудҳиш асоратлари ҳар қадамда бизга панд бермоқда. Узимизда ҳам, теварак атрофимизда ҳам ижтимоий-сиёсий танглик, маънавий инқироз давом этяпти; жумладан, китоб, журналлар чиқариш қийинлашиб, китобхонлик қамайиб борапти. Мустақил республикамиз раҳбарияти бу соҳадаги аҳволни тузатиш йўлида кўп хайрли тадбирларни кўраётган бўлса-да, чигалликлар ҳали тўла бартараф этилгани йўқ.

Шуниси қизиқки, худди мана шу мушкул, мураккаб, зиддиятли паллада маънавият, адабиёт дунёсида жиддий ўзгариш, янгиланишлар содир бўляпти, деярли ҳамма жанрларда яхши асарлар яратилляпти. Утган 1992 йилда биргина «Шарқ юлдузи» журналининг ўзида тўртта янги йирик насрий асар чоп этилди: Уткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Шуқур Холмирзаевнинг «Олабўжи», Омон Мухторовнинг «Минг бир қиёфа», Тоҳир Маликнинг «Шайтанат» романлари бугунги адабиётимизда қувончли ҳодиса бўлди. Агар буларнинг ёнига «Шарқ юлдузи» ва бошқа адабий газета ҳамда журналларимизда чиққан ўнлаб яхши ҳикоя, қиссалар қўшиладиган бўлса, бир йил ичида улкан маънавий хирмон қад кўтарганлигининг гувоҳи бўламиз. Иқтисодий, маънавий тангликнинг энг оғир зарбасига дучор бўлган қалам аҳли шу мушкул дамларда ҳам таҳликага тушмай, истиқлол қайғуси, янгича ўй-мушоҳадалар билан йўғрилган шундай яхши асарлар устида ишлаб, уларни элга етказишга журъат этаётганликлари — шунинг ўзи ҳам катта жасорат!

Бу асарларда, қолаверса, сўнгги йиллардаги адабий жараёнимизга хос энг муҳим хусусиятлардан бири шундаки, адабиётимиз чинакамига хилма-хил бўлиб борапти. Кўпчиликка аён, авваллари ҳам адабиётимизнинг бойлиги, хилма-хиллиги ҳақида кўп гапирар эдик. Лекин бу хилма-хиллик, ранг-баранглик социалистик реализм, аниқроғи, ягона мафкура, марксча-ленинча қараш доирасида бўлиши лозим эди. Ранг-баранглик, хилма-хиллик дейилганда, асосан, шакл, услуб, нари борса, услубий оқимларнинг хилма-хиллиги тушунилар, социализм қолипига тушмайдиган қараш — талқинлар марксизмга зид тамойиллар сифатида қатъиян рад этилар эди. Узимизни қўя турайлик, собиқ Иттифоқда, унинг марказий нашрларида гоҳо кўриниб қолган диний талқин ёки Ғарбдаги номарксистик фалсафий оқимлар билан алоқадор адабий ҳодисалар қанчалар кескин танқидга учраганлигини, шафқатсизлик билан ман этилганлигини яхши биламиз. Узоққа бормайлик, 1986 йили «Новий мир» журналида Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романи босилиши биланоқ, ҳали асар охиригача чиқмай туриб, ундаги диний майллар учун «Комсомольская правда»дан тортиб «Правда»гача кўплаб газеталарда ғазаб тўла дағдағалар қилинган, муаллифни мистикага бурилиш, «Оллоҳга сажда қилиш»да айблаган эдилар. Номарксистик маънавий-адабий ҳодисаларнинг барчаси ҳам реакцияон эмаслиги, аксинча, жаҳондаги кўпгина тараққий этган маърифатли мамлакатларда диний йўналишда, шунингдек, фрейдизм, экзистенциализм синган адабий мактабларда, постмодернизм, абсурд адабиётида жиддий бадий кашфиётлар яратилгани ва яратилаётганлиги ақли расо кишиларга маълум эди. Фақат мустабид якка мафкура ҳукмрон бўлган бу жойда ҳақиқат тан олинмасди.

Энди аҳвол ўзгарди. Бизда ҳам фалсафий асоси жиҳатидан хилма-хил йўналишга мансуб асарлар пайдо бўла бошлади. Моддий дунё қонуниятларига, тарихийлик, ижтимоий таҳлил мезонларига қатъий амал қиладиган аънавий реализм билан баробар даярли барча адабий тур, жанрларда диний, руҳоний-исломий талқин устивор асарлар кўпайиб бормоқда. Шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида эмас, кўпроқ илохий, туғма-табiiий, сирли-сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоиёт, тарихий шароит — тузум, давлат, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган ғаройиб туйғу, ислатларини, онг-идрокдан ташқаридаги англаб этилмаган ҳолатларини бадий тадқиқ этувчи, экзистенциализм фалсафасига таянувчи асарлар ҳам яратилаётир ёки шу хил талқинлар кенгроқ илдиз отиб бораётир. Бу фоний дунёнинг омонат, таги пуч ғояларига алданган шахс умрининг, меҳнатининг бемаънилигини қабарик тарзда, кўпинча рамзий-мажозий тим-соллар воситасида бутун кескинлиги, фожиаси билан кўрсатувчи абсурд асарлар, абсурд қаҳрамонлар ҳам кўпайиб қолди...

Шуниси қувонарлики, бу ҳол ҳозирги кунда ҳеч кимни таажжубга солаётгани йўқ. Ҳатто яқин-яқинларгача уларни совет адабиётининг посьони деб биладиган, «марксча-ленинча мафкуранинг, социализм адабиётининг софлиги учун» муросасиз кураш олиб борадиган жангари санъатшунос, адабиётшунослар ҳам бунга қонуний, табiiий бир ҳол деб қарамоқдалар. Шунинг ўзи жуда катта

гап. Бу чинакам маърифатли демократик жамият қарор топаётганлигининг аломатидир. Санъат, адабиётнинг эркин, табиий ривожини учун қулай шарт-шароит яратилаётганлигидан далолатдир. Буни ёмон кўзлардан Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Бугунги адабиётимизда аниқ-равшан тамойилга айланган абсурд асарлар ёки абсурд адабиётига хос талқинлар жиддий қизиқиш уйғотмоқда. Бу ҳодисани айрим ҳамкасбаларимиз ғарб адабиётининг, Ф.Кафка, А.Камю сингари XX аср буюк ёзувчиларининг таъсири ёки уларга тақлид деб атамоқдалар. Бу гапда жон бор. Сўнгги йилларда ёш ижодкор авлод орасида ўша адаблар ижодида қизиқиш беиҳоя кучайди, абсурд адабиётининг айрим намуналари ўзбек тилига аини шу авлод вакиллари томонидан таржима ҳам қилинди. Гоҳо бир қарашда Кафка асарларига ўхшаб кетадиган асарлар ҳам яратилди. Чунончи, Назар Эшонқуловнинг «Муолажа» ҳикояси Кафканинг «Жазо колонияси» асарини эслатади. Шунга асосланиб, биздаги абсурд тамойилни фақат ғарб таъсирига боғлаш, уни нуқул тақлидчиликдан иборат деб қараш тўғри эмас. Миллий адабиётдаги ҳар бир жиддий ҳодисанинг сабабини ташқи омиллардан эмас, аввало, шу она заминнинг ўзидан, реал воқеликдан, замона эҳтиёжларидан изламоқ даркор. Абсурд адабиёти назариячиларининг фикрича, абсурд воқелик абсурд инсонни ва абсурд ижодни еттиштиради, шунга кўра абсурд асари биринчи навбатда негатив характер касб этади. Абсурд адабиётининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унда ақл-идрок, ўз бисоти, ҳаётини шафқатсизларча танқидий идрок этиш, тафтиш қилиш устивор, шунинг учун ҳам унда фожиавийлик кучли. Инсон зоти ўзининг ҳақиқий аҳволини идрок этмаса, ҳеч қанақа фожиа йўқ. Инсон ўз меҳнатининг маънисизлигини, аҳвол-ҳолати ва ҳаёти абсурддан иборат эканини англаб етган дақиқалардан кейингина чинакам фожиа бошланади. 80-йиллар охири, 90-йилларнинг бошларидаги вазият бизда абсурд адабиётининг, абсурд инсон образининг туғилиши учун замин тайёрлади. Етмиш йиллик ваъда, орзу-умидларнинг пучга чиқиши, жаҳонда энг адолатли, бахтли боқий тузум деб жар солинган тузумнинг истиқболсиз; энг илғор, бирдан-бир тўғри қараш саналган мврксча-ленинча таълимотнинг яроқсиз бўлиб чиқиши кўпларни саросимага солиб қўйди. Бу ҳол ҳаётини, бор заковатини шу маънисиз таълимотга, йўлга тиккан, адашган, эндиликда ақлини таниб, мудроқ вужуд уйғонган одамлар учун мислсиз фожиа бўлди. Тўғри, авваллари, чунончи, турғунлик йилларида ҳам совет даври ҳаётининг салбий жиҳатларини, адолатсизлик ва шафқатсизликларини кўрсатувчи, фош этувчи асарлар яратилган эди. Бироқ бутун бошли ижтимоий тузумнинг, шу тузум учун ҳаётини тиккан шахс фаолиятининг бемаънилигини изчил тарзда тағ-туғи билан очиб берувчи асарларнинг пайдо бўлиши учун мана энди шароит етилди. Ҳатто ижодий йўналиши моҳият-эйтибори билан ҳаётбахш тасдиқловчи руҳда бўлган ёзувчи, шоирлар бисотида ҳам абсурдни эслатувчи асарлар кўрина бошлади. Абдулла Ориповнинг «Фожиа», Эркин Воҳидовнинг «Ватан умиди» шеърлари шулар жумласидан. Мурод Мухаммад Дўстнинг «Лолазор», Уткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Шукур Холмировнинг «Олабўжи», Омон Мухторовнинг «Минг бир қиёфа» романларида персонажлар умри, фаолиятининг, улар амал қилган ақидаларининг, яшаган муҳитнинг бемаънилигига алоҳида урғу берилган. Бу тамойиллар, айниқса, Назар Эшонқул ижодида яққол намоён бўлмоқда. Муаллифнинг «Маймун етаклаган одам» ва «Муолажа» асарларидан тортиб «Бевақт чалинган бонг», «Истило», «Тобут» ҳикояларига ҳам барчаси ифода ва талқин йўсини жиҳатидан ўзбек адабиётида янги ҳодиса бўлди.

Боя айтилганидек, авваллари ҳам асрдош, замондош кишиларнинг фожеий қисматидан ҳикоя қилувчи асарлар яратилган. Бироқ уларда кўпроқ фожиалар илдизи, моҳияти ўзгача талқин этилган. Бу тур асарларда қаҳрамонлар ё адашган, ҳаётнинг катта йўлидан четга чиққан, ахлоқ нормаларимиздан чекинган худбин кимсалар («Сароб», «Жаннат қидирганлар», «Одам бўлиш қийин», «Баҳор қайтмайди» каби) ёки адолат, эзгулик, юксак идеаллар йўлида жиддий ғовларга, қаршиликларга дуч келган, «социализм принципларидан чекиниш» туйғайли қурбон бўлган сиймолар («Олтин зангламас», «Чинор», «Диёнат», «Гирдоб», «Нур борки соя бор», «Оққушлар, оппоқ қушлар» каби). Биз абсурд адабиётига мансуб этаятган асарларда, чунончи, Назар Эшонқул ҳикояларида бутунлай ўзгача ҳолга дуч келамиз. Бу ҳикоялар қаҳрамонларини шунчаки йўлдан озган, «ахлоқ нормаларимиздан чекинган» ёки «улуғ мақсадлар йўлида» жиддий тўсиқларга дуч келган одамлар деб бўлмайди. «Маймун етаклаган одам» қаҳрамони ўз умрини, ҳаётини, бор заковатини асримизнинг «улуғ ишлари»га тиккан, бу борада ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам аямаган, қолаверса, жамият ҳам уни сийлаган, пенсияга чиққунга қадар турли лавозимларда ишлаган. Уни фақат илоҳий қисмат жазолаган. Хотини ўлиб, фарзандлари нооб қиқиб, қариганида танҳо, қаровсиз, аянчи аҳволга тушиб қолган. У иш, принцип деб қариндош-уруғларидан жудо бўлган, унда дўст-биродарлар ҳам йўқ. Энг ёмони, унинг қалбида қариган чоғида, бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилиш яқинлашган дамларда руҳан диллашадиган, овунадиган илоҳий эътиқод йўқ. Бу одам умр бўйи таянадиган мафкура уни мана шу илоҳий неъматдан, кўнгили ҳазинасидан маҳрум қилган. Бу асрда қанчадан-қанча одамлар шу ҳолда адовларга учиб, имон-эътиқодсиз бу дунёдан ўтиб кетди! Ҳикоя қаҳрамони ҳаётини тиккан тузум, жамият, мафкура шитоб билан емирилиб бормоқда, унга қўшилиб бу кимса бисоти ҳам емирилмоқда. Дунёни ларзага солган инқилобий ўзгаришлар, миллионлаб одамларни, кўплаб мамлакатларни чалғитган, адаштирган, ҳалокат чоҳига тортган қудратли тузум ва мафкура ўткинчи, кун битганда ўз-ўзидан тўкилиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетади. Аммо инсон зотига ато этилган инсоф, виждон, ақл-заковат боқий. Ташқи ва ички таъйинлар, шайтон васвасаси ҳар қанча йўлдан оздирмасин, барибир, эртадир-кечдир — бу мўътабар ҳислатлар инсон танида (агар у инсон деган зотга мансуб бўлса) яна қайта тиралади, уни ўзлигига қайтаради. «Маймун етаклаган одам» қаҳрамонининг қисман омади бор экан, гарчи кечкики бўлса-да, у ўзлигини англаб етгандай бўлади. Пировардида, у ўзининг маънисиз ўтган умр йўлини мардона, шафқатсизларча тафтиш этиб, сўнгги чизган сурати орқали авлодлар учун аччиқ сабоқ тарзида муҳрлаб қолдиришга эришди.

Ёзувчининг «Истило», «Тобут» ҳикояларида асли бемаъни ғоялар — адолатсизлик, шафқатсизлик, зўравонлик асосига қурилган, инсон ҳаёти ва қалбини забот этиб, ундаги табиий, боқий қадриятларини маҳв этишга қаратилган, оқибат-натияжада эса ҳалокатга маҳкум тоталитар тузум ва яққахоким мафкуранинг даҳшатли мажозий манзаралари чизилади. «Истило»ни ўқиганда, ундаги мудҳиш манзаралардан вужуд-вужудингиз увишиб кетади. Ёвуз куч шаҳарга таҳдид солмоқда — ҳаммаёқ таъқиб, таҳлика исканжасида; одамлар чорасиз, ожиз махлуққа айланган қолган; шаҳар

ҳикоя қаҳрамони учун аллақачон бегона бир макон ва чиройли қилиб қурилган қатл майдони; шаҳар бегоналашган сари у ҳам ўзига бегоналашиб боради, ўзигини бутунлай йўқотади. Таъқиб этувчи ёвуз куч тирик зотлар қолиб, қабрлардаги одам суякларини итларга ғажитади, арвоҳлар руҳини чирқиллатади. Одамлар кўнглида эзгулик, ишонч туйғуси тугаб-битган, ҳамма нарса омонат, бу дунё гўё йўқлик ва саробдан иборат; ундаги жамики нарсалар айқаш-уйқаш, ост-уст бўлиб ётибди... Қисқаса, ҳикояни ўқиётганда Пикассонинг машҳур «Гарника»сини томоша қилаётгандаги ҳолатга тушасиз.

«Тобут»даги манзара бундан ҳам даҳшатлироқ. Шаҳарга ўлат, бадбўй хид-уфунат таркаган. Ҳамма ёқда ўлим шарпаси кезиб юрибди, соппа-соғ юрган одамлар бирин-кетин жон таслим этмоқда. Бошда бунинг сири-сабабини билмай, барча ҳайрон, мана мен деган олим у шифокорлар бу синоат тагига етолмай гаранг. Бу ҳолдан шаҳар меъмори даҳшатга тушиб, телба бўлиб қолган. Бошда у бу шаҳарни не-не умидлар билан бунёд этишга киришган, «дунёга энг улкан ва одамзод ҳали хаёлига келтирмаган шаҳар қурамыз» деб жар солган. Ростдан ҳам ақл бовар қилмас шаҳар қурилди. Мана, энди ўша номдор шаҳар уфунат, ўлат масканига айланган, шаҳар бош меъмори эса ўзи қилиб қўйган иши, гуноҳи учун руҳий азоб-изтиробда телба ҳолга тушиб қолган. У ўзи бунёд этган шаҳарни ўз қўли билан барбод этмоқ, шаҳарга ўт қўймоқ пайига тушади. Охирида у юрагини очади, шаҳар ҳам, ўзи ҳам истибод, ёвуз зўравон куч қурбони эканини аён этади, ҳамшаҳарларига қарата ваҳшат ичиди: «Ҳаммаларнинг унинг чангалидасизлар, шаҳар ҳам уники... У менга айтиб турди, мен қуриб бердим», дейди. Ниҳоят, меъмор ўлимининг сўнг шаҳар тарҳи топилади. Маълум бўладики, бутун шаҳар тобут шаклида қурилган экан. Шу тариқа ҳикоядаги даҳшатли мажозий ифода асли тарҳи ноёб, ҳолокатга маҳкум жамиятнинг тимсоли даражасига кўтарилади.

Яна бир муҳим жиҳат, Назар Эшонқулнинг бу тур ҳикояларида қаҳрамонларнинг номи йўқ — улар фақат «у» ёки ҳаётдаги амали, касб-ҳунари номи билан «Котиб», «Қоровул», «Меъмор» деб юритилади. Инсоннинг ички ва ташқи қиёфасини чизишда анчагина тажриба орттирган муаллиф бу хил персонажлар тасвирига келганда, бу борада бир қарашда ҳафсаласизлик қилгандай таассурот қолдиради. Аслида эса шу хил «ҳафсаласизлик»да муайян мақсад бор: ҳикоя персонажлари бемаъни, шафқатсиз ҳаёт тазйиқи остида шу ҳаётдан бегоналашган, шахсини, инсоний қиёфасини йўқотган ёки йўқотаётган кимсалардир.

Кўриниб турибдики, абсурд асарларида ҳодисаларга салбий муносабат, инкор руҳи кучли, ҳодисанинг даҳшатли манзараси кескинлаштирилган қабарик ҳолда чилинади, ҳодисанинг фожеий моҳиятини бутун зиддиятлари билан китобхонга етказишга ҳаракат қилинади. Бу ҳол айрим китобхонларга бирёқлама, ғайритабиий туюлиши мумкин. Бироқ, начора, адабиётда бундай йўл ҳам умр кўришга ҳақли. Воқеликнинг ўзида абсурд учун замин бор экан, воқеликни абсурддан иборат деб билувчилар, қолаверса, абсурд талқинга мойил китобхонлар мавжуд экан, бундай адабиёт яратилаверади. Абсурд асарларни хушламаслик, уларнинг муаллифлари билан баҳс-мунозара қилиш мумкин, аммо бир вақтлар бўлгандек, абсурд асарларга менсимай қараш, бундан ҳам ёмони, уни таъқиб ёки ман этишга уриниш қип-қизил жаҳолатнинг ўзгинасидир. Айни пайтда нисбатан янгилик бўлган бу ҳодисани адабиётдаги сўнги сўз сифатида кўтар-кўтар қилиб, бошқа йўналишларни, чунончи, анъанавий реализм йўлида битилган асарларни «эскилик»га чиқариш, камситиш ҳам ўринсиз. Абсурд асарларнинг ўзига хослигини, қатор фазилатларини тан олган ҳолда, улардаги айрим чекланган жиҳатларни, хусусан, бўёқлар, тасвир оҳангидаги бирхилликни ҳам айтиб ўтмоқ жоиз. Ҳар ҳолда, воқелик анчалик бемаънилик ва даҳшатларга тўла бўлмасин, инсон ҳаёти, шахси, табиати абсурд асарлардагига қараганда сержило, ранг-баранг. Анъанавий реализм абсурдга ва бошқа янгича ижодий йўналишларга нисбатан воқеликнинг, инсон ҳаёти ва шахсининг ана шу сержило товналишларини ифода этишда беқизи имкониятларга эга. Реализм бошқа ижодий-фалсафий оқим ва йўналишларни, жумладан, абсурдга хос тасвир ва талқинни ҳам ўз бағрига жо эта олади. Ҳозирги ўзбек насридаги изланишлар бу фикрни тўла тасдиқлайди.

Шукур Холмирзаевнинг «Кўёш-ку фалақда кезиб юрибди...» ҳикояси гўё абсурд асарлар билан ўзаро баҳс-мунозара тарзида битилгандай туюлади. Унда ҳам тоталият тузум инқирози ва ҳаёт машаққатлари гирдобиди гангиб, тушкунликка юз бурган шахс тасвирланади. «Сотсиализмнинг барбод бўлганига ачинмайман. Бироқ у билан бирга менинг ҳам нималаримдир барбод бўлганига ачинаман: мен ишонган қадриятлар пучга чиқди... Гўёки бугунги кунгача беҳуда яшаган эканман...», дейди у ички алам билан. Бироқ адиб бу кўргиликларни охир замон, ҳаётнинг, умид-орзуларнинг бутунлай сўниши, тугаши деб билмайди. Ҳикоя қаҳрамони шу мушкул, чигал дамларда, она табиат қучоғида инсонийлигини, табиийлигини, самимиятни, боқий қадриятларни сақлаб қололган одамлар билан мулоқотда бадбин хаёлларни тарк этиб, ўзлигига қайтади. Қаҳрамон шуни қўқур англаб етадики, бунақа кўргиликлар энди юз бераётгани йўқ, бу кўҳна дунё бундай мустабид тузуллар, уларнинг инқирози, йўқчилиги, машаққатларни, қолаверса, бундан ҳам даҳшатлироқ ҳодисалар — қаҳатчилик, ўлат, ўзаро қирғинларни неча бор кўрган. Етмиш йиллик тоат-ибодат йўққа чиққан экан, ҳикоя қаҳрамонларидан бири — аломат қиз-жувон айтмоқчи, шунгаёям ғам тортишим?... Одамларнинг кўлидан нима келади? Тагин битта тузум бўлади-да: яхшими, ёмонми... Лекин она табиат, инсоният, инсоний қадриятлар, илоҳий эътиқод қолаверади...» Ҳулоса шулки, азизим, дунё ўтар экан, — дея баҳсга яқун ясади ҳикоя қаҳрамони. — Тузуллар ўтар экан! Шайхзода домла айтганларидек, эл-улус қолар экан. Анави содда қиз-жувон айтганидек — табиат, тун, тоғлар, ўрмонлар, борлиқ қолар экан!.. Биз ҳар қанча мавҳум — мунгли хаёлларга чўмиб, руҳий тушкунликларга тушмайлик, яшашга маҳкум эканмиз ва борлиқни севиб яшашимиз лозим экан!»

Қаҳрамоннинг узил-кесил хулосаси шу! Муаллиф ўзининг шу хулосасига бизни ҳам ишонтира билган. Ҳикояда яна бир муҳим йўналиш бор. Гап асар қаҳрамони шоир Қудрат билан нотаниш қиз — жувон Зумрад орасидаги интим мулоқот устида борапти. Қудрат тоғ йўлида тунда яқингинада қўнгилсиз бўлиб эридан чиққан ўн саккиз ёшли сўлим қиз — жувон Зумрад билан ҳамроҳ бўлиб қолади. Шоир бу қиз — жувонни илк бор кўриши. Жувон эса ҳамюрти — шоирни, унинг ижодини, оилавий муҳитини миридан сиригача яхши билади. Емғир шивалаб турган сокин тунда тоғлар оралиғида, гулхан атрофида бу икки йўловчи орасида ғаройиб мулоқот, суҳбат боради. Бир томондан, аёлнинг ғалати қилиқлари, тунда шоир кетидан илашиб, инон-ихтиёрини унга топшириб юришлари, кўнгил учун ичкиликка таклиф этганида ҳеч иккиланмай-тортинмай қадахни

сипқориши, нотаниш одамга ўзининг шахсий ҳаёти ҳақида юрак ёзиши шоирни таажжубга солади. Иккинчи томондан, бу содда қиз — жувоннинг турмуш машаққатлари, ижтимоий ҳаёт жумбоқлари, сиёсат, тузулларнинг ўткинчилиги, ҳаётнинг, табиатнинг мангулиги ҳақидаги содда, аммо теран мушоҳадалари уни лол қолдиради. Аниқ кўриб-сезиб турасиз, қиз — жувонда шоирга нисбатан интим майл бор, ўз навбатида қиз — жувонга нисбатан шоирда ҳам. Мана энди бирор қор-ҳол юз беради, деб турасиз. Бунинг учун ҳамма шароит муҳайё. Бироқ сиз билан биз кутган иш рўй бермайди. Баъзи бировларга бу ёзувчининг рационализи, ҳодисаларнинг табиий тадрижга, инсон шахсий майллари мантиқига зид бориш, ҳодисани ўз мақсад-ғояларига мажбуран бўйсундириш бўлиб туюлиши мумкин. Қолаверса, биз кейинги бир неча йиллар давомида нотаниш эркак билан аёл ўртасидаги мулоқот якуни албатта интим висолдан иборат деб қарашга одатландик. Ш. Холмирзаев ҳикоясидаги сингари вазиятлар қаламга олинган асарларда пироварднатижада албатта интим висол юз беради, буни табиийликнинг бирдан-бир йўли деб тушунилар эди. Шукур адабиётимизда кенг тарқалган аини шундай қараш, талқинлар билан ҳам баҳсга киришади. Қиз — жувон билан ғаройиб мулоқот туйфайли бош қаҳрамон — шоирнинг ҳаётга муносабати, қарашни кескин ўзгарди. Шоир танидаги, вужудидаги шайтон васасалари чекиниб, нури туйғулар, ҳаётга ишонч, муҳаббат кайфиятлар юзага қалқиб чиқади. Бу учрашувни у Оллоҳнинг неъматидеб қабул қилади ва уни бузмаслигим-булғамаслигим шарт, деган фикрга келади. Учрашув охирида улар орасида яна ғалати туйғуларга, нозик қочиримларга тўла мана бундай гап-сўз бўлиб ўтади:

«— Раҳмат... Мен жуда маза қилдим,— давом этди у.— Худо урсин агар, сизни... шунақа бўлсалар керак, деб ўйлаб эдим. Рост чиқди.

Мен фикрини тушунган эдим. Коняқдан яна отдим-да, дадилланиб:

— Яхши тушунмадим,— дедим.

У башарамга боқиб турди-да, бу ёмғирли тунни тўлдириб кулиб юборди.

Тасаввур этинг, мен ҳам унга қўшилиб кула бошладим. Табиий, қандайдир айбимни-гуноҳимни яшириб кулар эдим. У бўлса... балки у ҳам ўшундай айбимни-гуноҳини бекитиб кулар эди».

Бу кулгида қанчалар чуқур маъно, сеҳрли туйғулар мужассам. Демак, қиз — жувон шоирга интим майл билдиргани билан қалбининг қаеридадир унга нисбатан бошқача туйғу ҳам бўлган, уни пок, идеал одам деб билган. Мана энди ўша туйғу ҳақ бўлиб чиққач, ўзининг айби-гуноҳи — бадбин майлларга берилгани учун ноқулай аҳволда қолади, бу айбини тунни тўлдирган кулгига қўшиб яширмоқ пайига тушади. Ўз навбатида шоир учун ҳам кулги ўша дамларда хижолатдан чиқишининг бирдан-бир қулай воситасига, шарм-ҳаёнинг нозик пардасига айланади. Маълум бўлаётирки, бундай талқинда ҳеч қанақа атайинлик, сунъийлик йўқ. Ҳикоядаги бундай хотима руҳан-мантиқан пухта асосланган. Қолаверса, шарм-ҳаёнинг бешармлик устидан бу хилдаги тантанаси шарқона ахлоқий қадриятларга, миллий адабий аънаналарга бориб туташади. Бу ҳол ҳазрат Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» дostonидаги Ануширвон ҳикоятини ёдга туширади. Ануширвон одил маъшуқаси васлига етишиб, унга шўхлик қилаётганда, кўзи бирдан очилиб турган нарғис гулига тушади-ю, ўзининг бе-ҳаёларча хатти-ҳаракатидан хижолат тартади: Шунда Навоий ёзади:

Айш, Навоий, неча дилкаш дурур,
Лек адаб бирла ҳаё хуш дурур...

Шукур Холмирзаев ҳикояси қаҳрамонлари ўша дамларда «адаб бирла ҳаё» йўлини тутган эканлар, буни тушуниш керак. Ҳар ҳолда адаб, андиша, ҳаё оёқ-ости бўлиб ётган бугунги замонда ҳам одамлар танида, қалбида бобомерос инсоний туйғулар сақланиб қолганига ишонгинг келади.

Одил Ёқубовнинг «Музқаймоқ» ҳикояси ҳам бугунги адабиётимизда воқеликка аънавий ҳаётбахш реализм назаридан ёмдашишга яхши мисол бўла олади. Бу асар мустабид тузум, якка-чоким мафкура жиноятининг энг даҳшатли лавҳаларидан — машъум ўтти еттинчи йил қатағонига дучор бўлган бир оила, топталган болалик, хўрланган инсоний туйғулар ҳақида баҳс этади. Қатағон йилларининг даҳшатлари «Олтин зангламасдан тортиб, «Кафсансиз кўмилганлар»гача кўплаб асарларда қаламга олингани маълум. «Музқаймоқ» муаллифи буларнинг бирортасини ҳам такрорламайди ва машъум ҳодисанинг янги қирраларини бадиий кашф этишга эришади. Аввало, ҳикоя қаҳ-қорона шафқатсиз услубда битилган. Ҳақиқат, адолат олдида муаллиф ўзини ҳам, отасини ҳам аямаган. Қарангки, сиёсий мафкуравий қутқу туйфайли Одилжоннинг отаси Эгамберди билан бобоси Ёқуб шайх дарёнинг икки соҳилига ўтиб қоладилар. Бобо қишлоқнинг энг катта масжидида номдор сўфи, тақводор шайх; ўн олтинчи йили Россияга мардикорликка кетган ота — Эгамберди эса у ёқдан болшевой бўлиб қайтади. Шу-шу ота-бола бири — шайх, бири — болшевой, қип-қизил синфий душманга айланадилар. Эгамберди умрининг сўнги дамларигача болшевоилар ғоясига сидқидилдан хизмат қилади: партия мактабда ўқийди, майда миллатлар бўйича Халқ комиссари, районда биринчи котиб, сиёсий бошқарма раҳбари, туман молия бўлимида мудир бўлиб ишлайди; партия, Сталин сиёсатига тўла ишонади, уларга садоқат билан хизмат этади. Эртаю кеч партия, давлат хизмати деб тиним билмайди, ўзини, оиласини унутар ҳолга бориб этади. Энг даҳшатлиси, мана шу садоқат, фидойилик, холис хизматлар вазига охирида «Отанг сўфи бўлган, сен бунинг яширгансан» деган айбнома билан таъқибга учрайди, қатағон қилинади. Ота ўғли билан сўнги учрашувда алдовга қурилган тузум, сохта ғоялар йўлида маънисиз ўтган умр, беҳуда жонбозлик, фидойиликларини англаб етгандай бўлади, фарзандлари олдидаги оддий оталик бурчини ўтолмаганидан афсус-надоматлар чекади, тўнғич ўғлига бир марта музқаймоқ ҳам олиб беролмаганидан ўкинади.

Бундан ҳам ёмони, фидойи болшевик ота, болшевиизм мафкурасининг ўчоғи бўлмиш совет мактабда таълим олган, оқпадар Павлик Морозовлар руҳида тарбияланган ўғлон ҳам бошда отасига тартади, отасини ҳибсга олиш учун келган қотилларга холис хизмат кўрсатиб, уларнинг «таҳсини»га сазовор бўлади. Улардан бирининг «Маладес!.. Келгусида Павлик Морозов чиқади сендан!» деган таҳсинидан яйрайди.

Ҳикоячи ёзади: «Капитаннинг бу кутилмаган мақтовидан юрагим «жиз» этди. Кейинчалик, катта бўлганимда, мен уйдаги дод-фарёдга қарамасдан отамни қамашга келган жаллоднинг мақтовидан бир зумгина бўлса-да, яйраб кетганимни ҳар эслаганимда бир ўзимдан ижирғаниб юрдим.

Аммо ўша дақиқада, афсус-надоматлар бўлсинки, унинг сўзларидан ғурурланиб кетганим ҳам ҳақиқат, мудҳиш ҳақиқат!»

Болшевиклик таълим-тарбия, таъқиб ёш авлод руҳини истило этиш, ўз комига тортишда давом этади. Ҳикояда бугунги китобхон учун латифадек туюладиган аянчли бир лава келтирилади: ҳушёр муаллим синфда ўқувчиларга дафтар варағидаги Пушкин суратидан СССРга қарши яширин белгилар топишни топширади. Одиолгон биринчилар қатори рассом кирдикорини фош этади, бу жанан ўзини чинакәм қаҳрамон ҳис этади ва яна бир бор ўша қотиллар таҳсинига эришади. Жамиятнинг бемаънилиги, номардлигини қарангки, навниҳол ўғлон бу «фи-дойлиги», «садоқати» эвазига мукофот ўрнига таҳқирга дучор бўлади.

Мустабид жамият, ҳукмрон мафкура катталар етмаганидек, ёш гўдаклар кўнглига ҳам оғу солиб, уларни ҳамма нарасдан шубҳаланишга, ҳамма ёқдан ёвузлик қидиришга ўргатгани ҳикояда таъсирли чизилган. Бироқ ўша мудҳиш дамларда ҳам одамлар қалбида эзгу туйғулар, барибир, сақланиб қолган эди. Замона тазийқи таъсирида ўғли қарашларида юз бераётган нохуш ҳолатларни кўриб-қузатиб бораётган она дил-дилдан ўртаниб, унга: «Ҳой, болам-ов, болам-ов!.. Сенга нима бўлди, болам-ов!.. Илоё, даданга ўхшаб қаҳри қаттиқ бўлма. Оллодан битта-ю битта тилагим шу, болам», дейди.

Мана шу сўзлар отанинг сўнгги пушаймон, афсус-надоматлар тўла дил изҳорига кўшилиб, бутун ҳикоя бағридаги зулматни ёритиб тургандай бўлади, кўнглиларда эзгуликка, ҳаётга, одамларга ишонч, меҳр-муҳаббат туйғусини ҳаракатга солади. Ёзувчи айтмоқчи, адабиётнинг азалий вазифаси шу — бир-биримизга, она юртга, борингки, ҳаётга муҳаббат уруғини сочиш.

Асқад Мухторнинг «Фано ва бақо» ҳикоясида тамомила бошқача ҳолат, ўзгача талқинга дуч келамиз. Адибнинг шу пайтга қадар ёзган насрий асарларида шахсини материалистик тарзда идрок этиш — уни ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида кўрсатиш, шахс табиати ва тақдирини даврнинг, жамиятнинг, ижтимоий-сиёсий омилларнинг таъсирини алоҳида таъкидлаш устивор эди. Ёзувчининг машҳур романларидан бири «Давр менинг тақдиримда» деб аталishi тасодиқий эмас. Бу ҳикояда ҳам қаҳрамонлар табиати ва қисматида муҳит-шароитнинг таъсирини кўрсатиш мавжуд. Иштирокчилардан бирининг сўзлари билан айтганда, одам боласи дунёга соф келади, ҳамма ёмонликни шу дунёда ўрганади, шу ерда орттиради. Ҳикоя қаҳрамони Холхўжа ҳам, Очил ҳам шу нобоп, номукамал дунё, аниқроғи «социалистик ҳаёт тарзи» чигалликлари гирдобиди гуноҳ йўлларга кириб қолган, шу дунёнинг давлати, роҳат-фароғати, ўз нафсини деб имон-этиқоддан юз ўгирган. Ёзувчи инсондаги муайян муҳитда шаклланган салбий иллатларнинг оқибатларига кўпроқ қизиқади. Бора-бора ҳикояда ижтимоий талқин чекиниб, қаҳрамонлар бисотидаги, руҳиятидаги туғма хусусиятлар таҳлили олдинги ўрнига ўтади. Персонажлар бир эмас, икки бор бу фоний дунё чегарасидан чиқиб, боқий дунё остонасида кўринади. Худди ўша нуқтада улар ўзлигига қайтадилар, Оллоҳни ёд оладилар, қилган гуноҳлари учун пушаймон ейдилар; бир-бирларига юрак розини, сирларини айтадилар.

«Тирикчилик — асли тирикчилик. У дунёга ишонмайди-да кўплар. Шунинг учун қўрқмай кирдикорини қилаверади». «Боқий дунёнинг борлиги унинг остонасига келганимиздагина ёдимизга тушади. Инсон унинг борлигига бир умр имон келтирса, каптар келиб, қузғун кетмасди... Келса гумон — кетар йимон, дегани шундан-да». «Дунё йиғиб нетарсан, бир кун ташлаб кетарсан. Буниси майли. Лекин гуноҳни олиб кетма». «Ҳаёт ўлимдан ёмонроқ. Мен невақтдан бери шарни ўйлаб, бошим ёрилай деяпти. Ҳаёт зарарли, одам шундай ўлади асли. Аммо-лекин дорилбақо... остонасида турган икки киши учун фанонинг ўзи ҳам, у туғдирган мудҳиш гуноҳлар ҳам ҳеч нима эмас. Фақат, уларни дунёга ташлаб кетиш керак». Булар бақо остонасида танишган икки гуноҳкор «дўст» — банданинг икромномаси, тавба-тазаррусидан айрим намуналар.

Нокомил банда табиатининг ғаройиб шеватини қарангки, тақдирни азал тақозоси туфайли бу икки «дўст» бақо остонасида яна фоний дунёга қайтадилар. Орадан кўп ўтмай, яна шу дунё ғалвалари гирдобига шўнғиб, қалтис дамдаги тавба-тазарруларини, аҳду паймонларини унутадилар. Бугина эмас, оғир вазиятда бир-бирларига ўз гуноҳлари, сирларини очганлари учун пушаймон ейдилар, Холхўжа ўз дилини ошкор этгани учун Очилдан, Очил эса Холхўжадан шубҳага тушади. Энг даҳшатлиси, икки сирдош «дўст» бир-бировининг пайига тушади, бир-бирининг жониға қасд қилади... Тақдир азалнинг кароматини қарангки, яна бу икки гуноҳкор банда ўлим чангалидан омон қоладилар, бақо остонасида қайтадилар. Пировардида бошда бақо остонасида дўст тутинган, бу дунё ғамини деб ашаддий рақибга айланган бандалар такрор бир-бирига тўқнаш келадилар. «Ҳа, у ҳам тирик, бу ҳам тирик. Энди то охиригача улар бир-бирларини таъқиб қиладилар. Яна олдинда умр, яна ҳаёт, яна жинойтлар. Азобли йўлни барибир босиб ўтиш керак. Фанода ҳам, Бақода ҳам». Ҳикоядаги муҳим хулоса шуки: «Худованд бир инсонга икки дунёни бериб қўйибди. Аммо иймонни бой берганга иккаласи ҳам ҳаром экан...»

Инсон ҳаёти ва табиатини шу хилда диний-руҳоний нуқтаи назардан тафтиш-таҳлил этишга, ижтимоий мезонларга ҳар доим ҳам тўғри келавермайдиган пинҳоний, сирли-сеҳрли жиҳатларни кашф этишга уриниш насримизда чиндан ҳам янгилик. Шу хилдаги изланишлар Омон Мухторнинг «Минг бир қиёфа», Тоҳир Маликнинг «Шайтанат» романларида ҳам бор.

«Минг бир қиёфа» романи марказида ўта хокисор, камсуқум, заҳматкаш бир истевдодли одам — шоир Абдулла Ҳаким қисмати ётади. У адабиётимизда одат тусига кирган «ижобий» ва «салбий» қаҳрамонларнинг бирортасига ҳам ўхшамайди. У бир пайтнинг ўзида ҳам хокисор, забун, нотавон; ҳам фидойи, жасур; ҳам гуноҳкор-дўзахи; ҳам савоб ишлар қилган жаннати одам. Бу ғаройиб табиат йигит шундай бир даврда, муҳитда яшадик, унга ҳаёт асло қулиб боқмади; отаси ўсди (отасини беорга қамаб йўқ қилиб юбордилар), кейин волидасидан ҳам айрилди. Бутун умри кун кўриш учун қулдек ишлаб очик-юпунликда, ғарибликда кечди. У — инсон шахси, эрки топталган, инсоний қадриятлар, иймон-этиқод оёқ ости қилинган, халқимиз табиатига, руҳиятига бегона даҳрий этиқод хуружи ҳаммаёқни тутган, даҳрийлик ғолиб келган замон фарзанди. Бундай шароитда у ўзининг виждоний эрки, шахсий бахти, муҳаббати учун курашмади, курашолмади. Кўнгли қўйган қизи онасига маъқул тушмагани учун ундан ўзини тортди; аини пайтда у қалбида айрим боқий инсоний туйғуларни сақлаб қолюлди — қатор яши шеърлар ёзди, Насриддин Афанди болалиги ҳақида жиддий асар яратди. Аммо уларни чиқариш учун ўзини ўтга-чўққа урмади, буни бе-

маъни машғулот, ўзи учун ор санади. У умрида бир бор мардлик, фидойиллик кўрсатди — яқин одами, ҳақиқат, адолат йўлида курашаётган дўсти учун ҳаётини, жонини фидо этди. Аммо дўсти бу жасорат қадрига етмади. Шу тариқа Абдулла бу фоний дунёда бир нави яшаб ўтди, баҳоли қудрат ўзгаларга яхшилик қилмоқчи бўлди. Афсус, тириклигида қадр топмади, уни қийнаб, ёвузларча ўлдиришди, ўлиги сарсон-саргардон бўлди; ҳатто у ўз номи қолиб, дўстининг номи билан қабрга кирди.

Тирикликдаги кўргилликлар етмагандай, лоқайдлиги, сусткашлиги, ўзлигини англаб етмагани, иймон-этиқодда собит турмагани учун аввал лаҳадда жазо олди, қиёматда эса дўзахга ҳукм қилиниб, тани-жони оловда ёнди...

Шоир бу «ҳақсизлик»лардан бошда ажабланади. Шунда фаришталар гуноҳини юзига тўкиб соладилар: «...сен ҳаммани қаёқларгадир чорлаб, ҳаммага гап ўргатгин келарди. Шоирман, деб бақчириб-чақирини касб қилгандинг. Аммо, мен ўзим аслида кимман, инсон бўлиб нимага эришдим-му нималарга эришмадим, деган гап хаёлингдан ҳам ўтмади. Холбуки, инсон учун ўз-ўзини билиш, ўзининг аҳволига тушуниб етиш энг юксак даражадир... сен Худого ишонардинг. Шунинг баробарида, шоҳлар — арбоблар, дегандек дунёда ҳукмини ўтказиб яшаган, ўзини бутун ҳаётнинг ҳўжайини деб билган қайсидир кибор, манман кишиларга Худодан ҳам кўпроқ ишонардинг!» Фоний дунёда шундай гуноҳлар қилгани, иймон-этиқодда собит турмагани рост, бунга ўзи ҳам иқрор. Бироқ у буларни ўзгалар гуноҳи олдида арзимас нарса деб билади. Олий ҳақиқат шуки, гуноҳнинг катта-кичиги бўлмайди, ҳар ким ўз қилмиши учун бу дунёда ҳам, қиёматда ҳам ўз улушини олади. Яна бир сабоқ шуки, бу фоний дунёда қилинган савоб ишлар изсиз, жавобсиз, мукофотсиз қолмайди, самараси эртамин-кечми, барибир рўёбга чиқади. Шоир гуноҳига яраша жазосини олгач, савоб ишлари учун авф этилиб, дўзах азобидан фориғ бўлади. Бу дунёда эса унинг номи, асарлари халққа қайтади.

Ана шу хокисор, дарвештабаит одамнинг ҳаёти, қисмати, фоний ва боқий дунёдаги саргузашт-кўргилликлари асарда ёзувчи учун бир маънавий кўзгу вазифасини ўтайди. Романдаги бошқа қаҳрамонлар қиёфаси, қилмиши ҳам шу кўзгуга солиб баҳоланади. Бу камсуқум, гуноҳкор бандга қарши-сида бутун бошли мустабид тузумни кўлида тутиб турган зўравон, шафқатсиз ёвуз кучлар, мунофиқ, иймонсиз кимсалар қилмиши гуноҳи азим экани аён. Модомики шоирдек безорон бандга айрим гуноҳлари учун шунчалар азоб-ўқубатларга гирифтор бўлган экан, боғи зўравон кимсаларнинг охирати нима билан тугаши маълум — буни ўйлашининг ўзи даҳшат! Мана шу хокисор йигит қарши-сида улкан мартабага эга бўлган катта мансабдор шахслар — Кабиров ҳам, Опа ҳам, Оппоқов ҳам ўта майда, чучмал кимсаларга айланади. Ҳатто жиноятчиликка қарши ўт очиб, жасурлиги билан эл орасида танилган Бурҳон Шариф ҳам, умри эл саломатлиги йўлида кечаётган куюнчақ этиқор Садиержон ҳам кичкина, жўн одамлардек туюлади.

Романда ғаройиб бир ҳолат мавжуд. Абдулла Ҳаким кўринишда дўсти Бурҳон Шарифга ниҳоятда ўхшаш: Абдулла Ҳаким ҳалок бўлганида Бурҳон Шариф сафарда эди. Абдулла Ҳакимни Бурҳон Шариф деб дафн этадилар. Бурҳон Шариф сафардан қайтганида унга Абдулла Ҳаким деб муносабатда бўладилар, ҳатто Бурҳон Шарифнинг умр йўлдоши ҳам бу икки шахсини бир-биридан ажрата олмайди. Бу ҳол айримларга сунъий, ўта муболағадор бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ бунда муҳим ҳақиқат, жиддий маъно бор. Мустабид тузум, яққаҳоким мафкура одамларнинг, ҳатто пешқадам сиймоларнинг «мен»лигини, ўзлигини емирди, уларни қиёфасиз кимсага айлантирди ёки қиёфасига соя солди. Шу тариқа уларнинг ҳам бу дунёсини, ҳам у дунёсини маъв этди. Абдулла Қодирий сўзлари билан айтганда, «шахси бутун» бўлмаган, «Ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи топилмагон, ожиз, ихтирсиз» кимсалар қиёфасиз бандалардир; бу фоний дунёнинг адолат-сизликлари, майда манфаатлари олдида «бўйин буккан бандга бандаларнинг энг ярамасдир», зўравонлар, расво кимсалар олдида «қуллик бунёд қилгон расво расволарнинг энг ашаддий расвосидур». Бундай кимшиларда иймон-этиқод бўлмайди. Модомики муайян ҳолларда этиқоддан чекиниш Абдулла Ҳаким ва Бурҳон Шарифдек кишиларни ҳам қиёфасиз ҳолга келтириб қўйган экан, бутун умри қабоҳатлар билан муросяу мадорода бўйин букиб, замонага мослашиб ўтган бандаларнинг ҳолига, қисматига вой! Шу тариқа адиб қиёфасизлик — иймонсизлик, этиқод-сизлик фожиасини бутун даҳшати билан кўз олдимизда гавдалантиради.

Асарнинг ифода тарзига хос муҳим хусусиятларидан бири шуки, ёзувчи қалами бу фоний дунё воқеалари ифодасидан нариги — боқий дунё саргузаштлари тасвирига эркин кўчади, етакчи қаҳрамон иккига ажралиб, руҳи билан тани айри ҳолда бири иккинчисини таъкиб этиб юради. Романда жиддий реалистик таҳлил илоҳий-руҳоний тасаввурлар, талқинлар билан эркин туташади. Узоқ йиллар реализмин фақат моддионча фалсафага таянувчи ижодий оқим деб тушуниб келдик; моддионча тафаккур билан диний-руҳоний қараш бир-бири билан асло келишолмайди, деб таълим бердилар бизга. Холбуки, адабиётда инсон ҳаётини, шахсини ҳам материалистик, ҳам диний қарашлар бирлигида идрок этиш, теран таҳлил этиш тажрибаси бор эди. Чунончи, Ф. Достоевский-дек даҳо реалистлар ўтган асрда бу йўлда мислсиз бадий кашфиётлар яратган эди. Коммунистик тоталитар тузум даврида бу йўл рад этилди. Шунга қарамай, 60-80-йиллардаги «илиқлик» туйғили айрим жасур адиблар, жумладан, Ч. Айтматов, Н. Думбадзе ўша қутлуғ анъанани тиклашга ҳаракат қилдилар. «Асрга татигулик кун», «Қиёмат» асарлари шу йўлдаги дадил қадамлар бўлди.

Ниҳоят, бизда ҳам ҳаёт ҳодисаларини, инсон шахси жумбоқларни реализм заминиде илоҳий-руҳоний қарашлар жўрлигида бадий таҳлил-тадқиқ этишга уринишлар бўляпти. Бу йўл ҳар жиҳатдан таҳсинга сазовор. Мазкур ҳодисани рус адабиётшунослари «христианлик реализми»га қайтиш деб атамоқдалар. Эҳтимол, биздаги бу ҳодиса ислом-руҳоний реализмининг тугъилиши, шакллана бошлаши деб аталса, мақсадга мувофиқ бўлар. Гарчи ўтмишда диний йўналишдаги насрий, шеър-ий асарлар кўплаб яратилган бўлса-да, реализм тажрибаларига таянувчи илоҳий-исломий талқинлар адабиётимизда энди кўриняпти.

Инсон шахси, қалбининг давлат, тузум, ижтимоёт, мафкура, ҳатто дин ва сиёсатга бўйсунмайдиган ғаройиб жиҳатларини талқин этишда яна ўзгача тамойиллар ҳам кўринмоқда. Уткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар» романидаги уруш ифодасини эслайлик. Мазкур талқин романда тамомила янгича. Аввалги уруш ҳақидаги асарлардан фарқли ўлароқ, бу ерда қарама-қарши турган кучларни дўсту душманга, оқу қорага, «бизникилар» ва «улар»га ажаратиш йўқ. Романда фолиблару

мағлублар, қахрамонлару кўрқоқлар йўқ. Фақат уруш қурбонлари, тузум, мафкуравий айirma, рақобат жабрдийдалари бўлмиш бегуноҳ инсонлар бор, холос. Уруш ҳар икки томон учун ҳам байронгарчилик, ўлим, жудолик, мусибат, тандаги, қалблардаги жароҳат, даҳшат-фожиа! Ёзувчи фақат афгон уруши эмас, Ватан уруши ҳодисаларига ҳам шу хилда янгича ёндашади. Романда шундай эпизод бор: олдинги линияга бир ҳафтача овқат келмаган. Жангчилар оч қолган. Бетараф зонада картошка полизи бор. Украин йигити Бондаренко билан соддадил қозоқ жангчи картошка қавлаб келишга борадилар. Қуюқ туман ичида улар душманга — немис жангчисига дуч келадилар. У ҳам оқлик туфайли картошка қовлагани келган экан. Немис русчани биларкан, қарангчи, улар гурунглашиб қоладилар. Гапдан гап чиқиб, немис уруш жонига текканини, уйини, учта боласини соғинганини айтади, қозоқ эса саккизта боласи борлигини, колхозда «молши» бўлиб ишлашини айтади. Бондаренко онасини соғиниб кетганини гапирди. Қисқаси, ашаддий «душманлар» рақибликни унутиб, бир-бирлари билан ҳасратлашадилар. Сўнг немис у ёққа, қозоқ билан украин бу ёққа ўз йўлига кетаверадилар... Агар одамлар табиати, шахсиятидаги шу хил хислатлар билан алоқадор ҳодисалар кенгроқ, янада теранроқ қаламга олинса — шунинг ўзи бутун бошли роман бўлиши мумкин!

Шу романдаги яна бир ҳолатни, аниқроғи, Комиссарнинг умр йўлдоши Назира билан алоқадор талқини эслайлик. Комиссар билан Назира иккиси бошқа икки олам. Комиссар — мустабид тузумнинг, ҳукмрон мафкуранинг қилчи ва қалқони, тузум этиштирган «сиёсий ҳушёрлик», ёвузлик, шафқатсизлик тимсоли. Назира эса нафосат, поклик рамзи. У — оилада яхши бека, эрининг вафодор умр йўлдоши, болаларнинг меҳрибон онаси. Бу аёл эрининг ишларига асло аралашмайди, сиёсат, мафкура билан мутлақо иши йўқ. Ёвуз, шафқатсиз одам билан шундай беозор, муҳис аёлнинг бир ёстиққа бош кўйиб, узоқ йиллар тинч-тотув яшашни қарор қилиб, Назира ҳаётда ҳеч ким билан олишишни истамагани каби, умри сўнггида ҳам ажал билан тортишиб ўтирмай, осойишта жон таслим этади... Инсон табиати ва руҳиятининг ҳеч қанақа қолипларга сиғмайдиган бу хил шевалари адабиётимизда, мана, энди кенгроқ қаламга олина бошланди. Ҳолбуки, ҳаётда мафкуравий-сиёсий тасаввурларга сиғмайдиган бундай ҳолатлар жуда кўп. Фақат бизда, шарқда эмас, жаҳонда, тараққий этган мамлакатларда ҳам бунга ўхшаш ғаройиб инсоний муносабатлар беҳад кўп учрайди. Шоир айтмоқчи, азалдан кўп ҳолларда поклик, нафосат билан дағаллик ёнма-ён яшашга мажбур!

Анъанавий реализм йўналишида, ижтимоий ҳаёт оқимининг шахс табиати, руҳиятига таъсирини бадий тадқиқ ва таҳлил этишда ҳам айрим янгича тамойиллар кўзга ташланаётир. Бу жиҳатдан Шукур Холмирзаевнинг «Олабўжи» романи ибратли. Романда кечаги қишлоқ ҳаётининг кенг манзараси чизилган. Ёзувчи воқеа-ҳодисалар оқимини, характерлар хатти-ҳаракатини, қахрамонлар руҳиятидаги жараёнларни ҳолис туриб ифода этади, воқеа-ҳодисаларга асло аралашмайди, уларни ўз ҳолига қўйиб беради. Романдаги тасвир бошдан-оёқ ўта эркин, гўё хилма-хил жилғалардан йиғилиб, гоҳ тез, гоҳ секин оқиб борувчи тоғ дарёси каби ҳаракат қилади. Муаллиф эса балоқд соҳилда «дарё ишлари»га аралашмай, унинг оқимини синчиклаб кузатиб тургандай. Қахрамонлар нафас олаётган, фаолият кўрсатаётган муҳит, шароит жумбоғу муаммоларга тўла. Шунингдек, персонажлар қисмати ҳам мушкулликлардан холи эмас. Бироқ, бу асарни кейинги ўн йилликларда урф бўлган «проблематик роман»лар тоифасига киритиб бўлмайди. Ундаги етакчи персонажлар ҳам одатдаги муайян гоҳ-муаммоларни ташувчи «концептуал қахрамон»лардан бир мунча фарқ қилади. Ҳаётда, одамлар руҳиятида, онгида кечаётган жараёнлар оқими қахрамонлар характери, қисмати моҳиятини белгилайди. Ҳаёт ва руҳият оқимини ҳолис кузатиш, тафтиш этиш орқали ёзувчи гоҳ ўзи сезмаган ҳолда жуда муҳим ижтимоий жараёнлар моҳиятини — мустабид тузум амал қилган мафкура, ўтказган сиёсат инқирозини фавқулодда бир маҳорат билан кўрсатади. Бунинг романдаги биргина персонаж — райком секретари Тўқлибой Қўчқоров образи мисолида кўриш мумкин.

Тўқлибой Қўчқоров ҳақиқий арбоб. У районда партия сиёсатини изчиллик билан ўтказди, коммунал вазифасини қойил қилиб адо этади, яхши, истеъдодли одамлар ҳисобига партия сафини мустаҳкамлаш пайида бўлади. Аслида у зиёли — ўқитувчидан чиққан раҳбар ходим, янгичадан ҳам, эскичадан ҳам дурустгина хабардор. «Ўзи маҳшар»ни ҳам эслаб туради; ўз соҳаси — халқ тарихини дуруст билади, кўпгина тарихий воқеа-ҳодисалар хусусида мустақил-изчил қарашлари бор. Айни пайтда, у шеърят шайдоси, шоир, журналистларни ҳурмат қилади, ўзи ҳам шеърлар ёзиб туради. Қизиги шундаки, район миқёсда партия сиёсатини изчил ўтказиши лозим бўлган, амалда юқоридан белгиланган буйруқларни сўзсиз бажарадиган ва бажартирадиган бу раҳбар ходим ичида партия сиёсатини, эътиқодини қабул қилолмайди. У мавжуд тузумнинг турган-битгани бюрократияга, қоғозбозликка асосланганини, мустабид давлату тузумнинг таги бўшлигини, уни зулм ва ваҳшат қуролларига ушлаб турганлигини яхши англайди. У босмачи деб бадном этилган миллий озодлик курашчиларининг, «пантуркист» деб номланган истиқлол фидоиларининг тарихдаги асл ўрнини, хизматини руҳан қадрлайди, истиқлол амалга ошишини истайди. Тараканов типдаги марказ одамларининг кирдикорларини миридан-сиригача билади; давлат, партия ҳозир ўтказаятган сиёсат — маданий, диний қадриятларнинг оёқ ости қилиниши, юрт бойликларининг таланиши, она табиатнинг топталиши, мактаб ўқувчиларининг ёш умри оғир меҳнатда ҳазон этилаётгани каби нохуш ишлардан куюнади. Лекин, барибир, ижрочи арбоб сифатида бу хато, адолатсиз сиёсатни изчил давом эттириверади, чунки у ўзини мустақил арбоб эмас, шунчаки бир кўғирчоқ, итоаткор, қарам, шу ҳокимиятнинг қули эканини, фақат эгарда ўтирганини асло унутмайди, унуттолмайди. Бир район ҳудудида расман ҳокими мутлақ саналган бу шахс ожиз, нотавон бир кимса, ўзи кўриб-билиб турган қабоҳатларга, хато сиёсатга қарши боролмайди, ҳатто унда разолатларга қарши исён учқуни ҳам кўринмайди. Демак, у аросатдаги одам: унда мустаҳкам иймон-эътиқод, юксак мақсад йўқ. «Бу дунёнинг ишларини ўйлаверсанг, жинни бўласан», дейди у. «Йўлсизликка мубтало иймонсиз-эътиқодсиз бу шахс ўзини айш-ишратга уради, яшаб қолишга ҳаракат қилади, шу тариқа ўзини овутади. «Ҳа, унинг асл гоҳиси — яхши яшаш». Иймон-эътиқодсиз, субўтсиз кимсалар олдида гуноҳу жиноятлар учун ҳеч қанақа тўсиқ — инсоф, андиша, шарм-ҳаё, Оллоҳ ва бандаси олдида ҳадиқ-кўрқув хисси бўлмайди. Мана шу иймонсиз кимса соддадил содиқ шоғирди Ултонга хиёнат қилади, унинг тоза туйғуларини, йигитлик шаънини топтайди, ўйнаши — қув аёл Баҳорни унга рўпара қилиб, ўзи бош бўлиб уйлантириб қўйиб, маккорлик билан ўйин кўр-

сатади. Бу ўйин гоят қимматга тушади — ёрқин истеъдод эгаси, халқнинг асл фарзандининг ҳаёти барбод, умри ҳазон бўлади.

«Тушда кечган умрлар» романидаги Комиссар ҳам хавфли, даҳшатли кимса. Бироқ унинг қиёфаси аён. У коммунистик эътиқодда собит. Тоталитар тузум сиёсати, мафкурасига содиқ. Гарчи ҳаёт қарашларини рад этаётган бўлса-да, барибир, у ўз билганидан қолмайди, аҳдидан қайтмайди. Ҳар ҳолда бундай кимсаларни тушунса бўлади. Аммо Тўқлибой Қўчқоров сингари одамларни англаш мушкул. Булар қиёфасиз махлуқлар. Чунки иймон-эътиқодда содиқ туролмаган одамларда аниқ қиёфа ҳам бўлмайди, у даврга, замонага эркин мослашиб, жамиятни ичдан емиришда давом этаверади. Қарангки, социализм, компартия гуллаб-яшнаган йилларда раҳбарлик курсиларида ўтирган бўзарбоб мазкур тузум, партия инқирозга учраганда, унинг тузлиғига туғлаб, ҳеч иккиланмай, қийналмай янги бир етакчи партия сафига кириб олади. Модомки, Тўқлибой Қўчқоровдек раҳнаомлар партияни янги ақидаларга ишончини бутунлай йўқотган экан, бу ташкилот ҳалокатга маҳкум экани ўз-ўзидан аён. Шукур Холмирзаев романини ўқиб, Тўқлибой Қўчқоров тақдирини, руҳиятдаги жараёнларни кузата бориб, жаҳонга доврўғ солган компартия кўз олдимизда бу қадар тез ва осон жон таслим қилгани боисини, асл сабабини англаб етгандай бўламиз.

* * *

Маълум бўляптики, бугунги адабиётимизда, жумладан, насримизда хилма-хил фалсафий заминга асосланган адабий-ижодий тамойиллар амал қиляпти. Улар орасида эндигина шаклланиб келаётгани ҳам бор. Бу янги жараёнларни кўз қорачиғидай асраш, ардоқлаш билан бир пайтда бирини иккинчисига қарама-қарши қўйиш, бирини улуғлаб, иккинчисини камситишдан тийилмоғимиз даркор. Бирор адабий оқим, мактаб, услубий йўналишни устун қўйиш, бошқаларини камситиш ёки рад этиш нималарга олиб келганлигини етмиш йиллик тажрибамизда кўрдик. Демократик, маърифатли жамиятга тарих ва инсон ҳақидаги ҳақиқатни айтиш, ифодалашга, юксак инсоний қадриятларни қарор топтиришга қаратилган эстетик қимматга молик ҳар қандай адабий оқим, мактаб яшашга тўла ҳақли.

Бу гапларни ёдга туширишдан муддао шуки, танқидчилигимизда гоҳо бугунги адабиётимиздаги баъзи ҳаётбахш, умидбахш тамойилларни қўллаб-қувватлаш асносида билиб-билмай бошқа адабий аънаёларни менсимаслик ҳоллари сезиляпти. Чунунчи, Сувоп Мели «Рўх қушимиз омонми?» мақоласида («Халқ сўзи», 1993 йил 20 февраль) «Илоҳга йўналмаган адабиёт — чала адабиёт. Одамзот ўзининг дунёдаги ўрнини англашга интилар экан, у ўзакни, моҳиятни албатта излайди. Жиддий адабиётнинг йўлини манзилли — шу. Енгил адабиёт эса кимнидир, ниманидир мадҳ этади, кимнингдир хизматини қилиб, ошини ошаб, деярли изсиз ўтиб кетади. Жиддий адабиёт эса охири-оқибатда яратганга етиб келади, унинг минг бир ҳисларини, яралмиши инсоннинг бирон-бир жиҳатини Оллоҳнинг меҳр шуъласига қўйиб тасвирлайди. Шунда жиддий умуминсоний гап айтилади», деб ёзади. Эҳтимол, жиддий адабиёт яратиш учун санъаткорда мустаҳкам илоҳий эътиқод бўлиши зарурийдир, дейилса тўғри бўлар. Жаҳон адабиёти тажрибасидан аёнки, ҳар қандай жиддий, етук асар, албатта, илоҳга йўналган, илоҳий гоёлар билан йўғрилган бўлиши шарт эмас. Барча адибларни бирваракайига диний руҳда асарлар ёзишга ундаш яратганга ҳам, бандасига ҳам хуш келмаслиги ўз-ўзидан аён. Шундай буюк адиблар борки, Нақшбандий айтмоқчи, уларнинг дили Оллоҳда-ю, қўллари ишда: бўлар-бўлмас, ўрилли-ўринсиз Оллоҳ номини ҳар нарсага пеш қилавермайди. Энг муҳими, ҳаёт ҳақиқатини ифодалашда виждонига, иймонига ҳеч қачон хиёнат қилмайди, ҳар қандай шароит, вазиятда ҳам фақат ҳақиқатни айтади, ифодалайди. XX аср рус адабиётинида илоҳий эътиқодда собит турган иккита буюк адиб бўлса, шулардан бири — А.Солженицин. Бу адолатпарвар, инсонпарвар, ҳақгўй ёзувчининг мен ўқиган асарларида илоҳий гоёлар, талқинлар — «инсоннинг бирон-бир жиҳатини Оллоҳнинг меҳр шуъласига қўйиб тасвирлаш» деярли йўқ. Бироқ, бу ҳол асло адиб ижодининг ижтимоий-фалсафий, маънавий-бадиий қимматини камситиш учун асос бўла олмайди.

Ёш танқидчи Абдулла Улуғов «Дардманд дил илтижолари» мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил 2-6 февраль) бугунги адабиётимиздаги бошқа бир муҳим тамойил хусусида шундай ёзади: «Рўхимизнинг ҳеч бир қонун, фармойишларга сиғмайдиган қувонч, қайғудек турфа бисотлари бисёр. Эндиликда эса истеъдодли ижодкорларимиз ана шу изоҳсиз олам ранглари чизишга интилмоқда. Улар суратлантираётган манзараларда инсоннинг ҳар лаҳзада бир қиёфа касб этадиган безовта ички олам намоён бўляпти». Муаллиф бу ҳодисанинг ёрқин далили сифатида Асқар Маҳкамнинг Бобурга бағишлаган «Таважжўх» достонини таҳлил этади, достонда илгаригидек қаҳрамоннинг саргузашт, кечмиш-кечирмишлари эмас, балки унинг тириклик ташвишлари тўғрисидаги айтолмаган ўкинчли мушоҳадалари, дилини тигдай азоблаган, бошқалар билмайдиган армонлари сўзлаб берилганлигини таъкидлайди. «Қисмат тўлқинида чайқалди таним, иблис измида тендидим мардуд», дея нола чекаётган шоҳ Бобурнинг тавба-тазаррули қиёфаси билан таништирилади, — деб давом этади танқидчи. — Ҳаққа юзланган таважжўхли дардкаш дилнинг қазо ва қадар ҳақидаги, Ватан, фано ва бақо ҳақидаги ўйлари қаламга олинади...»

Булар — ҳақ гаплар. Бироқ мунаққид бугунги адабиётимизга, шеъриятимизга, жумладан, Асқар Маҳкам достонига хос бу хил хусусиятларни адабиётимизнинг аввалги босқичига, ҳатто Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ижодида, уларнинг ўзгача йўналишдаги асарларига қарама-қарши қўяди. «Совет даври мафкураси ҳаммамизни ашаддий материалистга айлантириб қўйди. Шунинг учун бўлса керак, аксарият асарларимиз кўриш, сезиш мумкин бўлган ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни шароҳлашга, уларнинг аҳамиятини таъкидлашга бағишланди. «Қутлуғ қон», «Қўшчинор чироқлари» сингари мумтоз романларимиз мундаражасини қаҳрамонларнинг инсон сифатидаги ички дунёси, дарди, ҳис-туйғулари, кўнгил кечинмалари эмас, балки, уларнинг атрофида кечаётган кескин синфий курашлар белгиланиши, асосий эътибор айни ижтимоий воқелик тасдиғига қаратилгани очик сезиляди».

«Қутлуғ қон», «Қўшчинор чироқлари» романларида ижтимоий таҳлил етакчи ўрин тутганлиги рост, бироқ уларда, хусусан, «Қутлуғ қон»да қаҳрамонларнинг инсон сифатидаги ички дунёси, дарди, ҳис-туйғулари, кўнгил кечинмалари эътибордан четда қолган дейиш инсофдан эмас. Қолаверса,

қахрамонларнинг ижтимоий ҳодисалар билан алоқадор ташвиш, кечинмаларини бутунича «инсоний ҳиқ туйғулар» доирасидан четга чиқариб қўйиш ҳам тўғри бўлмас деб ўйлайман. Шахсни ижтимоий жиҳатдан таҳлил этиш фақат совет даври адабиётига эмас, жаҳон танқидий реализмига ҳам хос муҳим хусусиятлардандир. Тўғри, 20-30-йилларда ижтимоий таҳлил, ҳодисаларга синфий ёндашиш мезони гоҳо қўпол равишда бузилди, бундай қусур қисман «Қутлуғ қон», «Қўшчинор чироқлари» романларида ҳам учрайди. Аммо истеъдодли адабларимиз, айниқса, «Қутлуғ қон» муаллифи ўша кезларда қахрамонларнинг ҳам ижтимоий, ҳам шахсий-интим ҳаётини ифодалашда жиддий муваффақиятларга эришолди.

Танқидчининг «Ўғри» ҳикояси хусусидаги мулоҳазалари ҳам жиддий эътироз туғдиради. Унингча, 30-йилларнинг сара асарларидан Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикояси қахрамонлар қиёфасини, ҳолатини аниқ, ихчам суратлантиргани билан ҳар қандай китобхоннинг диққатини жалб этади. «Афсуски, — деб эътироз билдиради муаллиф, — ёзувчи ана шу қахрамонларнинг сийратини, яъни ички оламини негадир суратида маҳорат билан аниқ, ишонарли чизиб бермайди». Мунаққид бундай эътироз босини шарҳлаб, ҳақорат шубҳасиз нафрат ва адоват туғдиради, дейди. Сўнг Қобил бобо ва унинг рақиблари руҳиятида кечиши мумкин бўлган жараёнлар ҳақидаги ўз тахминларини баён этади: «Масхараланиш, хўрланиш туйғули эса Қобил бобо кўнглида ҳам исён, ҳасад пайдо бўлади. Айни чоқда, кекса бир чолнинг ночорликдан «дағ-дағ титраётган» ғарибона қиёфаси уни шилаётган порохўр-ўғри амалдорлар кўнглида ҳам ачиниш, афсусланиш ёки жирканишми, хуллас, қандайдир бир офриқли муносабат уйғотади. Чунки ҳар қандай одам, у яхшими-ёммонми; бундан қатъи назар, турфа хил кечинма ичида яшайди». Муаллиф «Ўғри»да мана шу турфа ҳолат кўрсатилмаганлигидан афсусланади.

Авалло, «Ўғри» — персонажларнинг хилма-хил ҳолат-кечинмаларини ифодалаш учун кенг имкон берадиган роман ёки йирик дoston эмас, ихчам ҳикоя эканлигини, қолаверса, бу ҳикоя қандай мақсадда ёзилганлигини, ундаги қахрамонларнинг асл моҳияти нимадан иборат эканини асло унутмаслик даркор. Қобил бобо — ўз номи билан қобил-мўмин, қул, муте инсон, замона зулми шафқатсизликлари туйғули ўзлигини йўқотган, мустақил фикрлашдан маҳрум кимса. Масхараланиш, хўрланиш туйғули Қобил бобо кўнглида исён, ҳасад пайдо бўлишини талаб этиш образ мантиқига мутлақо зид иш кўриш демакдир. Чунки айни шундай туйғулардан бегона экани учун ҳам у шу хил кўргиликларга мубтало! Ҳажвий йўналишда битилган персонажлар — Қобил бобони хўрлаган, масхаралаган мансабдор кимсалардан инсоний фазилатлар ифодасини талаб этиш ҳам оддий адабий нормаларга хилоф. Шахс табиатининг муайян жиҳатигина қаламга олинган бу хил қахрамонлар жаҳон адабиётида, хусусан, ҳикоячиликда тўлиб-тошиб ётибди. Қолаверса, Қобил бобо хилидаги фикрлашдан маҳрум, муте, мўмин кимсалар образи жаҳон адабиётида, жумладан, А.П.Чехов ижодида кўплаб учрайди. 60-70-йиллар совет адабиётида, масалан, Чингиз Айтматов асарларида ҳам бор. «Ўғри»даги соддадил, оми, қобил-мўмин кимса образидан «Таважжух»даги номи жаҳонга машҳур шох, саркарда, шоир, носир, олим, мутафаккир сиймо Бобур руҳиятига хос кечинмаларни, турфа ҳолатларни талаб этиш ўринсиз эканини исботлаб ўтиришга аслида ҳожат ҳам йўқ. Начора, шу хил эътирозлар билдириляётган экан, бу ҳақда гапиришга мажбурмиз. Абдулла Қаҳҳор «Ўғри» сингари жаҳолат қурбонлари қаламга олинган ҳикоялар билан баробар ўша 30-йилларда «Сароб»-дек роман ёзиб, руҳий изтироблар оловида қоврилиб ёнган, турфа ҳолатларда намоён бўлган ёрқин характерлар ҳам яратганлигини эсдан чиқармайлик.

Қисқаси, ҳозирги адабиётимиздаги «руҳимизнинг ҳеч бир қонун, фармоишларга сиғишмайдиган қувонч, қайғудек турфа бисотларни» кашф этишга уринишдан иборат яхши тамойилларни қўллаб-қувватлаш билан баробар, ижтимоий таҳлил устун турувчи аънанавий реализмни ҳам қадрлаймиз. Абдулла Қодирий, Чўлпон бошлаб берган, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ғафур Ғулом ижодида кўп янги хусусиятлар билан бойинган аънанавий реализмнинг ҳали бизда очилмаган имкониятлари чексиз. Миллий адабиётда адабий мактаблар, ижодий оқимлар қанча кўп бўлса, бундай адабиётнинг истиқболи шунчалик порлоқ.

1994 йил ойномада қуйидаги асарлар босилиши мўлжалланган:

«Хусайн БОЙҚАРО». Фожей шахс қисмати. Чизги.
Неъмат АМИНОВ. «Чархи фалак». Тарихий манзаралар.
Хуршид ДАВРОН. «Шайх Нажмиддин Кубро». Чизги.
Нуруллоҳ Муҳаммад РАУФҲОН. «Қадрият нима?»
Садриддин САЛИМ. «Ғарбнинг Шарққа хижрати».

«Шарқ юлдузи» ойномасининг 1993 йил сонларининг умумий мундарижаси

НАСР

- Эркин Аъзам.** Пақананинг ошиқ кўнгли. Қисса. 10-12 — 116
- Неъмат Арслон.** Адам водийси. Қисса. 7-8—3
- Ёқутхон Акрам.** Қалдирғоч. Ҳикоя. 3-4 — 81
- Асад Дилмурод.** Ғазоват. Роман. 10-12 — 71,
- Виктор Илюхин.** Қатағон. 9 — 41, 10-12 — 173,
- Моғоралар султони.** (Чўлпон таржимаси) 1 — 80, 2 — 108
- Асқад Мухтор.** «Инсонга қуллуқ қиладурман». Ҳикоя. 5-6 — 97
- Мирмуҳсин.** Мовароуннаҳр. Романдан боблар. 7-8 — 103
- Абдурашид Нурмурод.** Болаликка отилган ўқ. Ҳужжатли қисса. 2—8.
- Айдер Осман.** Яхши кунлар умиди. Қисса. 2 — 41
- Зарбувиш Султонова.** Нафрат. Хотира қисса. 1 — 36
- Саъдулла Сиев.** Яссавийнинг сўнги сафари. Роман. 3-4 — 13, 5-6 — 45
- Сабриддин Сабриддин Маҳмуд ўғли.** Олмос кўнғироқлар. Ҳикоя. 3-4 — 67
- Темирбек.** Мутанинг туморв. Қисса. 3-4—94
- Мирзо Улуғбек.** Тўрт улус тарихи. 1—8 2—142, 5-6 — 163
- Али Назар Эгамназаров.** Сиз билган Дукчи Эшон. Ҳужжатли қисса. 10-12 — 3
- Дилфуза Қўзиёва.** Саждагоҳ. Ҳикоя. 7-8 — 62
- Тўлапберген Қайпбергенов.** Қорақалпоғистонликлар иккинчи ватанига кўчмоқчи. 9 — 70, 10-12 — 145
- Жумакул Қурбонов.** Олдинда нур йўқ. Ҳикоя. 10-12 — 170
- Шукур Ҳайитохунов.** Аёз. Ҳикоя. 9 — 112

НАЗМ

- Чори Аваз.** Айролик ер билан осмонлар қадар. 3-4 — 63
- Салим Ашур.** Атиргул. Достон. 10-12 — 65
- Ҳабиб Абдиев.** Кўзлари чиройли, гули чиройим. 10-12 — 145
- Мақсуд Бекжон.** Учирасан ўз руҳинг турқин. 10-12 — 113
- Холдор Вулқон.** Вақтнинг қатлига қойим қўш ханжар. 3-4 — 124
- Тилак Жўра.** Мен тебрандим, тоғларим тебран. 1 — 72
- Маъруф Жалил.** Соҳибқирон. Амир Темур қиссаси. 5-6 — 14, 7-8 — 70
- Жамол Камол.** Бирлашармиз шу азиз Туронда биз ҳам эл бўлиб. 2 — 34
- Конфуций.** Ҳикматлар. 5-6 — 139
- Ғулом Мирзо.** Сени кутяпман. 7-8 — 133
- Ёр Мухаммад.** Бўғзимда портлайди оҳим. 7-8 — 147
- Нормурод Норкул.** Енмай туриб ёндирдинг. 2 — 76
- Тўлан Низом.** Гиря. Достон. 9 — 94
- Нурилла Остонов.** Нигоҳимнинг тўлқинларида. 9 — 65

- Сулаймон Раҳмон.** Сен ёлғиз қолдирма мени, умидим. 1 — 31
- Сирожибдин Рауф.** Кўксимда ястанган заҳро-луд ҳажр. 2 — 137
- Мухаммад Ражаб.** Бахтиёр эртақлар тўқийман. 3-4 — 122
- Паҳлавон Содиқ.** Салсабил қатрасин лабимга томиз. 9 — 68
- Анвар Тунжалп.** Қуръони каримдан оятлар. 3-4 — 189
- Учқун.** Нақш ўлур бағримга ҳажрингдан тўла доғи фиروق. 9 — 116
- Зокир Худойшукур.** Севги туфроғини суйғали келдим. 5-6 — 112
- Абдулла Хушнуд.** Шеърлар. 5-6 — 175
- Ҳусниддин Шарипов.** Минг иккинчи кеча. Достон. 2 — 92
- Абдулла Шер.** Тоқатимнинг бу сокин шами. 9 — 38
- Йўлдош Эшбек.** Бу мангулик лаҳзамиди?! 2 — 105
- Бобомурод Эралиев.** Оққушга айланиб хаёлларингда. 2 — 140
- Чўлпон Эргаш.** Жиннихонадаги тушлар. 3-4 — 84
- Замира Эгамбердиева.** Менинг қалбимдадир ишқнинг ватани. 3-4 — 120
- Марзия Эрденова.** Қуш жонига туташдир жоним. 9 — 67
- Муқимжон Қодиров.** Шеърлар. 5-6 — 123
- Қутлибека.** Қаттиқ ушлар юракдаги куч. 7-8 — 60
- Матлуба Ҳамроз.** Тилимнинг учиди йиғлайди олов. 10-12 — 141
- Ешлар гулдастаси.** Қорачиқда музлаган туғён. Тўлқин Раҳим, Туроб Ниёз, Норкул Мамиров, Иброҳим Пайдо, Мухлис Жўрабоев, Юсуф Худойкул, Йўлдош Эшмурод, Марат Ғалимов шеърлари. 1 — 154
- Талабалар дафтари.** Мен бугун юракка сиғинай.
- Раҳимжон Раҳмат. Фируза, Азамат Сафар, Улжамол Ханнаева, Эгамназар Остонов, Фарҳод Арзиев шеърлари. 2 — 155
- Бир шеър саҳифаси. Холбиби Эргашева, Мирза Қайнаров, Ҳабиба Қурбонбоева, Хидир Муродов, Сайёра Мавлонова, Зиё Нажмий, Мехриниссо Қудрат қизи, Одил Эгам шеърлари. 3-4 — 144
- Талабалар дафтаридан.** Юрагимда бир гул ўсади. 10-12 — 165
- Дийдор осмонига юлдузлар чиқди. Зубайда Усмонова, Зухра Алиева, Ҳамро Бону, Ойгул Убайдулла қизи, Мухтарам Туркой, Ирода Саидова шеърлари. 5-6 — 87

МУШОИРА

- Кўксимни титратиб сўз келди.** Ғулом Эгамшукур, Фарид Усмон, Ориф Ҳожӣ, Абдулла Вахшиворий, Мадамин Кўчқор, Абдумўмин Саъдуллаев, Алишер Поён, Раҳим Каримов, Нурали Мисиров шеърлари 7-8 — 157

София Мингшиева. Менга саодатдан қанот бер. 3-4 — 153
 Моҳигул. Юрагим юртида йиғлайди бир сўз. 3-4 — 154
 Маҳмуд Ражаб. Юрагингда мисоли бир гул. 9 — 127

БОЛАЛАР ДУНЕСИ

Толиб Йўлдош. Йўловчи билан чумоли. 9—139

Азиз Абдураззоқ. Либос ва мазмун. 9—141
 Сафар Барноев. Узимизнинг акамиз, 9 — 144

МУҲОЖИРИЯТ АДАБИЕТИ

Эргаш Учқун. Шеърлар. 1 — 152

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Уткир Ҳошимов. Фаришталар «Омин» дейди. 1—3

МЕРОС

Бўрибой Аҳмедов. Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асари. 1 — 29

Заҳириддин Мухаммад Бобур. Эътиқодийа. 1 — 137

Заҳириддин Бобур. Ғазаллар. 2 — 21

Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. 1 — 167, 3-4 — 156

Кўнгил мулкининг султони. 2 — 3

Алишер Навоий. «Ғаройиб — ус — сиғар» девонидан 2 — 6

Алишер Навоий. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. 5-6 — 173

Мирза Абдулазим Сомий. Манғит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқирози. 3-4 — 129, 5-6 — 178

Баҳодир Турғунов, Алиназар Эгамназаров, Мирза Меҳрзод нақшлари. 3-4—3

Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. 1 — 180, 2 — 163

СУҲБАТ

Шарқ фалсафаси манзаралари. 2—185

Эркин Воҳидов, Тоир Юнус. Инсоннинг тириклиги. 1 — 160

Иzzат Султон, Тоир Юнус. Биз кўчув даврида-миз. 3-4—148

Саид Аҳмад, Тоир Юнус, Давр шиддатли, бе-шафқат. 5-6 — 114

Уткир Ҳошимов, Тоир Юнус. Асарингни ўқи-ган китобхон ухламай чиқса. 7-8 — 149

Шукур Холмирзаев, Тоир Юнус. Инсонни кашф этиш бахти. 9 — 120.

Иброҳим Раҳим. Ишбилармон қисмати. 7-8 — 136

Темур Убайдулло. Олтин зангламас. 1 — 146

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Ким ҳақиқий савдогар! Давра суҳбати. 5-6—3
 Асқар Маҳкам. «Кодекс команикус» ёки ит-нинг кейинги оёқлари. 9—145

Аминжон Маматов. Саводхонлик муаммоси. 9 — 148

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Сано Саидов. Ғарб — шарққа боради. 5-6 — 189

Заки Валиди Тўғон. Хотиралар. 5-6 — 125, 7-8 — 164, 9 — 151

ҚУТЛОВ

Ўзингдан топ, мўъжиза шулдир. (Шоир Омон Матжон билан суҳбат). 3-4 — 125

Умрзоқ Улжабоев. Бизга бегона уруш. 5-6 — 184

ҒАФУР ҒУЛОМ 90 ЙИЛЛИГИГА

Собит Муқонов. Заки Нурийга хат. 5-6 — 162

Эркин Носиров. Олам каби қадим. 5-6 — 163

Урфон Отажон. Укинч ва Утинч. 5-6 — 147

Қора Сейтлиев. Одам ва тириклик. 5-6 — 161

Тўлқин Ғози Юнус ўғли. Меҳр ва кўз ёшлари. 5-6 — 156

Комил Яшин. Бизнинг Ғафур. 5-6 — 145

Михаил Янгевцкий. Отамнинг ўчмас хотиралари. 5-6 — 158

Азиз Қаюмов. Зўр карвон йўлида. 5-6 — 150

Чори Ҳамро. Устод ҳақида хотиралар. 5-6 — 160

АДАБИЙ ТАНҚИД

Умарали Норматов. Истиқлол қайғуси. 2 — 175

Умарали Норматов. Умидбахш тамойиллар. 10-12 — 185

Озод Шарафиддинов. «Адабиёт яшаса — миллат яшар». 9 — 129

ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО

Мухаммадҷон Соипов. Девор ортидаги киши. Ҳужжатли саргузашт қисса. 7-8 — 179, 9 — 172

АКС САДО

Муҳиба Ҳамидова. Қалбнинг маънавий мезонлари. 1—189

НАСР

Алиазар Эгамназаров. Сиз билган Дукчи Эшон. Ҳужжатли қисса	3
Асад Дилмурод. Ғазоват. Роман	71
Эркин Аъзам. Пақананинг ошиқ кўнгли. Қисса	116
Тўлапберген Қайпбергенов. Қорақалпоғистонликлар иккинчи ватанига кўчмоқчи	145
Жумақул Қурбонов. Олдинда нур йўқ. Ҳикоя	170
Виктор Илюхин. Қатағон	173

НАЗМ

Салим Ашур. Атиргул. Достон	65
Мақсуд Бекжон. Учирасан ўз руҳинг турқин	113
Матлуба Ҳамроз. Тилимнинг учида йиғлайди олов	141
Ҳабиб Абдиев. Кўзлари чиройли, гули чиройим	143
Талабалар дафтарида. Юрагимда бир гул ўсади	165

АДАБИЙ ТАНҚИД

Умарали Норматов. Умидбахш тамойиллар	185
--	-----

На узбекском языке.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 10-12

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении делами аппарата президента Республики Узбекистан.

Ташкент — 1993

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев.

Мусаҳҳиҳ М. Насриддинова

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.

Таҳририятга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар муаллифларига қайтарилмайди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П. Буюк Турон кўчаси, 41. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият матбуот тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 02.08.93 й. Босишга рухсат этилди 04.09.93 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8. Шартли-рангли босма тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,2. Адади 24852 нусха. Буюртма № 2123. Баҳоси хелишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси. 700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.